

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.76>
<https://orcid.org/0000-0003-0242-175X>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Viktorija
JONKUTĖ

Kolektyvinė atmintis XX a. pab. tautinio atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Filologija (H 004)

Disertacija rengta 2013–2019 metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Mokslinis vadovas – doc. dr. Vigmantas Butkus (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija, H 004)

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.76>
<https://orcid.org/0000-0003-0242-175X>

VILNIUS UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF LITHUANIAN LITERATURE AND FOLKLORE

Viktorija
JONKUTE

Collective Memory in the Lithuanian and Latvian Literary Press of National Awakening of the Late 20th Period

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
Philology H 004

VILNIUS 2020

This dissertation was written between 2013 and 2019 at The Institute of Lithuanian Literature and Folklore

Academic supervisor – doc. dr. Vigmantas Butkus (The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, humanities, philology – H 004).

TURINYS

ĮVADAS.....	7
1. XX A. PAB. ATGIMIMO KONTEKSTAS.....	7
1.1 Tyrimo objektas ir tiriamoji medžiaga	15
1.2 Teorinės ir metodologinės tyrimo gairės.....	17
1.3 Tyrimo problematika ir temos aktualumas.....	20
1.4 Disertacijos tikslai ir uždaviniai	28
1.5 Aktualesni kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje ir Latvijoje	29
1.6 Disertacijos struktūra.....	37
1.7 Ginamieji disertacijos teiginiai.....	39
1.8 Tyrimo rezultatų pristatymas.....	39
2. KOLEKTYVINĖS ATMINTIES SAMPRATA IR TEORINĖS TYRIMO PRIELAIDOS.....	40
2.1 Kolektyvinės atminties teoriniai pagrindai.....	40
2.2 Komunikacinės ir kultūrinės atminties sąveika	43
2.3 Kolektyvinės atminties ir sociokultūrinės tapatybės ryšys.....	46
2.4 Atminties regionai ir bendruomenės	48
3. KOLEKTYVINĖS ATMINTIES FUNKCIONAVIMAS SPAUDOJE...	50
3.1 Literatūrinės spaudos vaidmuo ir komunikacinės terpės ypatumai	50
3.2 Komunikaciniai medijų ritualai ir mitologizavimo tendencijos	53
3.3 Herojų aktualizavimas	56
4. BALŲ KULTŪRINĖS ATMINTIES DOMINANTĖS.....	58
4.1 Tautinis matmuo.....	59
4.1.1 Stasys Šalkauskis: tarp atminties ir užmaršties	61
4.1.2 Ernesto Brastinio aktualizavimas	64
4.2 Kultūrinis matmuo.....	67
4.2.1 Kanoninis Rainis ir kiti kultūriniai latvių herojai	69
4.2.2 Lietuvių kultūriniai herojai.....	76
4.3 Politinis matmuo	85
4.3.1 Ulmanizmas.....	86

4.3.2 Antanas Smetona.....	88
4.4 Mitologinis matmuo	89
4.4.1 Latvių Lačplēsis	90
4.4.2 Lietuvių mitologinio herojaus paieškos.....	96
4.4.3 Demitologizavimo ir deheroizavimo tendencijos.....	101
4.5. Dekonstravimo tendencijos ir ideologiniai pokyčiai	106
5. BALTŲ KOMUNIKACINĖS ATMINTIES DOMINANTĖS	112
5.1 Trauminis XX a. pab. lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties matmuo.....	112
5.1.1 Baltų tremties atminimo kultūra.....	116
5.1.2 Lietuvių ir latvių tremties refleksijos	123
5.1.3 Lietuvių ir latvių išseivijos patirties refleksijos	132
5.2 Agrarinis-gamtinis atminties matmuo	139
5.2.1 Tarp archajiškumo ir tautiškumo	140
5.2.2 Tarp romantizavimo ir sakralizavimo	144
5.3 Urbanistinės atminties kultūra ir paveldas	149
5.3.1 Vilniaus atminties kultūra	151
5.3.2 Rygos atminties kultūra.....	157
6. TRANSNACIONALINĖS ATMINTIES METMENYS	163
6.1 Daugiatautės ir daugiakultūrės valstybės modeliavimas	163
6.1.1 Vokiškasis kolektyvinės atminties dėmuo.....	166
6.1.2 Lenkiškasis kolektyvinės atminties dėmuo	171
6.1.3 Žydiškoji atmintis ir paveldas	176
6.1.4 Rusakalbių atmintis ir tapatybė	186
6.2 Baltijos atmintis.....	190
6.3 Bendroji baltų atmintis ir tapatybė	196
IŠVADOS.....	200
LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS	208
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	251

IVADAS

1. XX A. PAB. ATGIMIMO KONTEKSTAS

Ši daktaro disertacija – lyginamasis kolektyvinės atminties, reflektuojamos XX a. 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių sandūros lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje, tyrimas. Darbo pavadinimas nurodo tris svarbiausius teminius ir probleminius jo laukus, kuriuos glaustai galima įvardinti raktiniais žodžiais *kolektyvinė atmintis, literatūrinė spauda, Atgimimas*. Sociokultūriniuose Atgimimo tyrimuose neišvengiamai kyla atminties, kaip tapatybės steigties laike, tęstinumo ir kaitos, santykio su praeitimi, klausimai. Praeities atskaitos taškų pasirinkimas lemia ir tam tikrus permainų visuomenės tipus, jų dėsningumus bei charakteristikas. Rekonstruojant kolektyvinės atminties dominantes, tikslinga pasižiūrėti, kur ir kaip save kultūrinėje chronologijoje lokalizavo to meto lietuvių ir latvių visuomenės. Itin pravartu šiuo požiūriu palyginti šias dvi giminiškas, etnolingvistiniu ir etnokultūriniu požiūriu artimas baltų tautas. Ypač dramatiško XX a. kontekste, kuomet jos palaikė glaudesnius ryšius nei įprastai. 1988 m. Latvijoje gyveno kiek daugiau nei 34 800 lietuvių, tuo metu atkurtos lietuvių-latvių vienybės draugijos, plėtotos kitos iniciatyvos, siekusios įvairiose srityse artinti šias tautas, stiprinti jų kultūrinę jėgą, skatinusios informacijos mainus ir kitokio pobūdžio bendradarbiavimą.

Sociokultūriniuose baltų tyrimuose ypač svarbus lyginamasis aspektas, per skirtumus ir panašumus apibrėžiantis šių dviejų tautų savitumus, nurodantis jų sąlyčio ir skirties taškus. Šiuose tyrimuose taikoma literatūrologinės, kultūrologinės baltistikos perspektyva atskleidžia lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties paraleles, išryškinančias individualius šių tautų savireprezentacijų ir savirefleksijų ypatumus. O tai sykiu leidžia patikrinti ir etnokultūrinių baltų bei geopolitinių Baltijos kilmės ir bendros raidos prielaidų tvarumą. XX a. pab. istorija tokiems tyrimams – itin palanki medžiaga, atverianti daugiamates lyginimo perspektyvas. Viena vertus, tuo metu baltų tautos buvo bendros regioninės istorijos bei politikos dalis, kita vertus, Atgimimas tapo ir kiekvienos jų nacionalinės historiografijos pradžia, kuomet ėmė ryškėti ne tik bendrumai ar panašumai, bet ir skirtumai. Itin svarbus ir įvairialypis to meto literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje (de)konstruojamas jo diskursas.

XX a. paskutiniai dešimtmečiai baltų valstybėms ir visai Europai – intensyvus, dramatiškas sociokultūrinio lūžio, pertrūkio bei įvairiakrypčių permainų ir virsmų metas. Reflektuodamas tokius dinamiškus krizės

laikotarpis, sociologas Vytautas Kavolis yra pastebėjęs, kad socialinė kaita daro psichologinį poveikį ir socialinės tendencijos tiesiogiai arba netiesiogiai atspindi asmenybės struktūrose bei kultūros produktuose¹. Tokie visuomeniniai proveržiai itin produktyvūs ir kūrybiškai integruojantys: ribinėse kaitos situacijose išryškėja esminiai kultūriniai, istoriniai poslinkiai, įvyksta ideologiniai ir vertybiniai pokyčiai, suintensyvėja individualiosios ir kolektyvinės tapatybės paieškos. Tapatybės, kuri kinta, yra fragmentuota ir prieštaringa: viena vertus, ji vis dar nulemta išorės veiksnių, konteksto bei istorinių aplinkybių, kita vertus, norinti atvirumo, naujumo, kitoniškumo, siekianti save pačią dekonstruoti ir naujai apibrėžti. To meto visuomenė, nors ir konservatyvi, niveliuota ir ideologizuota, sociokultūriniu požiūriu itin įdomi ir daugialypė: dinamiška ir vitališka, turinti didelį kūrybinį kultūrinį potencialą, nors sykiu atsidūrusi krizinėje kismo būsenoje. Taikliai šis ribiškumas įvardijamas Jurgos Ivanauskaitės žodžiais: „[...] kryžkelėje tarp baigties ir atsinaujinimo, tarp beprotybės ir sveiko proto, tarp nelaisvės ir laisvės, tarp netikėjimo ir tikėjimo“². Tokias dvilypes, prieštaringas būsenas stipriai juto ir rašantieji³. To meto viešojoje erdvėje plėtoti bešaknių, benamių, našlaičių ir kiti dramatiški palaužtųjų ir kenčiančiųjų motyvai, bet sykiu gyventa ir maištingomis revoliucijos nuotaikomis, organizuotos teatrališkos akcijos, roko maršai, vyravo entuziastingas tautinis pozityvizmas, idealizmas, patetiška retorika ir poetizavimai.

XX a. pab. įvykių ir vyksmų centre išskirtinas tautinio atgimimo (trumpiau – Atgimimo, *Atmoda*) laikotarpis disertacijoje chronologiškai apibrėžiamas 1988–1992-ųjų metų riba⁴. Jo pavadinimas atliekamame tyrime perimtas

¹Žr. Vytautas Kavolis, „Krizės asmenybė“, *Kultūrinė psichologija: straipsnių rinkinys*, vertė Rolandas Naujokaitis, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 11–22, 53.

²Jurga Ivanauskaitė, „Ar turėsime drąsos būti lietuviai?“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 30, Nr. 17, p. 1.

³Žr. Albertas Zalatorius, „Nereikalingumo jausmas ir karūnų ilgesys“, *Pergalė*, 1991, Nr. 8, p. 3–6; Lietuva kryžkelėje“, Mariaus Matulevičiaus interviu, *Literatūra ir menas*, 1989 09 23, Nr. 39, p. 3, 6; „Kirvarpos sindromas: Liudvikas Jakimavičius kalbasi su Marcelijumi Martinaičiu“, *Metai*, 1991, Nr. 12, p. 102. Plačiau žr. Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas: lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 157–164.

⁴Šį laikotarpį, kaip ir literatūrines refleksijas, sunku įsprausti į griežtus chronologinius rėmus, tad ir disertacijoje jie taikomi sąlygiškai. Tokios chronologinės ribos pasirinktos remiantis 2013 m. Lietuvos istorikų suvažiavime aptarta chronologiškai tapačiai apibrėžta XX a. pab. *ref(v)oliucija*. Tokią apibrėžtį savo socialinio kismo teorijoje yra siūlęs ir filosofas Marius Povilas Šaulauskas (žr. Marius Povilas

pagal asociacijas su ankstesniais Lietuvoje ir Latvijoje vykusiais nacionaliniais, tautiniais judėjimais⁵. *Atgimimo-atbudimo* konceptas, jį apibrėžiančio tautinio dėmens vartojimas XXI a. modernių valstybių kontekste – nesibaigiančių istorikų, filosofų, kultūros tyrinėtojų ginčų objektas. Tai daug diskusijų kelianti dar nepriklausomybės atgavimo pradžioje⁶ atsiradusi terminologijos, istoriografijos, istoriosofijos ir geopolitinio mąstymo problema, kurios ši disertacija nesiekia išspręsti. Minėti terminai disertacijoje labiau funkcionuoja ne kaip konkrečios, išskiriančios ir apibrėžiančios sąvokos, o kaip apibendrinta chronologinė nuoroda ir kultūrinė kategorija, įvardinanti intensyvų, masinį, visuminį tautinį, pilietinį, politinį, kultūrinį, socialinį judėjimą ir kismą. Minėtina ir tai, kad per nepriklausomybės trisdešimtmetį kardinaliai pakito tautinės valstybės bei tautiškumo vaidmens supratimas, susiformavo kritinė (savi)refleksija, todėl besikeičiančios geopolitinės aplinkybės keičia požiūrį į minėtus istorinius reiškinius bei juos apibrėžiančius terminus. Pastarieji sykiu koreguoja ir kolektyvinę atmintį. Nepaisant to, tuo metu viešajame diskurse ir (re)konstruotos kolektyvinės atminties struktūroje vyravęs tautinis matmuo XX a. pab. visuomenės ir kultūros raidos tyrimuose vienas charakteringiausių, o atgimimo-atbudimo sąvoka ir jos simbolinis turinys atskleidžia to meto jausenų ir retorikos romantinių pobūdį bei retrospektyvines tendencijas, itin intensyviai pasireiškusias literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje.

Subjektyvizuotose, romantizuotose Atgimimo istorijos pasakojimo versijose jis apibrėžiamas kaip sąmoningas, valios pastangomis kilęs, laisvės ir valstybingumo link vedęs politinis judėjimas, tačiau iš tiesų būta daug

Šaulauskas, „Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1998, Nr. 2, p. 77–94). Lietuvoje 1990-ųjų kovo 11-oji, Latvijoje analogiška 1990-ųjų gegužės 4-oji, vienas svarbiausių valstybingumo įvykių, laikomas lūžiniu tašku. Be to, remiamasi istorine-psichologine prielaida, kad 4–5 metai intensyvaus vyksmo yra pakankamas laikotarpis įvykti visuomeniniams tautinės raidos ir savirefleksijos pokyčiams, susiformuoti ribiniam „krisės asmenybės“ tipui. Pasirinktą chronologinę apibrėžtį taip pat lėmė ir svarbesnių to meto politinių, socialinių įvykių chronologija, kultūrinės spaudos raida ir ypatumai.

⁵ Latvijoje pirmuoju atgimimu laikomas jaunlatvių 1850–1880 m. judėjimas. Antruoju – 1918-ųjų Tautinis atgimimas ir nacionalinės valstybės sukūrimas, analogiškas Lietuvoje vykusiems įvykiams. O trečiuoju vadinamas XX a. pab. vykęs disertacijoje aptariamas virsmas, dar vadinamas „Dainuojančia revoliucija“ (*Dziesmotā revolūcija*).

⁶Pvz., straipsnių teminė grupė „Svarstome problemą: Atgimimo koncepcija“, Lietuvos atgimimo istorijos studijos, t. 1, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 132–164.

pasireiškimas¹⁸. Pabrėžtas ir Atgimimo poetiškumas bei patetiška raiška, pirmiausia išryškinusios jo estetinį, moralinį, visuomeninį, o ne politinį performatyvumą. „Atgimimas prasidėjo tarsi pagal poezijos nuostatas: į pirmuosius viešus susibūrimus žmonės atėjo ne su ekonominėmis bei politinėms programomis, o su eilėraščiais, poetiškais kalbomis, dainomis, su Maironiu“¹⁹ – prisiminė Marcelijus Martinaitis. To meto įvykiai bei reiškiniai viešojoje erdvėje dažniau vertinti jausminės, juslinės plotmės matais ir emociniais patyrimais nei racionaliais argumentais. Pirmiausia kurta moralinė, idealistinė, kultūrinė, o ne politinė, socialinė ateities vizija. Tai iš dalies paaiškinama tuo, kad nebuvo (savi)refleksijai būtinos distancijos, laiko nuotolio, stigo ir realios, kryptingos strategijos.

To meto refleksijos kultūrinėje spaudoje liudija ir politinę, socialinę bei ideologinę krizę, pasireiškusių tiek individualiu, tiek kolektyviniu lygmeniu²⁰. „Ideologijos, ateities projekto badas šiandien didžiulis“²¹ – taikliai tuometinę Lietuvos situaciją 1989-aisiais nusakė filosofas Arūnas Sverdiolas. „Jeigu ieškotume dabartinio lietuviško stiliaus, jį galima būtų nusakyti vakuomo sąvoka“²² – 1991 m. jam atitarė dailėtyrininkas Virginijus Kinčinitis. Iškalbingi ir to meto politinių lyderių pasisakymai. Tuometinis Latvijos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Anatolijus Gorbunovas jau po Latvijos Respublikos atkūrimo prasarė, kad iki tol neturėjo nei Latvijos idėjos, nei tautinės idėjos ir jos atsirado tik laikui bėgant²³. Vytautas Landsbergis ne kartą yra minėjęs, kad tuo metu nežinojo, nei kas bus kitą dieną ar kitą savaitę, nei kas po dešimtmečio²⁴.

Tai buvo intensyviausias kintančios sociokultūrinės tapatybės laikas, kuomet ji priminė gyvą organizmą, kurio viduje, vaizdžiais Martinaičio žodžiais sakant, „prasidėjusi visuotinė fermentacija, viskas ir visur rūgsta,

¹⁸ Jonas Mikelinckas, „Mistinė Lietuva, arba Atviras laiškas Tomui Venclovai“, *Gimtas kraštas*, 1990 09 13–19, Nr. 37, p. 5.

¹⁹ Marcelijus Martinaitis, „Peršviesta literatūra“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 7, p. 1.

²⁰ Vytautas Kavolis, „Krizės sąvoka“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 02 21, Nr. 8, p. 1, 8.

²¹ Arūnas Sverdiolas, „Tautos ugdytojas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 3, p. 137–138.

²² Virginijus Kinčinitis, „Lietuvių postmodernizmas – stilius iš nieko“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8, p. 5–6.

²³ Žr. Ulafs Jāņsons [tikr. v. Uldis Ģērmanis], „Mankurtizācijas upuri“, *Literatūra un Māksla*, 1992 05 08, Nr. 17, p. 2.

²⁴ Vytautas Landsbergis, „Apie tikrąją gerovę nebekalbama“, *Veidas*, 2012 10 22, Nr. 43, p. 39.

burbuliuoja, pučiasi, lipa per kraštus²⁵. Kova už išlikimą, stiprėjantis tautinis solidarumas, susiklosčius palankioms aplinkybėms, virto kryptingu, nuosekliu nacionaliniu išsivadavimo judėjimu, lėmusiu nepriklausomų valstybių atsikūrimą. 1988-ųjų pavasaris tapo lūžio tašku, kokybiškai naujos, dinamiškai kintančios politinės ir sociokultūrinės situacijos pradžia, kurią Kavolis yra įvardijęs kaip vieną iš neprilygstamųjų momentų lietuvių istorijoje²⁶.

Kaip ir būdinga esmingesniems kaitos ir perėjimo procesams bei pototalitarinėms visuomenėms, atmintis Atgimimo laikotarpiu atliko itin svarbų vaidmenį: naujumas labiau sietas ne su ateitimi, bet su naujomis praeities versijomis, grįžimu į ankstesnį būvį. Tiek individualiu, tiek kolektyviniu lygmeniu perspektyvos ieškota retrospektyvoje. „Grįžti ten, kur grįžti neįmanoma – paradoksas, bet ne absurdas²⁷ – paminėjo Valdas Papievis, komentuodamas savo kūryboje reflektuojamas prustiškąsias prarastojų laiko paieškas. „Mes maži pasauli lyg pelės, tačiau mūsų istorijos šešėlis ilgas ir krinta lyg nuo milžiniškų ledynų epochos mamutų. Mus saugojo ir saugo praeitis! Ji bus mums atilsis ir užuovėja [...] Kita vertus, baltų kolektyvinėje atmintyje išsaugotas laisvos valstybės idealas kūrė ir idealistinės ateities mitą, kurio realizavimas buvo vienas iš Atgimimo siekių²⁸.

Kilo poreikis liudyti istorinę patirtį, keisti sovietmečiu įdiegtus praeities vaizdinius ir dabarties realijų nebeatitinkančias jų interpretacijas. Naujos atminties politikos formavimas buvo integrali politinių ir sociokultūrinių pokyčių bei etnopolitikos dalis. Vienu svarbiausių XX a. pab. Atgimimo uždavinių būtent ir tapo istorinio pertrūkio, sovietmečiu slėptų „baltųjų istorijos dėmių“ užpildymas, autentiškos atminties paieškos bei

²⁵ Marcelijus Martinaitis, „Lietuviškos teisybės beiėškant“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 176. Galima įžvelgti paralelę su XX a. pradžios Tautinio atgimimo situacija ir jai apibūdinti vartota retorika bei įvaizdžiais. Pvz., Vaižgantas Atgimimo laikotarpio visuomenės būvį ir dinamiką *Pragiedruluose* ir laiškuose irgi apibūdino rūgimo, raugimo motyvu.

²⁶ Vytautas Kavolis, „1988 m. profesorius Vytautas Kavolis *Sietynui*“, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 164–165.

²⁷ Valdas Papievis, „Praeities perspektyva atveria dabarties gelmę...“, klausimus pateikė Jonas Vabuolas, *Nemunas*, 1989, Nr. 3, 6–8.

²⁸ Vita Zelče, „Vēsture–atbildība–atmiņa: Latvijas pieredze“, *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2008/2009: Atbildīgums*, galv. red. Ivars Ļjabs, Juris Rozenvalds, Rīga: LU SPPI, p. 44–57.

susigrāžinimas, vykęs pačiais įvairiausiai būdais²⁹. Išpopuliarėjo dokumentinė literatūra, memuarai bei biografijos³⁰, pradėti leisti istoriniai leidiniai, kuriuose atsirado įvairių atminties tematikos skilčių, keitėsi istorijos studijų ir mokymo programos, steigėsi naujos kultūros paveldo globos organizacijos bei paminklosaugos draugijos³¹, kilo „paminklomanijos“³² banga, buvo griunami, (at)statomi senieji memorialai, pertvarkomos viešosios erdvės, pervadinamos gatvės ir leidžiami šias naujoves įtvirtinantys įstatymai. Istorijos susigrāžinimas ir kolektyvinės atminties aktualizavimas veikė kaip vienas pagrindinių valstybės nepriklausomybės atgavimo politinės mobilizacijos įrankių ir visuomeninių galių³³. Ji telkė ir kūrė atminties bendruomenes, kurios tapo ir tam tikrais egzistencijos pavidalais.

Istorinio diskurso kaita, sociodinamika bei nauja intensyvioji (savi)raiškos banga pasireiškė ir to meto literatūrinėje spaudoje bei apskritai viešojoje komunikacinėje erdvėje: silpnėjant cenzūrai, 1990 m. Lietuvoje ir Latvijoje priimti spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymai³⁴, sudarę sąlygas formuotis naujai spaudos kultūrai ir publicistinio rašymo tradicijai bei plėtotis terpei, kurioje grynintos naujausios, aktualiausios to meto idėjos³⁵.

²⁹ Žr. Rasa Čepaitienė, „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“, *Lituanistica*, 2007, t. 53, Nr. 4, p. 36–50; Vita Zelče, „Vėsture perestroikas redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads“, red. Inta Briķe, *Komunikācija. Kultūras un vēstures diskurss*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, p. 248–269.

³⁰ Pavyzdžiui, 1989 m. Lietuvoje 90 000 egzempliorių pasirodė Juozo Urbšio memuarai *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, perpublikuoti ne tik Lietuvos, bet ir Latvijos periodikoje; daugiau nei 100 000 tiražu perleista Adolfo Šapokos *Lietuvos istorija*, 1990 m. pasirodė *Lietuvių atgimimo istorijos studijų* pirmieji tomai ir kitos istorinės studijos, tremties memuarai.

³¹ 1988 m. Latvijoje įkurta draugija „Atmintis“ (*Atmiņa*), Lietuvoje 1992 m. įsteigta Kultūros paveldo globos taryba.

³² Giedrė Jankevičiūtė, „Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1919–1940 ir 1989–1993“, *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 57–60.

³³ Vita Zelče, „Latvijas iedzīvotāju sociālās atmiņas kopienas un identitāte“, *Daudzveidīgas un mainīgas Latvijas identitātes*, red. Juris Rozenvalds, Aija Zobena, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, p. 195–205.

³⁴ Įstatymas „Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem“ (*Dēl spaudos ir kitų masinės informācijas priemonių*, 1990-12-20).

³⁵ Žr. Genovaitė Burneikienė, „Lietuvių periodinės spaudos sistemos raidos ypatumai (1988–2003)“, *Knygotyra*, t. 45, 2005, p. 142–154; Vytautas Urbonas, *Lietuvių periodinė spauda: raidos istorija ir dabartis*, Vilnius: Voruta, 1995.

Atgimimo metais keitėsi žiniasklaidos sistema³⁶, atsirado naujų nacionalinių ir regioninių periodinių leidinių, atgijo pagrindinė spauda, neformalios inteligentijos, jaunimo grupės savarankiškai leido informacinius lapelius ir kitus nedidelės apimties spaudinius. Latvijoje XX a. pab. irgi vyko intensyvūs informacijos sklaidos procesai, kurie vadinti „informacijos banketu, puota“³⁷, auksiniu žurnalistikos medaus laiku³⁸, realybę užburiančiais magiškais ritualais³⁹. Viešumas tapo esminiu to meto fenomenu, intensyvinusiu komunikaciją ir plėtusiu temų bei viešosios erdvės dalyvių spektrą. Baltijos šalis dėmesingai stebėjo ir užsienio žiniasklaidą⁴⁰. „Dabar – laisvės laikai. Rašyk, ką nori ir beveik – kur nori. [...] Jokia milicija ir joks saugumas, o juo labiau cenzūra jau seniai nieko nesukontroliuoja. Tarsi savaime išnyko ir „vidinis cenzorius“, ištikimai lydėjęs plunksnos riterius“⁴¹ – taip kintančią spaudos ir rašančiųjų situaciją 1990-ųjų vasarį apibūdino *Šiaurės Atėnų* redaktoriai.

Didesnės apimties leidiniams atsirasti reikėjo daugiau laiko ir kitų išteklių, jų publikavimas dažnai būdavo atidedamas, todėl būtent periodinė spauda simboliškais Atgimimo (*Atmodas*) pavadinimais⁴² perteikė to meto aktualijas, operatyviai informavo ir telkė visuomenę. Ji, būdama kintančios viešosios erdvės tarpininku, prisidėjo prie sovietinio režimo silpninimo bei demokratijos plėtimo ir funkcionavo kaip viena iš išsivadavimo formų⁴³.

³⁶ Žr. Audrius Vaišnys, *Žurnalistikos potvynis: Lietuvos žiniasklaidos sistemos kaita, 1986–1990*, Vilnius: Vaga, 2020, p. 480.

³⁷ Laura Ardava, *Latvijas Trešās atmodas sociālās atmiņas un komemorācijas diskurss medijos (1988–2014): Promocijas darbs, komunikācijas zinātnes nozare*, Rīga: Latvijas Universitāte, 2015, p. 89.

³⁸ Žr. Sandra Veinberga, *Mediju misija. Preses attīstības tendences Latvijā pēc valsts neatkarības atjaunošanas (1990–2010)*, Rīga: Zvaigzne ABC, 2010, p. 49.

³⁹ Sarmīte Ēlerte, „Atmodas laika padomi šodienai“, *Baltijas brīvības ceļš: Baltijas valstu nevardarbīgas cīņas pieredze pasaules kontekstā*, sast. Jānis Škapars, Rīga: Zelta grauds, 2005, p. 419.

⁴⁰ Laimantas Jonušys, „Pirmą kartą pasaulyje“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 09, Nr. 14, p. 7.

⁴¹ „Spaudos laisvė: redaktoriaus skiltis“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 21, Nr. 3, p. 2. Plg. Rutku Tēvs (Arveds Mihelsons), „Šis un tas par cenzūru un preses brīvību“, *Avots*, 1991, Nr. 7–8, p. 39.

⁴² Žinomesni *Sąjūdžio žinios*, latvių *Neatkarīgā Cīņa*, *Rīgas Balss* ir kt.

⁴³ Romas Batūra, „Lietuvos Sąjūdžio spauda kelyje į nepriklausomybę“, *Siekiant Nepriklausomybės: Lietuvos Sąjūdžio spauda, 1988–1991*: faksimilinė publikacija, I

Svarbų vaidmenį atliko literatūriniai leidiniai. Juose plito istoriniai siužetai, intensyviai rekonstruotos trauminės karo, tremties ir kitos sovietmečio patirtys, tragiškieji sausio įvykiai, iškilo ryškūs, ambicingi kūrėjai, reprezentuojantys pereinamąjį laikotarpį, permąstantys nacionalines idėjas⁴⁴. Redakcinės kolegijas sudarė, straipsnius aktualijomis rašė visuomenėje gerai žinomi, pripažinti kultūros veikėjai ir intelektualai, kurių didelė dalis dabar jau sudaro išėjusiųjų atminties bendruomenę: Lietuvoje tokie kaip Justinas Marcinkevičius, Romas Gudaitis, Vytautas Martinkus, Vytautas Rubavičius, Marcelijus Martinaitis, Latvijoje Imantas Zieduonis (*Imants Ziedonis*), Imantas Kalninis (*Imants Kalniņš*), Mara Zalytė (*Māra Zālīte*), Maris Čaklajis (*Māris Čaklais*), Guntis Berelis, Viktoras Daugmalis (*Viktors Daugmalis*), Pēteris Bankovskis (*Pēteris Bankovskis*) ir kiti. Jie buvo vieni pirmųjų viešai ir aktyviai demonstravę minties laisvėjimą ir permainų siekį, jų kūryba neretai reiškėsi ir kaip pasipriešinimo forma. Be to, jų, kaip viešų intelektualų ir lyderių, vaidmuo⁴⁵ neapsiribojo kalbine (savi)raiška ir kūryba, bet atliko performatyvines funkcijas, veikė žodžiais⁴⁶. Kultūriniai periodiniai leidiniai Lietuvoje ir Latvijoje neabejotinai buvo tapę intensyvia, paveikia, sutelkiančia kultūrine, socialine, politine jėga, atlikusia daug daugiau funkcijų nei prieš Atgimimą ar po jo. Iki 1991-ųjų jų tiražai buvo pasiekę 100 000 egzempliorių⁴⁷ ir turėjo itin didelę paklausą.

1.1 Tyrimo objektas ir tiriamoji medžiaga

Disertacijos temos formuluotė nurodo pagrindinius tyrimo aspektus, iš kurių svarbiausias – kolektyvinė atmintis. Pastaroji suvokiama kaip komunikacijos metu besiformuojantis, praeities pagrindu (re)konstruojamas reiškinys, palaikantis grupinę tapatybę ir (savi)apibrėžtį. Tyrimu siekiama išskirti

dalį, parengė Romas Batūra, Renata Saplinskaitė, Genutė Vaišnorienė, Vilnius: Valstybės žinios, p. 2005.

⁴⁴ Herkus Kunčius, „Atviro meno poreikis“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 5–7.

⁴⁵ Dėl jo žr. plačiau Jeffrey C. Alexander, „Public Intellectuals and Civil Society“, *Intellectuals and Their Publics: Perspectives from the Social Sciences*, eds. Christian Fleck, Andreas Hess, E. Stina Lyon, Farnham: Ashgate, 2009, p. 20.

⁴⁶ Žr. John L. Austin, *How to Do Things with Words*, eds. James Opie Urmsom, Marina Sbisa, Cambridge: Harvard University Press, 1975.

⁴⁷ Pvz., 1990 m. *Nemuno, Literatūros ir Meno* tiražai siekė 80 000 egzempliorių, kaip ir *Avoto* (pastarasis dar daugiau nei 50 000 egzempliorių leistas rusų kalba), o *Literatūra un Māksla* spausdino net 110 000 egzempliorių.

literatūrinėje spaudoje vyraujančius, simptomiškiausius lietuvių ir latvių XX a. 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių sandūros praeities vaizdinius, apibrėžti jų kuriamo reikšminio diskurso kontūrus, istorinio, sociokultūrinio konteksto atspindžius, jų tarpusavio paraleles, skirtumus ir panašumus. Daugiausia tirama etninių, tautinių bendruomenių atmintis, bet jomis neapsiribojama.

Pagrindinis tyrimo šaltinis – 1988–1992 m. lietuvių ir latvių literatūrinė spauda. Didžiąją jos dalį sudaro Rašytojų sąjungų leisti leidiniai: savaitraštis *Literatūra ir menas* ir mėnraštis *Pergalė* (nuo 1991 m. – *Metai*), *Nemunas*, jiems beveik analogiškai latvių savaitraštis *Literatūra un Māksla*, mėnraštis *Karogs (Vēliava)* ir žurnalas *Avots (Šaltinis)*. Fragmentiškai juos papildo kultūrinė, socialinė periodika: lietuviškas savaitraštis *Šiaurės Atėnai*, mėnraščiai *Kultūros barai*, *Metmenys*, *Sietynas*, dienraštis *Kauno tiesa*, latvių žurnalas *Zvaigzne (Žvaigždē)*, laikraščiai *Rīgas Balss (Rygos balsas)*, *Lauku Avīze (Kaimo laikraštis)*, *Diena*. Į tyrimą įtraukiamos ir papildomos, Atgimimo chronologines ribas peržengiančios publikacijos, svarbesni iševijos autorių tekstai bei šaltiniai, praplečiantys tyrimo medžiagą ir istorinę matymo perspektyvą, išryškinantys joje dominuojančius turinio ypatumus.

Surinkta medžiaga ir lyginamasis kolektyvinės atminties lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje tyrimas išryškina ne tik to meto lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties ir atminimo kultūros paraleles, panašumus bei skirtumus, bet ir Atgimimo kultūros, literatūrinės spaudos ypatumus. Tokiu būdu ši disertacija papildo ne tik kolektyvinės lietuvių-latvių atminties, bet ir Atgimimo, to meto literatūrinės, kultūrinės spaudos atminimo kultūros tyrimus. Šis unikalus laikotarpis, jo metu įvykę istoriniai įvykiai, jo metu leista literatūrinė, kultūrinė periodika, yra svarbi kolektyvinės atminties dalis, kuri tik pastaraisiais metais pradeda intensyviau tyrinėti.

Įvairialypis disertacijos tyrimo laukas apima skirtingą ir labai įvairią medžiagą, kurią sudaro tiek meniniai, tiek publicistiniai, tiek kritikos tekstai, žanro kriterijus nėra ribojantis. Ją atsirenkant ir struktūruojant, pasitelktas istorikų vykdytos programos *Atminties kultūra Lietuvoje*⁴⁸ modelis. Plati objekto ir tyrimo medžiagos aprėptis, viešojoje komunikacinėje erdvėje reflektuojamų atminties formų įvairovė nulėmė, jog į tyrimą įtraukti keli skirtingi literatūrinės spaudos tekstuose išsikristalizuojantys atminties kultūros elementai, išryškinantys to meto atminimo kultūros formavimo intensyvumą ir dinamiką:

⁴⁸ Plačiau žr. poskyrį „Aktualesni kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje ir Latvijoje“.

- materialinės⁴⁹ atminties formos (pvz., gatvėvardžiai, urbanistinių ar agrarinių objektų atminties raiška, viešosios erdvės, atminties įstaigos, paminklai ir kitos įpaveldinimo praktikos),
- nematerialinės⁵⁰ atminties formos (pvz., nacionalinės šventės, atmintinos dienos, jubiliejai, valstybės ir miestų mitai, nacionaliniai simboliai, mitologiniai ir kultūriniai herojai, literatūriniai tekstai);
- atminties kultūros diskurso analizė (pvz., debatai praeities tema, trauminės ir istorinės patirties refleksijos, proginiai pasisakymai ir kiti komemoraciniai aktai bei gestai),
- atminties kultūros kūrėjai ir nešėjai (valstybės politika, visuomeninės organizacijos, socialinės grupės bei bendruomenės, tautinės kultūros pirmtakai, politiniai, visuomeniniai veikėjai).

Tyrimė epizodiškai aptariami įvairūs, struktūriniai kolektyvinės atminties matmenys: tiek kultūriniai produktai, kaip kad atminties formos ir turiniai, tiek vyraujančios atminties kultūros tendencijos, tiek jas kuriantys atminimo ir komunikacinės praktikos bei procesai, tiek juos papildanti kontekstinė medžiaga ir jais kuriamas reikšminis diskursas, ryškesni komunikacinės bei kultūrinės atminties sąveikos atvejai. Fragmentiškai tiriama kolektyvinės atminties dinamika ir kaita: tęstinumo, konfliktiškumo ir transformavimosi atvejai. Tekstinių reprezentacijų tyrimą fragmentiškai papildoma kontekstiniai duomenys, leidžiantys nustatyti tikslesnes tiriamų atminties epizodų funkcijas bei reikšmes Atgimimo meto lietuvių ir latvių visuomenėms.

1.2 Teorinės ir metodologinės tyrimo gairės

Plati disertacijos problematika suponuoja tarpdalykinį tyrimo pobūdį. Tarpdiscipliniškumą lemia jau vien daugiasluoksnis atminties fenomenas, patenkantis į istorijos, sociologijos, psichologijos, politologijos, antropologijos, medių ir kitų sričių studijų laukus, kurie vis dar daugiau praktiniai negu teoriniai⁵¹. Kompleksinės prieigos aktualumą bei poreikį liudija ir vykdomi jungtiniai istorikų, sociologų, kultūrologų tyrimai bei kitos bendradarbiavimo šioje srityje iniciatyvos. Šiame darbe taip pat derinami keli tyrimo būdai: viešojo diskurso, sociokultūrinės teksto bei konteksto analizės,

⁴⁹ Dar vartojama ir forma „materialios“.

⁵⁰ Vad. „minkštosios“.

⁵¹ Alon Confino, „Memory and the History of Mentalities“, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2010, p. 77–84.

analitinis-aprašomasis ir lyginamasis metodai. Toks kelių skirtingų metodų ir teorijų plotmės tyrimas atveria daugiamates lietuvių ir latvių Atgimimo kultūros, kolektyvinės atminties ir sociokultūrinės tapatybės lyginimo perspektyvas.

Teorinį tyrimo pagrindą sudaro Maurice'o Halbwachso, Jano ir Aleidos Assmannų kolektyvinės atminties teorijos. Jas papildo Pierre'o Nora atminties vietų bei Johno R. Gillio, Anthony D. Smitho kolektyvinės tapatybės sampratos. Darbe pasitelkiami ir medija, komunikacinius ritualus, sociokultūrinės mitologizavimo, heroizavimo praktikas apibrėžiantys teoretikai. Svaria argumentacija tampa Vytauto Kavolio ir rašančiųjų bedruomenei svarbesnių kūrėjų įžvalgos, nacionalizmo prielaidos, faktografiniai, istoriografiniai duomenys, autobiografinio ir dokumentinio pobūdžio refleksijos.

Struktūruojant tyrimo medžiagą ir konstruojant analizės korpusą, pirmiausia vykdoma kiekybinė tekstų atranka. Pasirinkta sociokultūrinė jų skaitymo ir interpretavimo metodologija, kreipianti į kontekstinę, diskursinę šaltinių analizę, įtraukiančią sociologinius, tekstologinius, literatūrologinius, kultūrologinius bei ideologinius jų aspektus. Taikomos Michelio Foucault suformuluotos viešojo diskurso sampratos teorinės prielaidos⁵² aktualizuoja teksto bei konteksto santykio problemą: tekstas suvokiamas kaip konteksto veikiamas darinys, bet sykiu – ir kaip kontekstą veikiantis veiksnys. Reikšminis turinys suprantamas ne kaip objektyvi duotybė, o kaip konstruktas, reprezentantas. Taip pat ir atminties teorijos darbe taikomos kaip lankstus, konstrukcinis rėmas, formą įgyjantis empirinėse konkrečių atvejų analizėse.

Atsirenkamos visuomenėje autoritetais laikytų autorių svarbesnės, paveikesnės, pasikartojančios tematikos, praeities kontekstus aktualizuojančios publikacijos. Siekiant atskleisti diskurso netolygumus, į tyrimą įtraukiamos ir prieštaringesnės, išraiškingesnės, alternatyvesnes interpretacijas siūlančios publikacijos. Tuomet vykdoma kokybinė jų temų bei diskurso analizė: nustatomi refleksijose dominuojantys praeities epizodai ir vaizdiniai, jų reikšmės, tyrime funkcionuojantys kaip apibendrintos kultūrinės temos, (re)konstruojamo atminties diskurso teminės ašys.

⁵² Michel Foucault, *Diskurso tvarka*, vertė Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

Disertacijoje laikomasi kognityvinės nuostatos, kurią patvirtina ir psichologijoje taikoma bendroji epizodinės atminties samprata⁵³: tiek individuali, tiek kolektyvinė atmintis nepajėgi atkurti praeities visumos, todėl pagal tam tikrus kriterijus ir aplinkybes pirmiausia atsirenka ir išsaugo esmingiausius epizodus. Apie atmintį, ypač kultūrinę, tegalima kalbėti fragmentiškai, aptariant atskiras jos dalis, todėl ir šis tyrimas nepretenduoja perteikti jos visumos. Galimybes riboja ir darbo apimtis. Tokiame tyrime paranku pasitelkti kultūrinės tematologijos prielaidas, teigiant, kad reprezentatyvių praeities refleksijų teminiai aspektai, kaip tam tikri naratyviniai diskurso turiniai, struktūruodami sociokultūrinį kontekstą, apibrėžia ryškesnius kultūros, sociumo istoriografinės chronologijos momentus, nurodo dominuojančius kolektyvinės atminties epizodus. Pastaruosius galima skirstyti į tokias apibendrintas kategorines grupes, kaip psichologinės būsenos (pvz., kančia), ideologinės pozicijos (pvz., tautiškumas, europietiškas, vakarietiškas), socialinė apibrėžtis (pvz., tremtiniai), laiko topografija (pvz., tarpukaris, sovietmetis, nepriklausomybės laikotarpis), asmenybės ir mitologiniai, kultūriniai herojai (pvz., Lačplėsis, Maironis, Lietuvos didieji kunigaikščiai).

Po pirminio atrankos etapo vykdomas empirinis tyrimas – išsamesnė akualesnių tekstų turinio analizė, kurios metu nustatomos pirminės vyraujančios kategorinės teminės ašys, apibendrinamosios teminės grupės, suvoktinės kaip lietuvių ir latvių tautų bei valstybių atmintį kultūrinėje chronologijoje lokalizuojantys, charakterizuojantys aspektai. Didelė dalis jų – praeities vaizdinių, laikytini atminties figūromis. Tyrime taikytas indukcinis principas – analizuoti atskiri tyrimo atvejai, juos susisteminius, pateikiamos apibendrinamosios išvados. Visa tai nulemia kompleksinio kolektyvinės atminties analizės metodologinio įrankio ir kelių skirtingų teorinių prieigų pasirinkimą.

⁵³ Plg. „epizodinė atmintis“ (įvykių prisiminimas, konkretesnis turinys) ir „semantinė atmintis“ (bendroji, kontekstinė informacija, platesnis turinys). Žr. Endel Tulving, *Episodic and Semantic Memory*, New York: Academic Press, 1972, p. 381–402.

1.3 Tyrimo problematika ir temos aktualumas

Apibrėžiant kolektyvinę atmintį, neretai neišvengiama polemikos dėl jos sampratos, santykio su individualia atmintimi, teorinių priegų ir terminijos. Ji pasižymi tiriamų atvejų ir empirinių objektų įvairove. Tiriamos tiek socialinės atminimo praktikos, kaip kad komemoraciniai minėjimai ir įpaminklinimai, tiek produktai, kaip kad muziejai, meno kūriniai, tiek bendrosios visuomenės kultūrinės formos – tradicijos, mitai. Norint gauti efektyvų tyrimų rezultatą, tenka ieškoti kompleksinio metodo ir atitinkamo žiūros taško, leidžiančio suderinti, o geriausiu atveju sujungti, skirtingus požiūrius ir perspektyvas. Skirtumų atsiranda ir atskirų valstybių vykdomų atminties tyrimų nacionalinės metodologijos lygmenyje bei istoriografinės raidos tendencijose. Dominuojančiuose amerikiečių, vokiečių ar prancūzų tyrimuose taikomi metodai ir teorinės prielaidos ne visuomet sutampa, lietuviškuose, latviškuose kontekstuose jie vėlgi savaip adaptuojami ir naujai konstruojami. Problemiška ir tai, kad kolektyvinė atmintis – dinamiškas, heterogeniškas, daugiasluoksnius ir daugiadėmenis sociokultūrinis darinys, kurį sudaro daugialypiai įvairiomis raiškos formomis reiškiami elementai, priklausantys skirtingoms kultūrinėms tradicijoms. Pavyzdžiui, estų kilmės kanadietis kognityvistas Endelis Tulvingas viename kritiškame, kiek ironiškame straipsnyje yra išskyręs 256 atminties rūšis⁵⁴. Dėl plačios savo apimties ir aprėpties kolektyvinė atmintis kartais pavadinama „skėčiu“⁵⁵, „didele palapine“⁵⁶, siūlant jos nekonkretizuoti ir vartoti tik kaip socialinius atminties aspektus apimančią ir konkrečiame kontekste vis naujai interpretuojamą sąvoką. Dėl tokio savo daugiaplaniškumo ji neretai atsideria tapatybės, mentalitetų, ideologijos, nacionalizmo tyrimų srityse ir dėl to

⁵⁴ Elving Tulving, „Are there 256 Different Kinds of Memory?“, *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger*, ed. James S. Nairne, New York, NY, US: Psychology Press, p. 39–52.

⁵⁵ Aleida Assmann, „Re-framing Memory: Between individual and Collective Forms of Constructing the Past“, *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans, Frank Van Vreeand, Jay Winter, Amsterdam University Press: Amsterdam, 2010, p. 35–51; Jeffrey K. Olick, „From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic“, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nunning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2010, p. 150–161.

⁵⁶ Henry L. Roediger, James V. Wertsch, „Creating a New Discipline of Memory Studies“, *Memory Studies*, Vol. 1 (1), 2008, p. 12.

neretai susilaukia kritikos, o kartais iš viso atmetama kaip postmodernistinis žargonas⁵⁷.

Nepaisant to, po nepriklausomybės atgavimo Latvijoje ir Lietuvoje intensyviai pradėti vykdyti kolektyvinės atminties tyrimai išlieka aktualūs iki šiol. Tyrinėjant kolektyvinę baltų atmintį, pravartu pasiremti latvių istoriko Andrejaus Plakano (*Andrejs Plakans*) prielaida, kad latvių tautos praeitis – ideali laboratorija, kurioje galima patikrinti socialinės atminties tyrinėjimų išvadas⁵⁸. Šią savo mintį jis pagrindžia argumentuodamas, kad latvių tauta visais laikais kiekybiniu požiūriu buvo nedidelė ir istoriniai įvykiai, paveikę jos likimą, beveik visada paliesdavo visą tautą, todėl jie yra daugumos latvių kolektyvinės atminties dalis. Tačiau sykiu Latvija pakankamai didelė, jog jos atmintis būtų sudėtinga ir įvairialypė. Šio mokslininko įžvalgos taikytinos ir lietuvių atminties tyrimų atveju. Tai patvirtina ir istoriko Vasilijaus Safronovo pastebėjimas, kad atminties kultūrų kitimo XX a. pabaigoje atžvilgiu Lietuvos atvejis yra reprezentatyvus kitų šalių bei visuomenių atminties kultūroms⁵⁹. Taigi Lietuvos ir Latvijos atminties kultūros yra charakteringi ir tarpūs pavyzdžiai, iliustruojantys kolektyvinės atminties kaitos tendencijas bei atminties ir tautinės, sociokultūrinės tapatybės sąveikas.

Verta paminėti, kad XX a. 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių sandūroje praities, atminties aktualizavimas nebuvo išskirtinis baltų tautų atvejis. 1989–1991 m. atminties, atminimo problematika ir su ja susiję užmaršties klausimai vyravo Rytų Europos valstybių socialiniuose-politiniuose ir kultūriniuose diskursuose⁶⁰. Vokiečių literatūros istorikė Astrida Erll yra įžvalgiai nurodžiusi tokį XXI a. pradžioje atminties diskursų ir praktikų populiarumą nulėmusius svarbiausius veiksnius, įvardindama juos taip: istorinės transformacijos, medijų technologijų ir populiariosios medijos vaidmens pokyčiai bei akademinio atminties diskurso atsiradimas. Atminties populiarėjimo tendenciją rodo ir tai, kad plėtojant jos sampratą, imta

⁵⁷ Wolf Kansteiner, "Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies", *History and theory*, Vol. 41(2), 2002, p. 179–197.

⁵⁸ Andrejs Plakans, „Ievads“, *Atmiņa un vēsture: No antropoloģijas līdz psiholoģijai*, sast. Roberts Ķīlis, Rīga, 1998, p. 10–11.

⁵⁹ Vasilijus Safronovas, „Ižangos žodis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 2.

⁶⁰ *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*, ed. Simona Mitroiu, New York: Palgrave MacMillan, 2015.

pasitelkti tokius išraiškingus terminus, kaip „atminties karštligė/ bumas“⁶¹, „atminties karta“⁶², „atminties viešpatija“⁶³, „atminties industrija/ pramonė“⁶⁴, „atminties hipertrofija“⁶⁵.

Atgimimo metu „grįžtamoji atmintis“, „grįžtamieji ryšiai“, savotiškas dabarties dialogas su praeitimi suteikė galią ar bent galimybę atsigręžti į praėjusį laiką – nutolusį, nebepasiekiamą, bet vis dėlto turintį sąlytį su dabartimi, kuriantį erdvės ir laiko jungtis bei pasikartojimus. Filosofas Arvydas Šliogeris 1990-aisias sugrįžimo tendenciją įvardijo kaip skiriamąjį XX a. pabaigos Atgimimo bruožą: „Pakartotinai atgimstanti tauta visų pirma atsigrįžta į praeitį, nususuka nuo dabarties ir tik akies krašteliu žvelgia į ateitį. [...] Neatgaivinus praeities, nesusigrąžinus pirmųjų atgimimų, neįmanoma atgimti dar sykį. Praeities sugrįžimas ar jos susigrąžinimas suriša nutrūkusią laikų grandinę ir atkuria vientisą istorinę savimonę“⁶⁶. Toks atsigręžimas į konkrečius praėjusio laiko bei gyvenimo momentus tapo savotišku buvimo būdu, kuriame labiau pasireiškė ne dabartis, bet atminties bendruomenės steigianti memorialinė kultūrinė sąmonė.

Tuo metu intensyviai plėtotos praeities refleksijos tapo liudijimu, kad bendroje kolektyvinės atminties kuriamoje erdvėje, įvykus dialogiškoms sąveikoms, atsiranda tęstinumas: dabarties kultūra atranda savo tąsą praeityje. Bendruomeniniuose pasakojimuose šios atminties turinį sudarantis

⁶¹ Richard Terdiman, *Modernity and the Memory Crisis*, Ithaca: Cornell University Press, 1993; Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York: Routledge, 1995.

⁶² Jay Winter, „The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom”, *Contemporary Historical Studies, Canadian Military History*: Vol. 10: Iss. 3, 2001, p. 363–397.

⁶³ Pierre Nora, „Pasaulinė atminties viešpatija“, vertė Odeta Žukauskienė, *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*, sud. Almantas Samalavičius, Vilnius: Kultūros barai, 2007.

⁶⁴ Michael Kammen, „Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory by Iwona Irwin Zarecka“, *History and Theory*, Vol. 34(3), 1995, p. 245–262; Kerwin Lee Klein, „On the Emergence of Memory in Historical Discourse“, *Representations*, Vol. 69, 2000, p. 127–150.

⁶⁵ Andreas Huyssen, *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, California: Stanford University Press, 2003, p. 3.

⁶⁶ Arvydas Šliogeris, „Kas yra atgimimas?“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 153–156; plg. Māra Rubene, „Tukšums, klusums, nekas“, *Karogs*, 1990, Nr. 9, p. 129–134.

homogeniškas, abstraktusis istorinis laikas kaskart naujai socializuojamas ir reiškiamas konkretizuotais pavidalais⁶⁷.

Svarbiu egzistencinės patirties atskaitos tašku tapo mirties motyvas, mirusiųjų ir gyvųjų jungčių paieškos. „Šiandien gyvieji vėl susitinka mirusius, ir netgi seniai mirusius, dalijasi su jais skausmu ir viltimis“⁶⁸ – taip to meto rytų Europos realijas nusakė anglų dailininkas, meno kritikas Johnas Bergeris. Panaši mintis pasikartojo ir Martinaičio 1988–1991 m. rašytoje eseistikos knygoje *Papirusai iš mirusiųjų kapų: Atgimimo ir Vilties knyga*: „žmogus meno priemonėmis tarsi pradedamas gramzdinti į archetipinę sąmonę, ima veikti kitame laike, nesuliečiančiame su dabartimi. Tai savotiškas metoniminis, metaforinis žmogaus buvimas, nesutampantis su jį supančia tikrove. [...] Mūsų žmogus tarsi turėjo kur išeiti iš dabarties, prabūti tautai sunkius laikus, tačiau išeiti jis galėjo tik į praeitį, apgyvendintą jo mirusiųjų protėvių“⁶⁹. Poetas 1990 m. išreiškė nusivylimą, kad rašytojų vietą užėmė esantys toli arba mirusieji⁷⁰. Žurnalistas Liudvikas Gadeikis net konstatavo, kad lietuviams tiesiog genetiškai būdinga ypatinga pagarba mirusiems⁷¹. Pasak nacionalizmo teoretiko Benedicto Andersono, mirties, mirusiųjų aktualizavimas – viena iš nacionalizmo prielaidų, kuri remiasi įsitikinimu, kad tauta egzistuoja ne tik dabartyje, bet ir praeityje⁷².

Atmintis, praeitis aktualizuota ir latvių literatūrinėje spaudoje⁷³. Joje, aptardama literatūrinės naujienas, savo išvalgomis apie tęstinę dabartį pasidalijo latvių literatūrologė Ausma Cimdinia (*Ausma Cimdiņa*): „Mes nešame savyje viską, kas yra buvę. Judėjimas iš dabarties į praeitį, tampa

⁶⁷ Benedict Anderson, „Atmintis ir užmarštis“, Idem. *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, vertė Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 226–228.

⁶⁸ John Berger, „Susitikimas“, vertė Irena Jomantienė, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 16, Nr. 15, p. 1.

⁶⁹ Marcelijus Martinaitis, *Papirusai iš mirusiųjų kapų: Atgimimo ir Vilties knyga*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992, p. 87–88. Ištrauka publikuota ir Marcelijus Martinaitis, „Peršviesta literatūra“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 7, p. 3.

⁷⁰ „Metas, kai pranašai pasitraukia: svečiuose poetas Marcelijus Martinaitis“, *Dienovidis*, 1990 10 26–11 02, p. 2.

⁷¹ Liudvikas Gadeikis, „Ar dar gyvas Vilniaus basiliskas?“, *Pergalė*, 1990, Nr. 5, p. 120.

⁷² Žr. Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, vertė Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 24–25.

⁷³ Miervaldis Polis, „Pagātne un vesture“, *Literatūra un Māksla*, 1993 10 01, Nr. 39, p. 5.

savotiška sąmonės archeologija [...]“⁷⁴. Tai mitiškoji atmintis, peržengianti istorinio laiko ribas ir patirtis. Būtent ją aptarė Vokietijos latvė, rašytoja Margita Gūtmanė (*Margita Gūtmane*), reflektuodama išeivijos patirtį ir plėtodama tremties mito sampratą: „po 1945-ųjų [...] mes nebegalėjome būti savo istorijos tęsėjais, nes tremtinys atsiduria anapus istorijos. Todėl mėginome būti atmintimi, savo praeities mitiškąją atmintimi. Tokiu būdu formaliuose ir neformaliuose ritualuose, sekant iškiliųjų, didžiųjų dvasių bei įvykių tradicijomis, ir atsiranda kolektyvinė atmintis“⁷⁵. Taigi vyravo istorijos kaip mito suvokimas, refleksijose pabrėžtas ne tik praeities dėmuo, bet ir metoniminis, metaforinis to meto buvimo pobūdis.

Tiek lietuvių, tiek latvių tauta buvo apibrėžiama kaip atminties bendruomenės, išreiškiančios save antriniais pavidalais, atramų ieškančios simbolinėje, idiliškoje, mitologizuotoje praeityje. Tokie atminties ritualai buvo bene vienintelė laisviau galima tautinės, sociokultūrinės egzistencijos sąlyga, todėl minėtieji autoriai juos ir suvokė kaip kultūros tvarumo ženklą, pagrindą, kurį savo refleksijomis ir patys palaikė. Taip organizuota, konstruktyvi atmintis lėmė, kad įsivyravo imperatyvi ir paveiki istorija, atmintis be praeities, kuri, pasak prancūzų istoriko, atminties teoretiko Nora, lūžio situacijoje naujai išranda tradiciją, susiejančią protėvių istoriją su nediferencijuotu herojų, mito laiku ir ištakomis⁷⁶.

Visgi šios tendencijos vertintos nevienareikšmiškai, būta ir skeptiškesnių praeities romantizavimo ir ideologizavimo vertinimų. „Ką reiškia „gyventi praeityje“? Tai yra kaip kokia liga. Lygiai kaip ir gyvenimas ateityje. Mums reikia gyventi tik ir vien tik dabartyje“⁷⁷ – diskusijoje apie praeities idealizavimą ir utopišką ateities modeliavimą konstatavo latvių tapytojas Miervaldis Puolis (*Miervaldis Polis*). „Mus ima siaubti užmarštis. Kuo garsiau ir dažniau šaukiame apie istorinę atmintį, atstatomą teisingumą, tuo mažiau mumyse lieka tos atminties ir ano teisingumo“⁷⁸ – paminėjo Valdemaras Kukulas. Panašiu kritiškumu išsiskyrė ir kitokias vertinimo perspektyvas

⁷⁴ Ausma Cimdiņa, „Ilgstošā tagadne“, *Literatūra un Māksla*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 6. Citatose visur pažodinis vertimas – V. J.

⁷⁵ Margita Gūtmanė, „Trimdas mīts“, *Karogs*, 1996, Nr. 8, p. 180.

⁷⁶ Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations*, No. 26, Memory and Counter-Memory (Spring), 1989, University of California Press, p. 7–24.

⁷⁷ Miervaldis Polis, „Pagātne un vesture“, *Literatūra un Māksla*, 1993 10 01, Nr. 39, p. 5.

⁷⁸ Valdas Kukulas, „Kūrybai pakanka širdies“, *Respublika*, 1992 06 18, Nr. 76, p. 9.

turejo išėivija. Literatūrologas Rimvydas Šilbajoris, aptardamas lietuvių rašytojų mitologijas, pabrėžė poetinį praeities reflektavimą ir metaforišką tautinės egzistencijos pobūdį⁷⁹. Jo mintis kiek vėliau pratęsė vienas ryškesnių sociokritikų, skeptiku iš prigimties save vadinantis Tomas Venclova, paminėdamas, kad baltųjų istorijos dėmių užpildymas vietomis pavirsta nekritiška apologija, tebegyvenama politinėmis ir kultūrinėmis mitologijomis, kurias palaiko „romantiški ritualiniai gestai“, o ideologinę tuštumą užpildo tautos mistika⁸⁰.

Apie perdėtą tautinį fundamentalizmą kalbėjo ir filosofas Leonidas Donskis⁸¹. Tuo metu plataus atgarsio sulaukė ir skambus, bet labai taiklus Kinčinaičio pastebėjimas, kad lietuviams būdinga kultūros politika yra beveik išimtinai atminties (praeities) ideologija, „postmoderni“ savo konservatyvumo aspektu, futurofobinė sąmonė, pasireiškianti siekimu „išlikti „pažįstamos“ semiosferos ribose“⁸². Archajinius pėdsakus jis vadino „realybės“ arba „dabarties“ simuliacija, kopija, citata ir imitacija. Atgavus nepriklausomybę, apie tautinį rituališkumą ir muziejinį lietuviškumą ne kartą kalbėjo ir Kavolis, argumentuodamas, kad „kas tautines vertybes sustingdo į sakramentines formas, tas tautiškumą paverčia ritualu“⁸³. Nors tokie provokatyvūs visuomenės ir kultūros kritikų pasisakymai vyravusiame to meto kontekste skambėjo kiek arogantiškai, sykiu buvo ir jų (savi)refleksijos bei (savi)analizės išraiška, būdas dalyvauti reflektuojamoje tikrovėje, o kartais net ir galimybė ją keisti.

Taigi ankstyvesnėse Atgimimo laikotarpio kolektyvinės atminties refleksijose vyravo romantinio pobūdžio nuotaikos, mitologiškumas, rituališkumas, metaforiška, metonimiška (savi)raiška, tačiau buvo svarbus ne vien reprezentatyvumo, bet ir atrankos momentas. Ateities pokyčiams pasiekti nepakako jausmingo, patetiško kalbėjimo, reikėjo ir racionalių, kryptingų pastangų: taip praeities istorinės reikšmės įgavo politines formas, nurodančias ideologines pozicijas, formuojančias kultūrinio tapatumo prioritetus bei tam

⁷⁹ Rimvydas Šilbajoris, „Time, Myth and Ethos in Recent Lithuanian Literature“, *World Literature Today*, Vol. 60, No. 3, 1986, p. 432–435.

⁸⁰ Tomas Venclova, „Nepriklausomybė“, *Metmenys*, Nr. 58, 1990, p. 3–12.

⁸¹ Leonidas Donskis, „XX a. pabaigos Lietuva: atviros visuomenės ir kultūros kūrimas“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 12, Vilnius, p. 248.

⁸² Virginijus Kinčinitis, „Lietuvių postmodernizmas – stilius iš nieko“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8, p. 5–6.

⁸³ Vytautas Kavolis, „Gyvasis lietuviškumas“, *Nepriklausomųjų kelias*, sudarė Egidijus Aleksandravičius, Daiva Dapkutė, Versus aureus: Vilnius, 2006, p. 122.

tikrą atminties ir saviapibrėžties režimą. Tokiu būdu net ir simboliniai gestai tapo istorinėmis politinio veiksmo formomis. Sykiu aktualizuotas spaudos ir bendrai tekstų bei bendruomenės santykis, etinis, moralinis atminties aspektas. Atmintis tapo jėga, transformuojančia santykį su praeitimi, veiksmu, veikusiu atminties bendruomenių (savi)identifikaciją ir siūliusiu naujas sambūvio formas⁸⁴.

(Re)konstruojant XX a. pabaigos kolektyvinės atminties ir sociokultūrinės tapatybės istoriografinį turinį, neišvengiamai tenka kalbėti apie „restauracinį“⁸⁵ nacionalizmą, sąryšius su XX a. pradžios ir dar ankstesnėmis analogijomis, atkurtų Lietuvos ir Latvijos valstybių tęstinumą, atminties ir atminimo kultūrų modelio perimamumą. Pastarasis kartais lieka pakankamai neartikuluotas, minėti istorinės savimonės raiškos atvejai ir pasikartojimai neretai laikomi tipiškais⁸⁶, tarsi savaime suprantamais ir nediskutuojamais⁸⁷, o atgręžties tendencija įvardijama „grįžimo į normalybę“⁸⁸ konceptu, universalizuotai taikomu pokomunistinėms visuomenėms apibūdinti. Tiriant lietuvių ir latvių (savi)refleksijas 1988–1992-ųjų metų literatūrinėje spaudoje, galima pastebėti, jog jose, ypač pirmaisiais metais, irgi vyravo minėti „grįžimo“, „išsaugojimo“, „atkūrimo“ motyvai, t. y. retrospektyvinės, restitucinės⁸⁹, „užkonservuotos“, „sumuziejintos“ tapatybės projekcijos bei memorialiniai⁹⁰ komunikaciniai ritualai, o ne „sukūrimo“, „išradimo“

⁸⁴ Žr. Aleida Assman, Linda Shortt, „Memory and Political Change: Introduction“, *Memory and political change*, eds. Aleida Assman and Linda Shortt, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, p. 1–17.

⁸⁵ Aurimas Švedas, „Lietuvos idėjos paieškos: elito projekcijos“, *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, sud. Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 329.

⁸⁶ Žr. Roberts Ķīlis, „Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte Latvijā“, *Atmiņa un vēsture no antropoloģijas līdz psiholoģijai*, sast. Roberts Ķīlis, Rīga: N.I.M.S., 1998, p. 113–130.

⁸⁷ Žr. Nerija Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, Vilnius: Aidai, 2004, p. 106.

⁸⁸ Tarpukario kaip „normalaus“ periodo tęstinumas. Žr. Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 513–534.

⁸⁹ Besiremianti ir atstatanti anksčiau buvusias tapatybių struktūras ir jų darinius (plačiau žr. Marius Povilas Šaulauskas, *op. cit.*).

⁹⁰ Arba *komemoraciniai* (angl. commemoration „(pa)minėjimas“).

principas. Iš dalies toks grįžimas išties įprastas ir savaiminis, neabejotinai egzistuoja istoriniai dėsningumai epochinių lūžių momentuose, bet apsvarstant kaitos ir tęstinumo, tradicijos ir modernumo santykį, neišvengiamai kyla autentiškumo klausimų – kiek tokie grįžtamieji judesiai yra natūralūs, sąmoningi, atitinkantys konkretaus laiko ir visuomenės realijas, o kiek inertiškai, dirbtinai (re)konstruojami ir imituojami⁹¹. Tyrinėjant to meto visuomenės elgseną ir mąstyseną, galima pastebėti, kad būta tiek vieno, tiek kito.

Išsamesni, tarpdisciplininiai tautinio atgimimo tyrimai itin svarbūs: šiuo laikotarpiu suformuotas XXI a. lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties ir ja paremtos sociokultūrinės tapatybės pagrindas. Ne veltui 1990–1992 metų dienoraščių pratarinėje Romualdas Ozolas paminėjo: „Esame iš ten. Tebesame“, apgailestaudamas, kad anų dienų įtampoje atsiradusios nacionalinės valstybės kūrimo intencijos šiandien jau sunkiai suprantamos⁹². Atgimimo laikotarpiu susiformavusi atmintis yra konservatyvusis kultūros sandas, kuris ilgą laiką santykinai išlieka pastovus ir užima dominuojančią poziciją⁹³. Atlikti sociologiniai tyrimai patvirtina, kad XX a. pabaigos nepriklausomybės atkūrimo įvykiai Lietuvos gyventojams vis dar yra vieni svarbiausių⁹⁴. Be to, jau yra užaugusi pirmoji gimusiųjų po nepriklausomybės karta. Pastarosios kolektyvinė atmintis ribojasi būtent šiuo laikotarpiu, tačiau ji jau savaip interpretuojama, joje mažiau asmeninės istorinės patirties. Nors, mažėjant gyvųjų liudytojų, prarandama pirminė šios patirties autentika, atsiveria platesnės galimybės atvirai analizuoti ir vertinti praeitį. Kaskart kyla klausimas, kaip susieti šias skirtingas praeities ir ateities patirtis? Kiekviena karta atlieka praeities reviziją ir kaip atminties bendruomenė yra labai

⁹¹ Žr. Rasa Janonytė, „Tarp kultūros imitacijos ir fundamentalizmo“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 11, p. 3; „Atmiņa un ATMIŅA“, *Karogs*, 1988, Nr. 4, p. 189–195.

⁹² Romualdas Ozolas, *Aušros raudoniai: sugyvenimai, arba 1990–1992 metų dienoraščių puslapiai: dienoraščiai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 15.

⁹³ Alvydas Nikžentaitis, „XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 383.

⁹⁴ Vladas Gaidys, „Kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje 1989–2009 metais“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 327–337; Irena Šutinienė, „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, *Lietuvos etnologija*, Nr. 8(17), 2008, p. 31–55.

skirtinga bei daugialypė, todėl būtų tikslinga tyrinėti kiekvienos jų Atgimimo atminties savitumus. Tačiau nepaisant Atgimimo svarbos ir aktualumo, ši laikotarpį visuomenė, ypač Latvijoje, vertina prieštaringai ir nevienareikšmiškai⁹⁵, išsamesnių tyrimų dar labai trūksta. Jį tik pastaraisiais metais pradedama sistemingiau istorizuoti, pabaigus vykdyti sovietmečio tyrinėjimus. Todėl vengiant išankstinio schematizavimo, verta nuodugniau patyrinėti atskirus sociokultūrinio rekonstravimo atvejus, paanalizuoti ir palyginti, kas ir kaip pirmiausia atsimenama pasirinkto laikotarpio Lietuvos ir Latvijos literatūrinėje spaudoje.

1.4 Disertacijos tikslai ir uždaviniai

Pagrindinis disertacinio tyrimo tikslas – atlikti lyginamąją 1988–1992 m. lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje (re)konstruojamos kolektyvinės atminties ir atminimo kultūros analizę, remiantis jos rezultatais, bendrais bruožais charakterizuoti baltų atminties apraiškas bei nustatyti ja grindžiamų tapatybių skirtumus ir panašumus.

Tiksliui pasiekti keliami tokie uždaviniai:

Teoriniai:

- Remiantis kolektyvinės atminties teorijomis, apibrėžti pagrindines tyrime vartojamas atminties koncepcijas (komunikacinė, kultūrinė atmintis, atminimo kultūra, atminties politika);
 - glaustai aptarti lyginamųjų atminties, medijų, komunikacijos ir sociokultūrinių tyrimų metodologijas ir jų suderinamumą;
 - atskleisti kolektyvinės atminties ir tapatybės sąsajas, išryškinti kolektyvinės atminties dinamikos bei socialumo aspektus;
 - derinant lyginamąją analizę ir kolektyvinės atminties teorijas bei taikant sociokultūrinius tekstų tyrimo metodus, sukonstruoti tinkamiausią metodologinę prieigą.

⁹⁵ Žr. Laura Ardava, *op. cit.*; *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

Praktiniai:

- Pasitelkiant kolektyvinės atminties teorijas bei taikant sociokultūrinius tekstų tyrimo metodus, sukonstruoti tyrimo korpusą: pasirinkti aktualiausius, reprezentatyviausius ir simptomiškiausius literatūrinės periodikos tekstus, atrasti bendrus jų analizės pjūvius ir lyginimo aspektus;
- ištirti (re)konstruojamos kolektyvinės atminties turinį lietuvių ir latvių periodiniuose literatūros leidiniuose, siekiant pagal vyraujančius praeities epizodus, jų semantines ašis ir kitas bendriausias ypatybes apibūdinti jos tipą bei pagrindinius dėmenis;
- ištirti 1988–1992 m. lietuvių ir latvių literatūrinės spaudos kuriamo diskurso santykį su bendru tiriamo laikotarpio kontekstu;
- pagrįsti kolektyvinės baltų atminties, XX a. pab. Atgimimo kultūros, literatūrinės spaudos lyginamųjų tyrimų perspektyvas, atskleidžiant jų išskirtines ypatybes;
- pagal pasirinktus gretinimo aspektus lyginant kolektyvinės atminties raiškos formas ir turinius lietuvių ir latvių periodiniuose literatūros leidiniuose, atskleisti ir analitiškai aprašyti pagrindinius abiejų baltų tautų atminties komponentus, tipologinius panašumus ir skirtumus, nusakyti jų tarpusavio ryšius ir tautinę specifiką.

1.5 Aktualesni kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje ir Latvijoje

Nepriklausomybės laikotarpio pirmaisiais metais Lietuvoje ir Latvijoje kolektyvinės atminties tyrimuose pirmenybė ilgą laiką buvo teikiama etnocentrinėms perspektyvoms, tačiau vis dažniau pasitelkiama lyginamoji tarptautinė prieiga. Vis labiau populiarėja regioninės, transnacionalinės, tarpkultūrinės atminties studijos, integruojančios lokalius bei globalius fenomenus, konstruojančios naujus jų apibrėžties modelius. Dialogiškos nacionalinės atminties paieškos Lietuvoje ir Latvijoje vis dar yra vienas svarbesnių uždavinių, kurį plėtojant, tampa akivaizdu, kad tarptautinių sąveikų istorija ir tarpusavio paralelės gali atverti naujas jungtis ir ryšius. Nuo etnocentrizmo pereinama prie postnacionalizmo, nuo tautiškumo prie globalumo, peržengiamos teritorinės, etninės ir socialinės ribos. Sujungiant lokalumą bei regioniškumą, gali būti formuojamas alternatyvus, platesnis kultūrinio, etnocentriško regionalizmo modelis.

Platesnio masto nacionalinių atminties tyrimų modelių bei lyginamosios transnacionalinės prieigos poreikį ir svarbą rodo sėkmingai vykdomi tarptautiniai projektai, ilgiau nei dešimtmetį leidžiami tokie atminties studijoms skirti žurnalai, kaip *History and Memory*, *Memory Studies*,

kolektyvinės monografijos. Svarbų vaidmenį formuojant regiono atmintį, atlieka Lenkijos mokslininkai. Vienas iš minėtų pavyzdžių – lenkų kilmės amerikiečių sociologo, antropologo Jano Kubiko ir jo kolegos Michaelo Bernhardo 2014-aisiais „Oxford University Press“ leidyklos išleista lyginamoji studija, straipsnių rinkinys *Dvidešimt metų po komunizmo. Atminties ir atminimo politika*⁹⁶. Jame aptariamas politinio režimo virsmo momentas septyniolikoje pokomunistinių valstybių, įskaitant ir Baltijos šalis, ir analizuojama, kaip jis yra prisimenamas po dvidešimties metų, kaip formuojama kolektyvinė atmintis. Išryškinami vidiniai, etniniai Baltijos valstybių, ypač Latvijos, atminties konfliktai, skirtingos 1989-ųjų ir 1991-ųjų įvykių interpretacijos. Ši leidinio dalis sulaukė didelio visuomenės susidomėjimo, pasirodė atminties tyrinėtojų poleminių refleksijų⁹⁷.

Atminties tyrimų metodologija Lietuvoje ir Latvijoje pradėta plėtoti praėjus beveik dešimtmečiui nuo nepriklausomybės atgavimo. Per tris paskutinius dešimtmečius kolektyvinė atmintis tapo viena svarbesnių etnopolitikos dalių. Iki šiol kasmet organizuojamos konferencijos, ilgalaikiai valstybiniai projektai, išleidžiamos studijos liudija šios temos populiarumą ir aktualumą. Didžiąją dalį šių veiklų vykdo istorijos ir socialinių mokslų atstovai. Iš lietuvių pirmiausia minėtini sociologė Irena Šutinienė, istorikai Rasa Čepaitienė, Alvydas Nikžentaitis, Darius Staliūnas, Vasilijus Safronovas, iš latvių – Vita Zelčė (*Vita Zelče*), Klinta Luočmelė (*Klinta Ločmele*), Vieda Skultans ir kiti tyrėjai. Atminties tyrimų metodologiją vis dažniau pasitelkia ir literatūrologai bei kultūrologai.

Pirmoji atminties kultūros tyrėjų grupė Lietuvoje suformuota 2009 m. Lietuvos istorijos institute. Sykiu parengta ir iki 2013-ųjų vykdyta kompleksinė Nikžentaičio vadovaujama tyrimų programa *Atminties kultūra Lietuvoje*, tyrusi XX amžiaus Lietuvos atminties kultūrą. Vienas svaresnių jos darbo rezultatų – 2011 m. išleistas straipsnių rinkinys *Nuo Basanavičiaus iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Nikžentaitis ir jo kolegos vykdo komparatyvinius kolektyvinės atminties tyrimus, kuriuose plėtoja Assmanno atminimo ir atminties kultūros sampratą, apibrėždamas ją kaip visuomenėje nuolatos akcentuojamus, bet kintančius ir dinamiškus praeities siužetus, vaizdinius, kuriuos pasitelkusi

⁹⁶ *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, eds. Michael Bernhard, Jan Kubik, Oxford and New York: Oxford University Press, 2014.

⁹⁷ Eva-Clarita Pettai, “Debating Baltic memory regimes”, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 47, No. 2, 2016, p. 165–178.

visuomenė kuria ir stiprina savimone⁹⁸. Tokiu atveju atmintis suvokiama kaip „paslėpta istorinių įvykių selekcija“, o at(si)minimas – kaip jos aktualizacija.

Disertaciniam tyrimui svarbus Vytauto Didžiojo universiteto projektas *Vidurio Rytų Europoje: nacionalinių naratyvų ir atminties politikos konstravimo procesų tyrimas (1989–2011)*. 2013 m. pabaigoje surengta plataus masto tarptautinė konferencija, o 2015-ais metais jos pagrindu pasirodė Egidijaus Aleksandravičiaus sudaryta kolektyvinė monografija *Tautiniai naratyvai ir herojai Vidurio Rytų Europoje po 1989 m.*⁹⁹. Tais pačiais metais apginta ir Vilmos Popovienės disertacija *Atminties (re)konstravimas lietuvių memuaristikoje: diskurso strategijos*, kurioje nagrinėjamos nepriklausomoje Lietuvoje publikuotų memuarų diskurso strategijos ir jų ryšys su atminties (re)konstravimo procesais. Svarbius kolektyvinės atminties tyrimus vykdo Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto tyrėjų grupė, daugiausia vadovaujama Safronovo¹⁰⁰.

Minėtieji istorikai savo tyrimuose remiasi pagrindiniais užsienio kolektyvinės atminties teoretikais, taiko jų metodologijas, aktualias Lietuvos kontekstui, tačiau nevengia polemikos ir kritinių diskusijų dėl su memorialine kultūra susijusių sampratų ar apibrėžimų, apžvelgia ir jų probleminius taikymo aspektus. Pavyzdžiui, Safronovas savo straipsniuose išryškina kultūrinės atminties ir atminimo kultūros skirtį, taip pat aptaria komunikacinės ir kultūrinės atminties sampratų skirtumus. Apmąstydamas atminties tyrimų potencialą Lietuvos istoriografijoje, jis yra įžvalgiai pastebėjęs, kad pirminė kolektyvinės atminties teorija ne visuomet paranki modernių laikų tyrimams, nes ji buvo pritaikyta ikimodernaus laikotarpio visuomenei, kuriai būdinga kitokia struktūra ir kitokie viešosios komunikacijos aspektai. Pasak

⁹⁸Alvydas Nikžentaitis „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 440–457; Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 521.

⁹⁹ *Tautiniai naratyvai ir herojai Vidurio Rytų Europoje po 1989 m.*, sud. Egidijus Aleksandravičius, Kaunas: Versus Aureus leidykla, 2015.

¹⁰⁰ Safronovas nuo 2009 m. išsamiau tyrinėja Klaipėdos krašto kolektyvinę atmintį bei atminties politiką.

jo, moderniaisiais laikais nebelieka aiškesnės ribos¹⁰¹ tarp kultūrinės ir komunikacinės atminties, nes perteikiami tiek tolimos praeities, tiek nesenos praeities įvykiai. Dėl šios priežasties tikslingiau tirti ne konkrečios grupės atminties kultūrinį lygmenį, o medijų viešojoje erdvėje, komunikacijos terpėje kuriamų reikšmių tendencijas¹⁰².

Svarbu pastebėti, kad daugėja iniciatyvų, ugdančių visuomenės istorinį sąmoningumą, kolektyvinė atmintis ir jos tyrimai nebėra tik valdžios ir galios struktūrų, tyrėjų bei akademikų interesas, į juos vis dažniau įtraukiama ir plačioji visuomenė¹⁰³. Kolektyvinė atmintis (re)konstruojama ne tik istoriniais, dokumentiniais šaltiniais, bet ir individualiais atsiminimais, sakininiais istorijomis. Individualūs ir asmeniškai liudijimai atminties tyrimuose leidžia nustatyti ne tik simbolines praeities vaizdinių objektyvizacijas, sociume vyraujančias refleksijas, bet ir individualias jų reikšmes, kurias jiems ir savo veiksmams priskiria patys žmonės. Vykdyti ne tik pavieniai Kauno, Vilniaus¹⁰⁴, Šiaulių¹⁰⁵ ir kitų miestų kultūrinės atminties tyrimai, bet įgyvendinti ir apibendrinantys atminties kultūrų urbanistinėse erdvėse projektai¹⁰⁶.

Latvijoje didesnio masto kolektyvinės atminties tyrimai prasidėjo 1992–aisiais valstybinio lygmens sakininės istorijos Augusto Milto (*Augusts Milts*) vadovaujamu tyrimo projektu¹⁰⁷, sutelkusi ne tik latvių, bet ir užsienio įvairių

¹⁰¹ Apie komunikacinės ir kultūrinės atminties skirties problemiškamą modernybės visuomenėms 2008 m. savo straipsnyje užsiminė ir pats Assmannas.

¹⁰² Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra?“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 39–64.

¹⁰³ Pavyzdžiui, Vytauto Didžiojo universitete 2014 m. vykdytas Daivos Citvarienės vadovautas projektas *Kauno kultūrinės atminties vietos*: www.atmintiesvietos.lt (žiūrėta 2018-07-01).

¹⁰⁴ Rasa Čepaitienė, „Kolektyvinė atmintis miestovaizdyje (Vilniaus atvejis)“, *Besiformuojantis ir formuojamas kraštovaizdis*: konferencijos pranešimų medžiaga, sud. Jurgis Bučas, Kaunas: KTU leidykla, 2007, p. 86–101.

¹⁰⁵ Dangiras Mačiulis, „Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 133–157.

¹⁰⁶ Lietuvos istorijos institutas 2010–2013 m. vykdė projektą *Atminties kultūrų formavimo strategijos Lietuvos urbanistinėse erdvėse*.

¹⁰⁷ *Nacionālais mutvārdu vēstures (NMV) projekts*.

sričių tyrėjus. Juose aktualizuota latvių išeivijos atmintis, sykiu išplėta sakinės istorijos metodologija, kurios analitinės priegos Lietuvoje ir Latvijoje pasitelkiamos ir dabartiniuose atminties tyrimuose. Nuo XXI a. kolektyvinės atminties tyrimai plėtojami ir etnologijos, folkloro srityse, ją pasitelkus, vykdomos ir platesnio profilio kultūros studijos. Kaip vienas pavyzdžių minėtina filosofės, kultūrologės Jurgos Jonutytės, folkloristės Linos Būgienės ir literatūrologo Aleksandro Krasnovo parengta kolektyvinė monografija *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškiai, Žeimelis*, svarbi daugiakultūrinių paribio vietų ir tautinių mažumų atminčių tyrimams¹⁰⁸.

Visuose juose dažniausiai vartojamas socialinės atminties terminas. Jau vien dėl to, kad didžiąją dalį tyrimų atlieka socialinių mokslų atstovai, studijuojantys įvairias visuomenines grupes bei individo sąsajas su aplinka. Kaip pavyzdys atskirai minėtina tarpdisciplininius tyrimus vykdanči Latvijos universiteto Socialinių mokslų fakulteto Socialinių ir politinių tyrimų instituto mokslininkų darbo grupė. 2010–2014 m. ji, vadovaujama istorikės Zelčės, vykdė projektą *Latvijos socialinė atmintis ir tapatybė*¹⁰⁹, kuris buvo valstybinės tyrimo programos *Nacionalinė tapatybė*¹¹⁰ dalis. Jame dalyvavo ir aktyvi Atgimimo kultūros tyrėja Laura Ardava, 2015 metų pabaigoje apgynusi disertaciją *Latvijos Trečiojo atgimimo socialinis atminimas ir komemoracinis diskursas medijose (1988–2014)*¹¹¹. Mokslininkė, aptardama spaudos publikacijas ir televizijos laidas, išryškina daugiakultūroje Latvijoje pastebimą XX a. pab. Atgimimo atminties prieštarumą, dvilypumą: latviškoje žiniasklaidoje vyraujančią „prarastojo rojaus“ naratyvą ir intensyvią jo komemoraciją bei konfliktiškus momentus, skirtingas rusakalbių istoriografijas, supriešinančią pasiskirstymą į „mes“ ir „jie“ pozicijas.

Lietuvoje XX a. pab. Atgimimo istorijos studijos prasidėjo dar nepriklausomybės atgavimo pradžioje. 1990 m. pasirodė pirmasis Lietuvos istorijos instituto rengtų *Lietuvių atgimimo istorijos studijų* tomas. Tačiau

¹⁰⁸ Jurga Jonutytė, Lina Būgienė, Aleksandras Krasnovas, *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškiai, Žeimelis*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Baltijos kopija, 2013.

¹⁰⁹ *Latvijas sociālā atmiņa un identitāte*.

¹¹⁰ *Nacionālā identitāte*. Vykdytas 2010–2014 metais. Programos internetinė svetainė: <http://www.nacionalaidentitate.lv/> (pasiekama tik Latvijos teritorijoje, žiūr. 2016-05-01).

¹¹¹ *Latvijas Trešās atmodas sociālās atmiņas un komemorācijas diskurss medijos (1988–2014)*.

dauguma pirmųjų didesnės apimties istorinių, istoriografinių leidinių buvo parašyti arba pačių įvykių dalyvių, arba užsienio autorių¹¹². Nuo to laiko iki dabar šio laikotarpio istoriografiniuose, sociokultūriniuose tyimuose bene daugiausiai atgarsio sulaukė politologės Ainės Ramonaitės vadovautas, VU TSPMI, Klaipėdos universiteto, Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkus, studentus sutelkęs projektas *Sąjūdžio fenomenas: pilietinio judėjimo tinklaveikos studija* ir 2011 m. jo pagrindu pasirodžiusi kolektyvinė monografija *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*¹¹³. Tai iš tiesų ambicingas tyrimas, kuriame, remiantis daugiau nei 300 atliktų interviu ir kitais šaltiniais, siekta iširti socialines organizacines Sąjūdžio prielaidas, t.y. apibūdinti veikusius socialinius tinklus, jų tarpusavio sąveikas ir mobilizavimo būdus. Bene labiausiai intriguoja siūlymas atmesti įprastus Sąjūdžio atsiradimo ir veikimo aiškinimus ir vietoj jų pasiremti socialinių judėjimo teorijomis. Pasak monografijos autorių, Sąjūdis gimė ne iš tradicinių valstybingumo nuostatų, tautiškumo, pilietiškumo apraiškų, bet iš savaimių, alternatyvių socialinių grupių, apibrėžiamų *savaimios visuomenės* ir *tinklaveikos* sąvokomis. 2019 m. rudenį Atviros Lietuvos fondas kartu su lenkų kolegomis pradėjo tarptautinį projektą *Permaštant Europą: 1989 m. reikšmė šiandienai*. Tačiau tai labiau išimtiniai atvejai, kuomet tyrimuose išskiriamas ribinis Atgimimo laikotarpis ar konkretūs jo metai, daug dažniau jų chronologija apibendrintai apribojama sovietmečio ir jau nepriklausomos Lietuvos ribomis.

Disertacijos tyrimui svarbi ir trijų latvių autorių parengta publikacija apie Sibiro tremties paminėjimo atspindžius Atgimimo laikotarpio spaudoje¹¹⁴. Jų atlikta detali kiekybinė ir kokybinė konteksto ir tekstų teminė analizė atskleidžia, kiek ir kaip komemoracinėse praktikoje dalyvavo pagrindiniai nacionaliniai ir regioniniai periodikos leidiniai latvių ir rusų kalbomis. Nors šie tyrimai konkretesni, tiriama trečiojo atgimimo atminimo kultūra Latvijoje arba vykdomos atskirų atvejų analizės, jais paranku pasiremti ir atliekant platesnes gretinamąsias lietuvių bei latvių kolektyvinės atminties studijas, sociokultūriniu požiūriu tyrinėjant, kas ir kaip atsimenama Atgimimo

¹¹² P.vz., Alfred Erich Senn, *Bundanti Lietuva*, vertė Liūtas Mockūnas, Zita Mažeikaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

¹¹³ *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

¹¹⁴ Mārtiņš Kaprāns, Olga Procevska, Laura Uzule, „Deportāciju pieminēšanas atainojums Atmodas laika preses izdevumos”, *Pēdējais karš: Atmiņa un traumas komunikācija*, red. Mārtiņš Kaprāns, Vita Zelče, Rīga: LU SZF SPPI, 2011, p. 158–181.

laikotarpiu. Socialinė atmintis iki šiol vis dar laikoma vienu iš pamatinių valstybinės tapatybės, pilietiškos Latvijos visuomenės dėmenų ir integralios politikos veiksmų.

Latvijoje, kaip ir Lietuvoje kolektyvinės atminties tyrimai daugiausia apima sovietmetį (1944–1990), taip pat tyrinėtos Pirmojo¹¹⁵ bei Antrojo¹¹⁶ pasaulinio karų atmintys. 2015 metų pabaigoje Socialinių ir politinių tyrimų institutas tapo tarptautinio, socialinių ir humanitarinių mokslų srities atstovų vykdomo projekto *LIVINGMEMORIES*¹¹⁷, skirto trauminės atminties ir tapatybės tyrimo metodologijų paieškoms ir praktiniam jų taikymui, dalyviu. Projekto pabaigoje, 2017-aisiais, išleista kolektyvinė monografija, skirta atminties bendruomenių įvairovei ir kitiems socialinės atminties ir kolektyvinės tapatybės probleminiams atvejams Rusijoje, Suomijoje, Latvijoje, Estijoje, Vokietijoje ir Turkijoje aptarti. Latvijos tyrime daugiausia analizuotos visuomenės holokausto, okupacijos ir represijų patirties refleksijos. Pastaraisiais metais, sprendžiant integracijos problemas, itin daug dėmesio skiriama tautinių bendruomenių, ypač rusakalbių atminties tyrimams.

Nors kolektyvinės atminties studijose tarptautiniai, tarpdisciplininiai tyrimai itin populiarūs ir aktyviai plėtojami, komparatyvinė metodologija tyrėjams vis dar yra nemenkas iššūkis. Teoriniu lygmeniu ji iš tiesų funkcionuoja ir dažniausiai būna pakankamai argumentuota, tačiau taikant ją praktikoje, iškyla nemažai sunkumų. Sėkmingos atvejų analizės nesiūlo platesnių, apibendrintų tyrimų metodologijos. Jau vien nacionalinių valstybių atminties kultūros heterogeniškos ir prieštaringos, todėl atrasti universalų modelį, sujungiantį įvairialypes fragmentuotas atminties bendruomenes ir

¹¹⁵ 2015 m. balandį–2018 m. kovą Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas vykdė mokslinių tyrimų projektą *Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsių lyginamoji analizė (iki 1939 metų)*. Jo metu išleistas straipsnių rinkinys *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories = Didysis karas Lietuvoje ir lietuviai Didžiajame kare: patirtys ir atmintys, Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXIV, ed. Vasilijus Safronovas, Klaipėda: Klaipėda University Press, 2017, p. 240.

¹¹⁶ 2007–2011 m. vykdytas projektas *Pagātnes pēlni jeb Latvijas Otrā pasaules kara sociālā atmiņa un identitāte (Praeities pelenai, arba Latvijos Antrojo pasaulinio karo socialinė atmintis ir tapatybė)*.

¹¹⁷ Pilnas pavadinimas *Living Together with Difficult Memories and Diverse Identities (Gyvenant kartu su sunkiais atsiminimais ir įvairialypėmis tapatybėmis)*. Šis projektas yra Europos Sąjungos kuruojamos programos ERA.NET RUS PLUS dalis. Projekto internetinė svetainė <http://www.livingmemories-era.net/> (žiūrėta 2018-05-01).

skirtingas atminties kultūras, pernelyg sudėtinga. Dėl to dažniausiai vyrauja atskirų atvejų arba platesnio masto tipologinės kontekstų analizės.

Literatūrinė, kultūrinė spauda – turiningas ir vertingas kolektyvinės atminties tyrimų šaltinis, tačiau šios krypties studijų vis dar labai trūksta, jos vykdomos gana epizodiškai ir fragmentiškai. Sovietmečiu sukurta Leono Gudaičio literatūrinės spaudos samprata, apimanti XX a. pirmosios pusės leidinius¹¹⁸, ir Vyto Urbono, Romo Batūros periodikos tyrinėjimai¹¹⁹, besiribojantys nepriklausomybės laikotarpiu, iki šiol išlieka vieni išsamiausių, nuosekliausių šios srities darbų. Minėtini istorikės Laimos Venclauskienės spaudos tyrimai¹²⁰. Svarbios Valdemaro Kukulo 2004–2011 m. metraštinės kultūrinės spaudos apžvalgos¹²¹, perteikiančios to meto literatūrinės ir kultūrinės erdvės aktualijas. Periodiniais leidiniais savo sociokultūrinuose tyrimuose fragmentiškai remiasi ir literatūrologai Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Loreta Jakonytė. Tenka apgailestauti, jog kol kas sistemingesnių lyginamųjų lietuvių bei latvių spaudos tyrimų nėra vykdyta. Kristinos Vaisvalavičienės disertacinis periodikos tyrimas *Lietuvių ir latvių periodika vaikams: literatūriniai ir sociokultūriniai aspektai* – viena iš nedažnai pasitaikančių išimčių. Atgimimo literatūrinė, kultūrinė spauda – atskirų, nuoseklių tyrimų verta sritis, neapsiribojanti žurnalistikos, komunikacijos, literatūrologijos laukais, bet tyrinėtina ir kaip spausdinto kultūros paveldo dalis¹²².

Lyginamieji lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties tyrimai taip pat vis dar labai epizodiniai, jų perspektyvos daugiau teorinės nei praktinės. Sveikintinas lietuvių ir latvių tyrėjų bendradarbiavimo pavyzdys – Dangiro Mačiulio ir Eriko Jėkabsono (*Ēriks Jēkabsons*) 2018 m. parengta monografija apie 1918–1940 m. Latvijos Respublikoje gyvenusias lietuvių

¹¹⁸ Leonas Gudaitis, *Platėjantys akiračiai: lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius: Vaga, 1977; Idem, *Permainų vėjai: lietuvių literatūrinė spauda 1923–1927 metais*, Vilnius: Vaga, 1986.

¹¹⁹ Romas Batūra, *op. cit.*

¹²⁰ Laima Venclauskienė, „Collective Memory: The Choices and the Nature of the past in *Sąjūdžio žinios* 1988–1989“, *Darbai ir dienos*, Nr. 60, 2013, p. 117–135.

¹²¹ Valdemaras Kukulas, *Vertybių apžvalgos ratas: Žvilgsnis į 2004–2011 m. kultūrinę spaudą*, Kaunas: Kauko laiptai, 2012, p. 65.

¹²² Vaida Jankauskaitė, „Sąjūdžio spaudos paveldas Lietuvoje“, *Knygotyra*, t. 59, 2012, p. 73–92.

bendruomenės¹²³. Ilgą laiką baltiškosios kultūrinės atminties pagrindu buvo etnolingvistinis, etnokultūrinis paveldas, tačiau dabar baltų atmintis vis dažniau tampa regioninės, geopolitinės Baltijos atminties dalimi. Gyvoji, aktuali baltų atmintis jau beveik prarasta, nors sykiu – dar neatrasta, todėl kiekvienas išsamesnis tyrimas prisideda prie jos plėtojimo.

1.6 Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro 5 pagrindinės dalys: įvadas, teorinė dalis, analitinė-empirinė dalis, išvados, šaltinių bei literatūros sąrašas. Darbo struktūrą nulėmė pasirinktos tyrimo teorinės ir metodologinės prielaidos bei pati medžiaga, taip pat (re)konstruotas tiriamojo laikotarpio kontekstas. Įvadinėje dalyje aptariamas XX a. pab. Atgimimo kontekstas, siekiant išryškinti jo įvairiapusiškumą ir išskirtinumą, apibūdinti tuo metu plėtotą atminties diskursą, intensyvesnius (re)konstruotas kolektyvinės atminties ir atminimo kultūrų dinamikos ir statikos momentus, pabrėžti literatūrinės spaudos svarbą.

Teorinę disertacijos dalį sudaro du skyriai: „Kolektyvinės atminties samprata ir teorinės tyrimo prielaidos“ bei „Kolektyvinės atminties funkcionavimas spaudoje“. Pirmajame pateikiama išsami kolektyvinės atminties apibrėžtis, aptariamas jos santykis su atminties ir atminimo kultūromis, kultūrinės ir komunikacinės atminties skirtis, išskiriami svarbesni jų dėmenys ir metmenys. Atskiri šios dalies poskyriai skirti aptarti disertacijoje aktualizuotus tyrimo objekto probleminius aspektus – kolektyvinės atminties ir sociokultūrinės tapatybės ryšį, atminties regionus ir bendruomenes.

Antrajame teoriniame skyriuje aptariamas įvairialypis Atgimimo laikotarpio literatūrinės spaudos vaidmuo ir komunikacinės terpės ypatumai. Pabrėžiami pastarajai būdingi komunikaciniai medijų ritualai, atlikę socialinio integravimo funkciją, formavę kolektyvinę atmintį bei komunikuojančių bendruomenės narių savivoką. Išskiriama simbolinių raiškos formų svarba: praeities įvykiai, asmenybės, tampantys tam tikrais vertybiniais kodais ar simboliais, mitologizavimo ir heroizavimo praktikomis įtvirtinami kaip universalizuoti, idealizuoti vaizdiniai, kultūriniai paminklai.

¹²³ Dangiras Mačiulis, Ėriks Jēkabsons, *Lietuviai Latvijos respublikoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.

Analitinėje darbo dalyje atliekamas empirinis tyrimas. Šią dalį sudaro trys skyriai: „Baltų kultūrinės atminties dominantės“, „Baltų komunikacinės atminties dominantės“ ir „Transnacionalinės atminties metmenys“. Juose išskiriamos ir tarpusavyje gretinamos lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje (re)konstruojamos kolektyvinės atminties dominantės – būdingiausi, simptomiškiausi praeities vaizdiniai ir jų reikšmės.

Kultūrinės, komunikacinės atminties dominantės apibrėžiamos tautiniais, politiniais, mitologiniais, kultūriniais-istoriniais metmenimis arba atskirais, konkrečiais reikšminiais aspektais. Disertacijoje laikomasi prielaidos, kad dinamiškuose sociokultūrinuose procesuose šie dėmenys neretai yra susipynę ir sąveikauja tarpusavyje, todėl darbe siūlomas struktūravimas taip pat labiau funkcinis, sąlygiškas, griežtomis ribomis neapibrėžtas.

Kultūrinei atminčiai skirta tiriamoji disertacijos dalis išryškina pagrindines Atgimimo laikotarpio spaudoje vyravusias ideologines pozicijas, praeities diskursuose (re)konstruotus tautinių, istorinių-kultūrinių, mitologinių herojų vaizdinius, jų reikšminius aspektus bei aktualizavimo praktikas. Pabrėžiant kaitos momentus ir dinamikos judesius bei ryškinant diskurso heterogeniškumą, atskiruose poskyriuose aptariami literatūrinėje spaudoje pasireiškę dekonstravimo, demitologizavimo, deromantizavimo atvejai.

Komunikacinės atminties tiriamojoje dalyje daugiausia dėmesio skiriama trauminiam XX a. pab. lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties diskursui, ypač tremties, išėivijos patirties refleksijoms. Atskiruose poskyriuose aktualizuojama literatūrinėje spaudoje (re)konstruota agrarinė, gamtiškoji tradicija, išryškinusi sakralizavimo, mitologizavimo tendencijas, bei urbanistinė atmintis ir paveldas, ypač Latvijos ir Lietuvos sostinių atminties kultūros panašumai ir skirtumai.

Paskutiniame tiramosios dalies skyriuje gilinamasi į transnacionalinės, geopolitinės atminties problematiką, integruojančią lokalius, tautinius bei globalius, tarptautinius fenomenus, konstruojančią naujus jais paremtų tapatybių (savi)apibrėžties modelius. Aptariamais etnocentrizmo bei daugiakultūriškumo ir daugiatautiškumo raiškos atvejais siekiama išryškinti daugiadėmenių tapatybių fragmentiškumą, atminties ir tapatybių sankirtas, konkuruojančias atminties versijas. Tiriamos Latvijos ir Lietuvos tautines bendruomenes (žydus, vokiečius, lenkus, rusakalbius) aktualizuojančios refleksijos. Paskutiniai poskyriai skirti aptarti regioninio Baltijos modelio perspektyvas, baltų ir Baltijos atminties ypatumus. Darbo pabaigoje pateikiamos išvados.

1.7 Ginamieji disertacijos teiginiai

- XX a. pab. literatūrinė, kultūrinė spauda buvo vienas iš veiksmų, lėmusių sociokultūrinius pokyčius, ir atliko svarbų vaidmenį formuojantis lietuvių ir latvių Atgimimo laikotarpio atminties kultūrai.
- 1988–1992 m. literatūrinė spauda pagrindžia prielaidą, kad Lietuvoje ir Latvijoje Atgimimo metu susiformavo nauja atminties kultūra bei atminties bendruomenės.
- 1988–1992 m. literatūrinė spauda paliudija, kad atmintis, praeities refleksijos – vienas svarbiausių to meto individualios ir sociokultūrinės tapatybės komponentų, kuriais Atgimimas apibrėžtinamas kaip rekonstrukcinis, restitucinis sociokultūrinis kismas.
- 1988–1992 m. baltų literatūrinėje spaudoje (re)konstruojamoje kolektyvinėje atmintyje vyrauja šie bendrieji dėmenys: tautinė tradicija, tremties-išeivijos patirtis, tarpukario, sovietmečio refleksijos, agrarinė-gamtinė tradicija ir urbanistinis paveldas, tautinių mažumų atmintis, regioninė atmintis.

1.8 Tyrimo rezultatų pristatymas

Disertacijos tyrimas, teorinės, metodologinės problemos ir analizės gairės pristatytos nacionalinėse ir tarptautinėse konferencijose bei recenzuojamuose mokslo leidiniuose publikuotuose straipsniuose.

Moksliniai straipsniai disertacijos tema

[„Lyginamųjų lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties tyrimų problematika: Baltijos ir baltų atminties sampratos“, *Lituanistica*, 2017, t. 63, Nr. 4 \(110\), p. 255–268.](#)

[„Tautinės tapatybės \(re\)konstravimas XX a. pab. tautinio atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje“, *RESPECTUS PHILOLOGICUS*, 2016, Nr. 30 \(35\), p. 45–54.](#)

Mokslinėse konferencijose skaityti pranešimai

„Lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties paralelės XX a. pabaigos tautinio atgimimo laikotarpio literatūrinėje spaudoje“ (tarptautinė konferencija *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā 24: Latvijai, Lietuvai, Igaunijai – 100*, Liepoja: Liepojos universitetas, Latvijos universiteto Literatūros, tautosakos ir meno institutas, LLTI, Vytauto Didžiojo universitetas, 2018-03-15/16).

„Šventosios latvių kolektyvinės atminties ir sociokultūrinės tapatybės (re)konstravimas dokumentiniame filme *Vējū žemē*“ (tarptautinė mokslinė konferencija *TELL ME*, Kaunas: VU KHF, 2016-04-25).

„Kolektyvinė atmintis 1988–1992 m. lietuvių literatūrinėje spaudoje“ (X akademinis vasaros seminaras *Literatūros salos 2015*, skirtas M. K. Oginskio 250 ir M. K. Čiurlionio 140 gimimo metų jubiliejui, Žadvainiai (Rietavo sav.), turizmo sodyba „Jūrvingė“: LLTI/VU, 2015-07-21/24).

„Tekstų ir kontekstų sąveikos XX a. pab. lietuvių ir latvių literatūrose“ (doktorantų konferencija *Doktorantų Agora: kontekstų pinklės*, Vilnius: LLTI/VU, 2015-05-29).

„Ribiškumo raiška nepriklausomybės atkūrimo laikotarpio lietuvių ir latvių prozoje“ (tarptautinė konferencija *Lietuvių literatūra ir kultūros kontekstai*, Druskininkai: VU, 2015-03-05/07).

“Memory and Identity in Lithuanian and Latvian Literatures in the National Revival Period in the Late 20th Century” (tarptautinė konferencija *The Changing Baltics: Cultures within a Culture*, Ryga: Latvijos universitetas, 2014-09-29/30).

„Kolektyvinės atminties raiška S. Šaltenio pjesėje *Lituanica*“ (akademinis vasaros seminaras *Literatūros salos 2014*, Kaliningradas: LLTI/VU, 2014-07-21/24).

2. KOLEKTYVINĖS ATMINTIES SAMPRATA IR TEORINĖS TYRIMO PRIELAIIDOS

2.1 Kolektyvinės atminties teoriniai pagrindai

Pirmoji kolektyvinės atminties teorija išplėtotą XX a. trečiame dešimtmetyje. Nepaisant savo problemiško, ji iki šiol aktuali ir dauguma ja apibrėžtų atminties aspektų išlieka naujausių atminties tyrimų branduoliu. Prancūzų sociologas Halbwachsas daugeliui tyrėjų yra tapęs chrestomatiniu teoretiku.

Jis vienas pirmųjų¹²⁴ suformulavo konceptualias teorines prielaidas apie kolektyvinį socialų žmogaus atminties lygmenį, jos visuomeninį kontekstą, atminties ir bendruomenės santykį. Pasak šio mokslininko, žmonės visuomenėje gyvena ir veikia ne tik vienas kitą pirmuoju asmeniu, bet ir įvairių formų kolektyvinio individo – kartos, tautos, kultūros – ar kultūrinio vieneto „mes“ vardu. Tokiu būdu susiformuoja kolektyviškumas ir priklausomumas, kurių vienas iš pavyzdžių – bendri kolektyvo ar bendruomenės narių atsiminimai. Atmintis yra konstruojama socialiai, per individo santykius su kitais bendruomenės nariais. Susiedamas save su kitais, besidalindamas bendru turiniu, individas tampa grupės tapatybės dalimi ir tokiu būdu dalyvauja grupės istorijoje, kuri paprastai peržengia individo gyvenimo trukmę ir vieno žmogaus istoriją¹²⁵. Kitaip tariant, individuali atmintis nėra autonomiška, ji turi kolektyvinius „socialinius rėmus“ ir gali egzistuoti kolektyviniame kontekste, vykstant socialinei komunikacijai. Socialiniai rėmai nėra tuščios formos ir neatsiranda kaip individualių prisiminimų kombinacija. Jie yra kolektyvinės atminties instrumentai, naudojami rekonstruojant praeitį vaizdinį, kuris kiekvienoje epochoje, kiekvienoje kartoje ir kiekvienoje visuomenėje vis kitoks. Be šių socialinių rėmų negali egzistuoti jokia atmintis. Apibendrinant ir išskiriant pagrindines ypatybes, kolektyvinę atmintį galima apibrėžti kaip žmonių grupes ir bendruomenes vienijančią psicho-socio-kultūrinę mechanizmą, veikiančią prasminėje bendrų išgyvenimų, įvykių ir potyrių terpėje¹²⁶.

Kolektyvinę atmintį neretai siūloma suvokti kaip metaforą, ypač kuomet iškyla jos psychologizavimo ir individualios atminties požymių priskyrimo klausimas. Tačiau dar Halbwachso yra neigęs tokį metaforiškumą, aptardamas šeimos atvejį kaip kolektyvinės atminties pavyzdį, kuriame

¹²⁴ Pirmoji jo knyga *Socialiniai atminties rėmai* (pranc. *Les cadres sociaux de la mémoire*) pasirodė 1925 metais, antroji, vėliau ne kartą perleista, *Kolektyvinė atmintis* 1950-aisiais. Minėtina, kad Halbwachso atminties teorijai daug įtakos turėjo sociologo Émile'o Durkheim'o darbai. Plg. Maurice Halbwachso, *On Collective Memory* (pranc. *Mémoires collectives*), edited, translated by Lewis A. Coser, Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992, p. 36–40.

¹²⁵ Jay Winter, "The performance of the past: memory, history, identity", *Performing the past Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter, Amsterdam University Press, 2010, p. 15.

¹²⁶ Vytautas Rubavičius, „Nomenklatūrinės atminties diskursas ir tapatumo politika“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 6–12.

šeimos nariai nuolatos tarpusavyje dalinasi įspūdžiais ir nuomonėmis¹²⁷. Erll, tikslindama šią poziciją, vartoja siauresnį *kultūrinės atminties* terminą, kuris išryškina kolektyvinį lygmenį, daugiausia formuojamą medijų, institucijų bei socialinių grupių atliekamų praktikų. Bet požymiai, kuriais pastarasis apibūdinamas, taikytini ir sutampa su disertacijoje pateikiama *kolektyvinės atminties* samprata. Pasak šios tyrėjos, kolektyvinės atminties terminą bent iš dalies reikėtų suprasti metaforiškai, nes juo at(si)minimo-atminties sąvoka, įvardijanti individo kognityvinį procesą, perkeliama į kultūros lygmenį. Tokiu būdu atsiranda ir „tautos atminties“ ar „literatūros atminties“ įvardijimai¹²⁸. Juos analogiškai galima pritaikyti ir disertacijos tyrime, spaudoje reflektuojamas praeities fragmentus pavadinant „literatūrinės spaudos atmintimi“. Žinoma, visuomenės, kultūros ar bendruomenės pačios neprisimena tiesiogine to žodžio prasme, tačiau tiek socialiniu, tiek psichologiniu požiūriu kolektyviniame bendros praeities rekonstravimo procese galima įžvelgti daug panašumų su individualia atmintimi. Svarbus, kartais persidengiantis ir kolektyvinės atminties santykis su istorija, istorine atmintimi. Tik pastaroji labiau pabrėžia ne socialinį, komunikacinį aspektą, prisimenančiojo individualumą, subjektyvumą, o objektyvumą, schematiškumą, istorinius įvykius¹²⁹. Taigi, remiantis aptartomis teorinėmis prielaidomis, kolektyvinę atmintį galima apibrėžti kaip grupinės komunikacijos metu aktualizuojamų ir homogenizuojamų, socialinės galios įgyjančių ir tam tikros grupės ar kolektyvo narius susiejančių praeities vaizdinių-atsiminimų visumą. Joje išryškunami tie praeities momentai, kurie atitinka grupės dabarties poreikius ir vertybes.

¹²⁷ Maurice Halbwachs, *op. cit.*, p. 54.

¹²⁸ Astrid Erll, “Cultural Memory Studies: An Introduction”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin/ New York: de Gruyter, 2008, p. 4–6.

¹²⁹ Jay Winter, “The performance of the past: memory, history, identity”, *Performing the past Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter, Amsterdam University: Amsterdam, 2010, p. 11–23; Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*: edited, translated by Lewis A. Coser, Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992, p. 54.

2.2 Komunikacinės ir kultūrinės atminties sąveika

Halbwachso kolektyvinės atminties teoriją išplėtojo vokiečiai Janas ir Aleida Assmannai. A. Assmann viena pirmųjų paminėjo, jog kolektyvinės atminties terminas pernelyg nekonkretus, todėl jį reikia patikslinti, išskiriant smulkesnius atminties formatus¹³⁰. Kartu su J. Assmannu ji pasiūlė skirti dvi kolektyvinės atminties formas: komunikacinę¹³¹ bei kultūrinę. Mokslininkai tyrinėjo ir šių dviejų atminties rūšių sąveiką, atskleiddami, kad tai abipusis procesas, kurio metu socialinis, komunikacinės atminties turinys gali virsti kultūrinės atminties dalimi, o pastaroji perimama komunikacijos metu su ja tapatinantis. Šią prielaidą patvirtina ir Safronovo išvalgos apie atminties tyrimų potencialą Lietuvos istoriografijoje¹³². Pirminė kolektyvinės atminties teorija ne visuomet paranki modernių laikų tyrimams, nes pastaruosiuose nebelieka aiškesnės ribos tarp kultūrinės ir komunikacinės atminties, todėl tikslingiau tirti ne konkrečios grupės atminties kultūrinį lygmenį, o medių viešojoje erdvėje, komunikacijos terpėje kuriamų reikšmių tendencijas.

Remiantis Halbwachso kolektyvine atminties samprata, komunikacinė atmintis apibrėžtina kaip trijų-keturių kartų, t. y. 80–100 metų laikotarpiu egzistuojanti ir viešais kasdienės komunikacijos kanalais perduodama atmintis. Įprastai jos pagrindą sudaro individuali, neseniai išgyventa patirtis autobiografinių atsiminimų ribose perduodama pačių liudininkų. Dėl tokių ypatybių ši atmintis struktūriškai nenuosekli, neorganizuota, neformali, dažniausiai atsiranda spontaniškai ir impulsyviai¹³³.

Antrasis, *kultūrinės atminties*, terminas nusako daug platesnes ir abstraktesnes individo sąsajas su kultūra, kultūrinį žmogaus atminties lygmenį. Jis neretai tapatinamas su *kultūros atminties* sąvoka. Plėtodamas pastarąją, semiotikas Jurijus Lotmanas pačią kultūrą yra apibrėžęs kaip grupės atmintį, kuri byloja apie žmogaus patirties elementus ir reiškia žmogaus buvimo kultūroje būdą, kartu – kultūros pavidalais išreiškiamas ir aktualizuojamas prasmes. Pasak jo, „kiekviena kultūra nulemia savąją to, ką

¹³⁰ Aleida Assmann, „Transformations between History and Memory“, *Social Research* 75, 2008, No 1, p. 49–72.

¹³¹ Vartojama ir forma *komunikatyvinė*.

¹³² Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra?“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 39.

¹³³ Žr. Jan Assmann, *op. cit.*

reikia atsiminti (tai yra saugoti), paradigimą¹³⁴. Kultūrinė atmintis išsiskiria tuo, jog dažnai yra persipynusi su politiniu ir socialiniu lygmenimis. Ji įprastai kanonizuota, organizuota ar net institucionalizuota ir palaikoma ceremonializuota komunikacija bei tokiais atminimo „įrankiais“ kaip ritualai, paminklai, tekstai. Juos pasitelkiant aktualizuojami arba naujai įtvirtinami ilgalaikiai atskaitos taškai, susiję su išskirtiniais, lemtingais praeities įvykiais ar jų detalėmis. Be to, kultūrinė atmintis atlieka normatyvines funkcijas. Jos formuojamas grupės savivaizdis tampa normatyvu, leidžiančiu grupei suvokti savo išskirtinumą bei priklausomumą, sykiu – apibrėžti vertybių sistemą. Tokiu būdu struktūruojamas bendras kolektyvinis žinių bagažas ir simboliai¹³⁵. Istorinės asmenybės ar įvykiai, tapę kultūrinės atminties objektu, virsta ir tam tikrų politinių kultūrinių vertybių nešėjais¹³⁶. Svarbu paminėti, kad šios dvi atminties rūšys sąveikauja tarpusavyje: komunikacinė atmintis gali būti paverčiama kultūrine, o pastaroji aktualizuojama ir perimama grupėms su ja tapatinantis¹³⁷.

Halbwachso ir Assmanų kolektyvinės atminties sampratą galima papildyti Erll įžvalgomis, kurios išryškina kultūrinės atminties socialinį matmenį ir jos dinamiškus aspektus. Ji pasiūlė praplėsti kultūrinės atminties sampratą, sujungiant žmogaus, kaip visuomenės ir kultūros nario, atminties lygmenis. Tokiu būdu kultūrinė atmintis suvokiama kaip kintantis, daugialypis fenomenas, socialinių-kultūrinių kontekstų visuma. Erll teigia, kad atsiminimai¹³⁸ yra atminimo proceso rezultatas, kuris dažnai priklauso nuo išorinių veiksnių. Mokslininkė pabrėžia, jog jie nėra objektyvūs praeities suvokiniai, o subjektyvios, atsižvelgiant į esamą situaciją pasirenkamos

¹³⁴ Žr. Jurijus Lotmanas, „Atmintis kultūrologijos požiūriu“, *Kultūros semiotika: straipsnių rinktinė*, sudarė Arūnas Sverdiolas, vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 295–298.

¹³⁵ Jan Assmann, „Collective Memory and Cultural Identity“, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York, 2008, p. 109–118.

¹³⁶ Alvydas Nikžentaitis „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 382.

¹³⁷ Irena Šutinienė, „Daugiakultūrio miesto istorija komunikacinėje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 225.

¹³⁸ Kaip ir atmintis.

rekonstrukcijos. Pasak jos, praeities versijos keičiasi priklausomai nuo dabarties situacijos pokyčių. Kolektyviniai atsiminimai yra ne praeities veidrodis, bet išraiškingas asmens arba interesų ir poreikių atsiminimo metu indikatorius¹³⁹. Svarbus ir Erll pastebėjimas, kad dvi kultūrinės atminties formos – individuali ir kolektyvinė – yra neatskiriamos ir neatsiejamos. Pasak jos, „nėra tokio dalyko kaip ikikultūrinė individuali atmintis, bet nėra ir kolektyvinės ar kultūrinės atminties, kuri būtų atsieta nuo individų ir įkūnyta tik medijose ar institucijose“¹⁴⁰. Taigi individas ir jo individualioji patirtis yra ribinis sąveikos taškas. Individualųjį kolektyvinės atminties lygmenį pripažino ir Halbwachsas, sakydamas, kad atmintyje individualus yra pats atminimo procesas, kuomet pasirenkamas atsiminimų išdėstymas ir jų suderinamumas¹⁴¹.

Halbwachso atminties samprata suteikė teorinį pagrindą ir Nora „atminties vietų“ (pranc. *lieux de mémoire*) teorijai. Atminties vietos suvokiamos platesne kultūrinės topografijos prasme: kaip kultūriniai simboliai, keliantys kolektyvines asociacijas ir turintys kolektyvinės atminties vaizdinių telkiamąją galią¹⁴². Kitaip tariant, visuomenės kolektyvineje sąmonėje vyraujantys ideologiniai, simboliniai vaizdiniai, mentalinės „simbolinės figūros“¹⁴³. Pasak Nora, atminties vietos, kuriose saugoma atmintis, pakeitė spontanišką gyvąją atmintį. Tačiau reikia paminėti, jog nepaisant saugojimo funkcijos, jos pasižymi dinamika ir, kintant aktualumo modeliams ir socialiniams rėmams, kaskart atsiduria pozicijų kovos lauke.

Disertacijoje atminties sąvoka apima abi aptartas kolektyvinės atminties rūšis – kultūrinę ir komunikacinę. Tyrimui svarbios ir atminties bei atminimo kultūros sąvokos. Safronovas, remdamasis Cliffordu Geertzu ir suvokdamas kultūrą kaip reikšmių sistemą, simboliškai išreiškiamą komunikacijos

¹³⁹ Astrid Erll, *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2011, p. 7–8.

¹⁴⁰ Astrid Erll, „Cultural Memory Studies: An Introduction“, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin/ New York: de Gruyter, 2008, p. 5.

¹⁴¹ Maurice Halbwachs, *op. cit.*, p. 171.

¹⁴² Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra?“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 43.

¹⁴³ Plačiau žr. Frithjof Benjamin Schenk, *Mental Maps: The Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History*, translated by Niall Williams and edited by Stefan Troebst, Mainz: Leibniz Institute of European History, 2013.

praktikų metu, jas siūlo apibrėžti kaip „tokią reikšmių sistemą, kuri formuojasi įvairiomis praeities reprezentavimo formomis aktualizuojant praeitį ir stimuliuojant kolektyvinę atmintį“¹⁴⁴. Ją taip suvokiant, į tyrimo lauką įtraukiami ne tik pavieniai praeities vaizdiniai, bet ir viešojoje komunikacijoje vykstantys reikšmių kūrimo procesai ir struktūros, palaikantys žmonių, dalyvaujančių vienoje komunikacijos terpėje, atmintį. Tokią sampratą itin paranku pasitelkti tiriant Atgimimo laikotarpio spaudoje intensyvios komunikacijos metu, homogenizuojant individualių atsiminimų skirtybes, besiformuojančią atmintį. Kadangi tai dinamiška ir vieša komunikacinė terpė, joje greitai išryškėja atminimo kultūros formavimo tendencijos, dominuojančios reikšmės ir atminties bendruomenės ar grupės, bet sykiu atsiskleidžia ir šiame procese kylančios įtampos bei netolygumai.

2.3 Kolektyvinės atminties ir sociokultūrinės tapatybės ryšys

Plėtojant daugumą kolektyvinės atminties sampratų, įprastai pasitelkiamas *tapatybės* terminas – kolektyvinė atmintis suvokiama kaip tapatybės šaltinis ir pagrindas. Šie du dėmenys apibrėžiami kaip tarpusavyje sąveikaujantys ir vienas nuo kito priklausomi, o kartais šios dvi sąvokos net vartojamos sinonimiškai¹⁴⁵. Atminties kultūra iš tiesų yra tiesiogiai susijusi su kolektyvine tapatybe – pastarajai keičiantis, ji neišvengiamai kinta, tačiau sykiu ir pati yra tapatybės kaitos priežastis¹⁴⁶. Halbwachsas vienas pirmųjų pareiškė, kad grupinis tapatybės dėmuo nemažai priklauso nuo to, kas grupėje atsimenama. Anot jo, bendruomenės turimas bendras praeities vaizdinys yra jos sąmonės dalis, jos tęstinumo ir stabilumo patvirtinimas. Būti grupės tapatybės dalimi reiškia dalyvauti tos grupės istorijoje¹⁴⁷. Panašią poziciją yra išsakęs ir Anthony D. Smithas. Jis iš kartos į kartą perduodamus memorialinius simbolius laikė svarbiausiais etninės tapatybės konstravimo elementais¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Vasilijus Safronovas, *op. cit.*, p. 60.

¹⁴⁵ Pierre Nora, „Pasaulinė atminties viešpatija“, vertė Odeta Žukauskienė, *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*, Vilnius: Kultūros barai, 2007, p. 9–23.

¹⁴⁶ Apie tai žr. Alvydas Nikžentaitis „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 440.

¹⁴⁷ Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, translated by Francis J. Ditter, Jr., Vida Yazdi Ditter, New York: Harper Colophon Books, 1980, p. 84–86.

¹⁴⁸ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.

Savo pirmtakų mintis išplėtojo Assmannas, apibrėždamas atmintį kaip visuomenę vienijančią ir ją išreiškiančią tapatybės jungtį, tarpininę, susijusią su nuolatos kultivuojamais tekstais, vaizdiniais ir ritualais. Pasak Assmannų, tapatybę palaiko pagrindiniai atminties dėmenys, (re)konstruojami individų socialinės komunikacijos metu, pasitelkus simbolinius vaizdinius¹⁴⁹. Per komunikaciją aktualizuojami tapatybės naratyvai yra tam tikra socialinės atminties praktika, o cirkuliuojančios bendros praeities reikšmės sukuria bendrumo jausmą¹⁵⁰.

Panašiai tapatybės ir atminties sąveiką apibūdina istorikas Johnas R. Gillis, teigdamas, kad jas sieja istorinis ryšys. Jo manymu, bet kurios tapatybės, tiek individualios, tiek kolektyvinės, pagrindas – bėgant laikui ir keičiantis erdvei išsaugomas tapatumo jausmas, palaikomas būtent atsiminimu, kurio turinį nulemia (re)konstruojama tapatybė. Jis pabrėžia, kad tiek tapatybė, tiek atmintis yra kintantys reiškiniai, realybės reprezentacijos arba konstrukcijos, ne objektyvus, bet subjektyvus fenomenas¹⁵¹.

Galime daryti prielaidą, kad atminimo kultūra bei sociokultūrinės ar tautinės tapatybės ideologijų reikšminio turinio bei jų tyrimo metodologijos glaudžiai susijusios¹⁵². Ši abipusė sąveika akivaizdžiai atsiskleidžia latvių ir lietuvių tautų atvejais. Svarbus latvių socioantropologo Roberto Kylio (*Roberts Kīlis*) pastebėjimas, kad „Latvijos istorija yra labai įdomi laboratorija tautinio identiteto konstravimo tyrimams, taikant socialinės atminties sąvoką, nes istorija ir tautos atmintis iš tiesų kuria latvių etninės tapatybės branduolį“¹⁵³. Tokią jo prielaidą liudija didžioji dalis Lietuvoje bei Latvijoje vykdomų atminties tyrimų. Vienas pirmųjų praktinių tokios teorijos taikymo pavyzdžių Lietuvoje – 2005 m. Vytauto Didžiojo universiteto Socialinės antropologijos centro vykdytas projektas *Lietuvių tautinės tapatybės raiškos*

¹⁴⁹Jan Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 109–118.

¹⁵⁰ Žr. Francis X. Blouin, William G. Rosenberg, *Processing the Past. Contesting Authority in History and the Archives*, New York: Oxford University Press, 2011, p. 106–107.

¹⁵¹ John R. Gillis, “Memory and Identity. The History of a Relationship”, *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994, p. 3–24.

¹⁵² Vasilijus Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologinių konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 37.

¹⁵³ Roberts Kīlis, *op. cit.*, p. 117.

būdai: socialinė atmintis, kultūrinis tęstinumas ir kaita globalizacijos sąlygomis, kurio metu empiriškai tirta, kokią reikšmę lietuvių tapatybei turi socialinė atmintis ir kaip ji naudojama konstruojant individualaus lygmens tapatybę. Analogiškos ir Latvijoje vykdytos nacionalinio identiteto tyrimo programos¹⁵⁴ kryptys. Tokių tyrimų teoriniu pagrindu paprastai tampa klasikinių tautinės tapatybės ir kolektyvinės atminties teoretikų prielaidos.

Tiriant lietuvių ir latvių kolektyvinę tapatybę ir atmintį, minėtinas ir Safronovo pastebėjimas, kad bendravimo erdvėje viešai palaikomų reikšmių nederėtų tapatinti su pačia tapatybe. Pasak jo, viešai cirkuliuojančių reikšmių sistemą galima suvokti kaip visuomenės struktūros atspindį. Sąveikaujantys reikšmių tinklai sukuria atitinkamas komunikacijos terpes, todėl tapatybės tyrimuose dėmesys turėtų būti nukreiptas ne tik į pačias reikšmes, bet ir į viešosios komunikacijos procesą. Kaip teigia šis mokslininkas, konkreti bendravimo erdvė sykiu yra ir konkretaus kolektyvo referencinių rėmų suvokimo erdvė. Joje vykstantys socialinės sąveikos procesai sukelia poreikį tapatintis, parodyti savo savitumą ir toks parodymas yra būdas išreikšti tuose procesuose aktualizuojamų reikšmių paskatintą savivoką¹⁵⁵.

2.4 Atminties regionai ir bendruomenės

Kiek noriai etnocentriškumu pasižyminčios valstybės kaip Lietuva ar Latvija priskiria save bendram regioniniam kultūros modeliui? Kiek regioninės transkultūrinės atminties kūrimo pastanga yra aktuali atskirų tautų visuomenėms bei jų individams? – tokius klausimus vertėtų užduoti, plėtojant Baltijos regioninės atminties sampratas. Juos, remdamasi Stephenu J. Greenblattu, yra ne kartą apsvarsčiusi ir literatūrologė Aušra Jurgutienė, apmąstydamą po nepriklausomybės atgavimo Baltijos šalyse susiformavusius naujus tapatybės modelius ir jų literatūrines refleksijas¹⁵⁶. Įžvalgus jos siūlymas regioninį tapatumą laikyti šiuolaikinės tautinės kultūrinės tapatybės forma ir pastebėjimas, jog toks įvairiai profiliuojamas regioninės atminties žaidimas yra sąmoningas ir nurodo interpretuojančiųjų savimonės

¹⁵⁴ *Nacionālā identitāte*. Žr. ankstesnį skyrių.

¹⁵⁵ Vasilijus Safronovas, *op. cit.*, p. 12–13, 23.

¹⁵⁶ Aušra Jurgutienė, “The History of Post-Soviet Literature – Challenges and Models of a New Identity”, *Transitions of Lithuanian Postmodernism: Lithuanian Literature in the Post-Soviet Period*, ed. by Mindaugas Kvietkauskas, Amsterdam-New York: Editions Rodopi B. V., 2011, p. 19–43.

ypatumus¹⁵⁷. Intensyviai propaguojama daugiakultūriškumo politika savo radikaliais užmojais darosi panaši į nacionalizmą ir etnocentrizmą, nors ir pati šiuos neigia. Palyginimui minėtina ir filosofė, kultūrologė Nerija Putinaitė, regioniško tapatybę įvardijusi kaip vieną iš trijų identifikuotų lietuviškojo europietiško modelio¹⁵⁸. Tai tik epizodiniai pavyzdžiai, iliustruojantys kultūrų kaitos ir modernėjimo procesų metu sustiprėjantį poreikį permąstyti lokalumo, nacionalumo, tautiško vs. regioniško, globalumo santykį bei kaskart atsinaujinančią kolektyvinės atminties modeliavimo problemą.

Vis labiau aktualėjanti, sykiu ir sudėtingėjanti migracijos reiškinų, liberalios kultūrinės įvairovės problematika lemia dialogiško daugiavietės, transkultūrinės atminties modelio paieškas, kurios plėtojamos tiek praktiniame, tiek teoriniame lygmenyje. Pavyzdžiui, ne vienerius metus vykdytas projektas *In Search of Transcultural European Memory (Transkultūrinės Europos atminties paieškos)*¹⁵⁹, kuriuo siekta pagilinti teorines ir metodologines transkultūrinių regioninių atminties tyrimų galimybes. Lyginamoji regioninių tyrimų metodologija intensyviai plėtojama ir kaimyninėje Lenkijoje, kur jau devintą kartą organizuojama tarptautinė konferencija *Regions of Memory (Atminties regionai)*¹⁶⁰. 2019 m. ji kaip tik skirta aptarti atminties vaidmenį XX a. pab. rytinėje-centrinėje Europoje vykusiuose socialiniuose, politiniuose pokyčiuose. Šiose iniciatyvose svarstomi ir regionalizmo apibrėžties klausimai, svarbūs ir plėtojant Lietuvos bei kaimyninių valstybių regioninės atminties sampratą. Kaip antai, koks veiksnys yra svaresnis regioninės atminties matmuo: gretima geografinė padėtis, geopolitinis artumas ar panaši istorinė, kultūrinė patirtis?

Konstruojant kolektyvinę regioninę atmintį, neišvengiamai kyla tarptautinės regioninės ir nacionalinės, tautinės atminties santykio problema, kuri baltų tautoms itin aktuali. Nors Lietuva ir Latvija, kaip ir Latvija su Estija sudaro atskirus, savitus kultūrinius arealus, jie įtraukiami į Baltijos

¹⁵⁷ Aušra Jurgutienė, „Regionalizmo tendencija literatūros istorijos tyrimuose“, *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 29, 2010, p. 165–180.

¹⁵⁸ Nerija Putinaitė, „Lietuviškoji Europa: trys tapatybės (I). Neaiški Europa ir tautos individualybės apsaugos“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2013, Nr. 5, p. 314–326.

¹⁵⁹ Plačiau žr. internetinėje programos COST (*European Cooperation in Science and Technology*) svetainėje: <http://www.cost.eu/>. Konferencijos programa http://www.vdu.lt/wp-content/uploads/2015/04/Programa_COST-3.pdf. (žiūrėta 2018 03 10).

¹⁶⁰ Plačiau žr. konferencijos svetainėje <https://enrs.eu/edition/genealogies-of-memory-2019-myths-memories-and-economies> (žiūrėta 2019 03 10).

subregioną. Šioje perspektyvoje tradiciniai etninės kolektyvinės tapatybės ir atminties modeliai praranda savo ribas, baltų arealo apibrėžtis darosi problemiška, atsiranda lokalaus etnolingvistinio, etnokultūrinio *baltų* ir universalizuoto, geopolitinio *Baltijos* diskurso samplaikų ar sankirtų, nesisteminio juos apibrėžiančių terminų vartojimo atvejų. Tam nemažai įtakos turi ir tarptautinė akademinė terpė bei joje plėtojama terminija, neretai niveliuojanti šiuos skirtingus matmenis¹⁶¹.

Regioninės atminties perspektyva sykiu numato ir tam tikrą atminties bendruomenės modelį. Jo pagrindu tampa (re)konstruojama praeitis ir jos kuriamas bendrumo pojūtis. Tam, kad tokia bendruomenė išlaikytų savo kolektyvinę tapatybę, ji nuolat turi būti įtraukta į istorijos perpasakojimą bei kitaip dalyvauti atminties ritualuose¹⁶². Svarbu paminėti, kad ryšys su praeitimi nėra tik racionalus, bet ir jausminis, nes jį kuriant neretai daugiausia dalyvauja būtent vaizduotė bei empatija, sustiprinančios priklausomumo jausmą¹⁶³. Taip veikia ir nacionaliniai pasakojimai ar jų elementai, tampantys bendruomenę vienijančia ir telkiančia simboline visuma ir etninėmis mitologijomis.

3. KOLEKTYVINĖS ATMINTIES FUNKCIONAVIMAS SPAUDOJE

3.1 Literatūrinės spaudos vaidmuo ir komunikacinės terpės ypatumai

Spauda nuo pat jos atsiradimo laikų atliko itin svarbų vaidmenį tautų kultūrų raidoje. Pasak Andersono, raštingumo paplitimas, spaudos technologijos XIX a. buvo vieni svarbiausių veiksnių, lėmę modernių tautų atsiradimą¹⁶⁴. Lietuvių ir latvių spaudos istorija nuo pat pirmųjų periodinių leidinių neatsiejamai susijusi su tautinio atgimimo kultūra. Savitomis raiškos ir turinio ypatybėmis pasižymėjo literatūrinė spauda. Kaip aptardamas XX a. pradžios literatūrinius leidinius, pastebėjo išeivijos istorikas Vincas Trumpa, „nuo *Aušros* laikų mūsų istorija yra žymia dalimi mūsų spaudos istorija. Kova dėl spaudos draudimo panaikinimo brandino mūsų kultūrinės ir politinės

¹⁶¹ Pvz., anglų kalba *Baltic*, prancūzų *balte* gali būti verčiamas ir kaip *baltų*, ir kaip *Baltijos*. Angliškas terminas *Balts* apibūdina tiek baltų tautas, tiek Baltijos valstybes.

¹⁶² Robert Neelly Bellah, et al., *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley: University of California Press, 1985, p. 153.

¹⁶³ Tessa Morris-Suzuki, *The Past Within Us: Media, Memory, History*, London, New York: Verso Books, 2005.

¹⁶⁴ Benedict Anderson, *op. cit.*, p. 26.

nepriklausomybės idėją. Be *Aušros*, *Varpo* ir *Tėvynės sargo* negalima nei bandyti suprasti mūsų tautinio atgimimo¹⁶⁵.

Visuotinę *Aušros* svarbą lietuvių kultūrai savo manifeste Sąjūdžio pradžioje pabrėžė ir Arvydas Juozaitis, teigęs, kad *Aušros* tradicijos amžinos ir „jaugusios mums į kraują“¹⁶⁶. O Aurelijus Katkevičius pastebėjo, kad „bevertinėjančią, besklaidančią *Varpą* regėjosi, jog dabartinei mūsų spaudai dar kiek pasidarbuoti reikės, kad šiam kontrabanda Tėvynėn nešamam laikraščiu gyvumu, svarumu, o svarbiausia – pilietine aistra ir teisybės nuovoka galėtų prilygti“¹⁶⁷. *Varpo*, *Aušros* tradicijos išliko kultūrinėje atmintyje iki šių dienų. Latvijoje pirmieji periodiniai leidiniai latvių kalba pasirodė dar anksčiau nei lietuvių. Istorikės Zelčės atlikti spaudos tyrimai liudija, kad XIX a. latvių periodiniai leidiniai buvo itin paveikus veiksnys, stiprinęs latvių nacionalizmą ir formavęs jų tautinę savimonę¹⁶⁸.

XX a. pabaigos lietuvių ir latvių literatūrinė spauda irgi veikė kaip tautinio sąjūdžio dalis, steigianti ir paremianti jo politinę ir kultūrinę programą. Kaip tuo metu apibendrino Algimantas Baltakis: „vyksta ryškūs pokyčiai mūsų spaudoje, [...] vis smarkiau įlinkama į lietuvišką spaudą. Mūsų akyse gimsta tikra publicistika, verta V. Kudirkos *Tėvynės varpų*“¹⁶⁹. Tuo metu kultūrinė spauda buvo itin gyvas, dinamiškas, sociokultūrinis reiškinys. Joje vyravo šaltinių, turinio, raiškos įvairovė, nyko riba tarp meno ir publicistikos, aktualia tematika neretai tapdavo svarbiausiu vertybiniu kriterijumi. Populiarintas ir pats publicistikos žanras. Būta ne vieno pasisakymo, skelbusio, kad „priekyje turi eiti publicistika“ – dar nepakankamai įvertintas „šiuolaikinės revoliucijos dvasinis avangardas“¹⁷⁰, galintis tapti svarbiausiu persitvarkymo svertu. Žiniasklaidos atstovų susirinkimuose netgi kalbėta apie publicistų

¹⁶⁵ Vincas Trumpa, „Į platesnius horizontus“, *Metmenys*, 1981, Nr. 42, Chicago, Illinois: Metmenų bendrovė, p. 138.

¹⁶⁶ Arvydo Juozaičio 1988 04 20 pranešimas. Žr. Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius, *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. XII tomas, I dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 68.

¹⁶⁷ Aurelijus Katkevičius, „Eina per Lietuvą“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 01, Nr. 1, p. 5.

¹⁶⁸ Vita Zelče, *Latviešu avižniecība. Laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā. 1822–1865*, Rīga: Zinātne, 2009.

¹⁶⁹ Algimantas Baltakis, „Vincas Kudirka tarp mūsų“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 3.

¹⁷⁰ Jānis Peters, „Sākam atcerēties, sākam stāstīt“, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 20, Nr. 21, p. 12.

revoliucijā¹⁷¹. 1990-aisiais Lietuvoje, kaip ir Latvijoje, buvo leidžiama daugiau nei 200 periodinių leidinių. Juose atsispindėjo ir buvo atviriau nei kitur reflektuojama visa kintančio laikmečio dinamika, tautinės savimonės kaitos judesiai, daugiakultūriškumas, (re)konstruojamo identiteto daugybiškumas. Sudėtinga vienareikšmiškai apibrėžti to meto literatūrinės spaudos pobūdį, funkcijas ir nustatyti griežtas joje pasireiškusių žanrų ribas. Ji tuo metu atsiskleidė kaip įvairialypis heterogeniškas tekstinis darinys: greta grožinių tekstų, tremties memuarų publikuota publicistinė eseistika, teisiniai, administraciniai nutarimai bei dokumentai, svarstytas Konstitucijos projektas, paveldosaugos klausimai, skaitytojų laišakai ir komentarai. Būdamas aktyviu mediumu, „transliuotoju“, intelektualų tribūna, jis turėjo didelę reikšmę ne tik literatūriniam, bet ir nacionaliniam, visuomeniniam kultūros raidos procesams. Šis medijos kanalas, masinės komunikacijos priemonė buvo ne tik sociokultūrinių aplinkybių veikiamas terpė, bet ir aktyviai įtaką daręs veiksnys¹⁷². Jis pasižymėjo savitais komunikaciniais ritualais, formavusiais kolektyvinę atmintį bei komunikuojančių bendruomenės narių savivoką, palaikiusiais simbolinių raiškos formų tvarumą¹⁷³.

Svarbų vaidmenį Atgimimo įvykiuose atliko abiejų šalių Rašytojų sąjungos ir disertacijos pradžioje minėti jų leisti leidiniai. Juose atsirado tokios skiltys, kaip „Rašytojas–tauta–atgimimas“¹⁷⁴, iki 1991-ųjų rašytojas, žurnalistas buvo suvokiami kaip tautos vedliai, atgimimo veikėjai, kurių buvo klausoma bet labiau nei istorikų, politikų. Kaip 1990 m. pradžioje suformulavo žurnalo *Karogs* vyriausioji redaktorė, rašytoja Zalytė, žurnalas turi tapti aktyvia, naują intelektualinę Latviją kuriančia jėga, rašytojų intelektiniu centru¹⁷⁵. O Lietuvoje tuo metu pradėti leisti *Šiaurės Atėnai* savo manifeste reiškė tikėjimą Lietuvos atgimimu ir demokratine, teisine europietiškos Lietuvos ateitimi: „Šiandien mes tikime: kad Atėnai yra ne vien tik istorinės,

¹⁷¹ Rimantas Vanagas, „Publicistų revoliucija...?“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 2.

¹⁷² Inta Briķše, „Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: Perestroikas un glasnostj aspekts Latvijā (1985–1990)“, *Komunikācija. Mediji. Universitāte*, Rīga: Mansards, 2016, p. 37–58.

¹⁷³ „Mediji – tautas balss un atbalss. Masu mediji Baltijas neatkarības atgūšanas procesā“, *Baltijas brīvības ceļš. Baltijas valstu nevardarbīgas cīņas pieredze pasaules kontekstā. Latvijas Inteliģences apvienība*, sast. Jānis Škapars, Rīga: Zelta grauds, 2005, p. 150–153.

¹⁷⁴ Savaitraštyje *Literatūra ir menas*.

¹⁷⁵ Māra Zālīte, „Robeža. Mobilizējoša zona“, *Karogs*, 1990, Nr. 1, p. 3–4.

bet ir šiuolaikinės Europos pradžia; kad Europa neatskiriama nuo demokratijos, politinių ir pilietinių teisių, laisvo ir atsakingo žmogaus; kad Lietuva yra pasirengusi grįžti į Europą¹⁷⁶.

Pabrėžtinai ir literatūrinės spaudos vaidmuo, aktualizuojant kolektyvinę atmintį. Būtent spaudoje įvyko kolektyvinės atminties transformacijos, kuomet trauminė autobiografinė atmintis tapo komunikacine, o šioji ėmė atlikti kultūrinės atminties funkcijas, t. y. tapo ilgalaikė ir praeities pagrindu konstravo visuomenės grupines tapatybes. Kalbant apie tai, pravartu prisiminti žymesnius medijų atminties teoretikus. Medijų komunikaciją tyrinėjanti Barbie Zelizer yra teigusi, kad žurnalistika glaudžiai susijusi su atmintimi – ji sistemingai bei intensyviai dalyvauja formuojant praeities suvokimą, kuris būtinas dabarčiai. Sąveika su atmintimi atsiskleidžia net ir paprasčiausiose žurnalistinėse praktikose: perrašant, peržiūrint tekstus, memorialiniais jubiliejiniais paminėjimo atvejais, taip pat sukuriant tariamai istorinius įvykius¹⁷⁷. Tokios apeiginės ritualizuotos komunikacinės praktikos, vadinamieji medijų ritualai¹⁷⁸, ypač svarbūs kultūrinei atminčiai palaikyti. Jie aptariami kitame poskyryje.

3.2 Komunikaciniai medijų ritualai ir mitologizavimo tendencijos

Disertacijai svarbi anglų sociologo, komunikacijos tyrėjo Nicko Couldry išplėtotą medijų ritualo sampratą, apibrėžianti ritualą kaip tam tikrą komunikacijos ir artikuliacijos formą, vieną iš žiniasklaidos komunikacinių praktikų¹⁷⁹. Ši sąvoka papildoma ir praplečiama terminu *medijų įvykis*. Juos apibrėžiant, pravartu pasitelkti Danielio Dayan'o, Elihu Katzo įžvalgas apie žiniasklaidos sukurtus įvykius, kurios nusako bendrąsias žiniasklaidos ir joje vykstančios komunikacijos ypatybes, būdingas ir literatūrinei spaudai. Pasak minėtų teoretikų, komunikacinėmis priemonėmis medija sukuria areną, kurioje atsidūrę įvykiai regimi kaip išskirtiniai, nekasdieniški reiškiniai, išryškinami pagrindiniai vertybiniai jų aspektai ir tam tikri kolektyvinės

¹⁷⁶ „Šiaurės Atėnų manifestas“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 07, Nr. 1, p. 1.

¹⁷⁷ Barbie Zelizer, „Journalism's Memory Work“, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York: de Gruyter, 2008, p. 379–387.

¹⁷⁸ Žr. Daniel Dayan, Elihu Katz, *Media Events. The Live Broadcasting of History*, Cambridge, London: Harvard University Press, 1994.

¹⁷⁹ Žr. Nick Couldry, *Media Ritual: A Critical Approach*, Routledge, London, New York, 2003, p. 2.

atminties epizodai. Joje žurnalistas suvokiamas kaip kolektyvinės atminties agentas¹⁸⁰. Tokie įvykiai dažnai pateikia idealizuotą visuomenės versiją, heroizuotus modelius ir tipus, o neretai būna susiję ir su valdžios bei galios siekiais. Būdami tam tikra ritualo forma, jie atlieka ir socialinio integravimo funkciją¹⁸¹. Tekstuose ritualais galima vadinti ir viešojoje erdvėje vyravusias, suvienodintas žodines formuluotes.

Ritualizavimas neatsiejamas nuo mitologizavimo praktikų. Medijų ritualai irgi (per)kuria ar palaiko sociume, kultūroje vyraujančius mitus. Šių dėmenų sąryšį pabrėžia ir modernių mitų teoretikai. Mitas atminties kontekste suvokiamas kaip naratyvas, idėjų rinkinys, sudarytas iš simbolinių elementų, o ritualas tampa jo raiškos forma, artikuliacijos praktika¹⁸². Tai plati, sudėtinga teorinė sritis, tačiau jos niuansai pastebimi ir Atgimimo sociokultūrinėse praktikose. Kaip ir kitų tautų nacionalinių judėjimų metu mitinis-simbolinis kompleksas tuo metu buvo ypač svarbus, jo perdavimas ateities kartoms užtikrino etninės ir tautinės bendrijos tvarumą¹⁸³. „Mitai, ritualai, daiktų dermės – tai tautų atmintyje glūdintys būdai susikurti Kosmosą ir Namus ir vis naujoms kartoms tuose Namuose atgimti. [...] Paminklas – tarpininkas, praeities ženklas, atminties mazgelis. Su memorialiniais daiktais reikia atitinkamai elgtis: juos dera pakylėti ant pjedestalo ir reikšti ritualinę pagarbą“ – poetiškai memoralinius elementus apibrėžė paveldosaugininkė Jūratė Markevičienė, aptardama tuo metu aktualizuotas „įpaminklinimo“, „paminklo“, „paveldo“ reikšmes¹⁸⁴. Atgimimo metu atsiradę paminklai taip pat formavo atminties palaikymo ir įtvirtinimo ritualus¹⁸⁵.

Ritualinės atminimo praktikos, įpaminklinimo atvejai numato tam tikrą praeities vaizdinių hierarchiją ir lemia jų selektyvumą. Tai akivaizdžiai išryškėja lūžio periodais, (re)konstruojant kolektyvinę atmintį, – atsirinkti ideologiškai svarbiausi didingos praeities įvykiai pasitelkiami apibrėžiant

¹⁸⁰ Eyal Zanberg, „The Right to Tell the (Right) Story: Journalism, Authority and Memory“, *Media, Culture & Society*, Vol. 32, No. 1, p. 5–24.

¹⁸¹ Daniel Dayan, Elihu Katz, *op. cit.*

¹⁸² George Schöpflin, „The Functions of Myths and the Taxonomy of Myths“, *Myths and Nationhood*, eds. Geoffrey Hosking, George Schöpflin, New York: Routledge, 1997, p. 19–35.

¹⁸³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986, p. 8.

¹⁸⁴ Jūratė Markevičienė, „Kultūros paveldas vabzdžio žvilgsniu“, *Literatūra ir menas*, 1992 01 18, Nr. 3, p. 8, 12.

¹⁸⁵ Leo Preiss, „Atminas genocīds“, *Māksla*, 1989, Nr. 4, p. 26–28.

naujai besiformuojančią tapatybę¹⁸⁶. Jie lemia pozityvaus dominuojančios etninės grupės ir jos narių savivaizdžio (re)konstravimą, o pastarasis pasižymi heroizavimo tradicija. Be istorinio ir kritinio mąstymo priimami mitologizuoti ir dramatiniai istorijos siužetai, elgsenos pavyzdžiai tampa svarbesni nei istorinė tiesa ir faktiškumas¹⁸⁷. Tuomet pasakojimai ima priminti „išsivadavimo fantazijas“¹⁸⁸ ir pradeda atlikti ideologines funkcijas. Mitologizuotas mąstymas intensyviai pasireiškia nestabiliose socialinių krizių, kultūrinės ar socialinės aplinkos lūžio situacijose, perversmų metu, kuomet prarandama socialinė pusiausvyra ir stabilumas. Britų kultūros antropologas Victoras Turneris apie socialinėse dramose atsirandančią pereinamąją, ribinę būseną yra išplėtojęs atskirą liminalumo¹⁸⁹ teoriją¹⁹⁰. Lietuviškame kontekste apie tai ne kartą yra kalbėjęs ir filosofas Gintautas Mažeikis, aptardamas moderniosios mitologijos atsiradimą¹⁹¹. Taigi pereinamuoju metu, nestabiliomis aplinkybėmis, mitai ima atlikti tam tikrą elgesio vektorių funkciją¹⁹², kuri veikia tiek kasdienybės praktikose ir realijose, tiek antrinėse jų (savi)refleksijose.

¹⁸⁶ Žr. Irena Štutienė, „Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija“, *Lietuvos socialinės panoramos kontūrai*, sud. Romualdas Grigas, Vytautas Šlapkauskas, red. Meilutė Taljūnaitė, Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1998, p. 50–56.

¹⁸⁷ Anthony D. Smith, *National Identity*, London: Penguin, 1991.

¹⁸⁸ Vladimir Tismaneanu, „Išsivadavimo fantazijos“, Vilnius: Mintis, 2003.

¹⁸⁹ Lot. *limes* – riba, slenkstis.

¹⁹⁰ Žr. Victor Turner, *The forest of Symbols*, New York: Cornell University Press, 1967; *Idem.*, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca NY: Cornell University Press, 1969.

¹⁹¹ Gintautas Mažeikis, „Raoulio Girardet požiūris į politikos ir mito priešybes ir sąsajas“, Raoul Girardet, *Politiniai mitai ir mitologijos*, vertė Jūratė Skersytė, Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 241.

¹⁹² Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius, „Apie lietuvių mitologiją modernizme, postmodernizme ir istorizma“, *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, sud. Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

3.3 Herojų aktualizavimas

„Norint kažką pakeisti, reikia turėti savo kartos herojų“¹⁹³ – Atgimimo pradžioje viename interviu *Nemune* paminėjo režisierius Vytautas Balsys, aptardamas herojaus stoką mene. „Šiandieninėje lietuvių literatūroje veik neliko teigiamos valingos asmenybės“ – tame pačiame interviu jam pritarė Darius Kuolys¹⁹⁴. Viešose diskusijose ne kartą minėta apie stiprių asmenybių, atramos taškų trūkumą¹⁹⁵. „Reikia didvyrių“ – 1990 m. skelbė *Šiaurės Atėnų* redakcijos skilties antraštė¹⁹⁶. Toks dabarties herojų trūkumas ir viešas deklaravimas skatino herojiškų pavyzdžių paieškas. Jų vėlgi ieškota praeityje, todėl ir herojai ne naujai atsirandantys, o sugražinami iš praeities. Spauldoje vykdyta viešoji komunikacija kūrė ryšį tarp dabarties ir praeities reiškinių, praeities įvykių, asmenybes paversdama tam tikrais vertybiniais kodais ar simboliais¹⁹⁷. Kaip ir įprasta tokiems kaitos laikotarpiams, etnocentrisnis homogeniškumo siekis lėmė, kad buvo konstruojamas pozityvus dominuojančios etninės grupės ir jos narių savivaizdis. Heroizavimo tradicija pasireiškė tiek tautos, kaip kolektyvinio subjekto ir etninio autoherojaus lygmeniu, tiek įsimbolintuose, individualizuotuose jų metmenyse – tautinių, kultūrinių herojų ir veikėjų vaizdiniuose. Jie buvo ne tik reprezentuojami tekstinėmis refleksijomis, bet ir steigiami materialiais pavidalais: daugėjo paminklų, atsirado naujų simbolinių erdvių ir ritualinės praktikos vietų.

Polinkis mitologinti kolektyvinę atmintį atsiskleidė ir to meto monumentų kultūroje¹⁹⁸. Jau pati žodžio *paminklas* (*piemineklis*) semantika bei daryba abiejose baltų kalbose nurodo paminėjimo veiksmą. Tautos herojų įpaminklinimas atliko svarbų vaidmenį ir formuojant nepriklausomybės laikotarpio atminties politiką, į kurią „tautos vardu“ aktyviai įsitraukdavo ir visuomenė: vyravo personifikuoti atvaizdai, jausmingi, patetiški, suasmeninti

¹⁹³ Žr. „Įsiminti, suprasti, veikti: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais“, *Nemunas*, 1988, Nr. 4, p. 10.

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 10.

¹⁹⁵ „Ties slenksčiu“: diskutuoja Antanas Burba, Sergejus Rapoportas, Aldona Cepplejienė, Marius Matulevičius, Elena Tervidyte, Valdas Vasiliauskas, parengė Elena Tervidyte, *Literatūra ir menas*, 1990 02 24, Nr. 8, p. 1–3.

¹⁹⁶ „Reikia didvyrių“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 04 04, Nr. 9, p. 2.

¹⁹⁷ Vasilijus Safronovas, „Įžangos žodis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 10.

¹⁹⁸ „Piemineklį jāsakopj!“, Latvijas Kultūras fonda vēstures konsultatīvās komisijas atzinums, *Rīgas Balss*, 1989 02 15, Nr. 39, p. 5.

pasisakymai, kolektyvinio identito retorika, kaip „mūsų paminklas“, „tautos paminklas“, „mūsų simbolis“¹⁹⁹. Paminklai suvokti kaip visiems priklausantys, perteikiantys tautos etines, moralines vertybes, visuomenės savimonę. Aktyvesni skaitytojai jautėsi „užsakovais“²⁰⁰, reiškė norą būti jų kūrėjais ir vertintojais. Nepaisant to, kad kova dėl sociopolitinės galios buvo gana spontaniška ir emociinga, viešojo atmintis, visuomeninis suvokimas išgrynindavo ir lemdavo pirmines monumentų reikšmes. Sykiu ir atvirkščiai: monumentai buvo ir tam tikras visuomenės mąstysenos atspindys, kuris reiškėsi ir literatūrinėje kūryboje bei kritikoje.

Nors vyravo atminties homogenizacija, kanonizuota heroizavimo tradicija, būta ir kritiškų vertinimų, ironiško požiūrio į monumentų statymą ir tuo metu vykusią herojų paiešką. „Prisipažinsiu, šiandien daugiau galvoju apie tą artėjančią tūkstantmetį negu apie senovės baltus, Gediminą ir Vytautą, Basanavičių ir Kudirką“²⁰¹ – 1990 m. prasitarė Venclova. „Mes gyvename paminklų laikais. Kartais tai – literatūriniai paminklai, kartais – paminklai šlovingiems autoriams, didvyriškiems personažams ar „tautos didvyrių dvasiai“ (Lamo²⁰² Kurbadas), kartais – paminklai juokdariam, autoriams ir veikėjams, kurie nenorėdami, atsidūrė kvailių vietoje“²⁰³ – taip Nepriklausomybės laikotarpiu vyravusias visuomenines latvių literatūrinės kūrybos tendencijas apibendrino Berelis.

Nestabiliu perėjimo laikotarpiu visuomenė buvo susiskaldžiusi, tvyrojo ideologinė tuštuma, todėl reikėjo naujų mitų bei herojų, sutelkiančių bei nurodančių atpažįstamą bendruomenės identiteto šaltinį. Kaip remdamasi po nepriklausomybės atgavimo atliktais jų tyrimų duomenimis, yra teigusi Šutinienė, „[...] herojų įvaizdžiai, kaip tautos istorijos naracijos simboliai, tebeturi simbolinę galią dabartinės Lietuvos visuomenėje ir yra ypač svarbūs apibrėžiant tautinį identitetą“²⁰⁴. Jie ne tik tampa įsmeintomis tautiškumo

¹⁹⁹ Žr. Lolita Tirvaitė, „Sostinė čia stovės“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 6.

²⁰⁰ Aldona Žemaitytė, „Užsakovas – visa Lietuva“, *Literatūra ir menas*, 1988 12 10, Nr. 50, p. 15.

²⁰¹ Tomas Venclova, „Nepriklausomybė ir atsakomybė“, *Gimtasis kraštas*, 1990 08 16–23, Nr. 33, p. 7.

²⁰² Visvaldis Lāms.

²⁰³ Guntis Berelis, „Starp varoņu un ākstu pieminekļiem“, *Karogs*, 1993, Nr. 11, p. 146.

²⁰⁴ Irena Šutinienė, „Tautos istorijos simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje: herojų įvaizdžiai ir jų kaita“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2009, Nr. 1 (24), p. 60.

raiškos formomis, bet, mitologizuodami ir idealizuodami istorinius asmenis, atlieka viešosios moralės ir tautinių-politinių vertybių normatyvinio įsmejinimo funkciją²⁰⁵.

Gretinant tarpusavyje lietuvių ir latvių herojų įvaizdžius, galima pastebėti, kad latviškas „panteonas“ homogeniškesnis, galima išskirti pavienes kanonines, kultūrinėje atmintyje įtvirtintas, beveik vien pozityviai vertinamas dominantes, o lietuviškas – įvairesnis ir dinamiškesnis, refleksijose daugiau referuojama, pateikiama apžvalgų nei individualių vertinimų. Vyravo jubiliejiniai, dedikaciniai straipsniai. Bet ėmė ryškėti ir deheroizavimo, deromantizavimo tendencijos, fragmentiškai, epizodiškai formavosi ir antiherojiško, kritiško santykio su praeitimi versija. Tai plačiau aptariama tolimesniuose skyriuose.

4. BALŲ KULTŪRINĖS ATMINTIES DOMINANTĖS

„Kas yra latvis?“, analogiškai galima klausti ir „kas yra lietuvis?“ – toks esminis klausimas kilo Atgimimo permainų metu, pradėjus ieškoti naujų latviškumo, lietuviškumo apibrėžčių ir tapatybės formų. XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais baltų kultūrinėje spaudoje lietuviškumas ir latviškumas reflektuoti kaip vieni svarbiausių to meto savimonės dėmenų. Svarbus Kylio pastebėjimas, kad tai lėmė etninės ideologijos mobilizavimą ir latviškos tapatybės (re)konstravimą²⁰⁶. Apie grėsmės akivaizdoje atsirandančią būtinąją tautinę savigyną, kultūrinės tapatybės steigimą ir saugojimą, yra kalbėjęs ir istorikas Antanas Kulakauskas²⁰⁷. Nors šiuolaikiniai istorikai tokius sampratavimus labiau linkę laikyti romantinėmis nacionalizmo mito apraiškomis, iki Nepriklausomybės atkūrimo nacionalinė tapatybė daugiausia buvo (re)konstruojama būtent etninės kultūros pagrindu. Latviškumas, kaip ir lietuviškumas, suvoktas kaip tautinis išskirtinumas, individualumas, sykiu aktualizuoti ir juos apibrėžiantys kultūriniai, politiniai, socialiniai dėmenys. Nors ir siekta modernumo, ieškota naujų tapatybės formų, sykiu plėtotos ir tęstinio, tradicinio tapatumo sampratos.

²⁰⁵ Irena Šutinienė, *op. cit.*, p. 40–62.

²⁰⁶ Žr. Roberts Kīlis, *op. cit.*, p. 113.

²⁰⁷ Žr. Antanas Kulakauskas, „Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 133–142.

Sociokultūrinės XX a. pradžios ir pabaigos kontekstų paralelės, istorinė tautos samprata lėmė, kad 1988–1992 metų lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje vyravo jubiliejiniai straipsniai, kuriais aktualizuoti XIX a. pabaigos valstybingumo tradicijos kūrėjai ir tautinės kultūros pirmtakai: Lietuvoje pirmiausia Jonas Basanavičius, Vincas Kudirka, Maironis, Kristijonas Donelaitis, Stasys Šalkauskis, Vydūnas, LDK tradicijos atstovai, prezidentas Antanas Smetona, Latvijoje – Ernestas Brastinis (*Ernestas Brastiņš*), Krišjanis Baronas (*Krišjānis Barons*), prezidentas Karlis Ulmanis (*Kārlis Ulmanis*), Janis Rainis (*Jānis Rainis*), Andrejs Pumpuras (*Andrejs Pumpurs*), jaunlatviai ir kiti nacionalinių judėjimų veikėjai. Šių iškilių asmenybių biografijos, veikalai ir ideologijos tapo kultūrinėmis nuorodomis, formavusiomis kolektyvinę atmintį ir tautinę savimonę. Tuo metu tame saugos režime atrodė svarbu tiesiog (re)konstruoti ir tęsti jų mąstymo tradiciją ir išsaugoti kultūrinį paveldą: literatūrinėje spaudoje atsirado juos aktualizuojančios atminties skiltys: pavyzdžiui, *Pergalėje* – „Iš kultūros palikimo“, kuriose perspausdinti minėtų asmenybių tarpukario tekstai ar pastarųjų komentarai. Dauguma jų buvo skirti svarbesnėms, atmintinoms, jubiliejinėms datoms paminėti ir XX a. pabaigoje labiau funkcionavo kaip vieši, žodiniai memorialiniai ritualai, nei kaip paveikūs sociokultūriniai, visuomeniniai veiksniai. Aktyviausiai juos reflektavo rašytojai, literatūrologai, istorikai, kurie didžiąja dalimi ir formavo interpretavimo tradicijas bei atminimo kultūrą. Tik kanoniniai veikėjai, kaip Rainis ar Maironis, buvo plačiau analizuojami. Paminėtos tendencijos ryškiausiai atsiskleidė 1988–1990 metų periodiniuose leidiniuose. Vėliau pasirodžiusiuose atsirado daugiau polemikos ir konfrontacijos, pavienių dekonstravimo atvejų.

Tolimensiuose poskyriuose kultūrinės atminties dominantės aptariamoms išsamiau. Išskiriant keturis metmenis – tautinį, kultūrinį, politinį, mitologinį – analizuojami herojai laikomų, įtakingesnių istorinių asmenybių vaizdiniai ir jų reikšmės. Verta paminėti, kad toks skirstymas sąlygiškas, dalinis, o konkrečių atminties figūrų priskyrimas kultūrinei atminčiai tyrime daugiausia nulemtas reglamentuotos, oficialios valstybinės atminties kultūros politikos ypatumų, susijusių su ideologizuotais, politizuotais kultūriniais, valstybiniais, tautiniais to meto interesais.

4.1 Tautinis matmuo

Latvijoje XX a. pab. Atgimimo metu suformuotos esminės nacionalinės nuostatos ir latviškumo samprata beveik nepakito ir po Nepriklausomybės atgavimo. Vienas pagrindinių tuo metu atsiradusių Latvijos valstybės

konstitucijoje įrašytų siekių iki šiol yra – užtikrinti latvių tautos, kalbos ir kultūros tvarumą, o tautinis, etnolingvistinis paveldas išlieka svarbiausias latviškosios tapatybės matmuo. Lietuvoje esama daugiau polemikos šiais klausimais. Po Atgimimo, pasikeitus istorinėms ir geopolitinėms aplinkybėms, sovietmečiu propaguotas etnis tautiškumas vertinamas kaip kultūrinio uždarmo atmaina ir jį siūloma laikyti sovietinės ideologinės pasaulėžiūros dalimi, transformuotu, savo reikšmę praradusiu ir sentimentų pilnu turiniu²⁰⁸. Toks požiūris iš esmės sunkiai paneigiamas, daugelis postkomunizmo tyrinėtojų pažymi, kad komunistinė ideologija neabejotinai turėjo įtakos šios kultūros formavimuisi²⁰⁹, o kai kurie tautiniai naratyvo elementai išties naudoti kuriant tautiškai sovietinį identitetą²¹⁰, tačiau suabsoliutintas ir vienprasmiskai apibendrintas, jis niveliuoja ir redukuoja to meto etninio, tautinio diskurso apraiškas. Taip tarsi teigiama, kad realių, vidinių, visuomeninių autentiškų tautiškumo apraiškų, prisidėjusių prie valstybingumo ir nepriklausomybės atgavimo, iš viso nebūta. Vis dėlto nederėtų apsiriboti vien ideologizuotos, ritualizuotų formų, monumentinio pobūdžio tautinės kultūros supratimu. Pastarajai iš tiesų būdingas gana statiška retorika perteikiamas, dekoratyvus, abstraktus, simbolinis jausminis, moralinis turinys, retai turintis konkrečias materialias išraiškas ir apibrėžtas reikšmes. Kritiškų jos vertinimų, susipriešinančio tautinės, valstybinės praeities neigimo būta jau ir Atgimimo metu.

Nieko keisto, kad šiuolaikinius istorikus ar sociokritikus dabar vargiai įtikina ir atrodo pernelyg egzaltuotas romantizuotos vaizduotės paveiktas iš pirmtakų perimtas to meto kalbėjimas apie tautos dvasią, tėvynės ilgesį ir transcendentinį „grįžimą tėvynėn – tiesos, doros pasaulin“²¹¹. Tokio pobūdžio refleksijos dabar arba laikomos imitacinėmis, arba atgyvenusiomis, reliktinėmis. Bet tuo metu visa tai turėjo kitokias visuomenines reikšmes – moralizuojanti retorika, dorovės, moralės kategorijos, aksiologiniai vertinimo kriterijai buvo įprasti ir paveikūs nacionalinio diskurso elementai. Visgi nederėtų visiškai eliminuoti autentiškų antisovietinių tautiškumo ženklų bei

²⁰⁸ Pvz., žr. Nerija Putinaitė, *Nutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 148.

²⁰⁹ Pvz., Vladimir Tismaneanu, „Išsivadavimo fantazijos“, vertė Giedrė Baltrūnienė, Mintis: Vilnius, 2003, p. 291.

²¹⁰ Arūnas Streikus, „Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, Nr. 9, p. 370–373.

²¹¹ Darius Kuolys. Žr. „Įsiminti, suprasti, veikti: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais“, *Nemunas*, 1988, Nr. 4, p. 9.

judesiu, išreiškusių nacionalinę, kultūrinę ideologiją, formavusių tautinę savimonę ir veikusių kaip sąmoninga, iš to paties savisaugos ir ginties instinkto kilusi to meto etnopolitikos dalis. Tuo metu formuota ir pastarąją paremianti švietimo politikos bei kultūros strategija, atsikūrė tautinių mažumų draugijos bei bendruomenės. Taigi Atgimimas neabejotinai aktualizavo tautos fenomeną ir vienoje iš kilmės aiškinimo versijų būtent ir buvo siejamas su nykstančios tautos saviraiškos proveržiu, gyvybiniais, kūrybiniais resursais.

Be to, pirmaisiais Atgimimo metais atviras kalbėjimas apie nepriklausomas, savarankiškas Lietuvos ar Latvijos valstybes buvo ribojamas, todėl viešojoje erdvėje intensyviau plėtotos ne valstybingumo, bet tautiškumo idėjos. Taip tauta tapo vienu dažniausiai pabrėžiamų to meto idealų, o tautinė tapatybė – gana imperatyvus kolektyvinės atminties „rėmas“, lėmęs pagrindines visuomenines, simbolines reikšmes²¹² bei atminties bendruomenių susiformavimą. Prisimenant žymesnius tautinius ideologus, sykiu naujai aktualizuota ir tautiškumo, tai yra lietuviškumo ir latviškumo, idėjų istorija, kurią pradėta diegti ir į švietimo sistemą. 1989 m. Švietimo ministerija Lietuvoje paskelbė tautinės mokyklos koncepciją²¹³. Ją reikėjo aktualizuoti ir plačiojoje visuomenėje. Literatūrinė spauda ta proga priminė žymesnius tautinius ideologus, jų plėtotus tautinės kultūros principus. Vienas pirmųjų minėtų – filosofas Stasys Šalkauskis, kurio refleksija aptariama kitame skyriuje.

4.1.1 Stasys Šalkauskis: tarp atminties ir užmaršties

Šalkauskis iki Atgimimo buvo užmarštyje: spaudoje ignoruotas, bibliotekose laikytas specialiuosiuose fonduose. Tik 1986 m. savilaida pasirodė anonimiškas straipsnių rinkinys *Profesorius Stasys Šalkauskis: Leidinys 100 metų gimimo ir 45 metų netekties sukaktims paminėti*²¹⁴. 1988 m. *Literatūroje ir mene* perpublikuoti jo *Tautinio auklėjimo fragmentai*²¹⁵. Tautiškas auklėjimas buvo tautininkų programos dalis, apie kurios svarbą tarpukariu

²¹² Irena Šutinienė, „Daugiakultūrinio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 228.

²¹³ Viktorija Daujotytė, „Ką dėti į pamatus?“, *Pergalė*, 1989, Nr. 9, p. 181–183.

²¹⁴ Žr. Arūnas Sverdiolas, *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vinius: Apostrofa, 2012.

²¹⁵ Stasys Šalkauskis, „Tautinis auklėjimas“, *Literatūra ir menas*, 1988 08 06, Nr. 32, p. 12.

kalbėjo ir Smetona²¹⁶. *Pergalė* perspausdino Šalkauskio filosofinės-pedagoginės studijos *Lietuvių tauta ir jos ugdymas*²¹⁷ ištraukas. 1990 m. *Šiaurės Atėnai* aptarė jo akademinę veiklą, įsimintinas kalbas apie universitetą²¹⁸. Tai pačiais metais pasirodė ir pirmasis iš devynių jo *Raštų* tomas²¹⁹. 1991 m. Lietuvos kultūros fondo Šiaulių krašto taryba įsteigė Stasio Šalkauskio premiją. Šios iniciatyvos simboliškai ženklino šio ideologo ir jo ideologijos atgimimą, nors aktyvių visuomenės reakcijų bei naujesnių interpretacijų ji nesulaukė.

Pagrindinis tarpukariu pasirodžiusių Šalkauskio veikalų uždavinys, kaip jį formulavo pats autorius – „iškelti aikštėn tautinę lietuvių ideologiją“ ir nurodyti „tinkamą kelią lietuvių tautos išsivystymui“ – vėl tapo aktualus. „Keistas susimąstymo vertas reiškinys: kodėl per 50 metų jie nepaseno? Kodėl, su visai skirtingomis premisomis, jiems pritariu?“ – tuo metu retoriškai klausė Algirdas Julius Greimas, 1989-aisiais atsakydamas *Sietynui* į Šalkauskiui skirtus klausimus²²⁰. Tokio pobūdžio vis dažnejantys svarstymai atvėrė ir naujo arba bent jau atsinaujinusio interpretavimo galimybę, kylančią iš „atgręžties ir naujo apmąstymo pastangos“ matyti Šalkauskį kaip aktualų „gyvos dabarties dalyvį“²²¹. Net šiaip jau gana kritiškas ir tautinę tradiciją savo kūryboje vėliau kritikavęs Ričardas Gavelis Šalkauskio veikalą, jo pastebėjimus apie savitikslių tautinės programos siaurumą ir universalumo siekį įvertino „lyg parašytą šiandien“, argumentuodamas, kad tiek aiškių ir logiškų, o kartu nūdienių teorijų niekas nesiūlo²²². Kavolis buvo kiek skeptiškesnis ir sekimą autoritetais vadino keliaklupsčiajimu: „kartais jaučiasi, lyg būtų keliaklupsčiaujama ties „savais“ autoritetais, sakykim,

²¹⁶ „Valstybės prezidento A. Smetonos kalba, pasakyta tautininkų suvaž. 1935 m. sausio 5 d.“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 17, Nr. 7, p. 1–3.

²¹⁷ Stasys Šalkauskis, „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 7, p. 139–151; Nr. 8, p. 145–161; Nr. 9, p. 144–167; Nr. 10, p. 129–156; Nr. 11, p. 132–145; Nr. 12, p. 128–154.

plg. Stasys Šalkauskis, „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, Kaunas: „Sakalo“ bendrovės leidinys, 1933.

²¹⁸ Stasys Šalkauskis, „Tauta ir universitetas“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 04 25, Nr. 12, p. 1.

²¹⁹ Stasys Šalkauskis, *Raštai*, sudarė Arūnas Sverdiolas, t. 1, Vilnius: Mintis, 1990.

²²⁰ Algirdas J. Greimas, „1989 m. Algirdas Greimas *Sietynui*“, *Sietynas*, 1989, Nr. 7, p. 132.

²²¹ Arūnas Sverdiolas, *op. cit.*, p. 352.

²²² Ričardas Gavelis, „Ar pavėluota pažintis būna savalaikė?“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 94.

Šalkauskiu ar Maceina, savanoriškai darant tą, ką anksčiau reikėjo daryti, tarytum praeities atgavimas nereikalautų kritiškai, savaip, persigrumti su viskuo joje²²³. Apie nuotolį, svetimumą 1989-aisiais kalbėjo ir Sverdiolas, pavadinęs Šalkauskį nežinomu klasiku ir užsimindamas apie stabmeldystę²²⁴. „Stabmeldiškai (ideologiškai) garbinamas, filosofinis tekstas lieka toks pat nebylus, kaip ir ideologiškai iškeikiamas“²²⁵ – taikliai pastebėjo filosofas. Vis dėlto Šalkauskio formuluoti tautinės kultūros principai ir ideologinės nuostatos pirmiausia aktualizuoti, kaip atitikantys visuomenines ir kultūrinės Atgimimo realijas.

Gavelis, refektuodamas tautinės kultūros, jos tradicijos sampratą, išskyrė dinamikos ir statikos momentus – jos savaimingumą, kūrybinį aspektą bei istoriškumą ir tęstinumą. Jis teigė, kad tautinės kultūros koncepcija negali būti sukurta *a priori* ir, kiek ironizuodamas formalizavimus, pridūrė, kad jokia komisija ar komitetas negali sukurti tautinės kultūros koncepcijos ir nubrėžti jos ribų. Sverdiolas pasitelkė apibendrintus argumentus, teigdamas, kad Šalkauskis „idealiai“ apibrėžė universalų tautinės kultūros modelį, teorinį konstrukta ir buvo teisus. Tautinės kultūros sampratos jis išsamiau nepakomentavo, nekvestionuojamai konstatuodamas, kad ji „teisinga, todėl visuotinai privali, universaliai pakartotina ir vykdytina“²²⁶. Tiek Gavelis, tiek Sverdiolas savo refleksijomis liudijo Šalkauskio ir jo tautinės kultūros projekto universalumą, nors ir suvokė permainų laiką, kaip ideologo ir jo ideologijos išbandymą. Atgimimo patirtis parodė, kad vien idealiojo modelio, formulotės buvimo ir tikėjimo jais nepakanka. Ypač trūko kritinės sklaidos, o prarasta pirminė, autentiška visuomeninė, kultūrinė patirtis ir nebegalėjo būti pasiekama. Daugumos reflektavusiųjų argumentais tapo vertinamieji, visuotinumą pabrėžiantys teiginiai, išsakyti kaip netiesioginiai imperatyvai ir universalijos. Tačiau jie galėjo būti perimti tik kaip teorinis, istorinis, kultūrinis orientyras, nes mechaniškai reprodukuoti pragmatinio, praktinio taikymo ir įsisavinimo metodikos nesiūlė, todėl juos visus kaskart reikėjo formuoti iš naujo.

²²³ Vytautas Kavolis, „1988 m. profesorius Vytautas Kavolis *Sietynui*“, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 164.

²²⁴ Arūnas Sverdiolas, „Nežinomas klasikas Stasys Šalkauskis“, *Knygnešys*, 1989, Nr. 7, p. 13–15.

²²⁵ *Idem.*, p. 15.

²²⁶ Arūnas Sverdiolas, „Tautos ugdytojas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 3, p. 138.

4.1.2 Ernesto Brastinio aktualizavimas

Tuo metu, kai Lietuvoje Šalkauskis kūrė ir diegė savo tautinės kultūros sampratą, Latvijoje ugdytojo, mokytojo vaidmenį atliko jo tragiško likimo amžininkas, vienas žymiausių XX a. pradžios nacionalizmo ideologų, istorikas, baltų paveldo tyrinėtojas, kraštotyrininkas Ernestas Brastinis²²⁷. 1992-aisiais minėtas jo šimtmetis. Jam rengiantis, latvių kultūrinėje spaudoje apžvelgta įvairialypė meninė, kultūrinė bei visuomeninė šio švietėjo veikla, kuriai, istoriko Jūlijaus Bračo (*Jūlijs Bračs*) vertinimu, nepriklausomoje Latvijoje niekas neprilygo²²⁸. Juokais pasakota, kad išskirtinio, „didžiojo vado“ titulo jam pavydėjęs net prezidentas Ulmanis²²⁹. Atgimimo metu Brastinio vertinimuose vyravo moralinė argumentacija, neretai pasitelkta ir imperatyvinė retorika, įtikinėjimai, raginimai. Rašytojas Janis Lejinis (*Jānis Lejiņš*) kalbėjo apie būtinybę įsisavinti Brastinio paveldą, leidžiantį toliau tobulėti²³⁰. O kultūrologas Romanas Pussaras (*Romāns Pussars*), prisidėjęs ir prie 1993 m. publikuotos darbų rinktinės kanonišku pavadinimu *Tautai, Dievui, Tēvynei* atsiradimo²³¹, entuziastingai kvietė rinkti atsiminimus ir ruošti jubiliejui: „Šiuo metu mūsų pareiga iškelti į šviesą šio latvių tautos veikėjo darbus. Jog galėtume tai neprikaištingai atlikti iki kovo 19-ąją minimo šimtmečio, būtina surinkti E. Brastinio amžininkų, ypač jo tragiško likimo liudytojų, prisiminimus“²³². Atgimimo metu labiausiai aktualizuotos dvi Brastinio veiklos: kultūrinio, dvasinio, mitologinio latvių-baltų paveldo tyrinėjimai (piliakalnių²³³, senosios religijos, dainų, etnografijos, folkloro studijos) bei nacionalizmo, tautiškumo teorija. Pastarosiomis ne kartą pasiremta, apibrėžiant latviškos kultūros ir latviškumo turinį²³⁴.

²²⁷ Ernests Brastiņš, *Tautības mācība*, Rīga: Zemnieka domas, 1936.

²²⁸ Jūlijs Bračs, „Dižvadonis un viņa darbs“, *Literatūra un Māksla*, 1992 03 20, Nr. 10, p. 6.

²²⁹ Gunta Ābele ar Eduardu Detlavu, „Vai seno latvju dieviņu atkal godā celsim?“, *Literatūra un Māksla*, 1990 05 19, Nr. 19, p. 19.

²³⁰ Jānis Lejiņš, „Latviskās Latvijas labad. Autors. Laiks. Problēmas“, *Karogs*, 1990, Nr. 2, p. 75–78.

²³¹ Ernests Brastiņš, *Tautai, Dievam, Tēvzemei*, Rīga: Zvaigzne, 1993.

²³² Romāns Pussars, „Gatavojoties Ernesta Brastiņa simtgadei“, *Diena*, 1992 02 15, Nr. 32, p. 15.

²³³ Juris Urtāns, „Pilskalnu pētnieks Ernests Brastiņš“, *Avots*, 1989, Nr. 8, p. 44–47.

²³⁴ Vaira Vīķe-Freiberga, „Kultūras latviskums un īpatnība“, *Karogs*, 1992, Nr. 7, p. 188–201.

1990 m. *Karogs* perspausdino jo knygos *Latviškos Latvijas labui fragmentus*²³⁵. Kuo Brastinis ir jo veikalai, parašyti daugiau nei prieš penkiasdešimt metų, buvo aktualūs tuometinei Latvijai? Labiausiai principinga, nuoseklia tautine ideologija bei latviškumo vertės sampratomis. Jau vien šio leidinio šūkiu tapęs pavadinimas nurodė esminę ir siektiną XX a. pabaigos latvių tautos ir Latvijos valstybės raidos kryptį – latviškąją Latviją. Tuo metu latvių tautinį individualumą pabrėžė tiek politikai, tiek kultūros, visuomenės veikėjai. Zalytė, remdamasi profesoriumi Visvaldžiu Klyve (*Visvaldis Klīve*), priminė, kad tautinis paveldas, latviškosios tradicijos (kalba, folkloras, latviško gyvenimo išmintis²³⁶ bei pasaulėjauta) yra viena iš pagrindinių kultūrinių tradicijų, kuri užtikrins dvasinę Latvijos ateitį²³⁷. O Daugmalis valstybinį suverenitetą ir latviškumą įvardijo Latvijoje vyraujančiomis strategijomis ir savo sudarytoje aksiologinėje struktūroje tautą, jos identitetą (latviškumą) įrašė antroje vietoje po individo, asmens ir humanistinių vertybių²³⁸.

Savo darbais Brastinis perteikė neoromantinės krypties idėjinę visumą – individo, tautos, universumo jungtis. Tauta jo veikaluose apibrėžta kaip idealiausias, tobuliausias darinys, „priemonė pasiekti pilnatvę“, tiek kultūrinio, kolektyviniu, tiek individualiu, tiek bendruoju žmonijos lygmeniu. Tautinė tapatybė buvo prioritetinga kolektyvinės tapatybės forma, viekianti ir individualią saviapibrėžtį. Kaip ir Šalkauskio projekte, ji neturėjo aiškių kriterijų, konkretaus turinio ar skiriamųjų bruožų, todėl dažniau reflektuota kaip abstraktus, universalus darinys. Mokymo programai buvo būdingas ir moralizuojantis, pedagoginis aspektas, įtikinėjimas: tautybę siūlyta suvokti ne vien kaip duotybę ir būtinybę, o ir kaip sąmoningą, subjektyvų žmogaus pasirinkimą. „Mano tautybė priklauso nuo mano valios... Aš noriu būti latviu dėl savęs paties“²³⁹. Žinoma, priklausymas latvių tautai suponuojamas – panašia į Sverdiolo argumentacija konstatuojama, kad jis esąs racionalus ir naudingas.

Taigi Atgimimo metu lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje naujai aktualizuoti lietuvių ir latvių tautinės kultūros pirmtakai Šalkauskis ir

²³⁵ Brastiņu Ernests, „Latviskās Latvijas labad“, *Karogs*, 1990, Nr. 2, p. 79–132; *Ibid.*, Nr. 3, p. 74–132.

²³⁶ *Latviskās dzīves gudrības*.

²³⁷ Māra Zālīte, „Robeža. Mobilizējoša zona“, *Karogs*, 1990, Nr. 1.

²³⁸ Viktors Daugmalis, „Par apzinātu vienotību Latvijai“, *Literatūra un Māksla*, 1990 02 03, Nr. 5, p. 2.

²³⁹ Brastiņu Ernests, *op. cit.*, p. 112.

Brastinis bei jų tautinės ideologijos. Pirmasis, ieškojęs lietuvių tapatybės katalikiškoje kultūroje ir siūles Rytų ir Vakarų sintezės idėją, antrasis, senojo baltų religinio dievturių judėjimo įkūrėjas, tikėjęs ir įtikinėjęs tautinės tapatybės ir latviškumo universalumu. Jų suformuotos kultūrinės tradicijos vertė, asmenybių įtaka ir įtaiga nekėlė abejonių, tačiau didaktinės, pedagoginės ugdymo, mokymo, auklėjimo programos, tradicines latviškumo, kaip ir lietuviškumo, sampratas XX a. 9 dešimtmečio pabaigoje visuomenė vertino nevienareikšmiškai. Kritiškas nuotolis buvo būtina permąstymo forma, dėl kurios šie ideologai, Sverdiolo žodžiais sakant, atsidūrė „tarp geidžiamybės ir įtartinybės“²⁴⁰. Kitaip tariant, nors ir buvo aktualizuoti, jie labiau veikė kaip kaupiamieji kultūrinės atminties dėmenys, bet veikliąja, funkcinė²⁴¹, kolektyvines tapatybes kuriančia atmintimi netapo.

Po nepriklausomybės atgavimo, įvykus įvairiausiems struktūriniams, visuomeniniams pokyčiams, daugėjo susiskaldymo, keitėsi ne tik kultūrinės, politinės, bet ir socialinės aplinkybės, suintensyvėjo migraciniai procesai, mišriose šeimose grynojo tautiškumo samprata darėsi problemiška ir akivaizdžiai nebeatitiko socialinių realijų. Santykis su ja ir tautine tradicija tapo labai įvairus. Jas reflektavusieji lietuvių rašytojai, literatūrologai nevengė aštrios kritikos. Poetas Sigitas Geda skambiai persitvarkymo retoriką pavadino fetišizacija ir nepaprastai išsiplėtusiu kosminiu fantomu²⁴², Gavelis tautinę ideologiją įvardijo simboline realybe, homunkulu²⁴³, tautiška fantasmagorija²⁴⁴. O literatūros kritikas Vytautas Kubilius ėmė polemizuoti jau ne tik su jais, bet ir pats su savimi. 1991 m. pavasarį, reflektuodamas kultūrinės aktualijas, tautinę ideologiją apibūdino kaip tarnavimo socializmui pakaitalą ir konstatavo, kad „tautinė idėja – mūsų ilgametės rezistencijos pagrindas, lagerių poezijos ir tremtinių atsiminimų dvasinė stiprybė – XX a. pabaigoje jau negali tapti profesinio meno dominuojančia idėja ir esminiu vertės kriterijumi“²⁴⁵. O rugpjūtį, entuziastingai diskutuodamas su Venclova, dalijosi savo abejonėmis: „Bet ar galėjo lietuvių literatūra, egzistuojama

²⁴⁰ Arūnas Sverdiolas, „Tautos ugdytojas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 3, p. 137–138.

²⁴¹ Plačiau žr. Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, New York: Cambridge University Press, 2011.

²⁴² Sigitas Geda, „Ko reikia mums?“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 30, Nr. 31, p. 2.

²⁴³ Ričardas Gavelis, „Atviras intelektas uždaroje struktūroje. Praktinės pastabos“, *Literatūra ir menas*, 1992 06 13, Nr. 24, p. 4

²⁴⁴ Ričardas Gavelis, „Diletantų epocha ir asmenybės suverenitetas“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 22, Nr. 17, p. 2–3.

²⁴⁵ Vytautas Kubilius, „Menininkas ir nepriklausomybė“, *Metai*, 1991, Nr. 5, p. 3–6.

okupacinio režimo sąlygomis, totališkai demitologizuoti vertybes, kurios padeda tautai išlikti? Ar galėjo ji desakralizuoti tautinę savimonę ir nuimti moralinės tiesos aureolę nuo paminto tautiškumo? Ar galėjo visiškai atsakyti „romantinių ritualinių gestų“ ir kritiškai „peržiūrėti ar sugriauti senuosius mūsų mitus bei stereotipus?“ Ar galėjo ji atsakyti programinės užduoties, tokios pačios, kaip ir Maironio laikais – sergėti tautos gyvybę?²⁴⁶ – klausė literatūrologas. Panašios pozicijos laikėsi ir Kuolys, argumentuodamas rezistencine kultūros būseną, būtinosios „ginties“ būkle iššūkio situacijoje²⁴⁷. Tokie pasisakymai literatūrinėje spaudoje žymėjo vis dažnėjusius tautinės tradicijos interpretavimo pokyčius, nors ir jie buvo nevienareikšmiai, nes per pirmuosius Atgimimo metus ne kartą keitėsi viešąją nuomonę formavusių kultūrinio lauko dalyvių požiūriai.

Latvių išeivijoje ir rusakalbių bendruomenėse taip pat radosi vis daugiau kritinių tautiškumo refleksijų. Pavyzdžiui, latvių kilmės, tipišką emigranto personažą įkūnijęs, skeptiškai nusiteikęs svečias iš Amerikos Tupešų Janis (*Tupēšu Jānis*) polemizavo su Brastinio ideologijos propaguotojais. Nors iš pradžių jis dar, patriotiškai nusiteikęs, entuziastingai kalbėjo apie latviškumą²⁴⁸, kalbinamas po poros metų paminėjo, kad jį apibrėžti sudėtinga, nes tradiciniais laikomi jo dėmenys, kaip kad kalba, teritorija, tikėjimas ar dvasinis turinys, darosi pernelyg siauri ar abstraktūs²⁴⁹. Todėl teko ieškoti naujų latviškumo, baltiškumo formų bei apibrėžties. Šios paieškos ir pokyčiai išsamiau aptariami tolimesniame skirsnyje „Dekonstravimo tendencijos ir ideologiniai pokyčiai“.

4.2 Kultūrinis matmuo

XX a. pabaigos Atgimimas pasireiškė ne tik kaip tautinis, pilietinis, politinis proveržis, bet ir kaip kultūrinis sąjūdis, po nepriklausomybės atgavimo, keičiantis inteligentijos statusui ir santykiui su valdančiais²⁵⁰, virtęs dar ir

²⁴⁶ Vytautas Kubilius, „Du besiginčijantys balsai: romantizmas–antiromantizmas“, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 108.

²⁴⁷ Darius Kuolys, „Vėluojantys šnekėjimai“, *Literatūra ir menas*, 1992 06 13, Nr. 24, p. 4–5.

²⁴⁸ „Mūsu viesi“, *Literatūra un Māksla*, 1990 08 04, Nr. 28, p. 5.

²⁴⁹ Tupēšu Jānis, „Latviskumu meklējot“, *Literatūra un Māksla*, 1992 10 16, Nr. 39, p. 2.

²⁵⁰ Vytautas Rubavičius „Valstybė ir kultūra“, *Literatūra ir menas*, 1992 05 23, Nr. 21, p. 5, 10.

vidine, visuomenine, kultūrinė kova²⁵¹. Literatūrinėje spaudoje plėtotos diskusijos²⁵², kultūrinėms 1990-ųjų realijoms apibūdinti pasitelkta išraiškina „suirimo kultūros“ metafora²⁵³.

Kultūrinė tradicija, pasireiškusį ne tik simboliais, bet ir įvairiausiai atminties pavidalais, turėjo pastovų konservatyvųjį vertybinį sluoksnį, kuris sudarė (re)konstruotos kolektyvinės tapatybės pagrindą. Pastarasis apibrėžtas įvairaus pobūdžio matmenimis: etniniais, visuomeniniais, politiniais, moraliniais, dvasiniais. O ir pati kultūra Atgimimo metu, ypač jo pradžioje, lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje sieta su tradicijos kategorijomis. Net ir tautiškas buvo tapęs ritualine, kultūrine forma, formavusia tiek autentišką nacionalinę, tiek susovietintą, ideologizuotąją kultūrą. Intensyvus kultūrinių tradicijų ir tapatybės (re)konstravimas bei romantizavimas nulėmė ir kultūrinį XX a. latvių nacionalizmo pobūdį. Aukštoji, elitinė nacionalinė kultūra, ypač klestėjusi tarpukariu, suvokta kaip tautos ir valstybės pamatas²⁵⁴. Jis kurtas ir sąmoningai, politinėmis, visuomeninėmis pastangomis bei iniciatyvomis. Lietuvoje įsteigtas Kultūros kongresas, turėjęs sustiprinti silpnėjančias kultūros lauko politines galias. Epizodiškai plėtotos ir kalbinio nacionalizmo bei filologinio Atgimimo sampratos²⁵⁵. Ieškota ir simbolių, kultūrinių herojų. Tuo metu Latvijoje kultūrinės nuostatos formavęs Kultūros forumas savo šūkiu pasirinko 1923-ųjų Rainio devizą „ginti kultūrą yra tas pats, kas ginti Latviją“²⁵⁶. Įdomumo dėlei verta paminėti, kad pats poetas viename iš pokalbių su žmona Aspazija buvo jai sakęs, jog jis yra žmogus

²⁵¹ Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven and London: Yale University Press, 1993.

²⁵² Žr. Krescencijus Stoškus, „Koks kultūros persitvarkymas?“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 10, p. 43; Česlovas Kudaba, „Kultūros sąjūdis ir kultūros fondas“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 3, p. 49–54; Antanas Staponkus, „Valstybė ir kultūra“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 5, p. 1–5; Diskusijų klubas, „Kultūra un nacionālā idēja“, *Literatūra un Māksla*, 1993 09 13, Nr. 37, p. 5; *Ibid.*, 1993 09 24, Nr. 38, p. 5; V. Šimkus, „Kultūra kaip argumentas nepriklausomybei“, *Metai*, 1991, Nr. 5, p. 187.

²⁵³ „Ties slenkščiu: diskutuoja Antanas Burba, Sergejus Rapoportas, Aldona Cepplejienė, Marius Matulevičius, Elena Tervidyte, Valdas Vasiliauskas“, parengė Elena Tervidyte, *Literatūra ir menas*, 1990 02 24, Nr. 8, p. 1–3.

²⁵⁴ Vaira Vīķe-Freiberga, „Latviska kultūra vēsturiskā skatījumā“, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 06, Nr. 34, p. 14–15.

²⁵⁵ Žr. Petras Dirgėla, „Apie kalbą ir atgimimą“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 181–182; Simas Karaliūnas, „Kova dėl lietuvių kalbos“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 183–185.

²⁵⁶ „Latvijas Kultūras foruma nolikums“, *Literatūra un Māksla*, 1990 02 10, Nr. 6, p. 4.

anapus kultūros ir norėtų virš jos pakilti²⁵⁷. XX a. Atgimimų metu jam pavyko tai padaryti.

4.2.1 Kanoninis Rainis ir kiti kultūriniai latvių herojai

XX a. 9–10 dešimtmečių sandūroje latvių literatūrinės periodikos leidiniuose dominavo nacionalinio didvyrio vardą gavęs poetas Rainis (tikr. *Jānis Pliekšāns*) ir dramaturgė, poetė Aspazija (tikr. *Elza Rozenberga-Pliekšāne*)²⁵⁸. Tuo metu Aspazija dažniausiai vaizduota kaip greta jo esanti pasiaukojanti, mylinti ir mylima moteris, stipri, talentinga, dramatiška asmenybė²⁵⁹. Todėl abu rašytojai arba aptarti kartu, arba labiau išskirtas Rainis. Pastarąjį dar sovietmečio pabaigoje intensyviai siekta reabilituoti nuo sovietiniais metais primestos socialistinės traktuotės ir gražinti į kolektyvinę atmintį, naujai įtvirtinti nacionaliniame ir tarptautiniame kultūriniame kontekste bei interpretacinėje tradicijoje. 1987 m. baigti leisti jo trisdešimties tomų rinkiniai *Raštai*. Latvijoje jis iki šiol regimas kaip vienas pagrindinių latvių klasikinės tautinės tradicijos atstovų, kultūrinis universumas²⁶⁰, latvių tautos istorijos, jos likimo bei kultūros atspindys, sukėlęs galingą dvasinį perversmą ir atvedęs latvių tautą į Europos kultūrų bei tautų šeimą²⁶¹. Su juo siejamas naujos epochos Latvijoje atsiradimas. Atgimimo metu poetas vadintas tokiais

²⁵⁷ Žr. Silvestras Gažiūnas, *Kultūros tradicijos baltų literatūrose: XX a. paralelės ir kontaktai*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 207–269 (skyrius „Kultūrinio universalizmo tipai. Vydūnas ir Rainis“).

²⁵⁸ Rainis išlieka aktualus ir šiandieninei Latvijos ir Europos kultūrai, iki šiol vienas populiariausių, kanoninių latvių rašytojų. Vykdomų tyrimų visumai įvardyti vartojamas terminas „rainologija“. 2015 m., minint jo 150-metį, jo jubiliejus įtrauktas į UNESCO minėtinų datų kalendorių, surengta tarpdisciplininė konferencija.

²⁵⁹ Leonīda Kāla, „Tev jābūt manai dvēselei“, *Rīgas Balss*, 1990 03 16, Nr. 59–60, p. 8.

²⁶⁰ Žr. Silvestras Gaižiūnas, *op. cit.*, p. 207–225.

²⁶¹ Cilda Pelīte, „Rainis un Latvija – „iekšējā” un „ārējā” skatiena dialektikā”: Intervija ar Roaldu Dobrovenski, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 12, Nr. 7, p. 4.

skambiais vards, kaip „Europos klasikas“²⁶², „Baltijos Šekspyras“²⁶³, „genijus“²⁶⁴, „dvasinis prezidentas“²⁶⁵, „šauklys, karys“²⁶⁶.

Abu rašytojai ypač aktualizuoti 1990-aisiais, minint jų 125-ųjų metų jubiliejų. Tais metais Rainis sutiktas ne taip entuziastingai ir iškilmingai, kaip 1920-aisiais, kai grįžo iš tremties, bet netrūko nei simbolinių, kultūrinių, visuomeninių (išleista speciali jam skirta moneta, proginis atvirlaiškis, rengti poezijos skaitymai ir minėjimai), nei mokslinių, politinių iniciatyvų (organizuotos konferencijos, parengta studija). Aktyviai simbolinių poeto reikšmių kūrime dalyvavo ir literatūrinė spauda bei literatūrologai, rašytojai. *Karogs* visus jubiliejinius metus rengė specialią skiltį „Rainis, Aspazija – 125“. Nors šių rašytojų atminimo diskursas buvo gana nuspėjamas ir suvienodėjęs, refleksijose vyravo Rainį aktualizuojančių žanrų ir raiškos priemonių įvairovė, išryškinusi tiek jo kūrybinius, tiek biografinius epizodus: minčių, kūrinių citatos, fotografijos, autobiografijų, laiškų fragmentai, kritikos straipsniai, komentarai, samprotavimai.

Didžiojoje dalyje Atgimimo metų literatūrinės spaudos refleksijų Rainis ir Aspazija buvo heroizuojami, sakralizuojami, vyravo pozityvistiniai vertinimai. Daugkartinis ir intensyvus jų vertės ir svarbos liudijimas tekstuose įgijo patetikos ir tapo viešu, ritualizuotu komunikaciniu aktu, žodiniu minėjimo ritualu. Ritualiniai medijų įvykiai bei jų dalyviai atliko performatyvų vaidmenį: naujai kanonizavo šias praeities figūras, paversdami jas kultūrinėmis universalijomis, sykiu – homogenizavo ir sunormatyvino daugiabalsę, išsiskaidžiusią ir išsiskaidžiusią kolektyvinę atmintį. Bene dažniausiai Rainio reikšminio lauko centre atsidurdavo žodžiai *kultūra, tauta, tėvynė, dvasia*. Taip konstruotas universalus idealas, visuotinas vaizdinys, tautos vienybės simbolis, apimantis kultūrinį ir politinį matmenis, tampančius kolektyvinės tapatybės dalimi. Kelis išraiškingesnius refleksijų literatūrinėje spaudoje atvejus verta aptarti išsamiau.

²⁶² Imants Auziņš, „Rainis un Aspazija – mūsu mūžīgā atdzimšana”, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 08, Nr. 32, p. 4.

²⁶³ *Ibid.*

²⁶⁴ Žr. Anita Rožkalne, „Vai Rainis bija ģēnijs?”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 06, Nr. 34, p. 9.

²⁶⁵ Gundega Grīnuma, *Piemiņas paradoksi: Raiņa un Aspazijas atcere Kastanjolā*, Rīgā: Karogs, 2009, p. 11.

²⁶⁶ Vigmantas Butkus, „Kasdienybės vandenyno paviršiumi“, *Šiaurės Atēnai*, 1990 09 12, Nr. 32, p. 3.

1990 m. žurnale *Karogs*²⁶⁷ pirmą kartą spausdintos ištraukos iš eseistinės Zieduonio knygos *Amžinybės temperamentas. Studijos apie Raini*²⁶⁸, kurią Cimdinia pavadino idėjiškai estetišku socializmo mitu²⁶⁹. „Intelektualinės latvių erdvės minties karalius, kosminės energijos atstovas“ – taip joje apibūdintas poetas. Konstruotas universalaus veikėjo, kūrėjo ir tarpininko vaizdiny: vieta hierarchijos viršūnėje, centre, atgamtiškumas ir prometėjiškumas, sykiu – žemiškumas, artimumas ir buvimas kartu su savo tauta. Minėtoje knygoje Zieduonis Raini metaforiškai įvardino „lygybės ženklą tarp žmonijos kultūros lobyno ir pačių latvių kultūros, suteikiančiu mažam žmogui didelę galią ir atnešančiu mažai tautai didelę dvasią“²⁷⁰. Taip apibūdinta plataus masto šio poeto prometėjiška, tautinė, kultūrinė „tarnystė“, sykiu pabrėžtas ir jo pripažinimas. Abipusiu priklausomybės santykiu sugretinami du vienas kito verti dėmenys: Rainis, vertas tautos, ir tauta, verta Rainio.

Ne ką mažiau patetiškos poeto, literatūros kritiko Imanto Auzinio (*Imants Auziņš*) refleksijos 1990-ųjų metų straipsnyje „Rainis ir Aspazija – mūsų amžinasis atgimimas“, kuriame aptartas šių dviejų rašytojų vaidmuo latvių Atgimimo kultūros raidoje. Jie laikomi pirmojo tautinio Atgimimo tęsėjais, nepriklausomos Latvijos idėjos plėtotojais. Teksto autorius neįrodinėdamas konstatuoja, kad jie – latvių išlikimo ir ilgaamžiškumo garantas. Tokiu kolektyviniu, bendruomeniniu herojaus reprezentavimu konstruojama idealizuota, personalizuota, asmenybių kurta tautos istorija, susitapatinant su jais ir mitologizuojant jų vaizdinį: „Mes esame Rainio ir Aspazijos tauta. Ir todėl mes vis dar esame“²⁷¹. Straipsnio pabaigoje šie rašytojai įvardijami iškiliausiais žmonėmis per visą latvių istoriją: „Jeigu kada nors vyktų toks žmonijos forumas, kuriame kiekvienai Žemės tautai atstovautų du iškiliausi bet kurio laikmečio žmonės – vyras ir moteris – drąsiai galime teigti, kad latvių tautą jame tobuliausiai išreikštų Aspazija ir Rainis“²⁷² – teigė Auzinis. Jo mintis papildė literatūrologė Gundega Grynuma (*Gundega Grīnuma*): Mūsų uždavinys – „tikrojo Rainio“ ieškojimas, „amžina kelionė link Rainio, į

²⁶⁷ Imants Ziedonis, „Par Raini“, *Karogs*, 1990, Nr. 4, p. 150–156.

²⁶⁸ Imants Ziedonis, *Mūžības temperaments. Studijas par Raini*, Rīga: „Liesma“, 1991.

²⁶⁹ Ausma Cimdiņa, „Zenta Mauriņa un latviešu eseja“, *Karogs*, 1993, Nr. 4, p. 185–195.

²⁷⁰ *Ibid.*, p. 155.

²⁷¹ Imants Auziņš, *op. cit.*, p. 4.

²⁷² *Ibid.*

mūsu tautos tikrą savastī²⁷³ – perfrazuodama Zalytę, apibendrina ji. Rainis regimas ne tik kaip aplinkybių veikiamas, pažeidžiamas žmogus, poetas, latvių tautos atstovas, bet ir kaip pirminis jos simbolis, pavyzdys, idealas, įkūnijantis dvasinę ir istorinę latvių tautos patirtį.

Atgimimo laikotarpiu pasirodė vos keli kritiškesnio, objektyvesnio vertinimo atvejai. Grynuma minėjimo iniciatyvas pavadino vidinės laisvės ir pasitikėjimo savimi testu, kurio rezultatai paaiškės šventėms pasibaigus. Rašytoja Gundega Repšė (*Gundega Repše*), pati išskirdama savo „anarchistinį“ požiūrį, pastebėjo, kad dabar Rainio periodas – nepertraukiama vertybių mistifikacija, o neigdama universalizavimą bei vyravusius pozityvius vertinimus, jo populiarumą pavadino fanatizmu. Ironiškais autorės žodžiais sakant: „jaučiama didelė įtampa tarp Rainio neskaitančiųjų, dešrelių valgytojų minios ir jo fanatikų saujelės. [...] Vieni, galvomis knapsėdami, šnabžda „genijus“, kiti pergalingai sočiais skruostais šypsosi – „socialistas, apsimentantis spiritistu“²⁷⁴. Įžvalgomis apie Rainio aktualumą ir genialumą savo jubiliejinėje kalboje pasidalijo ir Vaira Vykė-Freiberga (*Vaira Vīķe-Freiberga*), paminėdama, kad šio poeto vertinimas ambivalentiškas, todėl kiekviena karta turi permąstyti iš naujo, ar Rainis iš tiesų prilygsta kitų tautų Europos genijams ir kuo jis toks didis. „O gal jis mums toks atrodo tik todėl, kad patys esame tokie mažičiai ir slepiame už jo savo nereikšmingumą?“²⁷⁵ – provokuodama klausė ji.

Rainis publicistinėmis, literatūrologinėmis apžvalgomis aktualizuotas ir lietuvių literatūrinėje spaudoje: joje publikuoti jo poezijos vertimai²⁷⁶, literatūrologas Vigmantas Butkus, įvardinęs šį poetą laisvės simboliu, primirštu dvasingumo prometėju, aptarė jo gyvenamojo meto istorinį kontekstą, kūrybą bei vaidmenį tautos nepriklausomybės kovose²⁷⁷. Silvestras Gaižiūnas parengė poeto jubiliejaus minėjimo apžvalgą²⁷⁸, publikuotas ir

²⁷³ Gundega Grīnuma, „Raiņa iecere: *Atlasvošanās drāmai*“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 08, Nr. 32, p. 9.

²⁷⁴ Gundega Repšė, „*Putni bez spārniem*: Anarhistiskas piezīmes par latviešiem un kritiku“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 29, Nr. 35, p. 2, 15.

²⁷⁵ Vaira Vīķe-Freiberga, „Kas Rainī liels un kam tas pieder?“, *Karogs*, 1990, Nr. 12, p. 178–179.

²⁷⁶ 125-osioms Aspazijos gimimo metinėms, vertė Silvestras Gaižiūnas, Sigitas Geda, *Literatūra ir menas*, 1990 03 17, Nr. 11, p. 8–9.

²⁷⁷ Vigmantas Butkus, *op. cit.*, p. 3.

²⁷⁸ Silvestras Gaižiūnas, „Rainio jubiliejaus aidai“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 183–185.

literatūrologo verstas straipsnis apie Rainio *Dauguvā*²⁷⁹. Aktualizuotas ir lietuviškasis Rainio gyvenimo bei kūrybos kontekstas. Prisiminti jo ryšiai su lietuviais, 1927 m. rašyti atsiminimai iš kelionės po Lietuvą²⁸⁰. Pēteris Zeilē (*Pēteris Zeile*) *Karogo* skaitytojams priminė, kad Rainis savo poezijoje ne kartą pabrėžė broliškosios vienybės jausmą. Ne veltui jis vadino save pusiau lietuviu, dalį vaikystės praleido lietuviškoje aplinkoje: „Gimiau latgaliu/ Esu žiemgalis, puslietuvis–/ Trys latvių–leišių gentys/ Drauge rankom susikibo“²⁸¹ – rašė poetas kūrinyje „Saulės metai“ (*Saules gadi*, 1925). O ir pats Zeilē ne kartą ieškojo lietuvių ir latvių kūrybos paralelių, atskirų kūrėjų ryšių.

Be Rainio Atgimimo metu kultūrinėje spaudoje prisiminti ir žymesni ankstesnių atgimimų, jaunlatvių judėjimo dalyviai²⁸². Nors jubiliejiniai 150-ieji „dainų tėvo“ Barono gimimo metai jau buvo pasibaigę, jo dainų rinkinys ir bendrai folklorinė, poetinė dainos tradicija sulaukė ne tik latvių, bet ir užsienio šalių kultūrologų, folkloro tyrinėtojų dėmesio, suradusi savo vietą ir pasaulinės kultūrologijos kontekste²⁸³. Jubiliejus organizuotas ir kaip sąmoninga pastanga naujai įrašyti jį į tautos atmintį. Tuo metu pasirodė straipsnių rinkinys *Atsiminimai. Pasakoja Krišjanis Barons ir amžininkai*²⁸⁴. Minėjimo iniciatyvas apžvelgdama poetė Mara Misiņa (*Māra Misiņa*), poetiškai jas įvardijo vasaros saulėgrįža ir vėl naujai sužibusia žvaigžde²⁸⁵. Pasak straipsnių apie jį rinkinio autorės Vykės-Freibergos, šis tautos herojus ir jo darbai tapo latvių tautos kultūrinės ir istorinės praeities, o sykiu ir

²⁷⁹ Silvija Radzuobė, Rainio *Dauguva*, vertė Silvestras Gaižiūnas, *Literatūra ir menas*, 1989 11 18, Nr. 46, p. 7.

²⁸⁰ Janis Rainis, „Per Lietuvą“, *Šiaurės Atēnai*, 1990 12 05, Nr. 44, p. 8.

²⁸¹ Pēteris Zeilē, „Rainis un Latgale“, *Karogs*, 1988, Nr. 1, p. 53–60.

²⁸² LATINFORM, „Atgriežoties pie jaunlatviešu kustības“, *Rīgas Balss*, 1989 01 04, Nr. 3, p. 1.

²⁸³ *Linguistics and Poetics of Latvian Folk Songs: Essays in Honour of the Sequicentennial of the Birth of Kr. Barons*, ed. by Vaira Vīķis-Freibergs, Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 1989; Pēteris Bankovskis, „Cements“, *Literatūra un Māksla*, 1989 10 07, Nr. 41, p. 7.

²⁸⁴ *Atmiņas. Stāsta Krišjanis Barons un laikabiedri*, sakārtojais Kārlis Arājs, Rīga: Liesma, 1985, p. 113.

²⁸⁵ Māra Misiņa, „Tautas atmiņā ierakstīšana“, *Literatūra un Māksla*, 1985 11 07, Nr. 45, p. 3.

besikuriančios šiuolaikinės latvių kultūros pagrindu²⁸⁶, kuris sietas net su latviško geno sąvoka²⁸⁷.

Dainų šventės ir kitos jų kultūrinės, visuomeninės raiškos formos Latvijoje net ir ribojamos neprarado savo aktualumo ir suvoktos kaip nacionalinė, kultūrinė, dvasinė vertybė, vienybės, tautinio pasididžiavimo simbolis. Tokios jos buvo ir 1990-aisiais, įprasminotos ir simbolinės 1940-ųjų Latgalėje vykusios lemtingos²⁸⁸ dainų šventės atsiminimais – atsikartojusiomis dramatiškais akimirkomis: kuomet susirinkusieji laukė prezidento Ulmanio pasirodymo, nesulaukę sugiedojo „Dieve, laimink Latviją“, o kitos dienos rytą pasirodė sovietų tankai. Kaip pabrėždamas jų dvasinį, moralinį matmenį, po penkiasdešimties metų šventės atidarymo metu kalbėjo politikas, visuomenininkas Gorbunovas, „daina mums padėjo išsaugoti dvasinę pusiausvyrą, išlikti ir išgyventi“²⁸⁹. Taip Barono pradėta plėtoti kultūrinė dainų tradicija tapo ir poetinio buvimo forma, sykiu politinės, tautinės ideologijos dalimi, simboliu visuomeninės, psichosocialinės galios įrankiu. Ne veltui ir Atgimimas vadintas dainuojančia revoliucija²⁹⁰.

„Man akmens uolos neridenkite/ Man paminklo nestatykite/ Jis jau iš latvių dainų pastatytas./ Ir nerūdys šis tautos auksas“ – yra rašęs Baronas viename iš paskutiniųjų savo eilėraščių „Mano paminklas“²⁹¹. Paradoksalu, bet pats savo gyvenimu ir veiklomis neretai būdavo apibūdinamas būtent kaip dvasinis, kultūrinis paminklas, o monumentų jam iškilo ne vienas. Atgimimo metu ypač padaugėjo rašytinių interpretacijų. Jo darbams ir kūrybinėms refleksijoms skirtą antologiją „Išliekanti daina“ (*Paliekamdziesma*) literatūrologas Daugmalis įvertino kaip kultūrinį, istorinį paminklą „tiek pačiam Dainų tėvui, tiek visai šviesos piliai, kuri spindi sąmonėje kaip latvių kultūros

²⁸⁶ Vaira Vīķe-Freiberga, „Par dainu tēvu un dainu pasauli“, *Literatūra un Māksla*, 1987 12 11, Nr. 50, p. 10.

²⁸⁷ Laura Kalinka, „Stūrākmens vai upurākmens?": Par K. Barona simtpiecdesmitgādei vēltītajiem, *Literatūra un Māksla*, 1986 05 09, Nr. 19, p. 6.

²⁸⁸ Anna Rancāne, „Liktenīgie dziesmu svētki“, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 19, Nr. 20, p. 1, 4.

²⁸⁹ „Mēs varam būt stipri, veseli, brīvi": Anatolija Gorbunova uzruna dziesmu svētkus atklājot, *Literatūra un Māksla*, 1990 07 07, Nr. 25.

²⁹⁰ Guntis Šmidchens, *The Power of Song. Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution*, University of Washington Press, 2014.

²⁹¹ Krišjānis Barons, „Māns piemineklis", 1923; cit. iš Krišjānis Barons, *Zvaigzne*, 1985 10 20, Nr. 20, p. 1.

nemirtingumo pamatas²⁹². Atgimimo visuomenės kolektyvinėje atmintyje jis jau buvo nebe tik folkloro tyrinėtojas, kultūrinis veikėjas, istorinė asmenybė, bet ir juos visus apimantis simbolis, literatūrinis personažas, mitologizuotas legenda tapusio filmo herojus – baltabarzdis Dainų tėvas²⁹³.

1991 m. minėtas ir garsiojo epo *Lačplēsis* autoriaus Pumpuro 150-metis²⁹⁴. Literatūrinėje spaudoje dalintasi kultūrinėmis naujienomis, rašytojui skirtų minėjimo renginių anonsais, literatūrologinėmis apžvalgomis. Tuo metu kaip tik organizuota jubiliejinė tarptautinė konferencija, aktualizavusi tiek rašytojo, kaip nacionalinės kultūros ir tautinės tapatybės kūrėjo vaidmenį, tiek jo literatūrinio paveldo vertę²⁹⁵. Pristatyta ir biografinė monografija – ilgalaikių literatūrologo Jazepo Rudzyčio (*Jāzeps Rudzītis*) tyrimų ir kruopštaus darbo archyvuose rezultatas²⁹⁶. Dalintasi ir rašytojo artimųjų atminties fragmentais: *Karoge* spaudinti jo našlės Edės memuarai – pažinties ir bendro gyvenimo su Pumpuru istorija, kurios dalis praleista ir Panevėžyje²⁹⁷. Pumpuras lietuviškame kontekste minėtas neatsitiktinai – paauglystėje jis su tėvu buvo dirbęs Mirabelės dvare netoli Kupiškio²⁹⁸. O ir žymiajame jo epe *Lačplēsis* pasitelkti lietuvių-latvių, prūsų mitai.

Taigi, kaip rodo literatūrinės spaudos analizė, XX a. pab. Atgimimo metu individualūs kūrėjai, kultūriniai herojai sugrįžo į latvių savimybės centrą, tapdami esminiais tautinės, kultūrinės tapatybės matmenimis, Latvijos reprezentantais. Tautos individualizavimas ir įsubjektinimas keitė kolektyvo ir individo santykį: ne asmuo priklausė tautai ar nuo tautos, o tauta asmeniui.

²⁹² Viktors Daugmalis, „Starp dēļ un priekš”, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 05, Nr. 6, p. 6.

²⁹³ Kinovasara'88, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 26, Nr. 35, p. 7; „Top filma par Krišjāni Baronu”, *Rīgas Balss*, 1989 05 18, Nr. 113, p. 1.

²⁹⁴ Imants Pijols, „Pumpura šupuļsvetkiem”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 13, Nr. 35, p. 8; Saulcerīte Viese, „Šogad Andrejam Pumpuram – 150”, *Literatūra un Māksla*, 1991 02 23, Nr. 6, p. 3.

²⁹⁵ Jānis Čākurs, „Pumpura simtpiecdesmitgade”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 27, Nr. 37, p. 2.

²⁹⁶ Vēra Vāvere, „Grāmata par Andreju Pumpuru”, *Literatūra un Māksla*, 1992 02 14, Nr. 6, p. 3; Jāzeps Rudzītis, „*Lāčplēsis* un *Kalevipoegs* salīdzinošā skatījumā”, *Karogs*, 1988, Nr. 9, p. 18.

²⁹⁷ Ede Pumpure, „Dzejnieka Andreja Pumpura atraitnes memuari”, *Karogs*, 1991, Nr. 7–8, p. 187–189.

²⁹⁸ Imants Pijols, *Ibid.*

Atsiskleidė ne tik herojaus kultūra, bet ir kultūra herojuje. Įdomu tai, kad visi paminėtieji kultūriniai veikėjai turėjo daugiau ar mažiau sąsąją su Lietuva.

4.2.2 Lietuvių kultūriniai herojai

XX a. 9–10 dešimtmečių sandūroje lietuviai, kitaip nei latviai, kultūrinėje spaudoje neišskyrė kokio nors vieno vyraujančio, ryškaus kultūrinio tautos herojaus. Ieškant jų tarpusavio paralelių, lygiaverčių kultūrinių universumų, latvių Rainis pirmiausia lygintinas su Maironiu. Latvijoje visais laikais intensyviai vykdomi rainistikos tyrimai savo intensyvumu prilygsta Lietuvoje plėtojamoms maironistikos studijoms. Intrigos dėlei sykiu minėtinas ir asmenvardžių sutapimas – *Jaunosios Lietuvos* Rainys. Tam tikro lygmens šių poetų panašumus liudija ir priedašas prie 1990 m. *Literatūroje ir mene* išspausdintų, autoriaus portretine nuotrauka iliustruotų Gedos ir Gaižiūno verstų Rainio eilėraščių: „Janis Rainis (1865–1929), didysis kaimynų Atgimimo dainius, šiandien vėl aktualus nelyg mūsų Maironis“²⁹⁹. Būta pavienių bandymų gretinti šiuos du kanoninius lietuvių ir latvių autorius bei jų kūrybą³⁰⁰. Nors jie laikomi nelabai rezultatyviais, daroma išvada, kad literatūrinės kūrybos požiūriu šie poetai nėra lygiaverčiai³⁰¹, išsamiau juos patyrinėti atminimo kultūros bei kultūrinės komunikacijos požiūriu, kaip svarbias lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties dominantes, tikslinga. Disertaciniame tyrime aptariami ryškesni literatūrinėje spaudoje pasirodę refleksijų atvejai.

XX a. pabaigoje Maironio atminimo kultūrą savo poetinėmis interpretacijomis plėtojo ir aktyvesni literatūrinio lauko dalyviai. Aptardamas šio poeto vietą kultūrinėje tradicijoje, Geda ne kartą yra minėjęs, kad Maironis – vis naujai prisikeliantis poetas³⁰². Neatsitiktinai 1986-ųjų rugpjūtį *Literatūroje ir mene* pasirodęs, poeto jubiliejui rengtas, bet tuo metu

²⁹⁹ 125-osioms Aspazijos gimimo metinėms, *op. cit.*, p. 8.

³⁰⁰ Donatas Sauka, *Fausto amžiaus epilogas*, Vilnius: Tyto alba, 1998; Aurelija Mykolaitytė, „Maironio ir Rainio istoriosofinės dramos“, *Eina garsas: Nauji Maironio skaitymai*, sud. Manfredas Žvirgždas, Vilnius: LLTI, 2014, p. 197–211.

³⁰¹ Vigmantas Butkus, „Lyginamoji rainistika Lietuvoje ir naujos jos perspektyvos: Rainio eilėraščių rinkinio *Galas ir pradžia* ir Putino rinkinio *Tarp dviejų aušrų paralelės*“, *Teksto slėpiniai*, Nr. 18, 2016, p. 5–19.

³⁰² Sigitas Geda, *Vasarė ajero šneka: dienoraščiai ir tyrinėjimai*, Vilnius: Vaga, 2008, p. 349.

sustabdytas ir neišleistas, sonetų ciklas pavadintas *Maironio mirtis*³⁰³. Šiame cikle Geda, simboliškai išryškindamas nebūties epochos ženklus, mirties įvaizdžiu pertekia dramatišką Atgimimo dainiaus ir lietuvių tautos paralelę, sugretindamas jų likimus³⁰⁴. Apokaliptine pranašyste numatoma tragiška baigtis. Maironis nebereikalingas pavargusiai, *mirstančiai skystablauzdžių* tautai: „Maironiui irgi gal pakeis tiražą...“ – nuskamba soneto eilutėje. Panašų likimą subjektas numatė ir pačiam sau – kurdamas Gedos mitologiją, jis susidvejino su poetu: „Jei sutrešo Krėvė ir Maironis, kam reikalingas Geda?“³⁰⁵. Dar ir anksčiau kalbėta apie, Keliuočio žodžiais sakant, barbarišką šūkį, jog jau paseno mūsų Maironis, kurį ir pats poetas tragiškai išgyveno³⁰⁶.

Po poros metų, prasidėjus Atgimimui, Maironis ir jo kūryba vėl buvo naujai aktualizuoti. Poetui tapus naujos besiformuojančios tautinės, kultūrinės tradicijos dalimi³⁰⁷, Geda apie jį kalbėjo jau pozityviau. Kaip pastebėjo jis, lietuviai jaučia kaltę, kad Atgimimo šauklys – visas šešėlyje. Pasak jo, poetą persekiojo nesupratimo grėsmės šešėlis, tauta juo gyvu nesidomėjo, tad jį lydėjo tylus vienišojo santykis su minia. „Gal šie, o gal ateinantys metai galop atgręš mus ir į tylųjį Maironį, jaunuolį, paskui senelį, žvelgiantį į mus iš senų fotografijų?“³⁰⁸ – 1992-aisiais išreiškė viltį Geda.

1987-iejį, kuomet minėtas Maironio gimimo 125-metis, tapo jo sugrįžimo į aktyvią kultūrinę erdvę metais. Maironistika suaktyvėjo ir 1992-aisiais, minint 130-ąsias poeto gimimo metines. Per šiuos penkerius metus viešojoje erdvėje itin padaugėjo jį ir jo kūrybą aktualizuojančių refleksijų, atminimo ženklų. Tuo metu atsirado jo garbei pavadintų gatvių, pasirodė jam skirtų leidinių, Kauno literatūros muziejui grąžintas Maironio vardas ir kitokiais būdais stengtasi įamžinti šio poeto atminimą. Prie poeto aktualizavimo ir kanonizavimo prisidėjo ir literatūrinė spauda. Savaitraštis *Literatūra ir menas* 1987 m. spalį išleido jubiliejinį, šio poeto atminimui skirtą numerį. Proginiuose tekstuose Maironis dažniausiai apibrėžtas kaip tautinio

³⁰³ Sigitas Geda, „Maironio mirtis“, *Literatūra ir menas*, 1986 08 23, Nr. 32, p. 4.

³⁰⁴ Plg. Kęstutis Nastopka, „Giesmės mirčiai ir gyvenimui“, *Literatūra ir menas*, 1992 04 25, Nr. 17, p. 4–5.

³⁰⁵ Sigitas Geda, *Septynių vasarų giesmės*, Vilnius: Vaga, 1991.

³⁰⁶ Juozas Keliuotis, „Maironis – didysis Lietuvos poetas“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 06 26, Nr. 26, p. 3.

³⁰⁷ Brigita Speičytė, „Maironio interpretacijos XX a. antrojoje pusėje“, *Literatūra*, Nr. 36 (1), 1998, p. 106–126.

³⁰⁸ Sigitas Geda, „Tylusis Maironis“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 06 26, Nr. 26, p. 3.

romantizmo atstovas, simbolinė Atgimimo figūra, epochos dvasią išreiškęs³⁰⁹ socialinės elgsenos, dvasinio gyvenimo orientyras bei idealas. Tokiais savo visuotiniais ypatumais ir funkcijomis jis priskirtinas analogiškam herojų tipui kaip ir Rainis, vartota netgi panaši jį apibūdinanti leksika – genialumo sąvoka, įvardijant jį poetiniu³¹⁰, tautiniu genijumi³¹¹, Europos talentu³¹². Pirmiausia išskirtas jo dvasinis, tautinis matmuo: „Jis pavertė kiekvieno lietuviu įsisąmoninta sielos idėja tai, kas iki jo buvo nesąmoninga dvasios esatis. Jo individualus „aš“ tapo charakteringiausia tautinio „aš“ išraiška“³¹³. Tokie apibūdinimai suteikė šiam poetui visuotinumą, kultūrinio tvarumo ir belaiskumo, perkeliančių jį į istorinio-kultūrinio laiko mitinės dimensijos plotmę.

Išraiškingos, patetiškos ir pakilios to meto Gedos refleksijos, kuriose šis poetas gretintas su Antanu Baranausku ir vaizdžiomis metaforomis įvardijamas paskutiniu tita, milžinu, tautos alfa ir omega, o jo kūryba – šventraščiais, poetine evangelija: „jie (Maironis ir Baranauskas) yra mūsų alfa ir omega, iš jų galima burti sau ir kitiems, juos galime senu daugelio tautų papročiu dėti po galva sergančiam žmogui ir dovanoti jaunavedžiams, siųsti į tolimas šalis nublokštiems žmonėms, trokštantiems atgauti savo vertę ir žemę po kojomis. [...] Nebijokime prisipažinti, kad su Maironio kūryba esame gavę savo šventraštį – savo Evangeliją ir savo Apokalipsę“³¹⁴. Prisimenamas ir, Gedos žodžiais, titaniškas, utopiškas Maironio išsakytas siekis – prikelti praeitį, pažadinti milžinus iš senovės kapų, atsukti atgal amžinybės ratą. Kita vertus, šis poetinis mirusiųjų pasaulis nedingęs nebūtin, jis yra toje pačioje mitologizuotoje, ritualizuotoje, cikliškoje amžinybės dimensijoje, kurioje mirštama, prisikeliama ir vėl sugrįžtama.

Svarbų vaidmenį atliko ir literatūrologai. Irena Slavinskaitė sudarė Maironio *Raštų* tritomį, periodiškai rengė jį aktualizuojančias publikacijas,

³⁰⁹ Vanda Zaborskaitė, „Istorija, kultūra, žmogus Maironio poezijoje“, *Literatūra ir menas*, 1987 10 31, Nr. 44, p. 2–4.

³¹⁰ Levas Ozerovas, „Viltingas vardas“, *Literatūra ir menas*, 1987 10 31, Nr. 44, p. 4–5.

³¹¹ Leonarda Jekentaitė, „Lietuviškieji archetipai Maironio lyrikoje“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 73–77.

³¹² Sigintas Geda, „Paskutinytis iš titanų“, *Literatūra ir menas*, 1987 10 31, Nr. 44, p. 4.

³¹³ Leonarda Jekentaitė, *Ibid.*, 74.

³¹⁴ Sigintas Geda, *Ibid.*

kartu su Jonu Lankučiu³¹⁵ „reabilitavo“ jo kritikos sulaukusią dramaturgiją³¹⁶. Ši itin aktualizuota 1988 m., kuomet Trakų pilyje įvyko Vilniaus Senamiesčio teatro spektaklio *Kęstučio mirtis* premjera. Ji apžvelgta ne tik lietuvių, bet ir latvių kultūrinėje spaudoje, kurioje poetas vadintas dvasios giminaičiu su Alunanu (*Juris Alunāns*), Ausekliu ir Pumpuru³¹⁷.

Konstruotas gana įprastas tautos poeto portretas. Ne vienas aptarinėjęs Maironio kūrybą pabrėžė, jog jis reprezentuoja tautos istorinę patirtį, išorines ir vidines tautos bei žmogaus dramas ir aistras, dvasines kančias³¹⁸. Būtent tai straipsnyje „Prie gyvųjų šaltinių“³¹⁹ pastebėjo ir Slavinskaitė, aptardama Maironio kūryboje reflektuojamas būdingiausias lietuvių būsenas, charakterio bruožus. Remdamasi kanonine tapusia poema *Lietuva*, ji teigė, kad poeto kūryboje itin ryškūs liūdesio, kančios motyvai, kurie perteikia dramatiškus tautos istorijos ir likimo momentus:

*Sentėviai mūsų Baltijos veido
Liūdną gilybę, matyt, pamėgo;
Indijos dangų dėl jos apleido;
Ir upes aukso, ką šviesios bėgo.*

Šiomis eilutėmis pabrėžtas kentėjimo motyvas. Latvių herojaus refleksijose jis irgi pastebimas, tačiau ne taip intensyviai ir masiškai reflektuojamas kaip lietuvių. Konstruotas herojaus vaizdinys, kuriame tautinė bendruomenė atpažįsta save. Pasak Slavinskaitės, lietuviui miela visa, kas kenčia kaip ir jis, o Maironis kaip tik ir parodė, kad Lietuvai visada padėjo išverti kentėjimai. Analogiškus akcentus straipsnyje „Lietuviškieji archetipai Maironio lyrikoje“³²⁰ išskyrė ir filosofė Leonarda Jekentaitė, aptardama lietuvių tautos charakterį, jo raišką Maironio kūryboje: „dejonės, vargo, skausmo, širdgėlos ir liūdesio jausminė realybė – tai pirminė substancija, tolygiai sujungianti visą lietuvių sielos gyvenimą. Patys įvairiausi kentėjimo pavidalai – pamatinė ir jautriausia dvasios styga“³²¹. Literatūrologas Kęstutis

³¹⁵ Jonas Lankutis, „Maironio dramaturgija“, *Pergalė*, 1987, Nr. 11, p. 119–128.

³¹⁶ Irena Slavinskaitė, „Maironio drama“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 18, Nr. 25, p. 12.

³¹⁷ Jons Lankutis, „Mairoņa dzīvais mantojums“, *Karogs*, 1988, Nr. 1, p. 191–193; O. Auns, „Atceres vakars Maironim“, *Rīgas Balss*, 1988 03 03, Nr. 52, p. 3.

³¹⁸ Jonas Lankutis, *Ibid.*

³¹⁹ Irena Slavinskaitė, „Prie gyvųjų šaltinių“, *Literatūra ir menas*, 1988 10 31, Nr. 44, p. 7.

³²⁰ Leonarda Jekentaitė, *op. cit.*, p. 73–77.

³²¹ Leonarda Jekentaitė, *op. cit.*, p. 76.

Nastopka irgi aptarė sudėtingos asmenybės raišką Maironio lyrikoje³²². Taigi Maironis, jo kūryba literatūrinėje spaudoje apibrėžti kaip kultūrinė universalija, kanonizuota nacionalinės istorijos dalis, kultūrinės atminties ašis, tautinės bendruomenės centras, tačiau jam skirtų refleksijų šioje spaudoje būta pastebimai mažiau nei kanoniam latvių Rainiui. Lietuvių poetas regimas kaip tautinės bendruomenės atminties išrinktasis narys, tiek apdainuojantis praeities paminklus, tiek reiškiantis jos vidinį, dvasinį turinį. Jo vaizdiniu brėžiami lietuvių tautos kultūrinės psichologijos metmenys, sykiu literatūrinės, poetinės biografijos topai, tampantys ir kolektyvinės atminties dalimi.

Fragmentiškiau reflektuoti ir kiti kultūriniai herojai bei kultinės figūros. 1988-ųjų pabaigoje paminėtos 130-osios tautinio atgimimo šauklio Vinco Kudirkos gimimo metinės, po metų – ir *Varpo* šimtmetis. Jų atminimo kultūra daugiausia plėtota simboliniais gestais ir iniciatyvomis, proginėmis publikacijomis: ant Marijampolės pašto pastato sienos pritvirtinta jiems skirta atminimo lentelė³²³, spaudoje pasirodė svarbesnių šio autoriaus tekstų ištraukų bei jų komentarų. Pastaruosiuose apmąstyti Atgimimo metu naujai aktualizuoti Kudirkos kelti tautos identiteto, individualumo klausimai, pasikartojusios politinės ir dvasinės problemos. Taip pat aptarta ir idealistinė platesnės, universalesnės lietuviškumo raidos perspektyva, siekis būti pasaulinės kultūros, laisvos, demokratiškos Europos dalimi. Publicistas tuo metu vadintas įvairiais charakteringais apibūdinimais, daugiausia pabrėžiančiais jo didaktinį, moralinį vaidmenį: tautine individualybe³²⁴, didvyriu, disidentu³²⁵, „atgimimo šventuoju Povilu“³²⁶, tautinio atgimimo epochos sąžine³²⁷, siektinu politinės didaktikos ir asmeninio katekizmo pavyzdžiu.

Refleksijose pastebima pastanga priartinti Kudirką prie XX a. pab. Atgimimo konteksto, sudabartinti, ieškota asmeniškėsnio santykio, todėl neretai kalbėta „mes“ vardu, atitinkamai parinkti ir straipsnių pavadinimai:

³²² Kęstutis Nastopka, „Praeisiu, kaip verdą verpetai... Asmenybės raiška Maironio lyrikoje“, *Pergalė*, 1987, Nr. 11, p.137–139.

³²³ Benjaminas Mašalaitis, „*Varpo* steigėjams pagerbti“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 4.

³²⁴ Algimantas Baltakis, „Vincas Kudirka tarp mūsų“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 3.

³²⁵ Darius Kuolys, „Mūsų minties liuosybę gynęs“, *Nemunas*, 1988, Nr. 12, p. 2–3.

³²⁶ Julius Lindė-Dobilas, „Kudirka ir mes“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 01, Nr. 1, p. 2.

³²⁷ Vytautas Kavolis, „Mintys apie Kudirką“, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 5–7.

„Vincas Kudirka tarp mūsų“³²⁸, „Mūsų minties liuosybę gynęs“³²⁹, „Kudirka ir mes“³³⁰. Pabrėžtas ir sugrįžimo motyvas. Kaip tuomet pastebėjo Alfredas Šimkus, „Kudirkos žygis ir žodis pamažu grįžta į tautos sąmonę. Reikia, kad kuo greičiau į kiekvieno lietuvio namus sugrįžtų ir jo knygos“³³¹. Jo mintis papildė Kuolys, pabrėždamas doros, politinės tiesos principus ir paminėdamas, kad „nuo to, tikras ar tariamas bus Kudirkos sugrįžimas mūsų šiandienon, pareina demokratijos likimas Lietuvos žemėje, dorinė lietuvių tautos sveikata“³³². Taigi į kultūrinę erdvę ir visuomenės atmintį Kudirka gražintas kaip daugiareikšmis, nemirštantis ir neužmirštamasis simbolinis lietuvių ženklas, išreiškiantis kultūrinius, tautinius, politinius ir dvasinius idealus.

Sietyne publikuota Kudirkos atminimui skirta Gedos „Tautiškos giesmės parafrazė“, kuria jis suasmenintai kreipiasi į Tėvynę Lietuvą³³³. *Nemunas* perspausdino publicistikos *Tėvynės varpai*³³⁴ fragmentus, jie taip pat publikuoti ir *Pergalėje* su įžanginiu Kudirkos darbų tyrinėtojos, jo *Raštų* sudarytojos Aldonos Vaitiekūnienės kometaru³³⁵. Pasak profesorės, Kudirkos publicistika – lietuvių tautinio judėjimo veidrodis. „Tai pirmas tokio masto reiškinys lietuvių kultūroje, svarbus lietuvių visuomeninės minties tarpsnis“³³⁶. Publicistas įvardintas kaip vienas tų kertinių dvasinių stulpų, laikančių lietuvių tautos ir kultūros pamatą. Pabrėžtos jo, kaip savito, įžvalgaus, atsakingo ir pilietiško, bet sykiu kritiško publicisto ypatybės. Tačiau išsivijoje formavosi ir kritinė herojinė, nostalgiškos romantinės kūrybos interpretavimo tradicija. „Kažkodėl mes visi norime pasidairyti Maironiais ir Kudirkomis. Bet mes užmiršome, kad nei žmonės, nei laikai nesikartoja“³³⁷ – yra rašęs Alfonsas Nyka-Niliūnas.

³²⁸ Algimantas Baltakis, *op. cit.*, p. 3–9.

³²⁹ Darius Kuolys, *op. cit.*, p. 2–3.

³³⁰ Julius Lindė-Dobilas, *op. cit.*

³³¹ Alfredas Šimkus, „Vincas Kudirkos diena“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 3.

³³² Darius Kuolys, *op. cit.*, p. 3.

³³³ Sigitas Geda, „Tautiškos giesmės parafrazė“, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 5.

³³⁴ Vincas Kudirka, „Tėvynės varpai“, *Nemunas*, 1988, Nr. 12, p. 4–8.

³³⁵ Aldona Vaitiekūnienė, „Vincas Kudirkos Tėvynės varpai“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 79–81.

³³⁶ *Ibid*, p. 79.

³³⁷ Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Palaužtų sparnų poezija“, *Egzodo literatūros atšvaitai: Išsivijų literatūros kritika, 1946–1987*, sudarytojas, įvado ir paaiškinimų autorius Liūtas Mockūnas, Vilnius, 1989, p. 29.

Plėtojant tautinio idealizmo, pozityvizmo ir Atgimimo diskursą, su Kudirka neretai gretintas Basanavičius, jo leista *Aušra*. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio atstovai po steigiamojo suvažiavimo simboliškai padėjo gėlių būtent ant šio „lietuvių tautos nacionalinio atgimimo tėvo“³³⁸ kapo. Pastarojo atveju refleksijos spaudoje kiek santūresnės, racialesnės, jis minėtas kartu su kitais tautiniais veikėjais, laikytas Simono Daukanto idėjų tęsėju, vadintas idealistu, romantiku³³⁹. Kaip ir įprasta vertinant Basanavičių, pirmiausia išskirta jo pastovi, nuosekli vertybinė, ideologinė orientacija, susitelkimas Tėvynės ir tautos idėjoms bei Atgimimo uždaviniams³⁴⁰.

Su Basanavičiaus tautine, kultūrine veikla sietas ir kultūros filosofas Vydūnas (Vilhelmas Storosta), kuriam Basanavičius ir *Aušra* buvo atgimstančios tautos ir žmogaus idealų simbolis. Gaižiūnas yra ne kartą gretinęs pastarąjį mąstytoją su Rainiu, išsamiuose tyrimuose įtikinamai pagrindęs jų abiejų tipologinius ryšius ir atskleidęs asmeninius kontaktus³⁴¹. 1988-aisiais minėtos 120-osios Vydūno gimimo metinės, ta proga jis intensyviai pristatinėtas viešojoje erdvėje, siekta įvairiais būdais naujai aktualizuoti ir populiarinti jo idėjas bei susigrąžinti jį į „kultūros apykaitą“: įkurta Vydūno draugija, Kauno dramos teatras pastatė Juozo Ivanausko režisuotą dramą apie Vydūną *Amžinas keleivis*, rengtos konferencijos, minėjimai, jubiliejiniai vakarai, siūlyta atidaryti muziejų, pradėtos diskusijos dėl palaikų perkėlimo iš Detmoldo į gimtinę³⁴², filosofas epizodiškai pristatytas ir Latvijoje. Kultūrinėje spaudoje atsirado specialios jam skirtos skiltys, neretai iliustruotos fotografijomis. Literatūrinėse refleksijose vienas aktyvesnių – Mažosios Lietuvos kultūros tyrėjas, Vydūno draugijos pirmininkas Vacys Bagdonavičius, ne kartą apmąstęs šio filosofo kūrybos aktualumą ir vietą lietuvių kultūros istorijoje. Dar 1987 m. vasarą išleista jo

³³⁸ Cit. iš Justino Marcinkevičiaus kalbos 1988 m. spalio 22 Vilniuje, Sporto rūmuose vykusio Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamajame suvažiavimo.

³³⁹ Rimantas Vėbra, „Jonas Basanavičius ir mes“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 23, Nr. 47, p. 11.

³⁴⁰ Gintautas Česnys, „Jonui Basanavičiui“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 7.

³⁴¹ Silvestras Gaižiūnas, „Vydūnas, Rainis un Latvija“, *Literatūra un Māksla*, 1986 07 18, Nr. 29, p. 15; Silvestras Gaižiūnas, *Kultūros tradicijos baltų literatūrose: XX a. paralelės ir kontaktai*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 207–225 (skyrius „Kultūrinio universalizmo tipai. Vydūnas ir Rainis“).

³⁴² Alfredas Guščius, „Žmogus – vientisa begalybė“, *Literatūra ir menas*, 1988 04 02, Nr. 14, p. 9.

studija *Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai*. Ji neliko nepastebėta ir buvo plačiai reflektuota spaudoje: *Pergalės* žurnale ją recenzavo Viktorija Daujotytė³⁴³, o *Literatūra ir menas* rubrikoje „Valstybinių premijų kandidatai“ išspausdino Bagdonavičiaus straipsnį „Amžino keleivio“ prasmė³⁴⁴. Itin palankiame redakciniame straipsnyje monografija vertinta kaip sveikintinas ilgo ir kruopštaus darbo rezultatas, tačiau apgailestauta, kad šia šekspyriško masto asmenybe³⁴⁵ Lietuvoje dar per mažai domimasi ir ji kol kas nėra tapusi mūsų kultūros savastimi, kaip kiti XX amžiaus pradžios kūrėjai – Maironis, Žemaitė ar Vaižgantas. Vėliau periodikoje pasirodė ir daugiau Bagdonavičiaus publikacijų: komentaras apie 1923 m. lapkritį Vydūno skaitytas paskaitas³⁴⁶, apžvalga „Vydūno dingusio veikalo apmatai“³⁴⁷ apie 1935 m. jo rankraštį „Prūsų lietuvių likimas“, veikalą „50 metų tautinių draugijų Prūsų Lietuvoje“³⁴⁸. Juos papildė Juozo Obelienio asmeninis pasakojimas³⁴⁹ apie bendravimą su Vydūnu, jo vizitą Klaipėdoje, literato Kazimiero Skebėros atsiminimai „Du susitikimai su Vydūnu“³⁵⁰ apie filosofo apsilankymą Kaune.

Vydūnas apibūdintas kaip tuometiniam skaitytojui labai reikalingas autorius, atliepantis aštriausias globalines aktualijas ir žmogiškąsias problemas. Pasak Bagdonavičiaus, šis „taurus humanizmo riteris“ skelbė žmoniškumą visais jam prieinamais būdais³⁵¹ ir iš visų kultūros veikėjų bene aiškiausiai įžvelgė šiuolaikinės pasaulio dramos simptomus, tačiau jį pernelyg kukliai ir nedrąsiai susigrąžinome į savo kultūrą, todėl jo ir toliau „ieškoma, einama pasitikti“, o jo idėjos pamažu tampa gyvąja mūsų kultūros savastimi³⁵². Po jubiliejinių metų Vydūnas dar kurį laiką išliko aktualus,

³⁴³ Viktorija Daujotytė, „Prie Vydūno pagrindų“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 169–172.

³⁴⁴ Vacys Bagdonavičius, „Amžino keleivio prasmė“, *Literatūra ir menas*, 1988 05 21, Nr. 21, p. 6.

³⁴⁵ Kalbininko, baltisto, slavisto Viktoro Falkenhahno (1903–1987), laikiusio save Vydūno mokiniu, įvardijimas.

³⁴⁶ Vydūnas, „Mano paskaitos“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 154–162.

³⁴⁷ Vacys Bagdonavičius, „Vydūno dingusio veikalo apmatai“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 3, p. 51.

³⁴⁸ *Ibid.*, p. 53–56.

³⁴⁹ Juozas Obelienis, „Vydūną prisiminus“, *Literatūra ir menas*, 1988 04 23, Nr. 17, p. 16.

³⁵⁰ Kazimieras Skebėra, „Du susitikimai su Vydūnu“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 3, p. 57.

³⁵¹ Vacys Bagdonavičius, „Amžino keleivio prasmė“, *Literatūra ir menas*, 1988 05 21, Nr. 21, p. 6.

³⁵² Vacys Bagdonavičius, „Vydūnas ir šiandiena“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 151–153.

kasmet prisimintas ir bent epizodiškai reflektuotas. 1990 m. *Literatūra ir menas* išspausdintame interviu su Bagdonavičiumi³⁵³ priminė šio kultūros filosofo vaidmenį Mažojoje Lietuvoje ir bendrai Lietuvos kultūroje.

Išėivijoje būta ir kritikos, sukėlusios pasipiktinimą. „Didžiai abejotina dabartinė Vydūno adoracija – jis nei toks iškilus dramaturgas, nei gilus filosofas (jeigu išvis filosofas)“³⁵⁴ – rašė savo laiške redakcijai dramaturgas, literatūros kritikas Kostas Ostrauskas iš Filadelfijos. „Nemenkinkime Vydūno“³⁵⁵ – puolė ginti filosofą skaitytojai. Autoriui teko teisintis.

1989 m., minint 275-ąsias gimimo metines, aktualizuotas dar vienas žymus Mažosios Lietuvos kultūros veikėjas – Kristijonas Donelaitis³⁵⁶, kartu su Baranausku ir Maironiu kritikų įtrauktas į vieningą lietuvių poetinio genijaus trejybę³⁵⁷. Tais pačiais metais pasirodė Bernardo Aleknavičiaus fotoalbumas *Donelaitis ir mes*³⁵⁸, 1992 m. apdovanotas Kudirkos premija. Jo autorius apgailestavo, kad Dainius dar per menkai pažįstamas³⁵⁹. Kaip ir Maironio, Rainio atvejais, vertinimuose pasitelkta genialumo sąvoka, poetas vadintas tautos sūnumi, dainiumi. Vyravo apžvalginio pobūdžio tekstai, kuriuose dažniausiai aptarta poema *Metai*: jos bibliškasis kontekstas³⁶⁰, kultūrinė ir estetinė vertė. Poetas prisimintas ir Latvijoje: Čaklajis aptarė jo pirmuosius vertimus³⁶¹ ir kūrybos aktualumą Latvijoje ankstesniojo Atgimimo metu, kuomet jis liudijo baltų tautų kultūrinę galią ir buvo pasitelktas kaip kovos įrankis prieš vokiečių kolonistus³⁶². Be kūrybos, taip pat svarstyti

³⁵³ „Esame lietuviai...: Su Vydūno draugijos pirmininku Vaciu Bagdonavičiumi kalbasi žurnalistas G. Visockas“, *Literatūra ir menas*, 1990 03 24, Nr. 12, p. 7.

³⁵⁴ Kostas Ostrauskas, „Ne kiekvienas vaisius – skanus“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 3.

³⁵⁵ Pranas Mikalauskas, „Nemenkinkime Vydūno“, *Literatūra ir menas*, 1989 12 16, Nr. 50, p. 14; taip pat žr. Kazimieras Skebėra, „Laiškas dėl Vydūno“, *Literatūra ir menas*, 1989 12 23, Nr. 51, p. 6.

³⁵⁶ Vincas Kuzmickas, „Palikęs pėdsaką“, *Literatūra ir menas*, 1989 09 09, Nr. 37, p. 4–5.

³⁵⁷ Levas Ozerovas, *op. cit.*, p. 4–5.

³⁵⁸ Bernardas Aleknavičius, *Donelaitis ir mes*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 318.

³⁵⁹ Bernardas Aleknavičius, „Vingiuotas dainiaus kelias“, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 27.

³⁶⁰ Albinas Jovaiša, „Metai ir Biblija“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 2–3.

³⁶¹ Pz., „Šķībi, greizi, nepareizi. Pētera Brūvera saruna ar Paulu Kalvu, dzejnieku un tulkotāju“, *Literatūra un Māksla*, 1994 02 11, Nr. 6, p. 4.

³⁶² Māris Čaklais, „Kad es domāju par Donelaiti“, *Literatūra un Māksla*, 1989 01 21, Nr. 3, p. 7.

Tolminkiemio likimo³⁶³, poeto palaikų paieškų, portreto atkūrimo³⁶⁴, įamžinimo ir kiti probleminiai su juo susiję kultūros paveldo klausimai.

Aptartos refleksijos – tik keli pavyzdžiai, iliustruojantys ryškiausias kolektyvinio kultūrinio herojaus kūrimo tendencijas XX a. pab. latvių ir lietuvių literatūrinėje spaudoje. Palyginus jas tarpusavyje, galima pastebėti, kad latviškuose tekstuose labiau pastebimos pavienės, kanonizuotos, universalizuotos kultūrinės figūros. Jose dominuoja Rainis, sujungiantis tautinius, žmogiškuosius, politinius, dvasinius ir literatūrinius idealus. Atgimimo metu jis buvo naujai įtvirtintas tiek kultūrinėje, tiek komunikacinėje atmintyje. Nors lietuvių kolektyvinė atmintis literatūrinėje spaudoje taip pat homogenizuota, tačiau joje nėra kokio nors vieno ryškiai dominuojančio kultūrinio herojaus. Toks fragmentiškas, jubiliejinis aktualizavimas labiau priminė herojaus paieškas, lūkestį, kurį dar reikia realizuoti ir išpildyti.

4.3 Politinis matmuo

XX a. pabaigos Atgimimo laikotarpiu, (re)konstruojant kolektyvinę atmintį, aktualizavimas ne tik tautiškumo, bet ir valstybingumo tradicijų klausimas. Kultūrinėje, literatūrinėje spaudoje taip pat vyko intensyvios diskusijos, koks turėtų būti tautos ir valstybės, kultūros ir politikos santykis. Svarstytas ir lietuviškumo, latviškumo ryšys su europietišku, vakarietišku, kuris apibendrintas „grįžimo Europon“ leitmotyvu. „Į Europą, žinoma. Bet kokią ir koku būdu?“³⁶⁵ – klausta antraštėse. Tuo metu buvo dvi pagrindinės politikos krypties alternatyvos – eiti į miglotą ateitį, kuri dar neatėjo, arba atsigręžti į praeitį, kuri jau praėjo. Dažniau rinktasi antrasis variantas. Tarpukario Lietuva ir jos valstybingumas XX a. pabaigoje buvo bene vienintelė galima alternatyva sovietinei realybei. Lietuvos valstybė skelbė esanti 1918–1940 m. Respublikos paveldėtoja. Šią tendenciją liudija ir jau aptarta kunigaikščių Gedimino ir Vytauto įpaminklinimo istorija, LDK kultūrinio paveldo aktualizavimas. Latvių atskaitos tašku taip pat tapo „Aukso amžiumi“ vadintas paskutinis nepriklausomybės dešimtmetis. Iš tarpukario perimto Latvijos Respublikos modelio ideologinį pamatą sudarė tautinis pozityvizmas

³⁶³ Vladas Braziūnas „Tolminkiemis be... Tolminkiemio“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 01, Nr. 1, p. 6.

³⁶⁴ Jonas Vytautas Nainys, „Poetas žvelgia į tautą“, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 24–26.

³⁶⁵ Jānis Liepiņš, „Uz Eiropu, protams. Bet kādu un kādējādi?“, *Literatūra un Māksla*, 1991 10 11, Nr. 39, p. 11.

ir vieningos tautos bei latviškos Latvijas idēja. Idealizotuā praeities vaizdinā ģkūnijusi atminties bendruomenē siekē politinio tēstinumo, mitologizuetos istorinēs tēvynēs gražinimo ir jos kultūros atkūrimo. Nuolatinis su tuo susijusių istorinių sąvokų minėjimas niveliavo ir redukavo to meto politinį diskursą, suteikdamas jo dėmenims absoliučias vertes. „Ar mes galime objektyviau pažiūrėti į šį paveldą?“³⁶⁶ – klausė abejodamas jaunosios kartos filosofas Tomas Baumanis (*Toms Baumanis*), pavadindamas šias tendencijas politiniu radikalizmu.

4.3.1 Ulmanizmas

Latvijoje tarpukariu valdęs prezidentas Ulmanis iki šiol išlieka valstybiniu, politiniu idealu, sykiu ir vienu didžiausių ir paslaptiniausių mitų, užimančių itin svarbią vietą latvių kolektyvinėje atmintyje. Iki dabar dar likę ulmanizmo apraiškų: vyresniųjų latvių namuose dar galima rasti įrėmintų jo nuotraukų, ikoniškai pastatytų garbingiausiose vietose. Sovietmečiu laikytas ideologiniu priešu, Atgimimo metu jis naujai įtvirtintas kolektyvinėje atmintyje. Jį aktualizuojantis mitologizuotas mąstymas priminė religinį fanatizmą³⁶⁷, kartais pasireiškusių šypsni keliančiais gestais ir pasikartojimais. Ulmanis tapo ir tautosakiniu personažu: 1990 m. sudaryta anekdotų apie jį knyga³⁶⁸. 1993 m. rinkimuose prezidentu simboliškai išrinktas jo sūnėnas Guntis Ulmanis³⁶⁹. Kaip rodo istorikės Evitos Nagliskos atliktas tyrimas, Ulmanio mitologija intensyviai plėtota ir XX a. paskutinio dešimtmečio spaudoje, kurioje buvo pateikiami du priešingi vertinimai: vieni autoriai legendinį prezidentą apologizavo, ignoruodami nepalankius faktus, kiti kūrė diktatoriaus, sovietų okupacijos sąmokslininko įvaizdį³⁷⁰. Šios tendencijos pastebimos ir literatūrinėje spaudoje.

³⁶⁶ Toms Baumanis, „Vėrtības un to idealizēšana”, *Diena*, 1992 12 30, Nr. 244, p. 2.

³⁶⁷ Žr. Vita Zelče, „Bēgšana no brīvības: Kārļa Ulmaņa režīma ideoloģija un rituāli”, *Idem, Agora* 6. sēj. *Reiz dzīvoja Kārlis Ulmanis*, Rīga: Zinātne, 2007, p. 325–350.

³⁶⁸ Aigars Lazdiņš, „Kārlis Ulmanis latviešu sociālajā atmiņā: Atmosdā iniciēto atmiņstāstu un anekdošu analizē”, *Pēdējais karš: atmiņa un traumas komunikācija*, red. Mārtiņš Kaprānš, Vita Zelče, Rīga: LU SZF SPPI, 2011, p. 186–205.

³⁶⁹ Sussane Nies, “The Latvian national movement and Latvian nationalism”, 1986–1996”, *Nationalism in Late and Post-Communist Europe*, ed. Egbert Jahn, Baden-Baden: Nomos, 2009, p. 198–214.

³⁷⁰ Evita Nagliska, „Mīts par Kārli Ulmani latviešu presē (1989–2004)”, *Reiz dzīvoja Kārlis Ulmanis*, red. Vita Zelče, Rīga: Zinātne, 2007, p. 31–97.

Refleksijų, aktualizuojančių šią politinę figūrą ir jos reikšmę Latvijai, ypač padaugėjo 1990 m., minint 113-uosius Ulmanio gimimo metus. Tais metais aptarinėtas jo paminklo atsiradimo klausimas³⁷¹, ieškota kapavietės, rinktos aukos, įkurtas fondas, siekęs įamžinti prezidento atminimą, tyrinėti jo veiklą, aktualizuoti palikimą bei idėjas³⁷². Rugsėjis – Ulmanio mėnuo³⁷³ – skelbė spauda prezidento atminimo aktualijas. Savaitraštis *Literatūra un Māksla* šia proga išleido specialų numerį³⁷⁴, kuriame skaitytojams siūlė plačią tekstų įvairovę: politologinius, istorinius komentarus, biografinius fragmentus, dokumentų kopijas, proginių kalbų ištraukas, fotografijomis iliustruotų pasakojimų apie praleistas prezidento atostogas Baltijos pajūryje ir kitus pramoginio pobūdžio tekstus. Savaitraštis *Lauku Avīze* dalinosi skaitytojų mintimis apie Ulmanį ir jo laikmetį³⁷⁵. Refleksijose išryškinti tremties, kalėjimo motyvai, ritualizuota komunikacija konstruotas dramatiškas, herojiškas, Rainio vaizdiniui artimas jo portretas. Vyravo pozityvios faktografinės Ulmanio reprezentacijos.

Pasirodė tik keli individualesni, kritiškesni vertinimai. Latvių režisierius, dokumentinių filmų autorius Juris Puodnieks (*Juris Podnieks*) mėgino demitologizuoti Ulmanį, jo propagavimą įvardydamas „eilinio kulto“ raiškos atveju, ironiškai pavadindamas jį „senų tetulių pasakojimais“, iliustruotais gražiomis nuotraukytėmis³⁷⁶. Kritiškai jis vertintas ir išėivijoje. Latvių kilmės amerikiečių istorikas Andrievs Ezergailis (*Andrievs Ezergailis*), ne kartą viešai pasisakęs prieštariniais kultūriniais, istoriniais klausimais ir savo požiūriu nevenkęs provokuoti, straipsnyje „Ulmanis ir ulmanizmas“ peržvelgė prezidento politinę biografiją, neigdamas ir dekonstruodamas tuo metu vyravusį jo vaizdinį. Pateiktas neprofesonalaus, nesėkmingo, demokratiją sužlugdžiusio politiko, vadinto „politiniu analfabetu“, portretas. Jis vertintas kaip istorinis reliktas, kurio laikas praėjęs, o ulmanizmas – kaip

³⁷¹ Biruta Jautre, „Vai K. Ulmanim vajadzīgs piemineklis?“, *Literatūra un Māksla*, 1990 12 08, Nr. 45, p. 14.

³⁷² „Kārļa Ulmaņa piemiņas fonds“, *Literatūra un Māksla*, 1990 07 07, Nr. 25, p. 3.

³⁷³ D. Lemešonoks, „Septembris – Ulmaņa mēnesis“, *Lauku Avīze*, 1991 08 31, Nr. 33, p. 3.

³⁷⁴ „K. Ulmanis – Ceļnieks. Politikis, diktators. Moceklis“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 4.

³⁷⁵ Jānis Holsts, „Dr. K. Ulmanis un viņa laiks“, *Lauku Avīze*, 1992 07 31, Nr. 31, p. 8.

³⁷⁶ Juris Podnieks, „Es neesmu mesija, esmu parasts cilvēks“, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 7.

dogmatizmas, klaidinga ir net kenksminga Latvijos ateities projekcija³⁷⁷. Išeivijos konteksto veikiamo Ezergailio (re)konstruotos tautinės, politinės tapatybės modelis bei siūlomos Latvijos ateities strategijos buvo liberalesnės nei tradicines nuostatas turėjusių Latvijos gyventojų. Bet jo kritinės pastabos latvių literatūrinėje spaudoje beveik nesulaukė jokios reakcijos.

4.3.2 Antanas Smetona

Kaip lietuviškas latvių Ulmanio atitikmuo pirmiausia minėtinas prezidentas Antanas Smetona. Iki šiol galima išgirsti jį vadinant „Tautos vadu“, pasiklausyti nostalgikų pasakojimų apie „smetoninę Lietuvą“, tad jis ilgam įsitvirtinęs kolektyvinėje lietuvių atmintyje. XX a. pabaigos literatūrinėje spaudoje jam skirtų refleksijų būta žymiai mažiau nei Ulmaniui, tačiau jose taip pat netrūko polemikos, prieštarų vertinimų.

Dažniausi buvo apžvalginio pobūdžio, istorinės tematikos tekstai, kuriuose Smetona aptartas kaip politinis veikėjas, kovotojas už nepriklausomybę. Vienas aktyvesnių šio Lietuvos prezidento aktualizuotojų ir atminimo kultūros kūrėjų buvo istorikas Alfonsas Eidintas, siekęs paneigti mitologizuotą, neigiamą Smetonos – bėglio ir plėšiko įvaizdį³⁷⁸. 1988 m. keliuose *Kultūros barų* numeriuose išspausdintas išsamus jo ciklas „Antano Smetonos veiklos pėdsakais“³⁷⁹ su gana vienareikšmišku priedašu: „pirmas bandymas įsigilinti į politinio ir idėjinio priešo paveikslą“. Vėlesniuose vertinimuose Eidintas Smetoną aptarė jau dalykiškiau, apibūdindamas jį kaip nacionalinio išsivadavimo ir tautininkų ideologą³⁸⁰. „Po 50 metų priverstinės užmaršties skaitytoją vėl pasiekė Lietuvos Respublikos prezidento A. Smetonos rašytas žodis“³⁸¹ – tokia trumpa žinute 1990 m. spaudoje pasitikti šio istoriko parengti Smetonos *Rinkiniai raštai*³⁸². Eidinto mintys neliko

³⁷⁷ Andrievs Ezergailis, „Ulmanis un ulmanisms“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 5, 10.

³⁷⁸ Alfonsas Eidintas, „Sugriauti mitą“, *Knygnešys*, 1989, Nr. 9, p. 16–17.

³⁷⁹ Alfonsas Eidintas, „Antano Smetonos veiklos pėdsakais“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 6, p. 66–73; *Ibid.*, Nr. 7, p. 65–71, *Ibid.*, Nr. 9 p. 59–64, *Ibid.*, Nr. 11, p. 60–64, *Ibid.*, Nr. 12, p. 46–54.

³⁸⁰ Alfonsas Eidintas, „Asmuo ir režimas“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 28, Nr. 5, p. 12.

³⁸¹ „Po 50 metų“, *Gimtas kraštas*, 1990 08 16-23, Nr. 33, p. 2.

³⁸² Antanas Smetona, *Rinkiniai raštai*, sud. Alfonsas Eidintas, Kaunas: Menta, 1990, p. 512.

nepastebėtos. Spauldoje prasidėjo istorikų diskusijos. Tuose pačiuose *Kultūros baruose* publikuotas istoriko Viktoro Alekno atsakomasis laiškas autoriui „Tiesa ir netiesa apie A. Smetoną“³⁸³. Alekna, pateikdamas daug istorinių faktų ir kitų argumentų, teisingai Smetoną, kaip aplinkybių nulemtą tragišką asmenybę, apibendrinamas, kad tai visos lietuvių tautos tragedija. *Literatūra ir menas* priminė prezidento 1935 m. tautininkų suvažiavime pasakytą kalbą, aktualizavusią tautinę ideologiją ir tautinį ugdymą³⁸⁴.

Pastebimos ir pavienės kritiškesnės, individualesnės refleksijos. Dalis jų, kaip ir įprasta, pasirodė išėivijoje. Greimas savo esė „Antanas Smetona ir kas toliau“ provokavo skaitytojus, klausdamas savo paties aforistine citata, „o kam iš viso Lietuvoje buvo reikalingas Antanas Smetona?“³⁸⁵. Jis paminėjo, kad Smetona iki šiol yra tinkamai neįvertintas, neigiamas, tačiau išlieka aktualus ir matytinas kaip „epochos dvasios lietuviškas atspindys“. Smetona kultūrinėje spauldoje reflektuotas pragmatiškiau nei Ulmanis, daugiau kaip istorinis herojus, o latvių prezidento vaizdinys buvo labiau mitologizuotas.

4.4 Mitologinis matmuo

XX a. pabaigos Atgimimas apibūdintinas ir kaip mitologizavimo bei „mitų renesanso“³⁸⁶ laikas, kuris Lietuvoje ir Latvijoje reiškėsi mažiausiai dviem skirtingomis, beveik priešingomis sociokultūrinės raidos kryptimis: aktualiojoje, moderniojoje mitokritinėje plotmėje plėtoti posovietiniai socialinių ir politinių mitų diskursai³⁸⁷, o tradicinėje, klasikinėje (re)konstruotas baltų mitologinis, kultūrinis paveldas. Kilo susidomėjimas baltų proistore, išnykusiomis tautomis, skelbti Greimo³⁸⁸, Norberto Vėliaus³⁸⁹,

³⁸³ Vytautas Alekna, „Tiesa ir netiesa apie A. Smetoną. Atviras laiškas istorikui Alfonsui Eidintui“, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 5, p. 54–56.

³⁸⁴ *Valstybės prezidento Antano Smetonos kalba, pasakyta tautininkų suvažiavime 1935 m. sausio 5 d.*, *Literatūra ir menas*, 1990 02 17, Nr. 7, p. 1–3.

³⁸⁵ Algirdas Julius Greimas, „Antanas Smetona ir kas toliau“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 18, Nr. 12, p. 14. Tais pačiais metais perspaudintas ir *Kultūros barų* 5 numeryje, p. 56–58.

³⁸⁶ A. Vilsons, „Mitu nemirstiba“, *Karogs*, 1988, Nr. 3, p. 198–199.

³⁸⁷ Leonidas Donskis, „Socialiniai mitai“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 10, Nr. 5, p. 14.

³⁸⁸ Algirdas Julius Greimas, *Tautos atminties beieškant*, Vilnius: Mokslas; Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas (AM & M Publications), 1990.

³⁸⁹ Norbertas Vėlius, „Lietuvių mitologijos rekonstrukcija“, *Tautosakos darbai*, 1993, t. II (IX), 54–70; Idem., *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius: Vaga, 1987.

Marijos Gimbutienės³⁹⁰, Brastinio studijų fragmentai, prisiminti Barono dainų rinkiniai³⁹¹, aktualizuotos kultūrinės mitologinės tradicijos, organizuotos jas aptariančios konferencijos³⁹², leistos enciklopedijos³⁹³. Naujai interpretuotų mitologinių motyvų „banga“ kilo ir literatūrinėse refleksijose. Juos plėtoję autoriai savo kūrybinėse interpretacijose būtent ir rėmėsi minėtais mitologiniais šaltiniais ar jų tyrinėjimais, sykiu buvo ir jų generatoriai. Tai pokalbyje su Bankovskiu patvirtino ir Geda, aptardamas savo paties poezijoje besireiškiančius simbolinius, archetipinius baltų kultūrinės atminties fragmentus, siedamas juos su pagoniškais motyvais, gamtos pajautimu, cikliniais žemės darbais³⁹⁴. O atsakydamas *Sietynui*, mitologiją prilygino Biblijai, paminėdamas, kad ji visada gyvena mumyse, o lietuviška, baltiška mitologija buvo vienas iš gelbėjimosi ratų, pasitraukimas, maištas, tapęs pasaulėvokos ir pasaulėjautos dalimi³⁹⁵. Poetas pabrėžė ir mito, kaip simbolinės, kosminės istorijos, apraiškas Donelaičio, Maironio kūryboje³⁹⁶. Mitologinių motyvų literatūroje svarbą aptarė ir Martinaitis³⁹⁷. Tuo metu atsiradę arba naujai aktualizuoti, įvairiais pavidalais pasireiškę mitai ir mitologiniai kontekstai suvaidino Lietuvoje ir Latvijoje svarbų vaidmenį ir prisidėjo prie visuomenės bendruomeniškumo formavimo.

4.4.1 Latvių Lačplēsis

Kaip ir įprasta pereinamaisiais laikotarpiais, XX a. 9 dešimtmečio pabaigoje latvių viešojoje erdvėje naujai aktualizuotas Lačplēsis – mitinis,

³⁹⁰ Marija Gimbutienė, *Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*, Vilnius: Mokslas, 1985; latviškai Marija Gimbutiene, *Etnoģenēze, materiālā kultūra un mitolģija*, tulk. Andris Aramins, Ilze Loze, Rīga: Zinātne, 1994.

³⁹¹ Astra Veismane, „Krājums pirms *Latvju dainām*“, *Karogs*, 1988, Nr. 5, p. 189.

³⁹² P. Bankovskis, „Mīts uzdod jautājums“, *Literatūra un Māksla*, 1990 11 03, Nr. 40, p. 7.

³⁹³ *Mitoloģijas enciklopēdija*: [pasaules tautu mitoloģiskās būtnes un priekšstatī]: 2 sēj., redkol. Roberts Akmentiņš... [u.c.], Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1993–1994.

³⁹⁴ „Kaut kas par simboliem”: Pētera Bankovska saruna ar lietuviešu dzejnieku Sigitu Gedu, *Literatūra un Māksla*, 1990 05 19, Nr. 19, p. 6.

³⁹⁵ Sigitas Geda, „Atsakymai į *Sietyno* anketą“, *Sietynas*, 1990, Nr. 9, p. 18.

³⁹⁶ Sigitas Geda, „Puikybių amžiaus šešėly“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 18, Nr. 46, p. 4.

³⁹⁷ Marcelijus Martinaitis, „Europos praeities žmonės“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 04 17, Nr. 16, p. 7.

ikonografinis, įvairialypes simbolines reikšmes³⁹⁸, kultūrinį latvių tautos pagrindą³⁹⁹, sykiu ir karingumą išreiškiantis herojus. Šis personažas per pirmąjį savo šimtmetį tapo meninio įkvėpimo šaltiniu ne vienam kūrėjui, vis labiau stiprinusiam jo nacionalinį, tautinį ir literatūrinį vaidmenį. Latvių kultūroje jį pirmiausia įtvirtino literatūrinė tradicija, pradėta Pumpuro, vėliau išplėtota Rainio pjesėje *Ugnis ir naktis* (*Uguns un nakts, 1903–1904; išsp. 1907*) tęsta ir kitų autorių. Tokiu būdu mitologizuotas herojus virto literatūriniu paminklu. XIX a. tautinio atgimimo metu epas suvoktas ir kaip kūrybinė, tautinė ambicija, atsakas į daugelį metų vyravusias provokiškas nuostatas, kad latviams lemta nuolat tarnauti kitoms tautoms, kad jie neturi istorinės praeities, herojaus dvasios ir herojiškų pasakojimų apie savo praeitį. Latvių epo buvimą lygiaverte, analogiška Europos tautų literatūrinių, kultūrinių ir tautinių procesų dalimi savo apžvalgoje pavyzdžiais įrodė ir literatūrologė Vera Vaverė (*Vera Vāvere*), pavadindama jį polifonišku darbu⁴⁰⁰. Jo istorinio, sociokultūrinio konteksto aspektus, aktualizuotus ir XX a. pab. Atgimimo laikotarpiu, aptarė ir Vykė-Freiberga⁴⁰¹, pavadinusi jį didaktišku kūriniumi, reabilitavusiu, sustiprinusiu dvasinį latvių paveldą bei senovės vertybes tam, kad praeities perspektyvoje išryškėtų dabarties idealai.

Pumpuras išmanė latvių tautos tradicijas ir gebėjo atsirinkti pasakojimui tinkamiausius tautinius motyvus. Jo žvilgsnis nebuvo nukreiptas vien į praeitį, bet apėmė ir bendruosius žmonijos, laisvės, tuo metu tik besikūrusios modernios tautos idealus. Lačplēsis, vienas iš jo sukurtų literatūrinių prototipinių veikėjų, suvoktas pirmiausia kaip moralinis idealas, apimantis tiek individo, tiek tautos, tiek žmonijos vertybes, tvarus kultūrinis ir mitologinis simbolis. Vaizdžiais literatūrologo Janio Kalninio (*Jānis Kalniņš*) žodžiais tariant, „didinga uola latvių literatūroje, kultūroje ir tautos gyvenime“⁴⁰². O literatūrologė Saulcerytė Viesė (*Saulcerīte Viese*) pabrėžė,

³⁹⁸ Sigma Ankrava, „Lāčplēsis interdisciplinārā skatījumā”, *Lāčplēša ceļš pasaulē: Latviešu eposu un Eiropas eposu tradīcijas*, sast. Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, p. 121.

³⁹⁹ Janīna Kursīte, „Eposu un nacionālā pašapziņa”, *Literatūra un Māksla*, 1988 09 16, Nr. 38, p. 13.

⁴⁰⁰ Vera Vāvere, „Ticot savai vēsturiskajai esamībai”, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 11, Nr. 25, p. 1, 15.

⁴⁰¹ Vaira Viķe-Freiberga, „Tautas dzīvei un tautas nākotnei Andreja Pumpura *Lāčplēsis*”, *Literatūra un Māksla*, 1989 03 04, Nr. 9, p. 6.

⁴⁰² Jānis Kalniņš, „Lāčplēsis sava laika kultūrvēsturiskajā situācijā”, *Karogs*, 1988, Nr. 9, p. 8–13.

kad XX a. pab. Atgimimo metu *Lačplēsis* prisimintas, įvertintas netgi labiau nei pirmaisiais literatūrinio gyvenimo metais, kuomet dar nebuvo galimybės suvokti jo tikrąją meninę ir kultūrinę, istorinę vertę bei numatyti jo vaidmenį, kuris paauga su kiekvienu laikmečiu⁴⁰³.

1988-ieji paskelbti Lačplėsio metais. Minint epo šimtmetį, organizuota daug šventinių mokslinių ir kultūrinių jam skirtų renginių, vykusių ne tik Latvijoje⁴⁰⁴, bet ir už jos ribų⁴⁰⁵. Kultūrinėje spaudoje tuo metu pasirodė reportažinių jų apžvalgų⁴⁰⁶, proginių publikacijų ir literatūrinių epo interpretacijų. Latvių žurnalistas Bankovskis, aptardamas šio herojaus vardu pavadintą jubiliejinę meno parodą, palygino jo istorijos žinomumą ir populiarumą Latvijoje su Jėzaus gyvenimo epizodais⁴⁰⁷. „Ar jis vis dar Dauguvoje kovoja?“ – nerimastingai klausė eilėmis latvių poetė Lija Bridaka (*Lija Brīdaka*), atėjęs neramumams, nugriuvus Lačplėsio statytai Burtniekų piliai. Ir pati atsakė: „Taip, jis dar ten kovoja/ jis nuolat kovoja“⁴⁰⁸. Taigi jis suvoktas kaip simbolinis kovotojas, budrus ir kaskart pasiruošęs prabusti ir kovoti už amžinuosius tautinius idealus bei laisvę.

Jubiliejiniais metais įvyko du itin svarbūs, Lačplėsį kolektyvinėje atmintyje naujai įtvirtinantys įvykiai. Planuojant šventinius renginius, pavasarį pradėtos intensyvios Jelgavoje po Antrojo pasaulinio karo dingusio, 1930 m. skulptoriaus Karlio Jansono (*Kārlis Jansons*) sukurto jam skirto paminklo *Lačplēsis ir Juodasis riteris (Lāčplēsis un Melnais bruņinieks)* paieškos. Tai buvo tiek tiesioginis, tiek simbolinis veiksmas – kultūrinio, dvasinio pagrindo, atramos ir savasties ieškojimas. Kadangi sovietmečiu buvo drausta apie jį kalbėti, daugeliui jis buvo išlikęs tik kaip vaikystės atsiminimų arba pasakojimų fragmentas⁴⁰⁹. Jau gegužės pradžioje visa spauda džiaugsmingai skelbė pirmuosius rezultatus – talkos metu tvarkant kapus, pavyko rasti žemėje užkastus senojo paminklo fragmentus, figūros liemens dalį, kuri buvo laikinai palikta prie muziejaus. Niekieno neprašomi žmonės

⁴⁰³ Saulcerīte Viese, „Varoņteika“, *Zvaigzne*, Nr. 12, 1988 06 20, p. 8.

⁴⁰⁴ „Lāčplēša svētkos“, *Rīgas Balss*, 1988 09 30, Nr. 225–226, p. 6.

⁴⁰⁵ V. Smirnovs, „Lāčplēša dzīvā balss“, *Rīgas Balss*, 1988 12 22, Nr. 292, p. 5.

⁴⁰⁶ LATINFORM korespondente, „Tikšanās ar Lāčplēsi“, *Rīgas Balss*, 1988 07 04, Nr. 153, p. 4.

⁴⁰⁷ Pēteris Bankovskis, „Vēl drusciņ par Lāčplēsi“, *Literatūra un Māksla*, 1989 01 14, Nr. 2, p. 11.

⁴⁰⁸ Lija Brīdaka, „Par Burtnieku pili *Lāčplēša* simtgadē“, *Karogs*, 1988, Nr. 9, p. 5–7.

⁴⁰⁹ Gunta Micāne, „Jelgavas Lāčplēsis. Meklējumi un minējumi“, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 20, Nr. 21, p. 10, p. 4.

kasdien nešē prie jo gēles, šiuo simbolišku gestu reikšdami pagarbā ir parodydami, kad Lačplēsis net ir užkastas, fiziškai naikinamas, kaip koks feniksas, vis tiek prisikelia „iš griuvėsių ir pelenų“ ir atgimsta. Jiems tai buvo lyg artimo žmogaus kapo lankymas⁴¹⁰. Šio paminklo istorija sykiu tapo paskatinimu kitų sovietmečių sunaikintų paminklų paieškoms ir atstatymui.

Savaitraštis *Literatūra un Māksla* taip pat reagavo į šias aktualijas, prašydamas skaitytojų atsilipti, skatindamas dalintis naujienomis, pasiūlymais, fiksuodamas šio simbolio dinamiką⁴¹¹. Siūlyta pastatyti Lačplėsio fragmentą Jelgavoje ant postamento su atminimo lentele kaip istorinį paminklą, primenantį visus žuvusius ar nukankintus šaulius bei komunizmo kultą, liudijantį latvių praradimus, bejėgystę ir baimes⁴¹². „Tai prievartos, aplaidumo, nežinios atminimas. Žmonės čia renkasi, niekieno nekviečiami, ateina, trokšdami tikrojo atgimimo, šventumo. Tai yra priminimas apie praeities ir dabarties kangarus“⁴¹³ – aptardamas paminklinio, begalvio Lačplėsio paralelę su naikinama Latvijos inteligentija, pastebėjo publicistas Arnis Šablovskis.

Intensyvios, gyvos refleksijos, ginčai atskleidė ne tik šio kultūros paminklo aktualumą, bet ir visuomenės požiūrį į jį, simbolinę jo vietą latvių kultūroje ir istorijoje, tokiu būdu įtvirtindama šį simbolį ir komunikacinėje atmintyje. Aktualizuota tautinė, kultūrinė tapatybė perteikė praeities sąsajas su dabartimi. Tokiu būdu Lačplēsis įgijo neįprastas, netgi priešingas, herojiškai antiherojiškas kolektyvines reikšmes. Aprtrupėjęs paminklo fragmentas, trauminę atmintį perteikiantis nykimo ir prarasties ženklas, tapo sakralizuotu latvių tautos likimo, jos dramatiškos istorijos monumentu⁴¹⁴, nors sykiu ir moraliniu, didaktiniu jos nepalaužiamumo simboliu. Būta daug diskusijų dėl tolimesnio paminklo fragmentų likimo, jos baigėsi tik po nepriklausomybės atgavimo, 1992 m. pastačius atnaujintą, skulptoriaus sūnaus Andrėjaus Jansono (*Andrejs Jansons*) sukurtą paminklą. Pasikartojo cikliška, mitinė tvarka: Lačplēsis vėl sugrįžo reikalingiausiu metu⁴¹⁵.

⁴¹⁰ V. Ivanovs, „Lāčplēša spēks un vājums“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 10, Nr. 24, p. 3.

⁴¹¹ Žr. Gunars Janaitis, „Vai Lāčplēša augšāmcelšanās?“, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 13, Nr.20, p. 5; Gunta Micāne, *op. cit.*, p. 4.

⁴¹² V. Ivanovs, *op. cit.*

⁴¹³ Arnis Šablovskis, „Bija, ir un būs“, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 53. Kangaras – neigiamas epo *Lačplēsis* veikējas, simbolizuojuantis tautos išdavystę, kolaboranto sinonimas.

⁴¹⁴ *Ibid*, p. 52–55.

⁴¹⁵ Dace Zvirbule, „Lāčplēsis atgrīezas Jelgavā“, *Diena*, 1992 11 24, Nr. 220, p. 1.

Vis dėlto kulminaciniu, grandioziniu, istoriniu įvykiu tapo pagal Zalytės libretą parašytos roko operos *Lačplēsis* premjera, sutapusi su Molotovo-Ribentropo pakto minėjimo data. Nors ši opera sulaukė kritikos dėl scenografijos paviršutinio pseudopatriotiškumo, subanalintos *vēliavyčiu ir daineliu* simbolikos, daugumai ji buvo įkvepiantis tautinės vienybės šventadienis⁴¹⁶, didaktiškas politinis manifestas⁴¹⁷, kuriame žiūrovai dalyvavo lyg rituale. Sausakimšame Rygos sporto manieže susirinkusieji tąkart siautėjo. Premjerinis pasirodymas plačiai pristatytas ir kultūrinėje spaudoje. Žurnalas *Avots* rugsėjo numeryje išspausdino libreto tekstą⁴¹⁸. „Atsimink, Lačplēsi, kas tu esi! Lašais surinktas. Tu nesi vienas pats. Tu esi mūsų dvasiomis iškvėptas. Tu esi mūsų lūpomis iššauktas. Visos mūsų motinos yra tave auklėjusios“⁴¹⁹ – taip jame apibūdintas tautos sukurtas kolektyvinis herojus. Bene išsamiausią šios roko operos recenziją, publikuotą per tris žurnalo numerius, parašė Normundas Naumanis. Apmąstydamas šio latvių tautos herojaus statusą ir vaizdinį librete, kritikas pastebėjo, kad jame Lačplēsis – labiau darbo, veiksmo personažas nei mąstytojas, nejudrus, statiškas, gana paviršutiniškas lyrikas, melancholiškas dainius, o ne tribūnų šauklys. Teatro kritikas sykiu pasidalino skeptiškomis įžvalgomis ir apie bendrą kultūrinę, politinę situaciją Latvijoje. Jis įžvelgė konteksto analogijų tarp Pumpuro Lačplēšio laikų ir dabarties Latvijos: esą, dabarties laikas vėl aktualizuoja Kangarą – tos pačios tautos išdavikas atskleidžia priešams silpnąsias herojaus vietas, į kurias jis yra sužeidžiamas. Tad Lačplēsis sykiu ir žmogiškas, jis nėra apsaugotas. Perfrazuojant libretą, tai tarsi nuolatinis Lačplēšio ieškojimas kangarų tautoje⁴²⁰. Taigi šis herojus suvoktas kaip latvių tautos ir visos Latvijos veidrodis, jos istorijos, likimo atspindys⁴²¹.

Atskira Lačplēšio atminties, o sykiu ir jo atminimo kultūros plėtojimo vieta, sujungiančia regioninius ir nacionalinius, kultūrinius, istorinius ir geografinius topografinius matmenis, tapo ant Dauguvos upės kranto įsikūrusi

⁴¹⁶ Laimdota Kalniņa, „Lāčplēsis vai svētdienas skola manai tautai“, *Liesma*, 1988, Nr. 11, p. 19.

⁴¹⁷ Klass Vāvere, „Latviešu roks 13, *Lāčplēsis*“, *Liesma*, 1990, Nr. 1, p. 18.

⁴¹⁸ Māra Zālīte, „Librets rokoperai pēc Andreja Pumpura eposa *Lāčplēsis*“, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 16–25.

⁴¹⁹ Māra Zālīte, *Ibid.*, p. 16.

⁴²⁰ Normunds Naumanis, „Laimīgu Jauno gadu! (par rokoperu)“, *Avots*, 1989, Nr. 1, p. 32–37; *Idem.*, Nr.3, p. 32–35; *Idem.*, Nr.4, p. 45–47.

⁴²¹ Laimdota Kalniņa, *op. cit.*, p 19.

Lielvārdē – „Lačplēšio zemē”⁴²², epō atsiradimo, veiksmo pradzios ir pabaigos vieta. Visuomenininkas Vello Remmerts (*Vello Remmerts*) epō jubilejaus proga kaip tik atkreipē dėmesį į realųj istorinį ir geografinį jo kontekstą, apžvelgdamas vietovės literatūrinę, kultūrinę istoriografiją. Pumpuras suistorino mitologinį, folklorinį epō kontekstą, o pastarasis sakralizavo, mitologizavo Lielvārdēs pilį. Remmerto žodžiais sakant, „suteikē aureolinio šventumo”⁴²³. Simbolinė, kultūrinė epū įtvirtinta šios vietos reikšmė išliko net pačiai piliai sugriuvus. Atgimimo metu joje taip pat organizuoti jubilejiniai renginiai⁴²⁴ kapinėse, Pumpuro muziejuje, buvusios pilies vietoje⁴²⁵.

Lačplēšis epizodiškai paminėtas ir lietuvių literatūrinėje spaudoje. Savaitraštyje *Literatūra ir menas* 1989 m. kovo mėnesį pasirodē Gaižiūno straipsnis „Lačplēši, tai tavo laikas”⁴²⁶, aptariantis šio herojaus aktualumą Latvijoje Atgimimo kultūros ir socialinių permainų kontekste. O vėliau *Pergalėje* literatūrologas skaitytojus supažindino su pagrindiniais latvių epō autoriaus idėjiniais ir vertybiniais principais⁴²⁷. Simbolinė 1888-ųjų ir 1988-ųjų paralelė, Lačplēšio pabudimo iš miego ir latvių atgimimo metaforos vėl figūravo Latvijos kultūriniame gyvenime, sugrąžindamos cikliškąjį, mitologinį laiką. Lačplēšis tapo tuo sutelktiniu, kolektyviniu personažu, kuris pažadino latvių tautą. Pirmiausia tai buvo dvasinis, moralinis pabudimas. Daugiau kaip po šimtemčio ji atsidūrē „istorinės saulėgrīžos” situacijoje, analogiškame atgimimo, jaunalatvių tautinių vilčių ir idealų laike.

Lietuviškuose tekstuose Lačplēšis aktualizuotas ne tik kaip metaforiškas laisvės idealo ir dvasinės stiprybės vaizdinys, idėjinė latvių tautos atrama, bet ir gyvoji kultūrinė atmintis, tam tikras prabudusios mitinės sąmonės ir savimonės lygis, sykiu – lietuvių ir latvių bendrumo ir istorinio vieningumo

⁴²² Imants Pijols, „Lāčplēša zeme”, *Zvaigzne*, Nr. 176 1988 05 09, p. 12.

⁴²³ Vello Remmerts, „Lielvārdes pilsdrupas – tautas eposa *Lāčplēšis* prototips”, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 56–59.

⁴²⁴ T. Bļoskina, „Lāčplēša svētki Lielvārdē”, *Rīgas Balss*, 1988 09 23, Nr. 219–220, p. 2.

⁴²⁵ Gunars Priede, „Runa ziemsvētku kauju piemiņas brīdī brāļu kapos 1991. gada 6. janvārī”, *Karogs*, 1991, Nr. 1, p. 3–4, 22–23.

⁴²⁶ Silvestras Gaižiūnas, „Lačplēši, tai tavo laikas”, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 7.

⁴²⁷ Silvestras Gaižiūnas, „A. Pumpuras – įsikūnijančių idealų dainius”, *Pergalė*, 1992, Nr. 1, p. 158–159.

dėmuo⁴²⁸. Universalų šio herojaus vaizdinį ir paskirtį galima apibendrinti Vykės-Freibergos mintimi, jog reikia savyje surasti Lačplėšį, nes herojiškumas būdingas ne tik istoriniams herojams, bet gali slypėti kiekvieno žmogaus viduje⁴²⁹. Tad šis mitinis herojus suvoktas ne tik kaip universalizuotas, abstraktus, tautinis, kultūrinis latvių idealas ir amžinos vertybinės kovos simbolis, bet sykiu ir įasmenintas individualios asmens elgsenos pamatas, savotiškas kolektyvinis moralinis kodeksas.

4.4.2 Lietuvių mitologinio herojaus paieškos

Lietuvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje taip pat aktualizuoti legendiniai herojai, tautiškumo, valstybingumo simboliai, tačiau, kaip ir kultūrinio herojaus atveju, ryškaus dominuojančio, aiškiai apibrėžto mitinio personažo, kaip latvių Lačplėsis, neatsirado. Vietoj jo dar sovietmečio refleksijų centre atsidūrė tarpukario respublikos ir ankstyvosios valstybės istorijos laikai, „kunigaikščių Lietuvos“ vaizdinys, suintensyvėjo mitologizuoti pasakojimai apie Lietuvą iki Juodosios jūros. LDK tradicija tebebuvo „jausmų karalystė“⁴³⁰. Ji buvo tvirtinama ir oficialiai, valstybiniu mastu. LDK epochą tuo metu Kultūros ir Švietimo ministerija naujai suformuotuose paminklų statymo reglamentuose nurodė kaip vieną pagrindinių istorinių-kultūrinių gairių. Neatsitiktinai ir vieni pirmųjų monumentų buvo skirti būtent kunigaikščiams Vytautui Didžiajam ir Gediminui. Nors tai istorinės, politinės asmenybės, tačiau antrinėse refleksijose, persipynus istoriniams ir mitologiniams dėmenims, nyksta istorinio asmens ir legendinio herojaus skirtis, todėl jie tampa mitologizuotais personažais, mitinio diskurso atlikėjais, universalizuotais, metoniminiais simboliais. Kolektyvinėje atmintyje svarbesnis herojaus vaizdinys, įvaizdis, poetinė jo rekonstrukcija, o ne pats asmuo, jo istoriškumas, gyvenimiškoji realybė. Šias prielaidas pagrindžia ir greimiškoji mitologijos samprata⁴³¹, kurioje mitas suvokiamas kaip

⁴²⁸ Silvestras Gaižiūnas, 1989, p. 7.

⁴²⁹ Vaira Vīķe-Freiberga, „Tautas dzīvei un tautas nākotnei Andreja Pumpura *Lāčplēsis*“, *Literatūra un Māksla*, 1989 03 04, Nr. 9, p. 6

⁴³⁰ „Mūsų anketa. Laisvės ribos. Literatūra, kultūra, politika“, *Metai*, 1991, Nr. 5, p. 122–132.

⁴³¹ Algirdas Julius Greimas, *Lietuvių mitologijos studijos*, sud. Kęstutis Nastopka, Vilnius: Baltos lankos, 2005, p. 752.

kolektyvinė bendruomenės mąstymo forma, sprendžianti ne tik estetines, bet ir ideologines, filosofines problemas.

Ryškiausiai šią tendenciją ir tradiciją perteikė poetiniai pavyzdžiai. Vytautas Didysis ir kiti kunigaikščiai ne kartą išniro ir 1988–1992 metais naujai aktualizuotoje Maironio kūryboje⁴³², su juo susijusius motyvus plėtojo ir Judita Vaičiūnaitė cikle „Kęstutaičiai. Restauracija“, Braziūnas „Grįžkelėse“⁴³³, itin išsamus šio kunigaikščio paveikslas Gedos poemoje *Žalgiris*, eilių romane *Žalio gintaro vėriniai*. *Vytautinės* poezijos tęsėjas yra ir poetas Leonardas Andriekus, rinkinio Lietuvos valdovams, kunigaikščiams „Balsai iš anapus“ autorius. *Kultūros barai* išspausdino jo eilėrašį „Gediminas“⁴³⁴, kuriame šis kunigaikštis – itin pozityvus ir šviesus personažas. Romantizuotas kunigaikščių Lietuvos vaizdinys jau Pumpuro kūryba įtvirtintas ir latvių literatūroje⁴³⁵.

Kunigaikščių ir LDK praeities mitologizavimas, poetizavimas pasireiškė ir to meto monumentalistikos tendencijose, kurios intensyviai reflektuotos ir kultūrinėje, literatūrinėje spaudoje. Šiuo požiūriu itin charakteringas ir simptomiškas skulptoriaus Juozo Burneikos pasisakymas straipsnyje „Monumentai – tautos atmintis“ apie Vytauto, Gedimino ir kitų siūlytų paminklų idėjas: „lietuviška monumentika turėtų formuotis ne pompastikos, pabrėžtos teatrinės heroikos šaltais principais, o remti iš tautos gelmių einančiu dvasingumu, visuotine harmonija ir santūrumu“⁴³⁶. Nors įvardijimai „pompastinė, teatrinė heroika“, „tautos gelmių dvasingumas“ itin taikliai nusakė to meto visuomenės lūkesčius bei vyravusias monumentų (at)statymo bumo ir apskritai atminimo kultūros ypatumus, tačiau nieko konkretaus neatskleidė apie jų turinį ir pavidalus.

1988 m. paskelbtas Atgimimo laikotapiu pirmasis viešas paminklo konkursas, skirtas Vilniaus įkūrimui. Kaip ir 1923 m., minint Vilniaus 600-ųjų metų sukaktį ir kilus jo įamžinimo idėjai, monumentas Vilniaus miestui buvo suprantamas kaip paminklas Gediminui. Apie jį galvota dar 1940-aisiais. Gedimino pilis tapo esmine kolektyvinės atminties vieta, išryškinusia ir mitologinį jos matmenį. Kadangi autentiškų šio valdovo portretų nėra išlikę,

⁴³² Pz., 1988 m. pastatyta drama „Kęstučio mirtis“ („Vytauto išgelbėjimas“).

⁴³³ Vladas Braziūnas, „Grįžkelės“, *Pergalė*, 1987, Nr. 10, p. 81–86.

⁴³⁴ Leonardas Andriekus, „Gediminas. 1275–1341 m.“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 7, p. 6.

⁴³⁵ Kęstutis Nastopka, *Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai*, Vilnius: Vaga, 1971, p. 67.

⁴³⁶ Juozas Burneika, „Monumentai – tautos atmintis“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 21, Nr. 4, p. 3.

apskritai turima mažai tikslų istorinių duomenų, dažniausiai jis vaizduotas kaip Vilniaus įkūrimo legendos herojus. Konkurso aktualijos skelbtos ir kultūrinėje spaudoje⁴³⁷: aptarinėtas Gedimino aikštės sutvarkymo planas, koncepcija, daug prieštaravimų ir ginčų sukėlęs viešas konkursas ir jo dalyviai. Nors buvo skeptikų, teigusių, kad visuomenė dar nesubrendusi šiam paminklui, nes yra praradusi vienijančios Tautos istorijos pojūtį, abejojusių, ar tikrai atėjo paminklų metas⁴³⁸, visgi sutarta, jog tokio monumento reikia, nes jis šimtmečiais lauktas, kone šventas, į jį sukrautos ne tik žmonių viltys, bet ir pinigai. Pabrėžta ir jo moralinė reikmė bei reikšmė: „Tauta nepribrendo, bet jai reikia tokio paminklo, kaip Savivokos, kaip Atminties, kaip pamokos išmokti tiems užmirštiems žodžiams – dora, sąžinė, atsakomybė [...]“⁴³⁹.

Intensyviai ginčytasi dėl paminklo idėjos bei jo vietos: vieni siūlė Gedimino sapno ir Vilniaus įkūrimo legendos siužetą⁴⁴⁰, kiti teigė, kad legenda iš esmės netinka⁴⁴¹. Paskelbus konkurso nugalėtojus, visuomenės ir vertintojų nuomonės dar labiau išsiskyrė, atsivėrė takoskyra tarp konkurso organizatorių ir dalyvių. Negailėta aštrios, kandžios kritikos net ir pripažintiems, žinomesniems paminklų projektų autoriams: „P. Repšiui, matyt, pirma gimė gražus medalis, o paskui teko ieškoti, kur čia dabar jį padėti. S. Kuzmai norėtuši tik pareikšti užuojautą“⁴⁴². Kritiniai visuomenės pasisakymai, „viešoji nuomonė“ lėmė tai, kad pirmojo konkurso žiuri sprendimai buvo atmesti. Daugiausia kritikos sulaukė modernesnės stilistikos projektai, kuomet svarbesniu vertinimo kriterijumi tapdavo istorinis, ideologinis, o ne estetinis matmuo.

1990 m. organizuotas antrasis, sugriežtintas, konkursas taip pat sulaukė ginčų, o vertinimo komisija apibendrindama konstatavo, kad „nei viename projekte nepavyko pasiekti įtikinamos praeities ir dabarties plastinės jungties“⁴⁴³. Visgi 1992 m. buvo išrinktas laimėtojas, kuriuo tapo tradiciškesnį

⁴³⁷ Lolita Tirvaitė, *op. cit.*, p. 6.

⁴³⁸ Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Ar tikrai atėjo paminklų metas?“, *Literatūra ir menas*, 1989 05 06, Nr. 19, p. 3.

⁴³⁹ Aldona Žemaitytė, „Užsakovas – visa Lietuva“, *Literatūra ir menas*, 1988 12 10, Nr. 50, p. 15.

⁴⁴⁰ Pvz., skulptorius Gediminas Jakūbonis.

⁴⁴¹ Juozas Burneika, *op. cit.*

⁴⁴² Dainius Juozėnas, „Koncepcijos ir tendencijos“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 11.

⁴⁴³ Žr. Rūta Marcinkevičiūtė, „Skirtingi valdovo įvaizdžiai ir šlubos metaforos“, *Kultūros barai*, 1992, Nr. 9, p. 21.

projektą pasiūlęs išeivijos skulptorius Vytautas Kašuba, įtaigiausiai perteikęs legendinį pradą. Paminklo projektus vertinusi komisija labiausiai išskyrė šiuos jo privalumus: sakralinė figūra, atspindinti tautos ir kovos dvasią⁴⁴⁴, išraiškingiausias istorine semantika⁴⁴⁵ ir plastika, ryškiausiai išreiškiantis Lietuvos valstybingumo idėją⁴⁴⁶. Nors būta ir kritikos dėl paminklo neženkliskumo, nešiuolaikiškumo, perdėto dekoratyvumo ir monumentalumo. Kaip taikliai tuo metu pastebėjo V. Liutkus: „Figūrą, Gediminą, žirgą, aprangą, legendą, vilką atsinešame iš keturioliktojo amžiaus, o mūsų tauta, valstybė, istorija jau ties XXI a. slenksčiu“⁴⁴⁷.

Nors pripažinta, kad tautinės ir profesinės, meninės pozicijos nesuderinamos, visgi nusvėrė ideologinis matmuo: „Taip, šis paminklas yra konjunktūra, bet tai ir gynybinis interesas. Kartais reikia padaryti tai, kas reikia“ – konstatavo recenzentė istorikė Ingė Lukšaitė⁴⁴⁸. Nevienareikšmiai šio kūrinio vertinimai liudijo, kad ir šis paminklas ne iki galo atitiko vertinusiųjų lūkesčius ir įprasto monumento viziją, sykiu atskleidė vertybinių orientacijų fragmentiškumą⁴⁴⁹. Diskusijos tęsėsi dar kelerius metus, paminklas Gediminui Vilniuje pastatytas tik 1996 metais.

Vis dėlto šios minėjimo iniciatyvos naujai įtvirtino Gediminą lietuvių atmintyje: 1991-ieji paskelbti jo metais, permąstyta jo epocha⁴⁵⁰, aktualizuotos jo laiškų literatūrinės reikšmės⁴⁵¹, analizuotas atvaizdas ir reprezentacijos dailėje⁴⁵². Nepaisant visų prieštaringų reakcijų ir skandalingų ginčų, Gedimino paminklo istorija kiek nublanko prieš Vytauto Didžiojo monumento atvejį. Vytautas Didysis nuo tarpukario laikų ir vadinamojo 1930-

⁴⁴⁴ R. Batūras. Žr. Rūta Marcinkevičiūtė, *Ibid.*, p. 20–23.

⁴⁴⁵ A. Nikžentaitis. Žr. Rūta Marcinkevičiūtė, *Ibid.*, p. 20–23.

⁴⁴⁶ I. Kostkevičiūtė. Žr. Rūta Marcinkevičiūtė, *Ibid.*, p. 20–23.

⁴⁴⁷ V. Liutkus. Žr. Rūta Marcinkevičiūtė, *Ibid.*, p. 20–23.

⁴⁴⁸ Cit. iš Daiva Citvaraitienė, *Ideologiniai Lietuvos meno diskurso pokyčiai XX a. paskutiniajame dešimtmetyje*: Humanitarinių mokslų menotyros daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 41. Žr. Ana Treščina, „letys lūžo dėl Gedimino“, *Tiesa*, 1992 07 11, p. 4.

⁴⁴⁹ Julija Mušinskienė, „Kokį paminklą statysime Gediminui?“, *Gimtasis kraštas*, 1988 12 22/28, p. 3.

⁴⁵⁰ „Gedimino mirtis: polemika nebaigta: A. Bumblauskas kalbina E. Gudavičių“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1992, Nr. 1, p. 45–48.

⁴⁵¹ Albinas Jovaišas, „Gedimino laiškai – litertūros paminklas“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8, p. 18–23.

⁴⁵² Giedrė Jankevičiūtė, Rūta Janonienė, „Legenda ir istorija“, *Kultūros barai*, 1992, Nr. 2, p. 51–54.

ujų vytautinio sąjūdžio vis dar buvo viena centrinių lietuvių istorijos figūrų, jo kultas užėmė svarbią vietą politiniuose ritualuose ir XX a. pabaigoje. Manoma, kad jo mitas priklauso platesnei, gilesniajai lietuvių istorinės mitologijos sričiai ir yra laikomas jos kulminacija ir chronologine-naratyvine riba⁴⁵³. Jo daugiareikšmiškumą paminėjo ir Giedrius Viliūnas, sakydamas, kad jis – ne tik didybės, bet ir tragizmo, galios troškimo neišsipildymo ženklas⁴⁵⁴. Kunigaikštis Vytautas ypač daug atgarsio sulaukė 1990 m., minint 560-ąsias jo mirties ir Žalgirio mūšio 580-ąsias metines, atkuriant „pagarbos Vytautui Didžiajam tradicijas“, kuriant savo „Didžiajam Sūnui nesugriaunamą dvasinį paminklą“⁴⁵⁵. Kauniečių iniciatyva atstatytas jam skirtas paminklas, tapęs itin jautria Kauno ir visos Lietuvos atminties vieta. Taip Kaunas sykiu prisijungė ir prie istorinio LDK praeities naratyvo konstravimo. Išsamiausiai šie įvykiai reflektuoti Kauno spaudoje, tačiau ir *Literatūra ir menas* priminė jo atsiradimo istoriją, simboliškai vadintą Žalgirio mūšiu, kovomis dėl Vytauto⁴⁵⁶ ir ne mažiau skandalingą, nei Lačplėsio Jelgavoje. Vytauto paminklas sovietmečiu taip pat buvo sunaikintas, išsaugota tik nedidelė jo detalė, skelbtos paieškos, vykdyti kasinėjimai. 1988 m. spalio pradžioje *Literatūroje ir mene* Kauno „Aukuro“ klubo pirmininkas su bendrminčiais paskelbė konkursą, kurio nugalėtoju tapo architektas Jurgis Bučys. Pirminybė teikta herojiškiems, tautiniams vaizdiniais. Vyravo nuomonė, kad paminklas turi skatinti didžiutis šia neiline asmenybe, atspindėti tautos didžiavyrį⁴⁵⁷, jog tai turi būti tautos rimties ir susikaupimo vieta⁴⁵⁸. Žmonės iš miestų ir provincijos aukojo pinigus, audringai diskutavo dėl tinkamiausios jo vietos, rašė laiškus redakcijoms su pasiūlymais, teigdami, kad paminklo gal dar nereikia, nes jam nesubrendo mūsų valstybingumo lygis⁴⁵⁹, kritiškai

⁴⁵³ Giedrius Viliūnas, „Vytauto mitas modernioje Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 1995, Nr. 6, p. 63–67.

⁴⁵⁴ *Idem*, p. 63.

⁴⁵⁵ Jonas Aničas, „1930-ųjų retrospektyva: Lietuva minėjo Vytautą Didįjį“, *Kauno tiesa*, 1990 02 12, Nr. 34, p. 1, 3.

⁴⁵⁶ Rūta Kanopkaitė, „Beveik Žalgirio mūšis dėl Vytauto paminklo“, *Kauno tiesa*, 1990 02 12, Nr. 34, p. 1.

⁴⁵⁷ Ramutė Vaitiekūnaitė, „Iš praeities tavo sūnūs...“, *Kauno tiesa*, 1989 02 03, p. 1, 4.

⁴⁵⁸ Gediminas Kostkevičius, „Kur stovės Vytauto paminklas?“, *Literatūra ir menas*, 1989 05 06, Nr. 19, p. 3.

⁴⁵⁹ Gediminas Kostkevičius, „Vytauto Didžiojo paminklas: viltis paskui viltį“, *Kauno tiesa*, 1989 04 28, Nr. 99, p. 1.

vertindami naujo monumento maketą ir jo autorių. Paminklo pristatymas tapo teatrališku parodomuoju gestu: jo maketas buvo vežiojamas po miestą ir statomas jam siūlomose vietose. Šios akcijos sukėlė nemažai poleminių reakcijų, net protestų, todėl po viešos diskusijos pririekė antrojo turo. Visuomenės santykis su praeitimi buvo iracionalus, mitologizuotas, pernelyg statiškas, ji suvokta lyg savotiškas paveldėtas toteminės pasaulėžiūros reliktas. Būta ir vieno kito ironijos blyksnio. Kaip taikliai įvardijo Marius Matulevičius, iškilminga patriotinė akcija, tautinė savimonė virto patriotiniu nervu⁴⁶⁰.

Taigi, kaip liudija lietuvių ir latvių kultūrinės, literatūrinės spaudos publikacijos, tiek Lietuvoje, tiek Latvijoje Atgimimas buvo mitologizavimo, simbolinių, kultūrinių ir fizinių, viešosiose miestų erdvėse iškilusių paminklų statymo metas, tačiau skyrėsi ant pjedestalo keliami herojai ir jų simbolika. Tai pirmiausia nulėmė ir šių tautų raidos skirtumai, vėliau įtvirtinti ir literatūrinėmis, kultūrinėmis tradicijomis. Latviai visais laikais daugiausia rėmėsi folkloriniu, mitologiniu pagrindu, o lietuviai dažniau didžiudamiesi gręžėsi į savo valstybingumo tradicijas. Atgimimo metu latviai vieningai šventė iki šiol minimą Lačplėsio dieną, jo pirmiausia ieškodami savo viduje, dvasinėse vertybėse. Pirminiam paminklui ir atminties įprasminimui pakako simbolinių jo likučių ar Lielvardės pilies griuvėsių, o naują monumentą buvo patikėta pastatyti ankstesnio jo autoriaus sūnui, per daug nesiginčijant dėl jo formos ar turinio niuansų. Lietuvoje tuo metu virė visus supriešinusios, ambicingos „paminklų kovos“, Trakų pilyje vaidinti kunigaikščių spektakliai, bet vieno sutelkiančio mitologinio herojaus vis tiek taip ir neatsirado. Šią skirtį atspindi ir kai kurios šiandieninės kultūrinės, architektūrinės realijos: Latvijoje veikia Rygos latvių bendrijos namai ir nacionalinė biblioteka simboliniu pavadinimu „Šviesos pilis“ (*Gaismas pils*), o Lietuvoje vietoj šimtmetį planuotų Tautos namų ar Tautos bibliotekos pirmiau iškilo Valdovų rūmai.

4.4.3 Demitologizavimo ir deheroizavimo tendencijos

Nors XX a. 9–10 dešimtmečių sandūroje literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje ir bendrai viešojoje erdvėje vis dar dominavo pozityvizmas, idealizmas, tradicionalizmas, literatūrinėse refleksijose tuo metu ryškėjo ir besiformuojančios deheroizavimo, deromantizavimo ir demitologizavimo

⁴⁶⁰ Marius Matulevičius, „Toteminiai atgimimo bruožai“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 07, Nr. 14, p. 3.

tendencijos. Juose mitinis kontekstas funkcionavo kaip žaidybinė terpė, kurioje žaista istoriniais siužetais ir netikėtais tautinių herojų išbandymais. Kaip vienas ryškesnių tokių lietuvių literatūrinių interpretacijų autorių minėtinas tyliuoju modernistu vadintas Geda. 1988 m. pasirodė jo eilių romanas *Žalio gintaro vėriniai*⁴⁶¹. Kaip jį aptardmas *Pergalėje* pastebėjo Nastopka, jame istorijos išbandymai baigiasi ne įprastais šlovingais laimėjimais, bet pralaimėjimais, mirtimis, katastrofomis⁴⁶². Nieko keisto, kad tai provokavo skaitytojus. Itin daug diskusijų sukėlė dar sovietmečio pabaigoje minėtame mėnraštyje publikuotas eilėraštis „Birūta. Imaginacinio paveikslo restauracija“⁴⁶³ apie „rituališkai paleistuvavusių mergelę“. Kolektyvinėje atmintyje buvo įtvirtintas idealizuoti, romantinės istoriosofijos suformuoti Vytauto motinos, kaip ir kunigikščių ir jų artimųjų, vaizdins. Tad skaitytojai laiškuose, telefono skambučiais redakcijai ėmė pikintis poeto ekstramodernumu, nepadoriu, kūnišku „visų mylimos ir gerbiamos“ Birutės vaizdiniu, kaltino autorių cinišku jos paniekinimu, perspaustu grotesku, pedagogai rūpinosi pavyzdžiu jaunajai kartai⁴⁶⁴. Teko aiškintis pačiam poetui⁴⁶⁵, užstojo redakcija, literatūrologai⁴⁶⁶.

„Pervertindami – įsiklausykime...“ – nuosaikiai siūlė Daujotytė, pastebėdama, kad lietuvių poezijos tradicijoms ir istorijai atėjo itin sunkus metas, poetinėje produkcijoje prasidėjo vertybių devalvacija: „poezijoje sarkazmo atsirado ten, kur laukta adoracijos, šventumo pajautimo. Skaitytojams atrodė, kad taip nelengvai į istorijos ir mitologijos glūdumas bridęs S. Geda pradėjo tyčiotis iš Lietuvos kunigaikščių, iš sudievinos Birutės. Tai, ko gero, savotiška jausmo perversija, koks sekundinis pusiausvyros praradimas“⁴⁶⁷. Kiek vėliau ne vienas literatūros kritikas minėjo, kad poeto istorinė vaizduotė, poetinės improvizacijos mitiniais motyvais,

⁴⁶¹ Sigitas Geda, *Žalio gintaro vėriniai: Eilių romanas*, Vilnius: Vaga, 1988.

⁴⁶² Kęstutis Nastopka, „Kairiarankių perversmas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 165–171.

⁴⁶³ Sigitas Geda, „Birūta. Imaginacinio paveikslo restauracija“, *Pergalė*, 1986, Nr. 7, p. 6.

⁴⁶⁴ Angelė Narvydienė, Birutė Gerulaitienė, „Kas galima?“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 5.

⁴⁶⁵ Sigitas Geda, „Poeto atsakymas“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 5.

⁴⁶⁶ „Kalbėkime konkrečiai, argumentuotai“, *Literatūra ir menas*, 1988 02 20, Nr. 8, p. 6.

⁴⁶⁷ Viktorija Daujotytė, „Pervertindami – įsiklausykime...“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 137–145.

santykis su tradicija ir istorija buvo daugialypis ir nevienaprasmiškas⁴⁶⁸. O ir pats rašytojas interviu yra pabrėžęs, kad archaizmas jo kūryboje sutapo su modernizmu⁴⁶⁹.

Latvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje Atgimimo metu pasirodžiusiuose tekstuose taip pat būta ryškių demitologizavimo atvejų. Ypač tuo pasižymėjo išeivijos autoriai. 1990 m. rudenį *Avotas* su paantrašte *Parašyta staiga pritrūkus pagarbos*⁴⁷⁰ publikavo naujausią Janio Turbado (*Jānis Turbads*, tikt. *Valdis Zepas*) skandalingo romano *Kumelės sūnus Kurbadas* versiją⁴⁷¹. Šis moderni latvių folklorinių ir mitologinių motyvų literatūrinė interpretacija sukėlė ne tik literatūrologų, bet ir istorikų, mitologijos bei folkloro tyrinėtojų dėmesį, užduodama klausimą, koks mitų vaidmuo šiuolaikiniame pasaulyje. Kaip ją aptardamas spaudoje taikliai pastebėjo latvių literatūrologas, išeivijos žurnalo *Jaunā Gaita* vyriausiasis redaktorius, pirmasis ketinęs publikuoti romaną, Valteris Nollendorfas (*Valters Nollendorfs*): „Mūsų pasaulis kažkoku būdu savo fragmentiškumu, skeptiškumu siekia mitinės visumos, bet ši pasilieka kažkur tarp veidrodžių, kurie ją suskaldo ir leidžia tik nujausti, kiekvienu mažiausiu judesiu sukurdami daugybę naujų derinių“⁴⁷². Turbadas, sukurdamas absurdiškas situacijas, lauždamas įprastas moralines normas, perkurdamas folklorinius siužetus, dekonstravo, demistifikavo latvių pagrindinius tautinius, mitologinius aksiologinius turinius – sakralius dievybių, herojų, mitinių personažų, kultūrinių veikėjų tipažus ir įvaizdžius, atgimimo idealus. Absurdas, komiškas sykiu kūrė nuotolį ir yra būdas kalbėti apie laikmetį, kuris jau nebėra herojų, idealų ir svajonių metas. Literatūrologė Laura Laurušaitė yra teigusi, kad „Turbadas buvo postmodernizmo pranašas baltų literatūrose ir deheroizavimo patosas aptartame romane yra pasiekęs bene

⁴⁶⁸ Gitana Notrimaitė, *Atminties imperatyvai: Lietuvos istorijos mitologinimas Juditos Vaičiūnaitės ir Sigitos Gedos poezijoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.

⁴⁶⁹ Sigitas Geda, „Puikybių amžiaus šešėly“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 18, Nr. 46, p. 4.

⁴⁷⁰ *Pēkšņā pietātes trūkumā sarakstīta*.

⁴⁷¹ Jānis Turbads, „Ķēves dēls Kurbads“, *Avots*, 1990, Nr. 10–12, p. 5–12; 1991, Nr. 1–3, p. 1–6.

⁴⁷² Valters Nollendorfs, „Dažas piezīmes pašam par sevi“, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 5.

aukščiausių laipsnį iš visų lietuvių ir latvių egzode sukurtų stambiosios prozos veikalų⁴⁷³.

Kitokia Kurbado istorija ir herojaus vaizdinys regimas 1992 m. tokiu pat kaip ir Turbado romanas pavadinimu pasirodžiusiame Visvaldžio Lamo (*Visvaldis Lāms*) romane⁴⁷⁴, kritikų laikytame vienu svarbiausiu Atgimimo laikotarpio latvių originaliosios prozos kūrinium⁴⁷⁵. Šis Kurbadas – tarsi svetimas atvykėlis, kaip pakartojama kelis kartus, gimęs nelaiku, tačiau antgamtiškas, atsiųstas gelbėti pasaulio, kovojantis ir pasiaukojantis. Visos jo kovos, išbandymų kelias, kaip ir begalvio Lačplėsio paminklo Liepojoje atveju, sykiu atspindėjo Latvijos istorijos ir latvių tautos išsilaisvinimo kovas⁴⁷⁶. Apie tai įdomių pastebėjimų *Karoge* publikuotoje romano apžvalgoje yra pateikęs literatūros kritikas Berelis, išvelgdamas siužeto ir personažų analogijų su keltų karaliaus Artūro ir anglosaksų Beovulfo legendinių pasakojimų elementais. Tokiu būdu Kurbado mitologija susiejama su platesniu, baltų mitologiją peržengiančiu Europos literatūros, kultūros kontekstu. Be to, pasak tyrėjo, toks neįprastas, pražūtingas šio veikėjo likimas nebūtinai yra autoriaus išmonės rezultatas, o galbūt ir senosios latvių mitologijos palikimas, analogiškas mitams apie dievo mirtį⁴⁷⁷. Tokiame pasakojime išlieka vienas pastovus, simbolinis elementas – lūkestis, jog herojus sugriš ir išgelbės savo tautą, liudijantis apie jo cikliškumą ir veikėjo mitologinę kilmę.

1990 m. rudenį savaitraštyje *Literatūra un Māksla* pasirodė dar vienas ryškus demitologizavimo pavyzdys – groteskiškas Dzintaro Suodumo (*Dzintars Sodums*) romanas *Lačplēsis tremtyje ir didvyrių konferencija*⁴⁷⁸. Tai nebuvo pirmasis bandymas demitologizuoti Lačplėsio mitą, jų būta dar

⁴⁷³ Plačiau žr. Laura Laurušaitė, *Tarp nostalgijos ir mimikrijos: lietuvių ir latvių pokario išėivijos romanai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 205.

⁴⁷⁴ Visvaldis Lāms, *Ķēves dēls Kurbads: varoņa dzīve ļaužu atcerēs*, Rīga: Liesma, 1992.

⁴⁷⁵ Guntis Berelis, „Cik cilvēkam pirkstu?“, *Karogs*, 1992, Nr. 9, p. 188–194.

⁴⁷⁶ Jānis Zālītis, „Visas sistēmas gravitācija“, *Literatūra un Māksla*, 1992 11 13, Nr. 43–44, p. 6.

⁴⁷⁷ Guntis Berelis, *Ibid.*, p. 190.

⁴⁷⁸ Dzintars Sodums, „Lāčplēsis trimdā un varoņu konference“, *Literatūra un Māksla*, 1990 10 27, Nr. 39, p. 4; Idem, 1990 11 03, Nr. 40, p. 4; Idem, 1990 11 10, Nr. 41, p. 4; Idem, 1990 11 17, Nr. 42, p. 4; Idem, 1990 11 24, Nr. 43, p. 4.

tarpukariu⁴⁷⁹, o ir šio romano fragmentai sovietmečiu publikuoti žurnale *Jaunā Gaita*⁴⁸⁰. Tuomet jis buvo vertintas kaip neatitinkantis bendrųjų latvių tikslų ir moralės, pernelyg skeptiškas ir nihilistinis⁴⁸¹. Vėliau abu kūriniai ne kartą perrašyti ir po 30 metų vėl naujai parodyti skaitytojams. Toks priminimas buvo tarsi ironiškas atsakymas herojaus Lačplēšio ieškotojams ir siūlymas kritiškai permąstyti XX a. pab. istorinius latvių politikos ir kultūros įvykius bei personažus.

Suodumo romaną groteskiškas jau vien savo pavadinimu: Lačplēšis atvyksta iš sovietų okupuotos Latvijos į Stokholmą, jau nebe kaip herojus, bet kaip buvęs žemės reformos naujakurys. Kūrybiškai perkelti į naują emigracijos kontekstą, subuitinti ir demitologizuoti, nacionalinis epas ir mitinis herojus netenka savo pirminės reikšmės. Taip dekonstruoti, perinterpretuoti jie tampa ne tik nuorodomis į mitinę praeitį, bet ir tuometinės dabarties atspindžiu, simboline nykstančio ar kintančio tautiškumo išraiška. Tautinė tradicija vis dar atpažįstama, tačiau jaučiamas atotrūkis nuo jos, pasireiškiantis kaip siekis permąstyti ir (re)konstruoti kultūros tradicijos kryptį bei brėžti naujos tapatybės kontūrus. Tokiu būdu, rašytojas, pasitelkdamas tragikomiškumą, atskleidė užsienio latvių socialines ir moralines problemas, pabrėžė emigracijoje reprodukuojamą tautiškumą, kuris, viena vertus, buvo tautinės ir valstybinės tapatybės išlaikymo ir jos tęstinumo sąlyga, kita vertus, politizuota, ideologizuota savigynos pozicija.

Taigi aptartos literatūrinės refleksijos – ryškūs demitologizavimo pavyzdžiai, kuriais polemizuota su analizuojamo laikotarpio spaudoje dominavusiomis heroizavimo, romantizavimo ir idealizavimo tradicijomis. Nuoroda į mitinį herojų kaip tautinės tradicijos relikštą vis dar buvo atpažįstama, tačiau kritiška perspektyva sykiu jį neigė⁴⁸² ir suponavo naują, dekonstrukcinį, tapatybės tipą, simboliškai išreiškusį krizės situacijoje

⁴⁷⁹ Žr. Dace Lūse, „Demitologizētais Dzintara Soduma Lāčplēšis: Latviešu eposs un Eiropas eposu tradīcijas”, *Lāčplēša ceļš pasaulē*, sastādītāji Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, 2010, p. 221.

⁴⁸⁰ Dzintars Sodums, „Lāčplēšis trimdā”, *Jaunā Gaita*, 1960, Nr. 25, p. 6–17, Nr. 26, p. 48–55; Jānis Turbads, „Kēves dēls Kurbads”, *Jaunā Gaita*, 1960, Nr. 19, p. 5–12; Nr. 20, p. 50–57, Nr. 21, p. 93–103.

⁴⁸¹ Valters Nollendorfs, „Kurbada pirmie soļi pasaulē”, *Avots*, 1990, Nr. 10, p. 1

⁴⁸² Pats autorius yra sakęs, kad šis romanas – kaip protestas prieš užsienio latvių „latviškuosius“ papročius (Žr. Dace Lūse, „Demitologizētais Dzintara Soduma Lāčplēšis”, *Lāčplēša ceļš pasaulē: latviešu eposs un Eiropas eposu tradīcijas*, sast. Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, 2010, p. 221–232.

atsidūrusią nykstančią, kintančią tautą ir ženklusį buvusių tautinių herojų bei mitų pabaigą. Suodumas polemizavo grotesko forma, kurdamas realybės ir fantastikos mišinį, parodiją, „apversdamas“ mitą ir jį plėtojusią tradiciją. Tokie deformaciniai judesiai žymėjo sąmoningumo poslinkį, kilusį iš poreikio permąstyti, (re)konstruoti kultūros tradicijos kryptį ir brėžti naujai besikuriančios kultūrinės, tautinės, tapatybės kontūrus.

4.5. Dekonstravimo tendencijos ir ideologiniai pokyčiai

Atgavus nepriklausomybę, viešojoje erdvėje ėmė rasti vis daugiau viešos polemikos, kritiškesnių sustingusios tautinės tradicijos, konservatyvaus, uždaro kultūros modelio vertinimų. Ryškėjo Lietuvos ir Latvijos visuomenių daugialypumas, stiprėjo susiskaldymas, formavosi subkultūros, pliuralistiniai tapatybės diskursai, šiuolaikinės meno raiškos formos. Liaudies dainų alternatyva, sykiu ir savotišku maištaujančiu „herojumi“ tapo rokas⁴⁸³, alternatyvų tautinei tradicijai ieškota ir vakaruose bei mistifikuotoje rytų kultūroje. Citvarienė savo disertacijoje ir vėlesniuose tyrimuose yra išsamiai aptarusi ir meninės (savi)raiškos pavyzdžiais pagrindusi šiuos XX a. paskutiniajame dešimtmetyje vykusius ideologinius Lietuvos meno diskurso pokyčius⁴⁸⁴.

Aktyviausia ir maištingiausia buvo jaunesniųjų karta. Dar 1988 m. balandį *Nemune* publikuotas plataus atgarsio sulaukęs ir kultūrinės, visuomeninės problemas išryškinęs publicisto, redaktoriaus Vidmanto Valiušaičio atviras pašnekesys su septyniais jaunaisiais menininkais ir visuomenininkais „Įsiminti, suprasti, veikti“⁴⁸⁵. Nors jame vis dar buvo pozityvizmo, kalbėjimo apie tradicijas, „tėvynės ilgesį“, dominavo kritinės refleksijos. Kaitos tendencijos itin ryškiai atsiskleidė ir meno kritikoje, kuri kartais tapdavo ne tik estetinių, bet ir ideologinių, politinių kovų arena. Latvijoje Maris Brancis (*Māris Brancis*), aptardamas parodą *Lačplēsis*, paminėjo, kad jos autoriai

⁴⁸³ Ringaudas Starkys, „Rokas – kultūra? Laisvalaikis? Narkotikai?“ (Pašnekesys su 7 pašnekovais), *Nemunas*, 1988, Nr. 6, p. 14–18; Rolandas Paulauskas, „Rokas – nauja liaudies muzika?“, *Nemunas*, 1988, Nr. 7, p. 14–16; „Gyvybė, ir ne vien tik tai. Mintimis dalijasi... Vaidotas Daunys“, *Nemunas*, 1988, Nr. 8, p. 6.

⁴⁸⁴ Daiva Citvaraitienė, *Ideologiniai Lietuvos meno diskurso pokyčiai XX a. paskutiniajame dešimtmetyje*: Humanitarinių mokslų menotyros daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.

⁴⁸⁵ „Įsiminti, suprasti, veikti: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais“, *Nemunas*, Nr. 4, 1988, p. 9–12.

avangardiškai reiškia tragiškus pamąstymus apie tautos likimą, o jaunieji menininkai ypač bijo atrodyti nemodernūs, neaktualūs, nešiuolaikiški⁴⁸⁶. Formavosi kritinė (savi)refleksija bei šiuolaikinio meno diskursas, kuriuose labiau vertintas nebe tradiciškumas ir klasikinės formos, bet modernumas, individualumas, išskirtinumas. Tačiau pirmaisiais pasirodymo metais tokios meninės raiškos formos didelei konservatyvios, futurofobinės visuomenės daliai, kuri ilgėjosi „dvasingumo, patvaresnių dorovinių bei idėjinių vertybių“⁴⁸⁷ buvo nepriimtinos, todėl šiuolaikiniai kūrėjai neretai buvo nuvertinami ir peikiami dėl moralumo trūkumo⁴⁸⁸.

Nuo 1990 m. imta vis dažniau kalbėti apie alternatyvios, modernios⁴⁸⁹ tradicijos, intelektualaus meno bei atviros visuomenės, kultūros būtinybę⁴⁹⁰, kuri pernelyg dažnai pabrėžiama ėmė skambėti kaip dar viena mitologema. Sykiu būta ir modernybės baimės, skeptiškų, kritiškų ir gana kategoriškų europietiško, vakarietiško vertinimų, kurie jo iš dalies susilaukė ir dėl tuo metu vyravusios skambios retorikos ir ritualinių imitavimo praktikų. Literatūrologė Raminta Gamziukaitė-Mažiulienė žavėjimąsi vakarietiška gyvensena nusakė štai taip: „...trokštame eiti ir jau einame į Europą. Iš ten vežame videoapartūrą, kasetes, ir štai uždraustas vaisius jau mums prieinamas, mes jau tikri europiečiai, beveik amerikiečiai, videosalės prakirto langą į pasaulinį kičą, turime viską: fantastiką, nuotykius, erotiką,

⁴⁸⁶ Māris Brancis, *op. cit.*, p. 184.

⁴⁸⁷ Romualdas Grigas, „Kūrybos prasmė ir galia. Forumas „Menas ir kultūros atsinaujinimas“, *Kultūros barai*, 1987, Nr. 12, p. 37.

⁴⁸⁸ Rūta Kanopkaitė, „Ver-r-r-r-žimasis iš Europos užpelkio?..“, *Kauno tiesa*, 1990 02 23, Nr. 43, p. 1; Arūnas Kynas, „Ir žiūrovai turi teisę“, *Literatūra ir menas*, 1993 01 23, Nr. 4, p. 6.

⁴⁸⁹ 1990 m. *Kultūros baruose* plėtotos diskusijos „Tradicija ir modernumas kultūroje“, „Kultūros prioritetas: tradicija ir naujoji politika“.

⁴⁹⁰ Žr. Jūratė Baranova, „Ar gyvensime atviroje visuomenėje?“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 2–3; Herkus Kunčius, *op. cit.*; Laimantas Jonušys, „Pliuralistinė kultūra“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 07, Nr. 1, p. 2–3, Nr. 1; Saulius Grigoravičius, „Intelektualus menas – alternatyva tradicijai“, *Literatūra ir menas*, 1990 06 09, Nr. 29, p. 6–7; Leonidas Donskis, „Atviros visuomenės ir kultūros kūrimas“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 9, p. 2–37; Ričardas Gavelis, „Atviras intelektas uždaroje struktūroje. Praktinės pastabos“, *Literatūra ir menas*, 1992 06 13, Nr. 24, p. 4; Vytautas Rubavičius, „Apie kultūros uždaramą ir atvirumą“, *Literatūra ir menas*, 1992 06 20, Nr. 25, p. 2. Tam įtakos turėjo ir austrų kilmės britų filosofo Karlo Popperio monografija *Atvira visuomenė ir jos priešai*.

pornografiją, siaubo filmus⁴⁹¹. Jos mintys tarsi atsikartojo Bankovskio refleksijose. Tautiečius sarkastiškai pavadinęs tėtušio Ulmanio apdainuotojais ir archajiškos žemdirbystės garbintojais, bedūsaujančiais dėl gimtinės laukų, jis nupiešė gan nykų Latvijos vaizdinį, sykiu sukritikavo ir paviršutinišką vakarietiškumą. „Kaip dabar koks žmogelis gali įsivaizduoti tą „kaip pas juos“?: blizgančios, prabrangios mašinos, ginklai, lengvai perkamos moterys ir panašiai. Galima sakyti ir taip: vakarai – tai *tačka*, kramtoškė, *babkės*, bobos, nuosavas ofisas, pleibojai ir, sakykime, vėžliukai nindzės. [...] Sovietinis žmogus, kuris iš tiesų, pasirodo, priklauso naujai, visiškai idiotiškai žmonių bendruomenei ir yra įsivaizdavęs ir išpuoselėjęs savo svajonių žemę pagal pornožurnalų, pigių drabužių katalogų ir videofilmų anturažus⁴⁹². Taigi refleksijomis konstruotas paviršutiniškas, amoralus, visiškai „nedvasingas“ vakarų vaizdinys.

Vakarams atstovavusios išeivijos nuomonė, žinoma, skyrėsi, ir aktyvesni kultūrinio, socialinio lauko dalyviai atsakydavo kritika. „Nedaug težada polinkis į savotišką baltišką izoliacionizmą, patriarchalinių papročių, patriarchalinio „gerumo“, pagonybės kultą, „smukusių Vakarų“ smerkimą“⁴⁹³ – tokio pobūdžio kritiški Venclovos pasisakymai apie Atgimimo aktualijas ir Lietuvos perspektyvas, raginimas griauti senuosius mitus bei stereotipus sukėlė daug diskusijų. Spaudoje prasidėjo polemika⁴⁹⁴. Tiek vienu, tiek kitu atveju skambi retorika, kvietimai grįžti prie ištakų, atsigręžti į tradicijas ar sugrįžti į Europą, Vakarus, pasiekti demokratiją nesiūlė apčiuopiamo turinio, tapdami dar viena ideologine konstrukcija. Tačiau tokiomis refleksijomis pradėta kritinė vyravusių idėjų sklaida, vieša diskusija buvo itin svarbi ir reikšminga. „Mūsų kultūra kryžkelėje. Į kairę suksi – neišvengiama komercializacija, amerikonizacija ir pataikavimas vulgariam skoniui. Į dešinę – kovingas tautiškumas ir religinis fundamentalizmas. Atgal nebesuksi“⁴⁹⁵ – taip šią situaciją 1990-aisiais apibendrino *Šiaurės Atėnų* redakcija, kviesdama skaitytojus išsakyti savo nuomonę apie Lietuvos ateitį.

⁴⁹¹ Raminta Gamziukaitė-Mažiulienė, „Kaip artėsime prie Europos“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 5, p. 66–70.

⁴⁹² Pēteris Bankovskis, „Mēs kļūsim par ielu!“, *Literatūra un Māksla*, 1991 06 14, Nr. 22, p. 8.

⁴⁹³ Tomas Venclova, „Nepriklausomybė ir atsakomybė“, *Gimtasis kraštas*, 1990, Nr. 33, 1990 08 16–23, p. 1, 7.

⁴⁹⁴ Jonas Mikelinškas, „Mistinė Lietuva, arba Atviras laiškas Tomui Venclovai“, *Gimtasis kraštas*, 1990 09 06–12, Nr. 36, p. 5; *Ibid*, 1990 09 13–19, Nr. 37, p. 5.

⁴⁹⁵ „Redakcijos skiltis“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 12 19, Nr. 46, p. 6.

Pozityvizmą keitė skepticizmas ir nihilizmas. Latvių filosofė Mara Rubenė (*Māra Rubene*) XX a. pab. laikotarpio sociokultūrinį diskursą nusakė žodžiais *tuštuma, niekis, tyla*, apibūdinančiais ir egzistencinės gyvenimo užmaršties rezultata⁴⁹⁶. Viešojoje erdvėje plito „dvasinės rezistencijos“⁴⁹⁷, „vidinės emigracijos“, diletantizmo⁴⁹⁸, mankurtizmo⁴⁹⁹ sąvokos. Skeptiškai 1992-ųjų realijas įvertino ir poetas Aidas Marčėnas: „Dabar liūdnomis akimirkomis Lietuva man atrodo kaip supuvusių bananų ir grafomanų respublika. [...] Visuomenė, kurioje guliesi į beprotnamį, kad atsidurtum tarp normalių žmonių, byloja pati už save“⁵⁰⁰. Latvijoje irgi plačiai skambėjo sarkastiškas palyginimas su bananine respublika⁵⁰¹. Tokie pasisakymai nebuvo pavieniai ir atsitiktiniai, o atspindėjo sociokultūrinės kaitos procesų poveikį ir visuomenines, krizines Atgimimo ir revoliucinio etapo pabaigos būsenas.

Pokyčiai atsispindėjo ir literatūrinėje kūryboje. Atgimimo metu vienu ryškesnių ir maištingesnių tautinės ideologijos kritikų tapo Gavelis. Jo kūryboje atsiskleidė itin platus negatyvios „modernizmo estetikos repertuaras“⁵⁰². Romano *Jauno žmogaus memuarai* pasirodymas 1989 m. vasario ir kovo *Pergalės* numeriuose⁵⁰³ buvo sensacingas ir prisidėjo prie to meto virsmo judesių, tapdamas ir savotišku sovietmečio paskutiniojo dešimtmečio metraščiu. Kaip tuo metu savo straipsnyje „Atsiskaitymas su nesibaigiančia praeitimi“ pastebėjo Aleksandras Krasnovas, tai „pats šviežiausias, nūdienišiausias kūrinys, kuriame atsispindi [...] ir Sąjūdžio įsikūrimas, ir pertvarkos šiandiena“⁵⁰⁴.

⁴⁹⁶ Māra Rubene, „Tukšums, klusums, nekas“, *Karogs*, 1990, Nr. 9, p. 129–134.

⁴⁹⁷ Jonas Tauginas, „*Resistentia et existentia*“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 3, p. 1–3.

⁴⁹⁸ Ričardas Gavelis, „Diletantų epocha ir asmenybės suverenitetas“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 22, Nr. 17, p. 2–3.

⁴⁹⁹ „Įsiminti, suprasti, veikti: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais“, *Nemunas*, 1988, Nr. 4, p. 9.

⁵⁰⁰ Aidas Marčėnas, „Lietuvių poezijos seržantai“, *Metmenys* 1992, Nr. 63, p. 10.

⁵⁰¹ Jānis Rimšāns, „Atkalredzēšanās ar banāniem“, *Rīgas Balss*, 1989 08 08, Nr. 182, p. 5; I. S., „Latvija kļūs par „banānu” republiku?“, *Laiks*, 1992 04 15, Nr. 31, p. 4; Aina Šikšņa, „Kultūra *banānu republikā*“, *Laiks*, 1992 05 06, Nr. 37, p. 3.

⁵⁰² Giedrius Viliūnas, „Modernistinės istorijos traktuotės XX a. lietuvių literatūroje“, *Menotyra*, 2002, Nr. 2(27), p. 30.

⁵⁰³ Ričardas Gavelis, „Jauno žmogaus memuarai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 2, p. 12–71; Nr. 3, p. 10–67.

⁵⁰⁴ Aleksandras Krasnovas, „Atsiskaitymas su nesibaigiančia praeitimi“, *Pergalė*, 1989, Nr. 8, p. 118.

Tais pačiais metais 50 000 egzempliorių tiražu išleistas ir antrasis Gavelio romanas – *Vilniaus pokeris*⁵⁰⁵, tuo metu tapęs viena populiariausių knygų. 1995 m. jo vertimas pasirodė ir Latvijoje⁵⁰⁶, o fragmentai publikuoti *Karoge*⁵⁰⁷. Abu romanai sulaukė daug atgarsio, vyravo platus nuomonių spektras „nuo aklos adoracijos iki apriorinio priešiško“⁵⁰⁸. Jie įvardinti žadinančiu literatūrinės bombos sprogimu, bene įdomiausiais metų literatūriniais įvykiais-nuotykiiais⁵⁰⁹.

Kultūrinėje, literatūrinėje spaudoje jau per pirmuosius metus pasirodė keliolika romanų kritikos apžvalgų, pokalbių su autoriumi, jo pasisakymų. Vyravo skirtingos skaitymo ir vertinimo perspektyvos, sukėlusios intensyviai diskusijas. Autorius straipsnyje „Antidemiurgas, arba Kas yra Vilniaus pokeris“⁵¹⁰ netgi pats pateikė aiškinantį komentarą apie savo romaną, jo skaitymo „instrukciją“. „*Vilniaus pokerio* pasaulis klykia ir kikekna, griežia dantimis ir viepiasi, lyžteli ir vėl apspjauna“⁵¹¹ – naujųjų romanų stilistiką savo recenzijoje *Pokeris bažnyčioje* apibūdino Marijus Jonaitis (Šidlauskas). Jis taip pat pabrėžė romane pastebimą praeities aktualizavimą, sakydamas, kad jame „nuolat atgaivinama numirusi praeitis, kuri stojasi pramaišiu su merdinčia dabartimi kaip neperprantamas lemties žaidimas su žmogumi ir tauta“⁵¹².

Ar tai „lūžis lietuvių prozoje?“ – svarstė Rubavičius, paminėdamas, kad *Vilniaus pokeris* yra „laisvos dvasios parašytas kūrinys, nukreiptas prieš visokias mūsų mąstymą varžančias ideologijas“⁵¹³. Net ir nuosaikesni, vyresniosios kartos literatūros kritikai pripažino, kad tai naujos literatūrinės epochos ženklas. Aptardamas Gavelio kūrybą, Parulskis kiek provokuodamas ironiškai pastebėjo: „aršūs lietuvičiai bent patriukšmaut galėtų, iškoneveikti

⁵⁰⁵ Ričardas Gavelis, *Vilniaus pokeris*, Vilnius: Vaga, 1989.

⁵⁰⁶ Ričards Gavēlis, *Viļņas pokers*, tulk. Talrids Rullis, Rīga: Preses nams, 1995.

⁵⁰⁷ Ričards Gavēlis, „Viļņas pokers“, *Karogs*, 1995 05 01, Nr. 5, p. 69–130.

⁵⁰⁸ Marijus Jonaitis, „Pokeris bažnyčioje“, *Sietynas*, 1989, Nr. 9, p. 242–250.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, p. 242.

⁵¹⁰ Ričardas Gavelis, „Antidemiurgas, arba Kas yra Vilniaus pokeris“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 21, Nr. 16, p. 4.

⁵¹¹ Marijus Jonaitis, *op. cit.*, p. 250.

⁵¹² *Ibid.*, p. 244.

⁵¹³ Vytautas Rubavičius, „Lūžis lietuvių prozoje?“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 03, Nr. 5, p. 4–5.

rašytoją už lietuviškos dvasios sumenkinimą⁵¹⁴. Visgi romanų autorius sulaukė ir kaltinimų amoralumu, nepagarbumu. Pavyzdžiui, Jonas Juškaitis viename interviu *Šiaurės Atėnų* redakcijai patikino, jog Gavelio neskaitys, nes renkasi moralų meną ir glaudžiasi prie tautos⁵¹⁵. Kritikė Elena Bukelienė perspėjo, kad šėtoniškas pasaulis yra pražūtingas, priekaištavo, kad palaidumas tampa norma, romanuose žeidžiama moters samprata, lietuvių tautinė atmintis ir savigarba⁵¹⁶. O Kubilius apibendrina, kad vartydamas „šventus altorius“, Gavelis pasiekė kraštutinę lietuviško antiromantizmo ribą⁵¹⁷.

Taigi Atgimimo metu literatūrinėje spaudoje ar plačiau viešojoje erdvėje pasireiškusį postmodernistinę matymo perspektyva buvo viena iš maišto prieš stagnaciją, tradicionalizmą, ideologizuotą mąstymą formų ir būdas ieškoti laisvesnio ir atviresnio identiteto⁵¹⁸. Kritiškas žvilgsnis, kuriamas atotrūkis išryškino reflektuojamos sociokultūrinės ir (re)konstruojamos subjekto tapatybės sankirtas. Atsiradusios prieštaros ne ti(e)k nurodė pačių tapatybių skirtumus, bet ir žymėjo individualaus mąstymo struktūrų ir išorinių struktūrų skirtį, sociumo, kultūros ir individo, tautinės tapatybės ir individualiosios tapatybės bei savimonės susidūrimą. Toks primetamų tapatybės formų atsakymas, poreikis atpažinti, naujai apibrėžti tapatybę – refleksyvos kintančios, „budinčios“ sąmonės išraiškos, rodančios siekį permąstyti ir (re)konstruoti kultūros tradicijos kryptį bei brėžti naujos tapatybės kontūrus. Pirmieji Gavelio romanai, Turbado, Lamo, Suodumo kūryba atsiskleidė kaip laužantys tabu⁵¹⁹, peržengiantys tiek moralines, tiek ideologines ribas, tiek iki tol veikusias literatūrinės tradicijas. „Fiziologinio sarkazmo tonas“, atvira, sąmoninga, provokatyvi sociokritika bei polemika neigė nusistovėjusį, sustabarėjusį mąstymą, tautinius mitus ir vaizdinius, sykiu dekonstravo ir vyravusius kultūrinės atminties dėmenis. Šių kūrinių pasirodymas ir kitų šiuolaikiškesnių iniciatyvų atsiradimas iš tiesų buvo lūžis ne tik

⁵¹⁴ Sigitas Parulskis, „Laiškai Profesorui, arba jauno žmogaus pastabos apie R. Gavelio romaną *Jauno žmogaus memuarai*“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 4.

⁵¹⁵ Jonas Juškaitis, „Gyvenimu“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 21, Nr. 3, p. 4.

⁵¹⁶ Elena Bukelienė, „Šėtono pasaulis“, *Švyturys*, 1990, Nr. 11, p. 25.

⁵¹⁷ Vytautas Kubilius, „Du besiginčijantys balsai: romantizmas–antiromantizmas“, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 98–108.

⁵¹⁸ Rolandas Paulauskas. Žr. „Išiminti, suprasti, veikti: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais“, *Nemunas*, Nr. 4, 1988, p. 10–11.

⁵¹⁹ Artūras Tereškinas, „Minties taku be tabu...“, *Literatūra ir menas*, 1989 12 12, Nr. 33, p. 4.

literatūriniame, kultūriniame gyvenime, bet ir apskritai viešojoje erdvėje bei sociumo mąstysenoje. Visi šie sociokultūriniai pokyčiai sykiu formavo ir naują kolektyvinės atminties kultūrą, kurioje labiau ėmė reikštis nebe statiški, oficialūs, reglamentuoti kultūriniai jos metmenys, bet kintančios visuomenės realijas perteikęs dinamiškas, socialinis jos dėmuo, kultūrinės ir komunikacinės atminties samplaikos ir sankirtos. Kitame skyriuje aptariamos intensyviausiai spaudoje reflektuotos komunikacinės atminties dominantės. Dalis jų iki Atgimimo buvo arba jo metu tapo kultūrinės atminties dalimi, tad apibrėžimas vien komunikaciniu dėmeniu sąlygiškas, dalinis.

5. BALTŲ KOMUNIKACINĖS ATMINTIES DOMINANTĖS

5.1 Trauminis XX a. pab. lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties matmuo

XX a. 9 dešimtmečio pabaigoje lietuvių ir latvių viešojoje komunikacinėje erdvėje įvyko lūžis, kuomet ją užplūdo pasakojimai apie pokarį, represijas ir kiti tragiški, dramatiški trauminės patirties ir vadinamųjų Atgimimo „perėjimo skausmų“⁵²⁰ liudijimai. Juose dominavo nepriklausomybės praradimo, lagerių, tremties, sovietmečio refleksijos. „Penkiasdešimt tremties ir nevilties metų“⁵²¹ – taip apibendrinamas šių patirtį įvardijo Martinaitis. Aktualizuota trauminė patirtis Atgimimo laikotarpiu formavo latvių ir lietuvių kolektyvinę atmintį bei atminimo kultūrą ir tapo sociokultūrinės tapatybės pagrindu⁵²².

Lietuvių praeities refleksijose literatūrinėje spaudoje vyravo kančios motyvas. Būta įvairių jo aiškinimų. Eseistas Vaidotas Daunys siūlė neapsiriboti aukos savivaizdžiu ir šių tautos patirtį įprasminti simboliu,

⁵²⁰ Piotr Sztompka, „The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies“, *Cultural trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, Berkeley: University of California Press, 2004, p. 155–195.

⁵²¹ Marcelijus Martinaitis, „Penkiasdešimt tremties ir nevilties metų“, *Pergalė*, 1990, Nr. 6, p. 3–6.

⁵²² Žr. Vieda Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, London, New York: Routledge, 1998; Roberts Ķīlis, *op. cit.*, p. 123–130; Dovilė Budrytė, „We Call It Genocide: Soviet deportations and repressions in the memory of Lithuanians“, *The Genocidal Temptation: Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond*, ed. Robert S. Frey, Dallas, Lanham, Boulder, New York, Oxford: University Press of America, 2004, p. 79–100.

platesnės, gilesnės reikšmės Kančių paminklu⁵²³. „Paminklas turėtų būti ŽMONĖS. Palikim ramybėje Tris kryžius, tuos etnografinius muziejus ir piliakalnius – jie turi savas istorijas. Tegul naujame būna įamžinta KANČIA, TVIRTUMAS ir ATGIMIMAS [pabrėžiant išskirta didžiosiomis raidėmis – V. J.]⁵²⁴ – rašė savaitraščio *Literatūra ir menas* skaitytoja redakcijai. Kunigas Ričardas Mikutavičius, remdamasis teologiniu kančios aiškinimu, įžvelgė kenčiančios tautos bei kenčiančio Kristaus analogiją, dvasinį ir fizinį kentėjimą įvardindamas esmine lietuvių tautos būseną. Pasak jo, kentėjimo sąjūdiniame būvyje susiformavo aukštesnė nacionalinės egzistencijos prasmė, tapusi žadinančiu, keliančiu faktoriumi bei leidusi atgimti⁵²⁵.

Skaudžias patirtis spaudoje intensyviai reflektavo ir rašantieji, ypač poetai. Jų pasisakymuose būta daugiau dramtizmo, negatyvių, destruktivių vaizdinių. Raiškiai tuo metu išplitusį kančios motyvą perteikė Martinaičio kraujuojančio, areštuoto laiko ir sustabdyto belaikio buvimo vaizdiniai⁵²⁶, Parulskio griuvėsių, užspringusio laiko, pasikorusios šviesos metaforos⁵²⁷. O Geda, Šaltenio paklaustas, kaip ketino pragyventi savo gyvenimą, jei nebūtų atėjęs permainų laikas, poetikos neieškojo, paatviravęs: „tu pats žinai, ką visi manėm... Žudytis, prasigert, užmigti, užsimiršt, apsinuodyt, nutraukt ryšius... Paskui galvojau: iškęst“⁵²⁸. „Jaučiame ir pavojų – kaip nemaža poetų spekuliuo kitomis aktualijomis, taip to neišvengsime ir dabar, kalbėdami apie skaudžiausias mūsų tautos žaizdas. Ne kiekvienas poetas, deja, iškentėjęs teisę kalbėti apie tai, kas skaudžiausia...“⁵²⁹ – dar 1988 m., įžvelgdama minėtą tendenciją, pastebėjo Daujotytė. Jai pritardamas, Kukulius 1989 m. užsiminė apie buvimą baisios dvasinės destruktijos epicentru, o perfrazuodamas Eugenijų Matuzevičių, pridūrė: „Visuomenės nelaimė, gal net tam tikras iškrypimas, jeigu vertingesnis atrodo užkankintas ar užsikankinęs žmogus... Arba – net psichiškai ne visai sveikas žmogus. Deja, tai tampa beveik

⁵²³ Vaidotas Daunys, „Dabarties akivaizdoje“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 24, Nr. 39, p. 3.

⁵²⁴ Angelina Zalatorienė, „Laiškai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 04, Nr. 3, p. 6.

⁵²⁵ Ričardas Mikutavičius, „Sąjūdžio išpažinimas“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 10.

⁵²⁶ Marcelijus Martinaitis, op. cit., p. 3–6.

⁵²⁷ Sigitas Parulskis, *Iš ilgesio visa tai*, Vilnius: Vaga, 1990.

⁵²⁸ „Sigitas Geda be eilėraščio: Sauliaus Šaltenio pokalbis su Sigitu Geda“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 09, Nr. 14, p. 3.

⁵²⁹ Viktorija Daujotytė, „Pervertindami – įsiklausykime...“, p. 143.

etalonu⁵³⁰. Tokie pasisakymai nebuvo tik individuali šių poetų jausenų, emocijų išskrovų išraiška, bet ir liudijo kolektyvinį poeto-kančios liudytojo vaizdinį. Tuo metu vyravo kalbos apie buvimą prarastajam laike⁵³¹, liūdną⁵³², vienišą, „uždusintą kartą“, „vargšų našlaičių tautos“⁵³³, kentėjusios daugiau nei kiti, savivoka ir aukos savivaizdis⁵³⁴.

Skausmingoms abiejų tautų patirtims išreikšti būdavo pasitelkiami narvo⁵³⁵, dramblio mindomų skruzdžių⁵³⁶, besparnių paukščių⁵³⁷, kirvarpos⁵³⁸, vėžio⁵³⁹, mankurto⁵⁴⁰, istorijos analfabeto⁵⁴¹ ir kiti destruktiniai, negatyvūs vaizdiniai. Didžioji dalis to meto patirčių sietos su praradimais, netektimis ir stokos jausmu. „Mes palaipsniui virtome iš esmės nelaimingų žmonių bendrija, vienišų, ėdamų nerimo, baimių ir nusivylimo, nuolatos jaučiančių savo priklausomybę“⁵⁴² – taip jas tuo metu įvardijo Jurga Ivanauskaitė, pasitelkdama mėnulio metaforą.

⁵³⁰ Valdemaras Kukulas, „Negyvenimas mūsų ir mums“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 22, Nr. 15, p. 2–3.

⁵³¹ Aidas Marčėnas, „Prarastas laikas“, *Nemunas*, 1989, Nr. 6, p. 28.

⁵³² Aidas Marčėnas, „Liūdna karta“, *Literatūra ir menas*, 1990 03 24, Nr. 12, p. 4.

⁵³³ Māra Zālīte, 1988 10 07, videoieraksta stenogramma, žr. Sergejs Kruks, „Eposs *Lāčplēsis*: Kopienas traumatiskā iedomāšanās“, *Latvijas universitātes raksti, Komunikācija*, 648, 2002, p. 7–37. Plg. Juris Rozenvalds, „Par inteliģenci un tās lomu Latvijas politiskajos procesos 1987.–2000. gadā“, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 54. sēj., Nr. 3/4, 2000, p. 130–141.

⁵³⁴ Žr. Juris Rozenvalds, „Piezīmes par inteliģences lomu Latvijas politiskajos procesos 1987.–2000. gadā“, *Latvijas Universitātes Raksti*, 686. sēj., Rīga, 2005. „Metas, kai pranašai pasitraukia: svečiuose poetas Marcelijus Martinaitis“, *Dienovidis*, 1990 10 26–11 02, p. 2.

⁵³⁵ Andra Neiburga, *Izbāzti putni un putni būros*, Rīga: Liesma, 1988.

⁵³⁶ Žr. Imants Ziedonis, „Vienas paaudzes laikā mēs atdzīvosimies“, *Literatūra un Māksla*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 2.

⁵³⁷ Žr. Gundega Repše, „Putni bez spārnēm: Anarhistiskas piezīmes par latviešiem un kritiku“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 29, Nr. 35, p. 2.

⁵³⁸ „Kirvarpos sindromas: Liudvikas Jakimavičius kalbasi su Marcelijumi Martinaičiu“, *Metai*, 1991, Nr. 12, p. 99–104.

⁵³⁹ Žr. Aida Prēdele, „Mana mīlā, plosītā tauta...“, *Padomju Jaunatne*, 1990 10 24, p. 4.

⁵⁴⁰ Tuo metu kaip tik išpopuliarėjo atmintį praradusio mankurto metafora, perimta iš Čingizo Aitmatovo romano *Ilga kaip šimtmečiai diena*.

⁵⁴¹ Vytautas Bartulis. Žr. „Jsiminti, suprasti, veikti: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais“, *Nemunas*, 1988, Nr. 4, p. 9.

⁵⁴² Jonas Vabuolas, Jurga Ivanauskaitė: „Rašydama „Mėnulio vaikus“ aš nebuvau laisva“, *Nemunas*, 1988, Nr. 9, p. 40–42.

Kita vertus, trauminės atminties reflektavimas nebuvo išskirtinis lietuvių ir latvių tautų atvejis – karo, genocido, sovietmečio aukų viešas atminimas ir visoks kitoks „aukos sindromo“ eskalavimas tuo metu plito ir kitose rytų Europos valstybėse. Užsienio šalių atminties politika taip pat darė įtaką lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties kultūros tendencijoms, sykiu formavo santykį su savo ir kitomis tautomis. Vyravo kultūros ir visuomenės „suaukinimas“⁵⁴³, būdingas ir patyrusiems holokausto patirtį. „Neverta mazochistiškai mėgautis tautos kančiomis (kad ir kiek jos būtų tikros ir skaudžios). Mes linkę bet kokiomis aplinkybėmis teisinti save, vaizduoti savo tautą kaip amžiną vargšę, kurios vienintelė perspektyva – būti skriaudžiama piemenėle, tautų Pelene ar Sigute; o šalia to melodramatiško pesimizmo esama tendencijos laikyti tautą neklystančia šventąja Mergele ar Karaliene“⁵⁴⁴ – tuo metu pastebėjo Venclova. Panašiomis įžvalgomis jau nepriklausomybės laikotarpiu dalijosi Donskis, pridurdamas, kad tai skatina vengti atsakomybės ir atminties apie savo veiklas⁵⁴⁵. Atgimimo metu Lietuvoje ir Latvijoje aukos savivaizdžio, kančios aktualizavimas, tapimas nacionalinės tapatybės dalimi lėmė ir dramatiško ar heroizuoto pasakojimo atsiradimą, kuriame nelieta vietos tautinėms mažumoms bei savo pačių nusikaltimų epizodams⁵⁴⁶.

Apibendrinant aptartą trauminį diskursą, paranku pasitelkti iš psichologijos perimtą *kultūrinės traumos*⁵⁴⁷ sampratą, taikomą traumos raiškai sociokultūriniame lygmenyje apibrėžti. Anot ją išplėtojusio Neilo Josepho Smelserio, trauma tampa kolektyviniu reiškiniu tuomet, kai grupės ar visuomenės nariai suvokia ją kaip apimančią juos visus ir visam laikui pakeitusią grupės sąmonę, jos atmintį bei tapatumą⁵⁴⁸. Kultūrinė trauma sutrikdo kolektyvinės atminties tęstinumą. Lietuviškuose kontekstuose

⁵⁴³ Ang. *victimization*.

⁵⁴⁴ Tomas Venclova, „Nepriklausomybė ir atsakomybė“, p. 7.

⁵⁴⁵ Leonidas Donskis, „Aukos sindromas ir moralinė kultūra“, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 5, p. 7–15.

⁵⁴⁶ Kaspars Zellis, „Meklējot paralēles“, *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru. Iejaukšanās*, sast. Aleida Asmane, Zinātne: Rīga, 2018, p. 173–176.

⁵⁴⁷ *Arba kultūros traumas*.

⁵⁴⁸ Neil Joseph Smelser, “Psychological trauma and cultural trauma”, *Cultural trauma*, eds. Jeffrey Alexander, Neil Joseph Smelser California: California UP, 2001, p. 31–59. Plg., Jeffrey C. Alexander, “Toward a Theory of Cultural Trauma”, eds. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, *Cultural trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press, 2004, p. 1–30.

sociokultūrinē trauma apibrēžiama analogiškai: kaip įvykio ar situacijos atmintis, kurią grupės nariai laiko juos neigiamai veikiančia, nepamirštama ir pakertančia esminės kultūros prielaidas⁵⁴⁹. Taigi kultūros trauma suvokiama kaip pačios kultūros savirefleksija, o kolektyvinė atmintis – kaip viena iš jos reprezentavimo formų. Svarbu paminėti, kad kolektyvinė trauma gali formuoti socialinį, moralinį visuomenės ryšį ne tik atskirose grupėse, bet ir tautos mastu. Tokiais atvejais ji tampa svarbiu nacionalizmo ideologijos dėmeniu. Aptariant jo raišką baltų tautų atveju, pravartu pasitelkti Venclovos prielaidą, jog trauminės atminties su(si)grąžinimas naikino socialinius ir individualius skirtumus bei lėmė dramatišką tautinį susivienijimą bei nepriklausomybės atgavimą⁵⁵⁰. Baltų tautų trauminė tremties bei sovietmečio atmintis yra vienas iš iliustratyvių šios tendencijos pavyzdžių.

5.1.1 Baltų tremties atminimo kultūra

Viena intensyviausiai Atgimimo laikotarpiu literatūrinėje spaudoje reflektuotų lietuvių ir latvių trauminių atminčių – tremties patirtis. Kylio manymu, iš visų baltų tautų istorijos įvykių trėmimai yra padarę bene didžiausią įtaką nacionalinei savimonei⁵⁵¹. Socioantropologas yra pateikęs įdomių įžvalgų apie integracinį, psichosocialinį tremties atminties (re)konstravimo ir suvisuotinio proceso poveikį. Anot jo, „individualūs atskirų žmonių pasakojimai sukuria visuotiną tragiško istorinio periodo vaizdą, priskirdami įvairias bendras reikšmes, funkcionuojančias kaip pagrindinių temų variacijos. [...] Daugeliu atveju tai yra kova⁵⁵² už tai, jog būtų atgauta savo gyvenimo kontrolė, jog asmeninės istorijos taptų tautos istorijos dalimi, jog asmeniniai gyvenimai susijungtų su Baltijos tautų istorija“⁵⁵³.

⁵⁴⁹ Irena Šutinienė, „Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 1, p. 57–62.

⁵⁵⁰ Tomas Venclova, „A Fifth Year of Independence: Lithuania, 1922 and 1994“, *East European Politics and Societies*, Vol. 9, No. 2, 1995, p. 349.

⁵⁵¹ Roberts Ķīlis, *op. cit.*, p. 123. Plg. Daina Bleiere, Jānis Riekstiņš, *Latvijas iedzīvotāju otrā masveida deportācija. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2008.

⁵⁵² Plg. Eva Birzniece, „Latviešu identitāte literatūrā par izsūtījumu“, *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Rakstu krājums*, 17, Liepāja: LiePA, 2012, p. 48–55.

⁵⁵³ Žr. Roberts Ķīlis, „Deportācijas – lielais notikums un cilvēku likteņi nacionālajā atmiņā“, sast. Roberts Ķīlis, *Atmiņa un vēsture no antropoloģijas līdz psiholoģijai*, Rīga: N.I.M.S., 1998, p. 126–127.

Lietuva išsiskyrė iš kitų Europos valstybių, nes skirtingai nei kitos šalys, paskelbė viešai minėtina ne karo aukų, bet lietuvių trėmimų į Sibirą aukų atminimą⁵⁵⁴. Nuo pirmųjų nepriklausomybės dienų tremtiniai iškėlė tikslą sovietinės sistemos neteisybes bei kovą su šia sistema paversti atminties kultūros dalimi⁵⁵⁵. Ir jiems tai pavyko – į atmintinų dienų sąrašą buvo įtraukti beveik visi tremtinių organizacijų pasiūlymai. Atgimimas tapo intensyviu jų patirties liudijimo laiku. Trauminė atmintis pasitelkta kaip normatyvinė kolektyviškumą formuojanti lietuvių tautos istorinės patirties bei kolektyvinės atminties dalis, sociobiografijos pagrindas.

Ši dramatiška patirtis buvo paremta ir iškiliausių XX a. pabaigos Atgimimo laikotarpio baltų tautų herojų biografijomis bei literatūriniais liudijimais – dauguma jų ar jų artimųjų patyrė tremtį⁵⁵⁶. Jų istorijose heroizavimo motyvai neretai persipindavo su viktimizavimu. Literatūrinė spauda atsiskleidė kaip itin palanki komunikacinė terpė tokiems herojų-tremtinių įvaizdžiams plėtoti, sykiu veikė kaip vienas iš atmintį konstruojančių instrumentų. Būtent joje pasirodė išsamesnės pirmosios tremties refleksijos. Istorikė Violeta Davoliūtė savo tyrimais yra atskleidusi, kaip individualūs tremtinių atsiminimai buvo asimiliuoti į traumos diskursą ir tremties poetika⁵⁵⁷ tapo vienybės ir misijos jausmą kūrusio visuotino tremties mito dalimi⁵⁵⁸. Tremties refleksijos iš

⁵⁵⁴ Žr. Vasilijus Safronovas, „Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 12.

⁵⁵⁵ Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 526.

⁵⁵⁶ Pvz., Rainis vadinamas ir save yra pavadinęs „amžinuoju tremtiniu“. Tremtyje ir emigracijoje jis praleido daugiau nei 20 metų.

⁵⁵⁷ Sąvoka „poetika“ čia apima tiek pačią egzistencinę tremties patirtį (jos kraštutinumą, tragiškumą, lyriškumą, ryšį su gimtąja vieta), tiek tremtinių refleksijas, reprezentacijas, įpoetinumus, tiek tremties reiškinių suvisuotinimą, tapimą tautiniu kultūriniu matmeniu. Dėl tremties sąvokos plg. Laurynas Katkus, *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johanneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.

⁵⁵⁸ Violeta Davoliūtė, „We Are All Deportees: The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity during the Popular Movement in Lithuania“, *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, eds. Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012, p. 108.

periferinės, marginaliosios atsidūrė centrinėje, dominuojančioje pozicijoje ir ėmė atlikti visuomenę telkiančias sociokultūrinės funkcijas⁵⁵⁹. Tokiu būdu, suvisuotinus tremties patirtį, formuota sociokultūrinė atminties bendruomenė.

Svarbų vaidmenį šiuose procesuose atliko ir rašytojų sąjungos, pavieniai rašytojai bei leidinių redaktoriai. Net ir tremties nepatyrusieji veikė kaip savotiški tarpininkai, ištremtųjų atminties nešėjai. 1988 m. kovo mėnesį Latvijos Rašytojų sąjunga sudarė stalinizmo nusikaltimų įvertinimo komisiją⁵⁶⁰, siekusią surinkti ir susisteminti dokumentinių tremties archyvą, parengti „Atminimo knygą“. Tremtiniai, jų artimieji nuolat siuntė jai savo laiškus, atsiminimus ir dokumentus. „Norėtūsi pakviesti istorikus nesidrovėti, neslopinti emocijų, rašant apie Sibire mirusius vaikus ir apie visus, kurie prievarta išvežti iš gimtinės“ – skatino minėtos komisijos narys Rimantas Zieduonis (*Rimants Ziedonis*), spausdindamas vadinamuosius „emocionalių dokumentus“ *Karoge* ir priekaištus dėl jausmingumo vertindamas kaip cinizmo apraišką⁵⁶¹. Lietuvoje Juozas Aputis ragino kolegas užleisti vietą tremties literatūrai ir atsiminimams, dėl kurių ir pats kurį laiką nepublikavo savo kūrybos⁵⁶².

Tremties atmintis literatūrinėje spaudoje reflektuota įvairiausiais pavidalais: sudarinėti specialūs klausimynai, ištremtųjų, represuotųjų sąrašai, publikuoti dokumentai, istorikų, kultūrologų komentarai, publicistiniai straipsniai, memuarai ir autobiografiniai liudijimai, grožinės literatūros fragmentai, svarstyti institucionalizuoti nutarimai, aktualizavę paminklų apsaugos, kultūros paveldo ir memorialinių vietų klausimus, plėtotos viešos, intensyvios diskusijos apie tremties įamžinimą. Visuomenė aktyviai dalyvavo šios atminties kūrimo procese, kuris virto ir tam tikra simboline, ritualine (savi)raiškos forma. Žinoma, itin svarbi buvo ir atminties politika, jos ideologiniai aspektai. Trauminių atsiminimų publikavimas ir viešinimas sykiu veikė ir kaip socialinis, politinis, kultūrinis bei moralinis aktas.

Tremties atminties atkūrimas vyko ne tik rašytinėmis, bet ir visuotinesnėmis formomis, materialiais pavidalais: viešu palaikų perlaidojimu, eisenomis, paminklų statymu. 1989 m. viešojoje erdvėje

⁵⁵⁹ Kęstutis K. Girnius, „Democracy in Lithuania“, *Democratization in Central and Eastern Europe*, eds. Mary Kaldor, Ivan Vevjoda, Pinter: London and New York, 1999, p. 51–66.

⁵⁶⁰ Viktors Daugmalis, „Izpratni, savaldību, līdzdalību“: intervija ar Jāni Stradiņu, *Literatūra un Māksla*, 1988 04 29, Nr. 18, p. 6.

⁵⁶¹ Rimants Ziedonis, „Emocionāli dokumenti“, *Karogs*, 1988, Nr. 11, p. 121.

⁵⁶² Juozas Aputis, „Tautos gedulo diena“, *Pergalė*, 1989, Nr. 6, p. 7.

prasidėjo intesyvesnės diskusijos apie memorialinių skulptūrų idėjas ir projektus. *Literatūroje ir mene* atsirado skiltis „Kultūros paminklai ir mes“. Į kultūrinių leidinių redakcijas plūdo skaitytojų laišakai su pasisakymais apie tremties bei stalinizmo aukų „įpaminklinimo“ idėjas. „Paminklas turėtų vaizduoti gal ne tiek baisybės, kiek nugalėjusią, savimi pasitikinčią Tautą“⁵⁶³[...] Mums atrodo, paminklas turėtų būti katedros iškilmingumo ir lagerio gedulingumo meno kūrinys⁵⁶⁴. [...] Ar būtina kaip paminklą rodyti gyvulinį vagoną su užkaltais žmonėmis. Matyt, neteiks stiprybės ir vaizdas, rodantis sluoksniais kraunamus deginti Sibiro taigoje rastus lavonus žmonių⁵⁶⁵ – jausmingai rašė redakcijai skaitytojai, siūlydami skirtingus šios atminties interpretavimo ir įprasminimo būdus.

Į diskusijas ir atminties ritualus įsitraukė ir religinės bendruomenės atstovai. Mikutavičius pastebėjo, kad stalinizmo aukų memorialas – reikšmingiausias paminklas Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos istorijoje, tautos dvasinio brendimo liudytojas: „Jis privalo atspindėti kultūros raidą, dvasios kryptį, tautiškumo išraišką“⁵⁶⁶ – teigė jis. Įpaminklinimas suvoktas kaip simbolinis aktas, kuriuo siekiama aktualizuoti kentėjimo, aukos motyvus, liudijančius ir įprasminančius tremtį ir kitas dramatiškas tautos istorines patirtis.

Latvijoje būta ir skeptiškesnių įpaminklinimo vertinimų: „Ar taip paprasta – „sutvarkysime“ praeitį, pastatysime brangų paminklą – ir jau viskas gerai? [...] Kam dar paminklai? Mes turime Brolių kapus ir Motinos Latvijos statulą, prie kurios einame kovo 25-ąją su savo skauduliais paminėti tų, kurie pasiliko po bevardžiais kauburėliais tiek Karagandos smėlynuose, tiek poliarinėje tundroje, ir tų, kuriems nepakako jėgų sulaukti savo eilės namuose“⁵⁶⁷ – dalinosi abejonėmis skulptorė Biruta Gryslė (*Biruta Grīslė*).

Tremties atminties kultūra įtvirtinti ir juridiskai: Lietuvoje 1990 m. pavasarį, svarstant Atmintinų dienų įstatymą, birželio 14-oji – pirmojo masinio Lietuvos gyventojų trėmimo diena – įtraukta į atmintinų dienų sąrašą,

⁵⁶³ Pranas Judickas, „Dėl paminklo stalinizmo aukoms“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 18, Nr. 12, p. 13.

⁵⁶⁴ Jonas Juškaitis, Eugenijus Ignatavičius, „Laiškai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 04, Nr. 3, p. 6.

⁵⁶⁵ Povilas Varanauskas, „Laiškai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 04, Nr. 3, p. 6.

⁵⁶⁶ Ričardas Mikutavičius, „Ieškojimai ir įamžinimas“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 11, Nr. 11, p. 7.

⁵⁶⁷ Biruta Grīslė. Žr. Rimants Ziedonis, „Emocionāli dokumenti“, *Karogs*, 1988, Nr. 11, p. 121.

be to, priimtas įstatymas, gražinęs visas pilietines teises iš Lietuvos deportuotiems asmenims. Analogiškai procesai vyko ir Latvijoje: 1989 m. Torniakalne (*Torņakalns*)⁵⁶⁸ atsirado atminimo lentelė deportuotiesiems. Tų pačių metų birželį priimtas įstatymas dėl tremtinių reabilitacijos ir stalinistinių aukų atminimo. O tai buvo svarbu, nes grįžusieji iš Sibiro jautėsi stigmatizuoti, kurį laiką neretai turėjo ir mažiau galimybių gauti geresnį išsilavinimą, darbą, socialines paslaugas ir patyrė kitų sunkumų, kol buvo priimti vietinės bendruomenės⁵⁶⁹. Pavyzdžiui, 1992 m. birželį savaitraštyje *Literatūra un Māksla* Krasnojarsko Latvių kultūros draugija kreipėsi į politinius lyderius Gorbunovą ir Ivarą Guodmanį (*Ivars Godmanis*), išsakydama nuoskaudas, kad jie užmiršti, atstumti, nors jaučiasi tautos dalimi ir daro svarbų darbą, keldami tautinę savimonę⁵⁷⁰. Atminimo kultūros formavimas suteikė galimybę tragiškiems atminties liudytojams atgauti asmeninę vidinę pusiausvyrą ir socialinį statusą.

Tiek lietuvių, tiek latvių tremties kontekstai panašūs, jų atminties ir atminimo kultūros fenomenas formavosi Atgimimo laikotarpiu⁵⁷¹, tačiau šių tautų refleksijose būta skirtumų. Latvijos literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje šis procesas vyko ne taip intensyviai kaip lietuvių. Skirtumus lėmė ne tik nacionaliniai mentalitetų ypatumai, religijų vaidmuo, bet ir latvių bei lietuvių tremties sampratų įvairovė: skirtingi tremties, diasporos bei emigracijos diskursai, terminų *tremtinys*, *išeivis*, *pabėgėlis*, *emigrantas* ir jų sinonimų variacijos. Šie terminologijos klausimai svarstyti Atgimimo metu⁵⁷², o minėtos sąvokos naujai įtvirtintos atgavus nepriklausomybę⁵⁷³. Latvijoje

⁵⁶⁸ Geležinkelio stotis, iš kurios 1941 m. buvo į Sibirą išvežami tremtiniai. Dabar tremties atminties vieta už Dauguvos esančiame istoriniame Rygos rajone.

⁵⁶⁹ Žr. Roberts Ķīlis, *op. cit.*, p. 123.

⁵⁷⁰ Aleksandrs Lielais, „Vēstule”, *Literatūra un Māksla*, 1992 06 12, Nr. 22, p. 8.

⁵⁷¹ Mārtiņš Kaprāns, „Deportāciju atceres tradīcija Latvijā”, <http://okupacijasmuzejs.lv/lv/latvijas-okupacijas-vesture/neatkariqa-latvija/deportaciju-atceres-tradicija-latvija> (žr. 2018-10-10).

⁵⁷² Jānis Stradiņš, „Klieda latvieši: Latvinieki, latzemieši? Vācbaltieši?”, *Literatūra un Māksla*, 1989 07 22, Nr. 22, p. 15.

⁵⁷³ Baltijos šalims atgavus nepriklausomybę, akademinėje erdvėje pradėti vartoti nauji terminai: „diaspora“, „egzilis“, „egzodas“. Pirmąjį dar 1984 m. savo disertacijoje sinonimiškai greta sąvokos „tremtis“ ėmė vartoti Inta Galė-Karpenterė. Taip pat ir Maija Hinkle, žr. Maija Hinkle, „Latviskā identitāte un trimdas kultūra Amerikas latviešu dzīvesstāstos”, *Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte*: Konferences referātu krājums, sast. Daina Kļaviņa un Māris Brancis, Rīga: Nordik, 2004, p. 510–527. Tačiau dėl šio termino būta ir diskusijų. Pz., žr. Jānis Freimanis, „Vai trimda, vai

atsisakyta neigiamai konotuoto termino „išsibarstę latviai“ (*klaida latvieši*)⁵⁷⁴, kartais vartoti dvigubi įvardijimai „emigrantas-tremtinys“ (*emigrants-trimdinieks*)⁵⁷⁵. Latviškuose kontekstuose iki šiol dažniausia tremties (*trimda*)⁵⁷⁶ sąvoka, kuria įvardijami ne vien prievartiniai iškėlimai, deportacijos į Sibirą kaip kad lietuvių atveju, bet politinė emigracija, kitaip tariant, priverstinis išvykimas, savo žemės palikimas dėl karinių veiksmų ar okupacijos. Šiuos migracinius judėjimus įprasta skirstyti į tris laikotarpius: pirmasis (*bēglu gaitas*), daugiausia vykusiujų į Vokietiją, Švediją, prasidėjęs 1944 m. ir tęsėsis maždaug 5 metus⁵⁷⁷, antrasis, emigravimo į JAV, Australiją, Kanadą ir kitas tolimesenės žemes, prasidėjęs nuo 1949-ųjų ir paskutinis – svetimose žemėse užaugusios kartos migravimas⁵⁷⁸.

Diasporos tapatybės problema aktuali ir Lietuvoje. Lietuviškuose kontekstuose dominuoja pirminė tremties, kaip prievartinio išsiuntimo iš gimtosios šalies į kitą gyvenamąją vietą⁵⁷⁹, sąvoka, tačiau ji taip pat nėra vienareikšmė. Ne vienas svetur gyvenantis lietuvių autorius yra save vadinęs tremtiniu, plėtojęs metaforišką tremties sampratą. Literatūrinė tradicija šias tendencijas dar labiau sustiprino. Tremtinių poezijai priskiriama ir politinių kalinių kūryba. Visgi apibrėžiant lietuvių išeivijos statusą, dar sovietmečiu kilo nemažai diskusijų⁵⁸⁰. Svarbiausiu kontraargumentu jose tapo faktas, jog išeiviai tėvynę paliko savo noru, todėl tremties vardas pirmine to žodžio

tikai svešums?“ *Jaunā Gaita*, Nr. 239, 2004, p. 66; Brunis Rubess, „Paldies latviešiem visā pasaulē. Atbildes uz akadēmiķa Jāņa Freimaņa rakstu laikrakstā *Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai*“, *Jaunā Gaita*, Nr. 240, 2005, p. 63.

⁵⁷⁴ Sieti su *klaidonis* „bastūnas, valkata“.

⁵⁷⁵ Pvz., Margita Gūtmane, „Trimdas mīts“.

⁵⁷⁶ Ang. *exile*.

⁵⁷⁷ Ojars Celle, „Ieskats trimdas latviešu kultūras archipelāgā“, *Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte. Konferences referātu krājums*, sast. Daina Kļaviņa un Māris Brancis, Rīga: Nordik, 2004, p. 5–11.

⁵⁷⁸ Valters Nollendorfs, „Ievads, vesturiskais fons, raksturojums: *Literatūra trimdā*“, *Latviešu literatūras vesture*, 3 sēj., red. Bronislavs Tabūns, Valters Nollendorfs, Viesturs Vecgrāvis, Viktors Hausmanis, Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, p. 350–401.

⁵⁷⁹ Žr. LKŽ <http://www.lkz.lt/> (Žr. 2018-12-01); *Visuotinė Lietuvių enciklopedija*. XXI. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012. P. 108.

⁵⁸⁰ Žr., pvz., Vincas Trumpa, „Tremtinys, pabėgėlis ir kraštas“, *Metmenys*, 1963, Nr. 6, p. 3–11; Antanas Maceina, „Asmuo ir istorija“, *Aidai*, 1977, Nr. 2. Plg. Dainius Sobekis, „Leonardo Andriekaus tapatybės klausimas: išeivis, tremtinys ar pabėgėlis?“, http://litlogos.eu/L67/Logos67_124_131_Sobekis.pdf, žr. 2016-12-05) ir kt.

prasme jiems įvardinti netinka. Tiek išėivius, tiek ištremtuosius jungė stiprus ryšys, sąsajos su vieta, dažniausiai vadinta tėvyne, gimtine, namais, taip pat priklausymas tautinei bendrijai, tačiau išėivijos kontekste žodis „tremtis“ neretai vartotas pernelyg patetiškai, kaip savigailos ir fasadinio patriotizmo išraiška⁵⁸¹.

Lietuvių literatūrinėse refleksijose plėtota ir universalizuota, metaforiška, įvairius fizinius ir kultūrinius trauminius diskursus apimanti tremties samprata. Pavyzdžiui, poetas Bernardas Brazdžionis save vadino tremtiniu ir savo kūryba bei (auto)biografija liudijo skausmingą tėvynės praradimo patirtį. Paryžiuje gyvenęs Czesławas Miłoszas taip pat jautėsi *tremtiniu*⁵⁸². Kavolis irgi ne kartą kalbėjo apie simbolinę jo kartos išėivių tremtį⁵⁸³. Gadeikis naujai *Pergalėje* atsiradusioje tremties archyvo skiltyje ragino dalintis savo patirtimi ir išėivijos bendruomenės narius, represuotuosius⁵⁸⁴. Tokių pavyzdžių galima rasti ir daugiau.

⁵⁸¹ Viena vertus, tautinės tapatybės (iš)saugojimas buvo būtina sąlyga patiems išėivijos latviams išlikti latviais, sykiu – kurti Latviją užsienyje, kuri tapo itin svarbiu indėliu Latvijos valstybei ir tautai. Švedijos latvius tyrinėjęs Edmundas Šūpulis latvių išėiviją įvardija kaip itin aktyvų socialinį judėjimą (žr. Edmunds Supulis, “The Exile Community as a Social Movement: Latvians in Sweden”, *Oral History: Migration and Local Identity*, ed. Ieva Garda Rozenberga, Māra Zirnīte, Rīga: National Oral History, Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia, Latvian Oral History researchers association *Dzīvesstāsts*, 2011, p. 173–181). Kita vertus, išėivija, bėgliai, emigrantai ir jų vaidmuo nacionalinės valstybės kūrime buvo vertinami priešaringai. Likusiuosius ir išvykusiuosius skyrė tiek fizinė, tiek emocinė distancija, neretai sukeldavusi įtampas: išėivija nebebuvo laikoma „gryniaisiais“ latviais, dėl to kartais tapdavo atstumtaisiais, pamirštaisiais. Tokiais atvejais tautiškas neretai vertintas labiau kaip savisaugos elementas ir „aukos“ vaidmuo, leidžiantis sulaukti savo valstybės, tautos paramos bei greičiau adaptuotis svetimame krašte ir naujoje visuomenėje. Nemaža dalis išvykusiųjų Latvijai atgavus nepriklausomybę į ją nesugrįžo, nors tautiškas, meilė tėvų žemei, sugrįžimas buvo jų nuolatos deklaruojami. Plačiau apie Švedijos latvius žr. *Mēs nebraucām uz Zviedriju, lai kļūtu par zviedriem*, zinātn. red. Baiba Bela, Rīga: Zinātne, 2010; Laurynas Katkus, *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johannes Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje* p. 36.

⁵⁸² Czesław Miłosz, „Apie tremtį“, *Tėvynės ieškojimas*, Baltos lankos, 1995, p. 242–250.

⁵⁸³ Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija: Egzilio pasaulėjautos eskizai“, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 71.

⁵⁸⁴ Liudvikas Gadeikis, „Tremties archyvas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 1, p. 185.

Žodžius „tremtis“, „tremtinys“ imta vartoti apibendrintai, egzistencinei svetimumo būsenai, vienišumo jausenoms, negalėjimui užmegzti ryšio su aplinka nusakyti. Pavyzdžiui 1988-aisiais pasirodė Ivanauskaitės straipsnis „Sugrįžimas iš tremties“⁵⁸⁵ apie šios tematikos roko grupės *Anties* dainą, raginančią sugrįžti iš tremties. Joje pateikiama metaforiška tremties, kaip „vidinės emigracijos“, traktuotė. Ši tremtis – vegetavimas, lozungai apie šlovingą praeitį ir šviesią ateitį, universalias visuomenės patalogiškas psichologines ir socialines būsenas, praradimus bei kitas negatyvias to meto realijas išreiškiantis būvis. Anot autorės, ši ir kitos *Anties* dainos – roko terapija, savotiškas ritualas, apeigos, o dainavimas – žingsnis iš tremties, laisvės pasireiškimas. Grįžimo iš tremties motyvą plėtojo ir kiti autoriai. Jį savo Sąjūdžio kalbose pasitelkė ir Marcinkevičius⁵⁸⁶. Šliogeris 1990-aisiais apie sugrįžimą rašė: „[...] dabar mes gyvename sugrįžimo laike. Mes sugrįžtame iš tremties. Sugrįžta mūsų kalba ir istorija, mūsų pergalės ir pralaimėjimai, sugrįžta mūsų kilnumo ir niekšybės akimirkos, sugrįžta mūsų kankiniai ir išdavikai, mūsų didvyriai ir niekadėjai, sugrįžta mūsų politikai ir poetai, mūsų darbai ir mūsų mintys. Būname sugrįždami“⁵⁸⁷. Tai tapo simboliškai, ontologine buvimo forma. Konkretūs lietuvių ir latvių tremties ir išėjimo iš jos refleksijų literatūrinėje spaudoje atvejai aptariami tolimensiuose skyriuose.

5.1.2 Lietuvių ir latvių tremties refleksijos

Lygindami lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje publikuotas tremties refleksijas, pastebėtume, kad Lietuvoje jos buvo intensyvesnės, emocionalesnės, jose ryškėjo etnocentrinė, martirologinė vertinimo perspektyva. Dalijimasis šios patirties atsiminimais suvoktas kaip tautos kančių metraščio rašymas, o kančios motyvas tapo ir kūrybos vertės matu. Pavyzdžiui, Daujotytė, prisimindama istoriką Antaną Tylą, 1989 m. paminėjo, kad [...] „iš Rytų Europos tautų lietuviai yra patyrę ar ne pačią baisiausią tremčių tragediją: tremtims jau maždaug pusaštunto šimto metų“⁵⁸⁸. Apie

⁵⁸⁵ Jurga Ivanauskaitė, „Sugrįžimas iš tremties“: *Anties* daina „Tremtis“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 04, Nr. 23, p. 14.

⁵⁸⁶ Žr. Justinas Marcinkevičius, *Pažadėtoji žemė: užrašai, pokalbiai, straipsniai, kalbos, 1988–2008*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009, p. 40–45.

⁵⁸⁷ Arvydas Šliogeris, „Kas yra atgimimas?“, p. 155.

⁵⁸⁸ Viktorija Daujotytė, „Paskutinis laisvės prieglobstis“, *Pergalė*, 1989, Nr. 12, p. 178–183.

tremtį kaip lietuvių būties terpę, gyvenimo ir likimo epopėją kalbėjo ir tremtinys Vytenis Rimkus⁵⁸⁹. „Lietuvių tauta Sibirui, tarsi tam piktam pasakos slibinui, kas 30–40 metų moka kruviną duoklę“⁵⁹⁰ – jų mintims atitarė puikiai tremties patirtį išmanantis, pats ją patyręs rašytojas Antanas Kryžanauskas. Latviai savęs kaip kenčiančios tremtinių tautos taip neišskyrė ir dažniau vertindavo apibendrintai. Pavyzdžiui, Vytautas Liūdėnas (*Vitauts Ļūdēns*) vyravusias būsenas 1988 m. metaforiškai apibūdino taip: „Mes nemanome, kad esame vieninteliai skausmo vaikai pasaulyje. Jautriausios kitų tautų sielos ir šviesiausi protai šiandien yra su mumis. Mes esame įstoję į visų tautų skausmo sąjungą. Skausmas nėra beviltiškas. Skausmas yra gyvenimo, o ne mirties jausmas“⁵⁹¹. Latvių spaudoje labiau plėtota išėivijos patirtis.

Viena žinomesnių ir pirmesnių tremties publikacijų lietuvių spaudoje – 1988 m.⁵⁹² paviešinti autobiografiniai 1941–1954 metų gydytojos Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai. Daugelis apie juos sužinojo iš tų metų gegužės mėnesį *Literatūroje ir mene* išspausdinto Marcinkevičiaus straipsnio „Reabilituota – 1970 metais“⁵⁹³ – nedidelio, 1987 m. vasarą autorės, tuomet jam nepažįstamos moters, prieš mirtį perduotų atsiminimų fragmento su poeto pastabomis ir teisiniu apibendrinimu „išvežimus reikia laikyti neteisėtomis, antikonstitucinėmis akcijomis ir kvalifikuoti juos kaip stalinizmo nusikaltimus lietuvių tautai“. Kitame savaitraščio numeryje pasirodė teisininko Eusejaus Jacovskio atsakas, pavadinimu „Pritariu“⁵⁹⁴, pasmerkiantis stalinistinės valdžios veiklas. Dar vasarą Grinkevičiūtės atsiminimai, tarpininkaujant rašytojui Kaziui Sajai, publikuoti debiutavusio, jaunųjų literatų rengiamo, vos 500 egzempliorių turėjusio *Sietyno* pirmajame numeryje, atsiminimų, dokumentų, liudijimų skiltyje „Vėluojanti tiesa“⁵⁹⁵. Beveik tuo pačiu metu atsiminimai pasirodė ir *Pergalėje*, pavadinimu

⁵⁸⁹ Vytenis Rimkus, „Lietuviai Sibire“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 08, Nr. 15, p. 6.

⁵⁹⁰ Antanas Kryžanauskas, „Už ką?“, *Pergalė*, 1989, Nr. 2, p. 78.

⁵⁹¹ Vitauts Ļūdēns, *op. cit.*, p. 2.

⁵⁹² Jų fragmentai užsienyje pradėti skelbti kiek anksčiau: 1979 m. Paryžiuje leidinyje *Память* pasirodė dalies atsiminimų rusiška versija, ne kartą spausdinti ir anglų bei vokiečių kalbomis.

⁵⁹³ Justinas Marcinkevičius, „Reabilituota – 1970 metais“, *Literatūra ir menas*, 1988 05 28, Nr. 22, p. 2–3.

⁵⁹⁴ Eusejus Jacovskis, „Pritariu“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 25, Nr. 26, p. 2–3.

⁵⁹⁵ Dalia Grinkevičiūtė, „Atsiminimai“, *Sietynas*, 1988, Nr. 1, p. 138–161.

*Lietuviai prie Laptevų jūros*⁵⁹⁶. Šie tekstai iš karto sulaukė daug dėmesio ir atgarsio⁵⁹⁷. Vėliau jie perpublikuoti ir kituose periodiniuose leidiniuose, 1989 m. perspausdinti tremtinių prisiminimų rinkinyje *Amžino įšalo žemėje*⁵⁹⁸, po nepriklausomybės atgavimo ne kartą išleisti atskira knyga⁵⁹⁹.

„Šiurpesnės publicistikos apie stalinizmo aukas dar neturėjome“⁶⁰⁰ – taip pasirodžiusius Grinkevičiūtės atsiminimus apibūdino Martinkus. Jie vertinti kaip vienas paveikiausių tremties ir sykiu ją reprezentuojančios literatūros autentiškumo pavyzdžių ir vadinti lietuvių tautos martirologijos dokumentu⁶⁰¹. Neatsitiktinai atsiminimų pavadinime įterptas ir originale nebuvęs etnonimas. Kančios motyvą pabrėžė ir Daujotytė, aptardama literatūros ir tautos likimo sąsajas, žiaurumo estetiką, pastebėdama, kad „metafizinis dvasios vyksmas savo esme yra artimas krikščionybei, kurios didysis Kančios aktas nesibaigia kančia ir negali būti į ją suvedamas. [...] Literatūra teturi vieną, neįmanomai sunkų kelią – neutralizuoti žiaurumą kančia, vedančia į praregėjimą ar nušvitimą“⁶⁰². Daugelyje tremties refleksijų pabrėžti sugrįžimo, prisikėlimo motyvai: „[...] grįš būrys tremtinių/ į griuvusių kraštą bevardį,/ statysis namus prie vandens/ pamatams rinksis griuvėsiuose akmenis“⁶⁰³ – taip apdainuotas tremtinių likimas Liudviko Jakimavičiaus poetinėje „Sakmėje“, pranašaujant, kad ateis laukiamas atgimimo, atsinaujinimo laikas.

Grinkevičiūtės atsiminimai įtvirtino ir žanrinius tremties naratyvo motyvus, pasikartojusius ir vėlesniuose kitų autorių liudijimuose⁶⁰⁴: išvežimo

⁵⁹⁶ Dalia Grinkevičiūtė, „Lietuviai prie Laptevų jūros“, *Pergalė*, 1988, Nr. 8, p. 151–165.

⁵⁹⁷ Saulius Žukas, „Nepasitikėk vieškeliams“, *Literatūra ir menas*, 1988 10 01, Nr. 40, p. 5.

⁵⁹⁸ *Amžino įšalo žemėje*, sud. Aldona Žemaitytė-Petrauskienė, Vilnius: Vyturys, 1989.

⁵⁹⁹ Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros: atsiminimai, miniatiūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

⁶⁰⁰ Vytautas Martinkus, „Rašytojo žodis: mitas ar tikrovė?“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 24, Nr. 39, p. 3.

⁶⁰¹ *Literatūra ir menas*, 1988 08 06, Nr. 32; Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1988, Nr. 8, p. 150.

⁶⁰² Viktorija Daujotytė, „Istorija žiauri. O tauta?“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 27, Nr. 8, p. 1.

⁶⁰³ Liudvikas Jakimavičius, „Sakmė“, *Sietynas*, 1988, Nr. 1, p. 115–117.

⁶⁰⁴ Saulė Matulevičienė, „Dokumentinė literatūra: pokario ir tremties atsiminimai“, *Naujausioji lietuvių literatūra: (1988–2002)*, sud. Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma Littera, 2003, p. 319–344.

momentas, artimieji, ešalonai, vagonai, sunkus darbas. Kaip atskiri sykiu būtini, egzistenciniai elementai minėti duona, vanduo. Tremtinė savo atsiminimus pradėjo pasakojimu apie save ir savo šeimą, tačiau jį plėtodama, apėmė daugybės šeimų ir asmenų likimus, tad taip jos atsiminimai tapo ir tautinės bendruomenės istorijos liudijimu. Asmeninė egzistencinė patirtis įgijo grupės, bendruomenės pasakojimo bruožų, individualus lygmuo persipynė su kolektyviniu. Atmintis ir atminimas tapo moraline pareiga. Autorė jautėsi įsipareigojusi perteikti savo patirtį, liudyti, kalbėti už žuvusiųosius, įamžinti juos, sykiu suteikti tragiškiems praeities įvykiams reikšmę: „mano pareiga papasakoti apie juos“⁶⁰⁵ – teigė ji. Šį jos siekį dar labiau įprasmino memuarų atsiradimo aplinkybės – jie rašyti slapta, vėliau slėpti, dingus, perrašyti antrą kartą, o spausdinti ir platinti jau po autorės mirties.

Nors *Lietuviai prie Laptevų jūros* įdėmesnio tiriamojo žvilgsnio, meninių interpretacijų, vertimų į užsienio kalbas sulaukė praėjus daugiau nei 20 metų po nepriklausomybės atgavimo⁶⁰⁶, šie atsiminimai davė impulsą tolimesnėms refleksijoms ir meninėms interpretacijoms. Būtent Atgimimo laikotarpiu tremties refleksijos iš periferinės, marginaliosios atsidūrė centrinėje, dominuojančioje pozicijoje ir ėmė atlikti tautą bei visuomenę integruojančias sociokultūrinės funkcijas. Intensyviai dinamiškoje komunikacinėje erdvėje reflektuota individuali, autobiografinė, archyvinė, iki tol neviešinta ir nutylėta trauminė atmintis įgijo visuotinumą, asmeninės, šeimos dramos tapo tautos kančias išreiškiančiu matu, kolektyviškumą formuojančia lietuvių tautos istorinės patirties bei kultūrinės atminties dalimi. Tai buvo dvipusė sąveika: asmeninė atmintis sąveikavo su viešąja, institucionalizuota, visuomeninis kontekstas suteikė individualiai atminčiai struktūrą ir statusą. „Įsirašymas“ į istoriją lietuvių literatūrinėje spaudoje buvo itin intensyvus ir performatyvus.

Po Grinkevičiūtės memuarų pradėta spaudoje masiškai viešinti ir kitus įvairaus pobūdžio tremties tematikos tekstus. Prasiveržė „užkalti atminties

⁶⁰⁵ Dalia Grinkevičiūtė, „Lietuviai prie Laptevų jūros“, *op. cit.*, p. 150.

⁶⁰⁶ Pvz., 2009 m. Vokietijos dienraštyje *Frankfurter Allgemeine Zeitung* apie atsiminimus pasirodė Vytenės Saunoriūtės Muschick straipsnis, o 2014 m. išleista ir pati knyga. 2015 m. pradžioje Nacionaliniame dramos teatre įvyko Birutės MAR režisuoto spektaklio *Ledo vaikai* premjera. 2011 m. į lietuvių kalbą išverstas, daug dėmesio Lietuvoje ir užsienyje susilaukę Rūtos Šepetys romanas *Tarp pilkų debesų* apie Sibiro patirtis. 2018 m. pasirodė jo pagrindu sukurtas Mariaus Markevičiaus režisuotas pilnametražis vaidybinis filmas.

ešalonai⁶⁰⁷, grąžindami išvykusiųjų, žuvusiųjų vardus ir atsiminimus. „Viskas jau buvo užmiršta, kaip ir numirę, ničniekam, netgi artimiesiems vengiau apie tai užsiminti. Na, o dabar, kai pakvietė nuvažiuoti į Bykovo kyšulį, sapnavau jį keletą kartų...“⁶⁰⁸ – liudijo skaitytojai. 1988 m. literatūrinėje periodikoje pasirodė žurnalistės Onos Beleckienės straipsnis „Mūsų tremties keliai“⁶⁰⁹, dokumentiniai Antaninos Garmutės „Ešalonai“⁶¹⁰, ištraukos iš Granausko *Gyvulėlių dainavimo*, autobiografinio Leonardo Gutausko romano *Vilko dantų karoliai* pirmosios dalies fragmentai⁶¹¹, Juozo Keliuočio tremties memuarų *Laisvę praradus*⁶¹² epizodai, Onos Lukauskaitės *Lagerio pasakos*⁶¹³ ir jaunesniųjų autorių tekstai. „Kas išmatuos žmogaus atminty nugaludusių vizijų galią, kai jos skaldo ir trupina kalkėjančios atminties plutą ir taip sukrečia sielą, kad jis, išlipęs į praeities salą, netenka savitvardos, puola ant kelių ir sukniubęs ima bučiuoti, delnais glamonėti skurdžią prisiminimų velėną, į kurią kadaise pažiro ledėjančios vaikystės ašaros ir nugulė drauge su ten besiilsinčios motinos ar tėvo kaulais“⁶¹⁴ – išraiškingi, jautrūs spaudoje publikuotų refleksijų fragmentai iš Sibiro Tit Arų salos lietuvių tremtinių kapinaičių.

Aptariant spaudoje publikuotas tremties refleksijas, įdėmesnio žvilgsnio verta ir poetinė kūryba. „Ji artėja į mus kaip dar ne visas iškilęs ledinis skausmo kalnas ir Laptevų jūros. Tremtinių eilėraščiai verčiasi iš užmaršties, paniekinimo kaip balti kaulai iš amžinojo įšalo žemės. [...] Ši poezija yra antologinė, savaip kolektyvinė, jungiama laiko, likimų, paskirties. [...] Ji sugrąžina mus pirminę, ontologinę kūrybos situaciją, prie kūrybos išeities taškų, prie pagrindų“ – 1989 m. apie tremtinių poeziją rašė Daujotytė⁶¹⁵. Iš kitų poetų išskirtas Antanas Miškinis⁶¹⁶, ypač jo tautos kančių metraščiu

⁶⁰⁷ Valdas Daškevičius, „K. Inčiūrai“, *Pergalė*, 1988, Nr. 2, p. 81.

⁶⁰⁸ Žr. „Sugrįžkit – Lietuvai atgimti“, *Literatūra ir menas*, 1989 10 28, Nr. 44, p. 8.

⁶⁰⁹ Ona Beleckienė, „Mūsų tremties keliai“, *Literatūra ir menas*, 1988 08 06, Nr. 32, p. 4.

⁶¹⁰ Antanina Garmutė, „Ešalonai“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 03, Nr. 36, p. 14.

⁶¹¹ Leonardas Gutauskas, „Vilko dantų karoliai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 10, p. 6–71.

⁶¹² Juozas Keliuotis, „Laisvę praradus“, *Literatūra ir menas*, 1989 02 11, Nr. 6, p. 16.

⁶¹³ Ona Lukauskaitė, „Lagerio pasakos“, *Nemunas*, 1989, Nr. 2, p. 18–28.

⁶¹⁴ „Sugrįžkit – Lietuvai atgimti“, *op. cit.*, p. 8–9.

⁶¹⁵ Viktorija Daujotytė, „Paskutinis laisvės prieglobstis“, *Pergalė*, 1989, Nr. 12, p. 178–183.

⁶¹⁶ P vz., Algimantas Baltakis, „Antano Miškinio golgota“, *Pergalė*, 1990, Nr. 2, p. 131–138; Sigitas Geda, „Punktyru apie Antaną Miškinį“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 02 14, Nr. 7, p. 4.

vadintos, Mordovijos lageriuose „tarp gyvybės ir mirties“⁶¹⁷ rašytos, slapta iš rankų į rankas keliavusios *Psalmės*⁶¹⁸, eilėraščių knyga *Sulaužyti kryžiai*⁶¹⁹. Jautrios ir tremtinių Roberto Keturakio bei Henriko Kuzmicko įžvalgos apie šią tautos Golgota, genocidu vadinamą patirtį⁶²⁰. Atgavus nepriklausomybę, ir Aidas Marčėnas prasarė, kad jo visa šeima buvo išvežta į Sibirą, sykiu paminėdamas, kad „būti poetu, tai reiškia – būti tremtiniu. Savuos namuos. Tremtiniai gal kūrė folklorą“⁶²¹.

Literatūra ir menas išspausdino tremtinių ir tremties tematikos eilėraščių ciklą *Kruvinojo birželio aidai*⁶²². *Pergalės* žurnale atsirado rubrika „Tremties archyvas“, pradėti rinkti atsiminimai, kurių pagrindu išleista knygų serija. Leonas Gudaitis sudarė *Benamių* antologiją, apimančią Intoje kūrusių autorių eilėraščius, atrinktus iš rankraštnių rinkinių. Vienas pirmesnių tekstų – 1965–1975 m. slapta rašyti Antano Kryžanausko tremties atsiminimai *Už ką?*⁶²³. Kaip ir Grinkevičiūtės atveju, autorius apibūdino norą rašyti atsiminimus kaip moralinį bei istorinį įsipareigojimą liudyti ir atsakomybės atsiminti jausmą. Cituodamas Čilės poeto Pablo Nerudos eiles, poetas rašė: „Aš liudiju! Buvau,/ aš ten buvau, kentėjau./ Ir dabar patvirtinu aš viską vėlei!/ Ir jeigu nieks neatsimintų,/ aš – tas, kuris atsimena“⁶²⁴. Jam itin svarbus ir kalbėjimas žuvusiųjų vardu: [...], mirę taigoje vieno tenorėjo, kad apie jų kančias ir mirtį sužinotų tėvynė. Aš, vienas likusių gyvų ir sugrįžusių, vykdydamas jų testamentą, imuosi, kiek sugebėsiu, visa tai aprašyti“⁶²⁵.

Literatūrinėje spaudoje publikuoti ne tik autobiografiniai, memuariniai, dokumentiniai tremties tekstai, bet ir individualesnės, kūrybiškesnės jų refleksijos, dialogiški, vienas kitą papildantys arba, atvirkščiai, polemizuojantys komentarai. Būta ir kritiškesnių pasisakymų. Artūras Tereškinas, 1989 m. aptardamas *Poezijos pavasario* almanachą, prasarė, jog

⁶¹⁷ Vytautas Kubilius, „Sopulio ir protesto psalmės“, *Pergalė*, 1989, Nr. 1, p. 3–4.

⁶¹⁸ Antanas Miškinis, „Psalmės“, *Pergalė*, 1989, Nr. 1, p. 4–20.

⁶¹⁹ Algis Tomas Geniušas, „Lagerių gėla ir godos“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 14, Nr. 15, p. 12.

⁶²⁰ Henrikas Kuzmickas, Robertas Keturakis, „Svetima žemė“, *Nemunas*, 1988, Nr. 11, p. 6–7.

⁶²¹ Aidas Marčėnas, „Lietuvių poezijos seržantai“, *Metmenys* 1992, Nr. 63, p. 9–23.

⁶²² „Kruvinojo birželio aidai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 10, Nr. 24, p. 8.

⁶²³ Antanas Kryžanauskas, „Už ką?“, *Pergalė*, 1989, Nr. 2, p. 78–105; Nr. 3, p. 96–148; Nr. 4, p. 95–120.

⁶²⁴ *Ibid.*, Nr. 3, p. 96–148.

⁶²⁵ *Ibid.*, Nr. 2, p. 78.

jį skaitant, „darosi nejauku dėl to, kad Sibiras, tremtis, kruvinos pokario dramatos gali tapti mada, kaip mada tampa Viešpaties vardo besaikis vartojimas“⁶²⁶. „Neišeisime į ateitį vien su kančia ir kerštu kaip su privilegijomis“⁶²⁷ – pritariamai apibendrino Martinaitis. Tremties refleksijų gausa ir kultivavimas viešojoje erdvėje lėmė tai, jog tokia tremties, kančios poetika, atminties kultūra įgijo ideologizavimo bei politizavimo momentų ir tokiu būdu buvo desemantizuojamos. Pavyzdžiui, Brazdžionio fenomenas plėtojo tremties paradigimą, tačiau sykiu ją deformavo, kiek kontrastuodamas su Grinkevičiūtės, Miškinio refleksijomis⁶²⁸.

Viešosios atminties ir atminimo kultūros turinio reikšmės ne visuomet sutapo su asmeniškų liudijimų reikšmėmis. Tautiškumu besiremiantis ideologinis tremties aspektas, patriotiška tribūnų retorika, oratorinė poetika, masiškumas ir teatrališkumas ėmė dominuoti prieš asmeninę tyliąją ir giliają tragišką, autentišką, pirmiausia išjaustą, o ne išsakytą ar viešai demonstruojamą patirtį. Šią tendenciją 1990-aisiais pastebėjo ir Rimkus: „[...] laidotuvės, hiperbolizuotas nekrokultas tapo tokia kasdienybe, tokiu mūsų būties komponentu, kad net nepastebime, kaip jis mus užvaldė. [...] Masinė palaikų iš Sibiro pervežimo banga, neretai virstanti teatralizuotu veiksmu – ar ne to paties kelio rodyklė? Taip galima sukompromituoti pačią atminties idėją“⁶²⁹. Sibiro tremtinių refleksijų atveju vyravo priešinga tendencija – individualioji patirtis buvo universalizuojama ir kolektyvizuojama. Tremtiniai, vadinti „tautos vaikais“ suvokti kaip kolektyvinis herojus, o ne subjektyvizuotas, įsamenintas herojus.

Latvijoje Sibiro tremties atminimo kultūra taip pat formavosi Atgimimo laikotarpiu, tačiau intensyviau reflektuoti ji pradėta vėliau nei lietuvių. Viešojoje erdvėje iš pradžių vyravo fragmentiškos, epizodiškos refleksijos, didelė dalis išsamesnių tremties tekstų bei jų komentarų tuo metu publikuota išėivijos spaudoje. 1987 m. birželį, minint deportacijas, prie iliustracinės fotografijos savaitraščio *Literatūra un Māksla* redaktorius Čaklajis santūriai, su numanomais nutylėjimais užrašė: „tegul lieka minėjusiųjų sąžinei, kiek jie

⁶²⁶ Artūras Tereškinas, „Lyg malda ar giesmė...“, *Pergalė*, 1989, Nr. 9, p. 170–174.

⁶²⁷ Marcelijus Martinaitis, *op. cit.*, p. 8.

⁶²⁸ Vytautas Rubavičius, „Pašauktojo psalmės“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 25, Nr. 13, p. 12–13, 16; Algimantas Baltakis, „Nekorektiški lyginimai: atsiliėpimas į V. Rubavičiaus str. „Pašauktojo psalmės“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 15, Nr. 16, p. 5.

⁶²⁹ Vytenis Rimkus, „Mes niekam nereikalingi“, *Literatūra ir menas*, 1990 05 05, Nr. 18, p. 1.

klausė savo širdies balso, *Amerikos balso* ir *Laisvosios Europos* raginimų⁶³⁰. 1988 m. pavasarį savo poziciją išsakė jau atviriau, paminėdamas 1949-ųjų kovo mėnesio deportacijų aukas⁶³¹. Gegužę pradėti publikuoti Ojaro Mednio (*Ojārs Mednis*) tremties atsiminimų fragmentai⁶³² su priedu „Pradedame atsiminti, pradedame pasakoti“. Po šio „atminties energijos pliūpsnio“⁶³³ pasirodė ir kitų liudytojų atsiminimai⁶³⁴. Latvijoje tremties refleksijos suintensyvėjo 1989 m., pradėjus oficialiai vykdyti stalinistinių aukų atminimo politiką, priėmus ją reglamentuojantį įstatymą, atsiradus pirmosioms represuotųjų draugijoms. Daug skaitytojų dėmesio sulaukė 1990 m. pabaigoje publikuoti prancūzų literatūros vertėjos Maijos Silmalės (*Maija Silmale*) lageryje rašyti laiškai⁶³⁵. Lyginant su lietuvių Sibiro, lagerių tematikos tekstų mastais, kultūrinėje spaudoje jų vis tiek būta mažiau nei lietuvių. Asmeniniai liudijimai priimti kaip individualios atmintys ir (auto)biografijos, nepriklausomybės atgavimo metu vis dar buvusios tautos istorijos periferijoje.

1990 m. Latvijoje pasirodė pirmosios išsamesnės, didesnės apimties literatūrinės tremties interpretacijos. Vienas svarbesnių minėtinų pavyzdžių – dokumentinis Anitos Liepos romanas *Ekshumacija (Ekshumācija)*⁶³⁶, kurį pati autorė simboliškai yra pavadinusi savo tremties odisėjos pakartojimu. Po keturių ankstesnių neišlikusių romano versijų⁶³⁷, jo pasirodymas buvo ne tik ilgai lauktas, istorinis literatūrinis įvykis, bet ir tremtinius reabilituojantis, politinis, rezistencinis gestas⁶³⁸. Simboliškas jau pats romano pavadinimas –

⁶³⁰ Māris Čaklais, „Redaktora sleja“, *Literatūra un Māksla*, 1987 06 19, Nr. 25, p. 2.

⁶³¹ Māris Čaklais, „Redaktora sleja“, *Literatūra un Māksla*, 1988 04 01, p. 2.

⁶³² Ojārs Mednis, „Trīs burtnīcas“, *Literatūra un Māksla*, 1988, Nr. 23, p. 12; plg. Jānis Peters, „Sākam atcerēties, sākam stāstīt“, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 20, Nr. 21, p. 12.

⁶³³ Māris Čaklais, „Redaktora sleja“, *Literatūra un Māksla*, 1989 04 08, Nr. 14, p. 2.

⁶³⁴ „Vēstulu lapa“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 04, Nr. 26, p. 15; „Atbalstām pilnība“, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 05, Nr. 33, p. 10; Ausma Dimante, „Vorkutas ķieģeļnīcās“, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 05, Nr. 33, p. 19; G. Ciemiņš, „Latviešu kolonija Igaunijā“, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 05, Nr. 33, p. 10.

⁶³⁵ Maija Silmale, „Atbildi tam var dot tikai brīvība“, *Literatūra un Māksla*, 1990 12 08, Nr. 45, p. 11–12.

⁶³⁶ Anita Liepa, *Ekshumācija*, Rīga: Liesma, 1990. Fragmentai publikuoti *Rīgas Balss*, 1990 06 14, Nr. 113, p. 3, 6.

⁶³⁷ Pirmajā sudegino artimieji, už antrąją buvo nuteista, trečioji konfiskuota kalėjime, ketvirtąją sugraužė pelės.

⁶³⁸ Eva Birzniece, „Construction of Resistance Discourse in Latvian Post-Soviet literature about Deportations and Imprisonments“, *Revista Română de Studii Baltice*

Liepa pasitelkē palaiku, mirusiju iškasmu motyvā kaip atminties, prisiminimo metaforā. Cimdina savaitraštyje *Literatūra un Māksla* aptardama šī romanā, kaip tik labiausiai ir įvertino autorės drąsą ir atsakomybę pasakoti apie deportacijas ir kalinimus – sudėtingą Latvijos ir latvių tautos istorijos dalį, apie kurią kiti rašytojai ir istorikai ilgai vengė kalbėti⁶³⁹. Romanas aptartas ir *Karoge*. Latvių rašytojas, kritikas Visvaldis Lāms (*Visvaldis Lāms*) atsiliēpē apie jį taip pat palankiai, argumentuodamas, kad būtina prisiminti, kas nutiko latviams sovietmečiu. Pasak jo, didžiausia šio darbo vertē – atkaklus pasakotojo siekis sujungti nutildytą praeitį ir prarastus žmones su dabartimi ir dabar gyvenančiais⁶⁴⁰. Berelis buvo kritiškesnės nuomonės, pastebėdamas, kad romanas pasirodē kiek pavėluotai, nes tinkamiausias laikas kalbėti apie sovietų represijas jau yra praējęs. Jeigu jis būtų pasirodēs prieš 2–3 metus, tuomet jis būtų buvēs sensacija. Kritikas taip pat aptarē teksto literatūriškumo ir dokumentiškumo santykio problemā, keldamas klausimą, ar tradicinē realistinē proza pajēgi kalbėti apie tragiškā XX amžiaus patirtį – represijas, trėmimus, lagerius – taip, kad literatūrinē tikrovē sutaptų su dienoraščio tiesa; kyla abejonių, ar ji apskritai gali apie tai kalbėti, kol patirtis nēra išsikristalizavusi⁶⁴¹.

1991 m. publikuotas kitas ilgai lauktas, didesnį atgarsį sukėlēs ir Latvijoje iki šiol aktualus⁶⁴² romanas – Melanijos Vanagos (*Melānija Vanaga*) atsiminimai *Prie Vėlių upės (Vėlupes krastā)*⁶⁴³, įtvirtinēs autobiografinę tremties literatūros tradiciją⁶⁴⁴. Čaklajis, aptardamas Amerikos latvių laikraštyje *Laiks* spausdintus jo fragmentus, pavadino šį kūrinį detalumu išsiskiriančia kronika, pažangiausiu atsiminimų pasakojimu apie ištremtųjų

ši *Nordice*, The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies, Vol. 4, Issue 2, 2012, p. 175–193.

⁶³⁹ Ausma Cimdina, „Svešvārdi un jaunvārdi: ekshumācija, mitomānija”, *Literatūra un Māksla*, 1990 02 17, Nr. 7, p. 6.

⁶⁴⁰ Visvaldis Lāms, „Mūžam mūsējie”, *Karogs*, 1990, Nr. 7, p. 178.

⁶⁴¹ Guntis Berelis, „Romāns pret dokumentu”, *Karogs*, Nr. 7, 1990, p. 177.

⁶⁴² Latvių režisierius Viesturas Kairišas 2016 m. jo motyvais sukūrē vaidybinį filmā *Melanijos kronika (Melanijas hronika)*, kuris pelnē kelis nacionalinius apdovanojimus.

⁶⁴³ Melānija Vanaga, *Vėlupes krastā*, Rīga: Liesma, 1991; Melānija Vanaga, „Fragmenti no grāmatas *Vėlupes krastā*”, *Laiks*, 1992, Nr. 50–59, p. 6.

Dar žr. „Par brīvību un pienākumu. Saruna ar Melāniju Vanagu”, pierakst. Vija Jugāne, *Karogs*, 1995, Nr. 7–8, p. 15–22.

⁶⁴⁴ Imants Auziņš, „Kopceļu meklējot”, *Karogs*, 1989, Nr. 9, p. 129–132.

skausmų ir kančių kelią⁶⁴⁵. Atgavus nepriklausomybę, formavosi kritinė refleksija: organizuotos mokslinės diskusijos, aktualizuotos tremtinių integracijos problemos, atminimo politikos ir etikos klausimai.

Taigi tremties refleksijos literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje išryškino šiuos svarbius XX a. pab. atminties virsmo momentus: individuali, autobiografinė archyvinė, iki tol neviešinta ir nutylėta atmintis tapo viešąja, įgijo visuotinumą, išsiskaidžiusi ir daugiabalsė kolektyvinė atmintis buvo homogenizuota. Intensyviai viešinta ir reflektuota komunikacinė tremtinių atmintis įgijo ilgalaikės kultūrinės atminties bruožų, iš neformalios tapdama oficialiąja, iš privačios viešąja, iš lokaliai visuotinė, iš nacionalinės tarptautinė⁶⁴⁶. Lietuvoje šie procesai vyko ypač intensyviai. Tremtis čia buvo heroizuojantis, mitologizuojantis tautinės tapatybės matmuo, tautą vienijantis ir jungiantis dėmuo. Lietuvių tremtinių, kankinių tauta apibrėžta ne tik kaip auka – daug kentėjusi, naikinta, bet ir kaip tylieji herojai – ištvėrę visus sunkumus ir sugrįžę į tėvynę arba žuvę trokšdami į ją sugrįžti. Tremtis čia tapo savivokos ašimi ir centru, tremtinių bendruomenė sulaukė dėmesio ir už savo ribų, jų patirtis universalizuota, o jos raiška sinchronizuota. Latvių atveju tai vyko ne taip intensyviai. Literatūrinėje spaudoje būta daugiau kritiškesnių tremties istorijos artikuliuojamų atvejų, kaltės diskurso, aktyviau reikėsi išėivijos autoriai. Jų reflektuojama patirtis ryškiau suponavo atskirtį, buvimą periferijoje, kitoniškumą, įtemptą santykį su Latvijos tautine bendruomene. Tai plačiau aptariama tolimesniame skirsnyje.

5.1.3 Lietuvių ir latvių išėivijos patirties refleksijos

Latvių literatūrinėje spaudoje būta daugiau išėivijos refleksijų nei lietuvių. Iš dalies dėl to, jog Latvijoje emigracijos banga pokariu į Vakarų buvo didesnė nei Lietuvoje. „Mes tik dabar pradėjome rimtai pažinti tą savo tautos dalį, kuri išvykusi iš Latvijos į Vakarų“ – tokiu priedašu pradėtas *Literatūra un Māksla* 1989 m. rugpjūtį išspausdintas iki 1926-ųjų gimusių išėivijos⁶⁴⁷ latvių

⁶⁴⁵ Māris Čaklais, „Vienas dzimtas Sibiriāde“, *Literatūra un Māksla*, 1991 05 15, Nr. 39, p. 8.

⁶⁴⁶ Plg. „Memory and Political Change: Introduction“, *Memory and political change*, eds. Aleida Assman and Linda Shortt, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, p. 8–9.

⁶⁴⁷ Jų išvykimas vadinamas emigracija.

menininkų sąrašas⁶⁴⁸. „Tremtis faktiškai yra pasibaigusi, tačiau subjektyviai daugumai ji prasidėjo tik dabar. Iki tol mes laukėme“⁶⁴⁹ – po metų prasitarė savo patirtį reflektuodama Gūtmanė.

1990 m. pabaigoje savaitraštis *Literatūra un Māksla*, dar labiau intensyvindamas bendravimą su išeivija, organizavo susitikimus su rašytojais⁶⁵⁰. Šiame savaitraštyje pradėtos spausdinti jų autobiografijos⁶⁵¹, laiškų fragmentai, atsirado literatūros istorijos ir kritikos skiltis⁶⁵². Svarbiu tarpininku tarp latvių Latvijoje ir išeivijoje bendruomenių tapo Nollendorfas. Literatūrinėje spaudoje pasirodė jo kreipimasis „Latvians pasaulyje ir gimtinėje“, kuriame literatūrologas aptarė ir prieštarinę, ribinę išeivių būseną, nereikalingumo, svetimumo jausenas. Skatindamas keisti požiūrį į išvykusiuosius, jis argumentavo, kad tremties visuomeninė integracija gali turėti didelės įtakos Latvijos kultūros kūrimui ir kiekvienas išvykęs latvis gali būti Latvijos kultūros atstovas, kultūros atašė⁶⁵³. Taigi siūlyta suvokti išeivius, kaip Latvijos kultūros dalį, svarbų latvių tautos savimonę formuojantį veiksnį. Būdamas išeivijos bendruomenės narys, jis ir pats juto minėtą svetimumą, o savo būseną prilygino pasakų herojui Antiniui, kuris neturi aukso žirgo ir viską turi pasidaryti pats. „Tai mano latviško tikėjimo paaiškinimas ir įsitikinimas, mano kartais, rodos, beviltiško darbo išeivių visuomenėje paaiškinimas, sykiu tai išeivijos latvių ir latvių tautos nesugebėjimas įgyvendinti savo svajonių ir negalėjimas sudabartinti bendrų prisiminimų. [...] Gali būti, kad manyje yra kažkas giliai tremtiniško. Kai visas pasaulis yra namai, kur tada iš tiesų namai? Tuomet svarbu judėti, kad namų iš tiesų niekur nebūtų, jog tikrieji namai nedingtų. Be to, tremtyje daugelis priverstas gyventi keletą gyvenimų“⁶⁵⁴.

⁶⁴⁸ Latvijas mākslinieku savienības mantojuma komisija, „Latviešu mākslinieki emigracijā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 15.

⁶⁴⁹ Margita Gūtmane, „Vēstules mātei”, *Karogs*, Nr. 11, 1995, p. 115.

⁶⁵⁰ Herberts Vītols, „Ciemīņi redakcijā”, *Literatūra un Māksla*, 1990 12 29, Nr. 48, p. 3.

⁶⁵¹ Aivars Ruņģis, „Autobiogrāfiskas piezīmes”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 03, Nr. 24, p. 10; „Trimdas rakstnieku autobiogrāfijas”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 5.

⁶⁵² Viktors Hausmanis, „Trimdas literatūras vesture”, *Literatūra un Māksla*, 1992 03 06, Nr. 8, p. 3.

⁶⁵³ Valters Nollendorfs, „Latviešiem pasaulē un dzimtenē”, *Literatūra un Māksla*, 1990 03 24, Nr. 12, p. 12.

⁶⁵⁴ Valters Nollendorfs, „Dažas piezīmes pašam par sevi”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 5.

Nepriklausomybės metais prie šios iniciatyvos prisijungė ir *Karogs* redakcija, vykdžiusi interviu⁶⁵⁵ su išeivijos autoriais⁶⁵⁶. Pastarieji tremties patirtį apibrėžė labai įvairiai: kaip dvasinės egzistencijos fenomeną, ilgą kelionę, katastrofą, susvetimėjimą, latvių kultūros tęsinį ir mokymąsi, išsilavinimą, tamsius, gilius, akivarus, siaubingos praeities šešėlius ir džiaugsmą dėl to, kas nuveikta. Rašytoja Laima Kalniņa (*Laima Kalniņa*) paminėjo, kad dvasinė, vidinė tremtis egzistavo dar anksčiau nei fizinė. Ji emocionaliai apibūdino savo prieštaringas jausenas išvykstant: „troškimui išvykti priešinosi noras pasilikti, nepaleisti gražiosios, vienintelės žemės, savo mažo Kuršo kampelio Ventos krašte, kuriame tomis lemtingomis išsiskyrimo dienomis aš kartą pajutau tokį stiprų troškimą jį išlaikyti, rodės, man reikia kristi veidu į žemę, įsikąsti į žolę, įsikibti į ją visomis jėgomis, neišeiti, neatiduoti“⁶⁵⁷.

Išeivijos patirtis refleksijose sieta, o kartais ir tapatinta su įvairialypėmis „svetimybės“⁶⁵⁸ būsenomis. Robertas Mūkas (*Roberts Mūks*) apibūdino savo gyvenimą išeivijoje kaip ketveriopo tremties-svetimumo patirtį: svetimumą sau pačiam, aplinkai, artimiesiems ir Latvijai⁶⁵⁹. Svetimumas tapo ir pagrindiniu išeivių literatūros motyvu, jų literatūrinės biografijos dėmeniu. Pasak jos, „visa išeivijos literatūra yra apie svetimumo temą, apie mūsų atsiminimus, racionalius arba neracionalius ryšius su gimtine, apie gebėjimą ar nesugebėjimą apsiprasti naujose žemėse. Apie ką tik berašytume, rašome apie tremtį. Ir iš šios traumos negalima išsilaisvinti, ją nešame lyg kuprą ant nugaros“⁶⁶⁰. Taigi tremtis tiek asmeniniuose liudijimuose, tiek literatūrinėse refleksijose sieta su negatyviomis patirtimis, laikyta neišgydoma trauma.

Tremtinio, svetimmojo savivokai formuotis nemažai įtakos turėjo ir žinomesni kitų šalių literatūrinių biografijų ir autobiografinių liudijimų pavyzdžiai, tapę kolektyvinės atminties matmeniu. Latvijoje daug atgarsio sulaukė 1988 m. pasirodžiusi, vėliau į kitas kalbas pradėta versti bulgarų kilmės prancūzų lingvistės, filosofės Julijos Kristevos knyga *Svetimi sau patiems* apie vidinę, dvasinę tremtį. Sykiu tai istorija apie bėgimą,

⁶⁵⁵ „Trimdas fenomens“, *Karogs*, 1993, Nr. 9, p. 182–190.

⁶⁵⁶ Andrejs Eglītis, Andrejs Irbe, Laima Kalniņa, Roberts Mūks, Dzintars Sodums, Benita Veisberga, Līvija Volkova.

⁶⁵⁷ Laima Kalniņa, *op. cit.*

⁶⁵⁸ *Svešniecība*.

⁶⁵⁹ Roberts Mūks, „Trimdas fenomens“, *Karogs*, 1993, Nr. 9, p. 187.

⁶⁶⁰ Aija Janelsiņa-Priedīte, „Mēs paši sev esam svešinieki“, *Karogs*, 1993, Nr. 9, p. 171–181.

neegzistuojančios pažadėtosios žemės paieškas ir žmogaus svetimumą sau pačiam, vidinį susiskaldymą. Ši problematika plėtota ir periodikoje. „Mums atrodė, kad atėjo tikrasis laikas pažiūrėti šiuo aspektu į save. Latviai, išbarstyti po platųjį pasaulį, ir latviai čia, mažajame jūros išduobtame krašte – tie patys ar kiti?“⁶⁶¹ – svarstė literatūrologė Inesė Treimanė (*Inese Treimane*), pristatydama Kristevos knygą *Karogo* skaitytojams. Įdomūs jos pastebėjimai apie latvių tremtį kaip neišvengiamą lemtį ir tikėjimą jų ateitimi, sugrįžimu: esą, tai lėmusi kažkokio aukštesnio proto logika, o latviai savo istoriniame kelyje tiesiog ją realizavo – klajojo po pasaulį, jog grįžtų stipresni, išmintingesni ir „laimingai gyventų“. Toks fatalistinis požiūris sykiu kūrė ir sionizmo ideologijai artimą tremties bei sugrįžimo mitologiją. Siužetiškai jie artimi aptartos Jakimavičiaus „Sakmės“ motyvams, tik juose mažiau dramtizmo. Jakimavičiaus poemoje siūloma išeiti, palikti miestą, o šiuo atveju autorė siūlo tiesiog gyventi, priimti gyvenimą bet kokiomis aplinkybėmis, net jei jis ne visuomet džiugus ar logiškas.

Tremties patirtis perteikta ir poetinėmis eilutėmis. *Avots* periodiškai publikavo išėivijos poezijos pavyzdžių⁶⁶² bei jų literatūrologinių komentarų⁶⁶³. Ne kartą poetiškai savo egzistencines svetimumo būsenas aprašė žymus Švedijos latvių poetas Juris Kronbergas (*Juris Kronbergs*), į poezijoje (re)konstruojamą pasaulį įterpdamas biografinių motyvų. Pastaruosius ypač išplėtojo vėlesniajame eilėraščių rinkinyje *Tremties anatomija*⁶⁶⁴. Dalis šio autoriaus kūrinių publikuoti ir literatūrinėje spaudoje. Pavyzdžiui, 1990 m. savaitraštyje *Literatūra un Māksla* skelbtuose eilėraščiuose tremtis atskleista kaip tėvų likimo dalis, iš anksto apspręsta lemtis gimti užsienio šalyje ir būti „prakeiktais užsieniečiais“: „Mums tremtis./ Lygiai kaip visata./ Buvo be pradžios ir be pabaigos./ Pats laikas ir erdvė buvo tremtis./ Kosmosas, į kurį mūsų tėvai/ Išmesti./ Išvirškščia orbita, kurioje yra jų gyvenimai./ Antipasaulis, svetima planeta/ Monolitinėje švedų visuomenėje“⁶⁶⁵. Panašias jausenas patyrusi latvių rašytoja, literatūrologė,

⁶⁶¹ Inese Treimane, „Priekšvārds rakstam jeb tēmas pieteikums“, *Karogs*, 1993, Nr. 9, p. 170.

⁶⁶² „Trimdas dzeja“, *Avots*, 1989, Nr. 2, p. 20–27.

⁶⁶³ Anda Kubuliņa, „Dažas formas un satura meklējumu paralēles, arī atšķirības trimdas un mūsu dzejā“, *Avots*, 1989, Nr. 2, p. 23–26.

⁶⁶⁴ Juris Kronbergs, *Trimdas anatomija: dzejoļu izlase 1970-1991, dzejoļi ārpus krājumiem 1993-2008*, Rīga: Mansards, 2009.

⁶⁶⁵ Juris Kronbergs, „In memoriam: Brūno Kalniņš (1899.–1990.)“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 6.

kultūros tyrinėtoja Zenta Maurina (*Zenta Mauriņa*) dar sovietmečiu užsiminė apie Švedijoje gyvenančiųjų tautiečių atskirtumo jausmą, žmogiškojo kontakto trūkumą, vidinę vienatvę, kurią ji apibūdino kaip didžiausią to laikmečio ligą⁶⁶⁶. Savo prieštarinę išėivijos patirtį, „naujųjų latvių“ likimą, jų dramas ankstesniame poskyryje aptartame romane *Lačplēsis tremtyje ir didvyrių konferencija*⁶⁶⁷ perteikė ir Suodumas, beveik aštuoniolika metų gyvenęs Švedijoje.

Išėiviai savo prieštarinę būsenas intensyviai reflektavo periodiniuose literatūriniuose leidiniuose – juose jie galėjo pasisakyti ir būti išgirsti. Dvilypes jausenas stiprino ir tai, jog jie jautė tiek vidinį, tiek išorinį svetimumą. Išėivija visais laikais vertinta nevienareikšmiškai – gyvenančių užsienyje ryšys su Latvija buvo prieštarinę, tiek būdami gimtinėje, tiek svetur jie jautėsi svetimi ir tai dažnai kėlė ginčų, kontroversijų ir nesutarimų. Dauguma išvykusiųjų skelbė, jog atgavus nepriklausomybę grįš į Latviją. Tačiau kai tai 1990-aisias įvyko, tik dalis jų grįžo. Didelis skaičius grįžusiųjų jautė stiprų atotrūkį tarp savęs ir Latvijos latvių. Gimtinėje jie jautėsi nesuprasti ar nereikalingi⁶⁶⁸. Išėivijos, egzilio sampratą stipriai buvo paveikusi ir sovietmečio propoganda, skatinusi politinius išėivius vadinti savo noru išvykusiais emigrantais, bastūnais⁶⁶⁹.

Panašia atskirties patirtimi literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje Atgimimo laikotarpiu dalijosi ir lietuvių išėivijos bendruomenės nariai. Nepalankūs jų atžvilgiu buvo ir kai kurie valstybiniai politiniai sprendimai, naujai priimti Lietuvos Respublikos Pilietybės įstatymai, dėl kurių daugelis išvykusiųjų pasijuto įžeisti, atstumti. Mariaus Katiliškio romano pavadinimas *Išėjusiems negrįžti*⁶⁷⁰ tapo simboliniu išėivijos diskurso leitmotyvu, tik naujai kontekstualizuotu Atgimimo sociokultūrinėmis aplinkybėmis. „Vis dėlto

⁶⁶⁶ Zenta Mauriņa, „Kontaktu trūkums kā mūsu laika slimība”, *Avots*, 1991, Nr. 5–6, p. 36–38.

⁶⁶⁷ Ausma Cimdiņa, „Labprātīgās migrācijas: par Dz. Soduma grām. „Lačplēsis trimdā”, *Literatūra un Māksla*, 1991 02 23, Nr. 6, p. 4.

⁶⁶⁸ Plačiau žr. Maija Hinkle, *op. cit.*, p. 517. Inta Gāle-Kārpentere, „Trimda kā dzīves attīstības modelis”, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1994, Nr. 4, p. 19–24.

⁶⁶⁹ Žr. Juris Rozītis, *Displaced Literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Baltic Languages, 2005.

⁶⁷⁰ Marius Katiliškis, *Užuovėja. Išėjusiems negrįžti*, Vilnius: Vaga, 1990. Pirmą kartą išleistas 1958 metais.

sugrįžta⁶⁷¹ – tokiu priedašu 1989 m. mėnraštyje *Knygnešys* publikuotos minėto romano ištraukos.

Refleksijomis spaudoje siekta išvykusius, nutolusius tiek fiziškai, tiek kultūriškai, tiek morališkai, grąžinti į lietuvių kultūrinę erdvę, konstruojant pozityvų jų vaizdinį. Kultūrinius ryšius su išeivija palaikęs *Gimtas kraštas* spausdino užsienio šalyse artimųjų ieškančių asmenų sąrašus. 1988 m. *Sietyne* atsirado išeivijos rašytojų kūrybos skiltis „Lieptai“. 1989 m. *Nemuną* papildė publikacijų ciklas, skirtas išeivijos poetams *Išėjusiųjų sugrįžimas*⁶⁷², *Pergalę* – skiltis „Išėję ilgon kelionėn...“, kurioje spausdinti juos pristatantys tekstai bei poetinė kūryba. Pavyzdžiui, dar 1988 m. minėtame mėnraštyje publikuotas Antano Škėmos romanas *Balta drobulė*⁶⁷³. „Sugrįžimu“ pavadinta ir viena iš kultūros fondo programų, siekusi grąžinti į Lietuvą išeivijos kultūros ir meno palikimą. „Ar buvo tai sugrįžimas, ar tik viešnagė? – svarstė po keturiasdešimt penkių metų į Lietuvą trims savaitėms sugrįžęs poetas Kazys Bradūnas. Suabejojo, bet visgi dviejų poezijos rinktinių pasirodymą Lietuvoje pavadino sugrįžimu, argumentuodamas, kad jo „poezijos šaknys savo temų ir žodžių gyvastį siurbia iš buitinio ir istorinio tautos šaltinio, kurio stebuklingosios ir niekad neišsemiamos versmės yra ir bus tik Lietuvoje“⁶⁷⁴.

Spaudoje aktualizuojant išeivijos kontekstą, neretai apeliuota į išvykusiųjų sentimentus tėvynei, patriotiškumą, lietuviškumą. „Šitiek metų mūsų išeiviai, rodos, donkichotiškai kentėdami patyčias, saugojo nepriklausomos Lietuvos ugnelę, dainavo vaikams valstiečių dainas ir graudžiai šokdami pjovė šieną ant betono stiklinių dangoraižių papėdėj“⁶⁷⁵ – *Šiaurės Atėnuose* publikuotame interviu su Sauliumi Sužiedėliu ir Kęstučiu Girniumi, pavadintu „Ar sugrįš išėję?“, kontrastingas išeivių gyvenimo realijas idealizuotai apibūdino Šaltenis.

Itin ryškiau, heroizuotu išeivijos atstovu tapo Vokietijoje, vėliau ilgą laiką Amerikoje gyvenęs „tautos šaukliu“, „tautos vedliu“ vadintas Brazdžionis. Kaip aptardamas jo kūrybą 1989 m. pastebėjo Nastopka, poetas kalbėjo „kaip pranašas į uolą kalamais žodžiais, kuriuos laiko dantis aprtrupino arba pavertė marmurine klasika“⁶⁷⁶. „Tremtinių kančios sparčiai virsta literatūrine

⁶⁷¹ „Vis dėlto sugrįžta“, *Knygnešys*, 1989, Nr. 8, p. 26.

⁶⁷² Julius Keleras, „Išėjusiųjų sugrįžimas“, *Nemunas*, 1989, Nr. 2, p. 32–33.

⁶⁷³ Antanas Škėma, „Balta drobulė“, *Pergalė*, 1988, Nr. 6, p. 22–78; Nr. 7, p. 9–47.

⁶⁷⁴ Kazys Bradūnas, „Po viešnagės“, *Literatūra ir menas*, 1991 04 06, Nr. 14, p. 2.

⁶⁷⁵ Saulius Šaltenis, „Ar sugrįš išėję?: interviu su Sauliumi Sužiedėliu ir Kęstučiu Girniumi“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 01 24, Nr. 4, p. 3.

⁶⁷⁶ Kęstutis Nastopka, „Sugrįžtantys žodžiai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 12, p. 114–121.

produkcija, per visus leidinius kūlvirsčiom lekia Kristus, Rūpintojėlis, Brazdžionis...⁶⁷⁷ – užsiminė Sigitas Parulskis. O poetas Vytautas Bložė prisipažino jaunystėje atmintinai mokėjęs beveik visą Brazdžionio rinkinį *Per pasaulį keliauja žmogus*⁶⁷⁸. Didelį Brazdžionio populiarumą ir jo kūrybos vertę lėmė ne tiek kultūrinis, estetiškas, kiek kolektyvinis visuomeninis, politinis matmuo, skelbta socialinė misija. Be to, tautiškas poezijoje ir visuomeninėje laikysenoje buvo tapęs moraline ir kultūrine kategorija⁶⁷⁹. Jo eilėraštis „Šaukiu aš tautą“ Atgimimo laikotarpiu visuotinumu prilygo Vinco Kudirkos „Tautiškai giesmei“ ar Maironio „Lietuva brangi“.

Literatūrinė, kultūrinė spauda intensyviai palaikė Brazdžionio fenomeną. Poeto sugrįžimas į Lietuvą 1989 m. vadintas „nepaprasta vizija“⁶⁸⁰, „pavasarinis potvynis“⁶⁸¹. Sugrįžusį su gėlėmis ir vėliavomis pasitiko minios žmonių. „Buvau sutiktas, priimtas su neįsivaizduojamu nuoširdumu – ir kolegų rašytojų, ir žmonių, lyg būčiau jų senas pažįstamas“⁶⁸² – džiaugėsi pats Brazdžionis, dalindamasis apsilankymo prisiminimais. Jo žygis per Lietuvą, patetiški susitikimai su tremtiniais tapo masinėmis valstybinio lygmens iškilmėmis⁶⁸³. *Pergalėje* tuo metu išspausdinta antologijos *Tremties metai* dalis⁶⁸⁴ ir kiti eilėraščiai susilaukė didelio skaitytojų susidomėjimo, o daugiau nei 100 000 egzempliorių tiražu išleista rinktinė *Poezijos pilnatis*⁶⁸⁵ buvo kaip mat išgraibstyta. Į šį rinkinį įtraukto eilėraščio žodžiais sakant,

⁶⁷⁷ Sigitas Parulskis, „Laiškai Profesoriumi, arba jauno žmogaus pastabos apie R. Gavelio romaną *Jauno žmogaus memuarai*“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 4.

⁶⁷⁸ Vytautas Bložė, „Tikroji tėvynė“, *Literatūra ir menas*, 1990 08 11, Nr. 32, p. 1.

⁶⁷⁹ Julius Keleras, „Bernardas Brazdžionis: tarp tautiškumo ir tikėjimo“, *Nemunas*, 1989, Nr. 3, p. 23.

⁶⁸⁰ Žr. „Tarsi nepaprasta vizija“, parengė Leonas Peleckis, *Literatūra ir menas*, 1989 05 20, Nr. 21, p. 1, 4.

⁶⁸¹ Aleksandras Šidlauskas, „Žodis apie Brazdžionį Lietuvoje“, *Aidai*, 1989, Nr. 3, p. 221.

⁶⁸² „Bernardas Brazdžionis: Noris apglėbti visą Lietuvą: su poetu kalbasi Leonas Peleckis“, *Literatūra ir menas*, 1991 03 09, Nr. 10, p. 2.

⁶⁸³ Poeto sugrįžimas kaip istorinis įvykis įamžintas ir meniniuose sumanymuose. 1997 m. sukurtas dokumentinis filmas *Bernardas Brazdžionis. Sugrįžimas* (rež. Algirdas Tarvydas), 2001 m. – vaizdo filmas *Vėtrose nepaklydęs. Poeto Bernardo Brazdžionio sugrįžimai* (aut.: Petras Palilionis, Petras Garnys, Vytautas Balsys ir kt.), 2002 m. išleista knyga *Poetas Bernardas Brazdžionis grįžta į Lietuvą: fotografijos, eilėraščiai, straipsniai*.

⁶⁸⁴ Bernardas Brazdžionis, „Tremties metai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 5, p. 13–19.

⁶⁸⁵ Bernardas Brazdžionis, *Poezijos pilnatis*, Vilnius: Lietuvos kultūros fondas, 1989, p. 701.

„sugrįžimo žiedas skleidės ant gimtinės žemės“⁶⁸⁶. Brazdžionis priimtas lyg tautos herojus, mesijas, įveikęs sunkumus, sugrįžęs į tėvynę, „kaip vaidila, jėgingas vilties iliuzijos heraldas“⁶⁸⁷. Poeto atvykimas sykiu buvo abipusis likusiųjų Lietuvoje ir išvykusiųjų pripažinimas, vertės patvirtinimas.

Refleksijomis spaudoje kartoti išėjimo–sugrįžimo motyvai reiškėsi kaip viena iš mitologizuoto mąstymo apraiškų formų. „Vis dar norima laukti mesijo, tikėti pranašu, pasikliauti stebukladariu, gyventi mitologizuotame pasaulyje“⁶⁸⁸ – apie visuomenės tikėjimą, išrinktųjų garbinimą užsiminė Martinkus. Toks laukimas sykiu perteikė ir Atgimimo būsenas – sustojusio tėstinio laiko pojūtį, neapibrėžtus ateities lūkesčius ir iliuzijas. Amžino sugrįžimo mitą priminė ir 1991 m. *Metuose* publikuotas Milano Kunderos romanas *Nepakeliama būties lengvybė*⁶⁸⁹.

Išėivijai priskirtas ne tik abstraktaus pobūdžio mesijiškas, sakralizuotas vaidmuo, bet ji sieta ir su pragmatiškėmis vertėmis – naujomis idėjomis, ekonomine gerove. Tiek latvių literatūrinėje spaudoje refektuotas svetimumas, tiek lietuvių sugrįžtančiųjų laukimas sykiu perteikė ir krizines Atgimimo laikotarpio kintančios, nestabilios, fragmentuotos modernių laikų tapatybės būsenas.

5.2 Agrarinis-gamtinis atminties matmuo

Atgimimo laikotarpiu plėtotą tremties, išvietinimo ir svetimumo paradigmą papildė nykstančios žemdirbiškosios, valstietiškosios kultūros ir kraštovaizdžio vaizdiniai, tapę agrarinės tradicijos bei jos sukurto kultūrinio mentaliteto kaitos ir nykimo atspindžiais. Rašytojai, literatūrologai, žurnalistai literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje vis dažniau apraudojo⁶⁹⁰ „šiuropiai tuščią ir bedvasę šiuolaikinio kaimo egzistenciją“⁶⁹¹ ir „žemės

⁶⁸⁶ Ibid., „Sugrįžimo žiedas“, p. 555.

⁶⁸⁷ Jurgio Gliaudos frazė, žr. Keleras, *Idem*, p. 23.

⁶⁸⁸ Vytautas Martinkus, „Rašytojo žodis: mitas ar tikrovė?“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 24, Nr. 39, p. 3.

⁶⁸⁹ Milan Kundera, „Nepakeliama būties lengvybė“, iš čekų k. vertė Almis Grybauskas, *Metai*, 1991, Nr. 6, p. 7–34, Nr. 7, p. 8–56, Nr. 8, p. 67–97.

⁶⁹⁰ Žr. Jūratė Sprindytė, *Prozos būsenos: 1988–2005*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

⁶⁹¹ Audronė Žentelytė, „Valstietiškas baltų epas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 139–150.

sopulius“⁶⁹². Keičiantis sociokultūrinei situacijai, spaudoje plito tradicine tapusi išrautų šaknų metafora, aptarinėtos žemės praradimo problemos, pavyzdžiui, žemės ir sodybinių sklypų reformos. Kaimo nykimas suvoktas kaip tradicijų, dvasinių vertybių, bendruomeninių ryšių netektis. Tokias tendencijas formavo tiek kultūrinis to meto kontekstas, tiek fizinėje tikrovėje, kasdienybėje, anapus kultūros lauko vykę pokyčiai. Refleksijomis (re)konstruotas daugiadėmenis diskursas, kurio centre atsидūrė kelios artimos ir tarpusavyje susijusios sąvokos: *kaimas, gamta, žemė, sodyba, gimtinė*. Išryškintos ne tiek konkrečių, jomis įvardijamų erdvių, vietų ar vietovių tiesioginės, geografinės, topografinės, bet naujai įgytos abstrakčios, visuminės, kultūrinės, simbolinės jų reikšmės.

1990 m. prarastos gimtinės, namų motyvai literatūrinėje spaudoje tapo vienu aktualiausių komunikacinės atminties dėmenų. Kaip ir tremties patirties atveju, jie buvo perduodami ne tik autentiškais liudijimais ir (auto)biografijomis, bet ir simboliniais, mitologizuotais, ritualizuotais bendruomeninių pasakojimų, primenančių baltų valstietiškąjį epą⁶⁹³, pavidalais. Juose dominavo romantizuotas lietuvių, latvių, kaip žemdirbių tautų, kilusių iš kaimo kultūros, naratyvas. Jį intensyviausiai plėtojo vyresniosios kartos autoriai įvairių žanrų bei pobūdžio refleksijomis – nuo jausmingų, asmeninių savo giminės istorijos ar vietovės atsiminimų, grožinių tekstų iki publicistinių apžvalgų bei faktografinių reportažų.

5.2.1 Tarp archajiškumo ir tautiškumo

Latvių literatūrinėje erdvėje intensyvesnis agrarinės patirties perinterpretavimas prasidėjo XX a. 9 dešimtmečio pabaigoje. Nuo 1988 m. Latvijoje pradėtas leisti atskiras periodinis leidinys, pavadinimu *Kaimo laikraštis (Lauku Avīze)*⁶⁹⁴, tuo metu tapęs vienu populiariausiu savaitraščiu, 1990 m. turėjęs daugiau nei 310 000 abonentų. Pagrindiniu, apibendrintu priklausymo gamtiškai, valstietiškai tradicijai simboliu tapo žemė. „Magiškas žodis „žemė“ užvaldė žmonių protus“⁶⁹⁵ – švelniai ironizuodama, konstatavo

⁶⁹² Anda Plēsuma, „Romāns par zemes un cilvēku sāpi“, *Rīgas Balss*, 1989 07 11, Nr. 159, p. 5; Vija Upmale, *Zemes sāpe*, Rīga: Liesma, 1989; Ildze Kronta, „Vai tev nesāp zeme?“, *Cīņa*, 1989 07 14, Nr. 161, p. 3.

⁶⁹³ Žentelytės terminas.

⁶⁹⁴ Dabar *Latvijas Avīze*.

⁶⁹⁵ Anna Rancāne, „Zemnieks badā nenomirs“, *Diena*, 1991 05 09, Nr. 86, p. 1–2.

poetē, tuometinė dienraščio *Diena* žurnalistė Ana Rancanė (*Anna Rancāne*). Net rašytoja Ilzė Indranė (*Ilze Indrāne*, tikt. *Undīna Jātniece*), pati rašiusi gamtiškąją tematiką, šį polinkį pavadino fanatišku⁶⁹⁶.

„Latvijos atgimimas neįsivaizduojamas be kaimo atgimimo“⁶⁹⁷ – taip skambėjo viena iš tuo metu vyravusių nuostatų, pagrįsta tiek kultūriniais, tiek pragmatiniais, socialiniais, tiek moraliniais, romantiniais argumentais. Poetė Laima Lyvena (*Laima Līvena*) 1992-aisiais visuotiniame rašytojų suvažiavime *Karogs* redaktorių paklausta, kas ją labiausiai neramina, išskyrė ir nykstančio kaimo problemą, miesto aplinką pavadindama prispjaudyta ir smukdančia bei paminėdama, kad atgimę Latvijos regionai, ypač Latgala, sustiprintų Latviją. Jos pačios žodžiais sakant: „[...] visa latvių kultūra visais laikais kilo iš kaimo aplinkos ir būtent ten yra visų latvių dvasiniai turtai“⁶⁹⁸. Tokių vertinimų Atgimimo laikotarpiu būta ir daugiau. Agrarinis matmuo populiarintas jau vien dėl politizuotų istorinių, socialinių aplinkybių: tuo metu buvo naujai perinterpretuojamas kultūrinėje atmintyje įtvirtintas pirmosios Latvijos Respublikos, žemdirbių „aukso laikų“ vaizdinys, kuriame Ulmanis reprezentavo latvių tautos žemdirbio tipą⁶⁹⁹. Šią prielaidą savo tyrimais yra pagrindusi ir Zelčė. Pasak jos, kai miestus užplūdo atvykėliai, žemdirbystės veikla išliko latviška ir todėl suvokta kaip tautinės savasties dalis, o sąvokos „kaimietis“, „sodietis“ vartotos kaip „latvio“ sinonimai⁷⁰⁰. Latvių tautos istorija, svarbiausi Latvijos politiniai, socialiniai įvykiai sieti su žemdirbystės istorija⁷⁰¹. Tuo pasinaudojo ir sovietinė ideologija, propagavusi žemdirbystės kultą. Tačiau XX a. pab. tai buvo ne tik tautiškumo puoselėjimas, bet ir lokalias, autentiškos vietos atminties ir tradicijų saugojimas.

Reaguojant į vykusius socialinius pokyčius, švelniai pamoralizuojant ir paauklėjant, refleksijose kaip vertybė pabrėžtas sėslumas, pastovumas, ryšys ir prisirišimas prie gimtosios vietos ir namų erdvės. „Latvis iš esmės yra sėslus

⁶⁹⁶ „Atgriešanās. Dzidras Briedes intervija ar Ilzi Indrāni”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 16, Nr. 50, p. 1.

⁶⁹⁷ Kārlis Vilsons, „Lauksaimniecības atjaunošanās Latvijā”, *Lauku Avīze*, 1989 10 13, Nr. 41, p. 8.

⁶⁹⁸ Žr. „Latvijas rakstnieku pilnsapulce: Atbildes ierakstījusi un apkopojusi Cilda Pelīte”, *Karogs*, 1992, Nr. 9, p. 217–231.

⁶⁹⁹ Elmars Pelkaus, „Es nākšu atpakaļ, vai ne?”, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 4.

⁷⁰⁰ Vita Zelče, „Lauku vērtība”, *Agora* 5, 2006, p. 258.

⁷⁰¹ Arturs Boruks, *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā no senākiem laikiem līdz mūsdienām*, Rīga: Grāmatvedis, 1995.

žemdirbys, jis nelaksto aplink, nemigruoja, nes Latvija negali išlikti kaip migruojama teritorija⁷⁰² – tokius apibendrinimus interviu padarė žurnalistas Guntis Feldmanis. Simbolinė tėvų žemė, gimtinė, kad ir mažas „savas kampelis“ suvokti kaip sakrali, iš kartos į kartą perduodama vertybė, sykiu – latvių tautinės tapatybės pagrindas⁷⁰³. „Žemė po mūsų kojomis atsiradusi iš „protėvių kūno ir kaulų“ ir tokiu būdu tapusi ta šventa jungtimi, kuri mus laiko ir išlaiko“⁷⁰⁴ – minėtą mintį patvirtino ir Indranė kalbėdama apie įgimtą, vidinę, intuityvią savosios vietos trauką ir artėjimą jos link. Tokia kolektyvinės atminties kultūra primena primityviųjų, archajinių bendruomenių atminties (re)konstravimo principus – protėvių tradicijų ir papročių perėmimą, jų kartotę tiek žodinėmis, folklorinėmis formomis, tiek veiksmis ir gestais, mitologizavimo, heroizavimo praktikomis. Šią atmintį taip yra apibūdinęs ir Nora, siejęs jos pabaigą būtent su agrarinės visuomenės, žemdirbiškos kultūros išnykimu⁷⁰⁵.

Valstietiškoji, žemdirbiškoji tradicija (re)konstruota ir literatūrinėmis refleksijomis. „Latvijos žemė – šventas tautos paveldas“⁷⁰⁶ – priminė savaitraščio *Literatūra un Māksla* skaitytojams patriotines, daina virtusias poeto Leonido Breikšo (*Leonīds Breikšs*) tarpukario laikų eiles⁷⁰⁷ literatūrologas Bronislavas Tabūnas (*Bronislavs Tabūns*). Jo žodžiais sakant, „latvių rašytojai nuolat vaizdžiai rašė žemės istoriją, o valstietiškoji literatūra tapo jiems gerai pažįstama kaimo gyvenimo liudytoja ir latviškos dvasios reiškėja“⁷⁰⁸. Savo šį teiginį jis pagrindė, apžvelgęs svarbesnius XIX a. pab.–XX a. žemės, gamtos tematiką plėtojusius literatūrinius kūrinius, apimančius ir realizmo tradiciją, sovietmečio realijas, ir sociologines refleksijas, ir mistifikavimą, ir filosofinių prasiū paieškas. Net Bankovskis užsiminė apie sunaikintą sodybų namų dvasią⁷⁰⁹.

⁷⁰² „Nedrīkst krist vēl zemāk”: Guntis Feldmanis intervē Pēteri Cimdiņu”, *Literatūra un Māksla*, 1989 09 23, Nr. 39, p. 1–2.

⁷⁰³ Ēvalds Valters, „Manas skatuves un vakara gaitas”, *Literatūra un Māksla*, 1989 04 01, Nr. 13, p. 6.

⁷⁰⁴ „Atgriešanās. Dzidras Briedes intervija ar Ilzi Indrāni”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 16, Nr. 50, p. 1.

⁷⁰⁵ Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”.

⁷⁰⁶ Bronislavs Tabūns, „Mantojums”, *Literatūra un Māksla*, 1992 08 14, Nr. 30, p. 7.

⁷⁰⁷ Leonīds Breikšs, „Himna”, *Skanošie ūdeņi*, Rīga: Valters un Rapa, 1931.

⁷⁰⁸ Bronislavs Tabūns, *Ibid.*

⁷⁰⁹ P. Bankovskis, „Mājā, mājā”, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 24, Nr. 26, p. 9.

Individualiu žvilgsniu, subtiliu, jautriu ir įdėmiu pasakojimu apie gimtąją vietą išsiskyrė *Karoge* publikuotas Indranės romanas *Kurklio giesmė* (Gaižiūno vertime *Ir išgirstu kurklį*)⁷¹⁰. Jame giminė – biblijinė pažadėtoji žemė, kurioje prasideda ir baigiasi žmogaus gyvenimas. Autorės interviu išsakytus žodžius cituojant: „Tai šventa žmogaus meilė, kurią jis yra savo žemėje jutęs ir su kuria jis išeidamas Anapilin prisiminimais vėl į tą žemę sugrįžta, toliau joje gyvena ir dirba savo darbus“⁷¹¹. Apie žemę kaip visa ko pradžią ir žmogų kaip žemės vaisių, apžvelgdamas Katiliškio kūrybą, yra kalbėjęs ir Šilbajoris⁷¹². Tad jų minima žemė – simboliška, sakrali, universali žmogaus gyvenimiškosios ir ontologinės egzistencijos atminties vieta.

„Kiekviena tauta turi mažiausiai dvi didžias giesmes – vieną apie didvyrius, kitą apie sodybą, namus“⁷¹³ – įrašė Zieduonis Atgimimo metu perleistos⁷¹⁴ Edvarto Virzos (*Edvarts Virza*; tik. pavardė – *Liekna*) prozinės poemos *Straumenai* (*Straumēni*) įvadiniame žodyje. Lietuviškame literatūriniame kontekste analogijų galėtume ieškoti Donelaičio, Vaižganto ar Krėvės kūryboje. Žiemgalai skirta ši Virzos poema, kaip ir visi kiti jo kūriniai, jau vien dėl rašytojo sąsajų su Ulmaniu sovietmečiu drausta, tad dar ir todėl Atgimimo metu sulaukė žiniasklaidos dėmesio ir tapo simboliniu gamtiškosios latvių tapatybės liudijimu. *Straumenai* perspausdinti *Karoge*⁷¹⁵, išversti fragmentai su vertėjos Audronės Žentelytės komentaru⁷¹⁶ publikuoti ir lietuvių *Naujajame Židinyje-Aiduose*⁷¹⁷, latvių televizijoje rodytas serialas, kurio kūrėjai prasitarė turėję siekių jį paversti latvių tautos biblija⁷¹⁸. Aptardamas ši kūrinį, literatūrologas Ilgonis Bersonas (*Ilgonis Bērsons*)

⁷¹⁰ Ilze Indrāne, „Zemesvēzi dzirdēt“, *Karogs*, 1984, Nr. 2, p. 11–50; Nr. 3, p. 9–64; Nr. 4, p. 21–93; Nr. 5, p. 27–71.

⁷¹¹ „Atgriešanās. Dzidras Briedes intervija ar Ilzi Indrāni“, *op. cit.*

⁷¹² Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai: lietuvių literatūra namuose ir svetur*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 325–344.

⁷¹³ Imants Ziedonis, *Straumēni*, Rīga: Liesma, 1989.

⁷¹⁴ Pirmą kartą publikuota 1933 metais. *Straumenai* – Žiemgaloje, netoli Iecavos, Ozuolniekų apskrityje esanti vietovė.

⁷¹⁵ Edvarts Virza, „Straumēni“, *Karogs*, 1988, Nr. 8, p. 65–100; Nr. 9, p. 88–115, Nr. 10, p. 91–117, Nr. 11, p. 72–99.

⁷¹⁶ Audronė Žentelytė, „Praregėjimo stebuklas“, *Naujasis Židinyš-Aidai*, 1992, Nr. 11, p. 33.

⁷¹⁷ Edvarts Virza, „Ruduo. Fragmentai iš Straumēņu“, vertė Audronė Žentelytė, *Naujasis Židinyš-Aidai*, 1992, Nr. 11, p. 26–32.

⁷¹⁸ L. Pūriņa, „Ienāciet Straumēnos!“, *Rīgas Balss*, 1988 12 23, Nr. 293–294, p. 7.

pavadino jį poetine gamtos knyga, paminklu Kaimui iš didžiosios raidės⁷¹⁹. Poemoje etnografiškas, bet sykiu stilizuotas ir detalus pasakojimas dėliojamas iš atmintyje saugomų prarastos vaikystės rojaus erdvės, praėjusio laiko ir išėjusių žmonių detalių. „Atsiminimai yra ne kas kita, kaip praėjusio gyvenimo atspindys mūsų galvoje. Bet ėjimas atsiminimų pėdomis – tai vaikščiojimas mirusiųjų karalyste“⁷²⁰ – apie tai yra rašęs pats Virza. Kuriamoje mitopoetinėje erdvėje iškyla idiliškas, harmoningos kaimo aplinkos, kraštovaizdžio ir bendruomenės vaizdinys: seneliai, gyventojų pilni namai, derlinga žemė, bitės, gausiai nešančios medų, sodyboje žaliuojančios liepos, ąžuolai. Šie Straumenai – ne tik konkreti, lokali vieta, sodyba Žiemgalos žemėje, bet ir jos žmonės, cikliškumo, pastovumo ir kaitos, laiko tėkmės įvaizdis, išryškinantis kasdieniškus ir sakralius, amžinuosius gamtiškosios pasaulėjautos dėsnius. Tai prisiminimų idealybė. Tad tai ne tik individualūs atsiminimai, konkreti atminties vieta ir erdvė, bet ir kelių kartų atmintyje slypinti tautosakinė, etnografinė patirtis, apimanti gilumines archetipines ar net metafizines latvių jausenas.

Lokalioms atminties ženklams steigti ir lingvistikos srityje. Jais tapo ne tik nykstančios vietovės, sodybos, vietos kraštovaizdžiai, bet ir jų pavadinimai – toponimika, išsaugojusi etnolingvistinės, folklorinės tradicijos fragmentus, perteikiančius kraštovaizdžio bei žmonių santykio su aplinka ypatumus, vietovės autentiškumą ir istoriją. Prie to prisidėjo ir spauda, siūlusi organizuoti ekspedicijas ir rinkti pirminius vietovardžius, išsaugoti ar pakeisti sovietinius pavadinimus. „Tai tikriausi ir trumpiausi istoriniai pasakojimai, novelės. [...] Vietovardžiai – tarsi paminklai, kuriais mes prisimename kadaise gyvenusių gentį ir tautą, apie kurios egzistavimą jau nebežinome. [...] Tai istorijos arba senovės istorijos paminklai, kultūros paminklai, kalbos paminklai. Aš sakyčiau, jie taip pat ir meno paminklai“⁷²¹ – taip vietovardžius apibūdino aplinkosaugininkas, visuomenininkas Guntis Eninīs (*Guntis Eniņš*).

5.2.2 Tarp romantizavimo ir sakralizavimo

Kaimo, gamtos tematika lietuvių literatūrinėje, kultūrinėje bei kitoje spaudoje aktualizuota dar sovietmečio pabaigoje. 1986 m. pabaigoje *Pergalėje*

⁷¹⁹ Ilgonis Bērsons, „Piemineklis Laukiem“, *Karogs*, 1988, Nr. 8, p. 56–64.

⁷²⁰ Edvarts Virza, „Straumēni“, p. 66.

⁷²¹ Guntis Eniņš, „Tavas sētas vietvārdi ir tēvu zemes dārgumi“, *Literatūra un Māksla*, 1989 04 15, Nr. 15, p. 28.

publikuota Romualdo Granausko apysaka *Gyvenimas po klevu*⁷²², 1989 m. tapusi skaitomiausia knyga. Ten pat 1988 m. paskelbta Jono Avyžiaus romano *Sodybų tuštėjimo metas* ketvirtoji dalis⁷²³. *Nemune* pasirodė išsami Zervynų kaimo apžvalga⁷²⁴. Aputis *Pergalėje* pasidalijo jautriomis mintimis apie sunykusias Balčių kaimo sodybas, mirusius gyventojus, vietoj buvusių gyvenimų atsiradusias dykvietes⁷²⁵. Šaltenis užsiminė apie prarastos žemės ilgesį ir „šuniškos ištikimybės“ gimtajai žemei jausmą, pabrėždamas, kad lietuvis – ne stepių klajoklis, žemė jam ne bežadė, ne bevardė⁷²⁶. Itin palankių reakcijų sulaukė Broniaus Radzevičiaus romanas *Priešaušrio vieškeliai*, kuris vertintas kaip autentiškas ir atpažįstamas individualios patirties liudijimas. Šliogeris jį laikė stipriausiu kūriniu visų laikų lietuvių beletristikoje ir vadino išskirtiniu inteligentijos dabarties romanu, trauminę patirtį liudijančiu egzistenciniu išėjimo dokumentu, išeinančiojo sielos rentgenograma⁷²⁷. Savo išsamioje, *Pergalėje* publikuotoje apžvalgoje jis įvardijo ir esminius socialinius ir metafizinius dramatiško išėjimo iš kaimo į miestą bruožus. „Išėjimas – tai visų pirma kelionė ontologinėje erdvėje ir ontologiniame laike. [...] Ontologinis išėjimas – tai sąmonės struktūrų keitimas, tai naujo, netikėto, anksčiau nebuvusio sąlyčio su daiktais atsiradimas, tai naujo sąmonės tipo susiformavimas“⁷²⁸ – teigė filosofas, siedamas kaimą su klasikine stabilumo, lėto laiko ontologine situacija, o miestą – su destruktvyvia, nepastovia postklasikinie pseudorealybe. Pasak filosofo, Lietuvoje šis išėjimas vyko pernelyg staigiai, netolydžiai, nes lietuviai iki tol neturėjo savo miestovalstybės, sakralinio ir politinio centro.

Minėtų autorių tekstuose (re)konstruota amintis buvo paremta tiek jų asmenine patirtimi, tiek universalizuotu kolektyviniu, tautiniu, sociokultūriniu metmeniu. Literatūrologai Vitas Areška⁷²⁹ ir Kubilius priminė

⁷²² Romualdas Granauskas, „Gyvenimas po klevu“, *Pergalė*, 1986, Nr. 12, p. 5–64.

⁷²³ Jonas Avyžius, „Sodybų tuštėjimo metas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 8, p. 9–54; Nr. 9, p. 10–71; Nr. 10, p. 17–69; Nr. 11, p. 12–59; Nr. 12, p. 19–61.

⁷²⁴ Pranas Kutkaitis, „Zervynų kaimo užrašai iš nuobodulio“, *Nemunas*, 1989, Nr. 3, p. 13–22.

⁷²⁵ Juozas Aputis, „Ar sunku grįžti į namus?“, *Pergalė*, 1990, Nr. 6, p. 182–184.

⁷²⁶ Saulius Šaltenis, „Lietuviško kaimo saulė“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 2.

⁷²⁷ Arvydas Šliogeris, „Žmogaus egzistencija ir dabarties romanas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 4, p. 131–148.

⁷²⁸ *Ibid.*, p. 135.

⁷²⁹ Vitas Areška, „Išėję visgi sugrįžta“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 112–116.

dramatišką anapus Atlanto atsidūrusio Mariaus Katiliškio kūrybą, sentimentaliai įvardydami pagrindinę romantinę jos ir kitų panašaus pobūdžio prozininkų tekstų ypatybę – poetinę vaizdų atmintį, „įsikirtusią į kaimo aplinkos daiktus ir traškią kalbėseną, į laukų žydėjimą ir jaunystės siautulį“, išnyrančius iš tos atminties, tarytum „iš vedinimui atidarytų kraičio skrynių“⁷³⁰. Tai aiški, daiktiškai individualizuota ir apibrėžta erdvė, konkreti, sava, atpažįstama vieta ir vietovė. Lietuvių išėivijoje ši atmintis, žemės semantika jau anksčiau buvo tapusi kultūrine kategorija, pasireiškusia ir simboliniais „bežemių“ „nužemintųjų“ kartos⁷³¹ pavadinimais.

Kiekvienas minėtos tematikos žymesnis tekstas prisidėjo prie to, kad autobiografiniai, lokalūs bendruomeniniai pasakojimai įgijo visuotinumą, tapdami ne tik literatūrinių biografijų, bet ir (re)konstruotos kolektyvinės atminties ir ja paremtos sociokultūrinės tapatybės dalimi. Donatas Sauka 1989 m. kaimiškos, gamtiškos tematikos tekstų populiarumą vertino kaip natūralų įsipareigojimą tradicinei kultūrai ir atsiveikinimo su tradicija apraišką, kuri kilo „iš vidinės būtinybės atsiveikinti su tuo, kas neišvengiamai eina į pražūtį, – ne tik su senomis kaimo sodybomis, bet ir su pačiomis dvasinės kultūros šaknimis“⁷³².

Poetiniuose tekstuose itin ryškiai atsiskleidė sakralizuojantis, personifikuojantis jų matmuo, lyrinis kalbėjimas, susitapatinimas su žeme, gamta, metaforiškai perteikę paraleles su fizinėmis ir dvasinėmis žmogaus egzistencijos būsenomis. Fizinė prievarta metaforiškai išreiškė vidines būsenas ir atvirksčiai – pastarosiomis apibūdinta ir kintanti, suniokota aplinka, kraštovaizdis. Vėlgi pasikartojo kančios motyvas. „Dar mes nežinome, ką mums atsakys gamta, žemė, kuri kentėjo nė kiek ne mažiau už žmones. Ji tiek kartų per tuos metus perrausta, permatuota, perplanuota, taip sujaukti jos sluoksniai, lyg čia tęstųsi nesibaigiantis karas ir kariuomenių žygiavimas“⁷³³ – taip agrarinės kultūros dramą apibūdino Martinaitis. O poetinę agrarinės tradicijos raišką savo kūryboje suvokė kaip įgimtą, paveldėtą duotybę: „Esu paveldėjęs žemdirbių kultūros vaizduotę, todėl kurdamas juntų, kad turiu tuos kodus ir turiu galios perrašinėti telegramas ir siųsti jų tekstus į ateitį. Esu

⁷³⁰ Vytautas Kubilius, „Poetinė prozininko atmintis“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 75–77.

⁷³¹ Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija: Egzilio pasaulėjautos eskizai“, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 93–113.

⁷³² Donatas Sauka, „Valstietiškosios kultūros pamatas. Kaip rašysime naująją istoriją“, *Literatūra ir menas*, 1989 07 15, Nr. 29, p. 4.

⁷³³ Marcelijus Martinaitis, *op. cit.*, p. 6.

stipriai programuotas, suvokiu esąs savo giminės, savo kaimo ir savo žmonių pasiuntinys kultūroje [...]“⁷³⁴.

Senosios tradicijos ir valstietiškos gyvenenos apraiškos, kraštovaizdžio elementai buvo suvokiami kaip nykstančios kultūrinės, etninės erdvės atminties ir tradicijos ženklai. Itin savrbus buvo abipusis sąlytis ir juslinė sąveika su sava vietove. Ne tik žmonės kūrė pasakojimus apie savo aplinką, bet ir pati gamtos, kraštovaizdžio topografija buvo iškalbinga jų naratyvų dalis. „Mes saugome ne raštu rašytą atmintį ir galvojimą. Valstiečių kultūros daiktai, piliakalniai, trobesiai, šimtmetis ažuolas čia dar tebėra tautos gyvenimo dokumentai, kartais vieninteliai, nes užmiršti buvo archyvai, didelė dalis praeities literatūros, istorinės asmenybės“⁷³⁵ – vėlei šią tendenciją patvirtino Martinaitis.

Sakralizuotas agrarinis, gamtiškasis pasaulėvaizdis atsiskleidė ir Atgimimo laikotarpio literatūrinėje spaudoje publikuotoje poezijoje. „Į akis priekaištingai žiūri apniūkę laukai./ Kaip išgydyti jus, kaip išgelbėti jus, kaip?“ – gana tipiškos, tradicinės Justino Marcinkevičiaus eilės iš 1990-ųjų eilėraščių ciklo *Laukai gimtieji*⁷³⁶. „Į mitą grįžtame, į epą:/ į žemės grumstą, medžio lapą“ – taip, kurdamas poetinę mitologiją, poetas pats paaiškino vieną iš savo poezijos programų. Etnografišką erdvę ir lokalią lietuvišką gyveneną ne kartą aktualizavo ir Gedos eilėraščiai, ypač „Giesmė apie lietuvišką sodybą“ ar „Giesmė apie gimtąją pirkį“⁷³⁷. Namų idilės, jų praradimo, valstietiškos kultūros tradicijos motyvai būdingi ir Brazdžionio kūrybai bei daugeliui kitų poetų. Kaip apibūdinama šių tendencijų raišką poezijoje, pastebėjo Daujotytė: „Poezija saugojo žmogaus namus, net sugriautus, nebesančius, namų ilgesiu ji tvirtino namus kaip žmoniškumo saugotojus“⁷³⁸. Savo patirtimi pasidalijo ir jaunesniosios kartos atstovai. Parulskis savo poetiniuose tekstuose bei esė „Apie muiliną liežuvį“⁷³⁹ perteikė sunykusią

⁷³⁴ Marcelijus Martinaitis, „Europos praeities žmonės“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 04 17, Nr. 16, p. 7.

⁷³⁵ Marcelijus Martinaitis, „Peršviesta literatūra“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 7, p. 2.

⁷³⁶ Justinas Marcinkevičius, „Laukai gimtieji“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 27, Nr. 4, p. 8–9.

⁷³⁷ Sigitas Geda, „Giesmė apie lietuvišką sodybą“, „Giesmė apie gimtąją pirkį“, *Septynių vasarų giesmės*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 93–96.

⁷³⁸ Žr. Viktorija Daujotytė, „Pervertindami – įsiklausykime...“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 142.

⁷³⁹ Sigitas Parulskis, „Apie muiliną liežuvį“, *Poezijos pavasaris* 92, Vilnius: Vaga, 1992, p. 226–233.

gimtinės, jos peizažo ir kaimo bendruomenės panoramą, kurią plėtojo ir vėlesniuose tekstuose.

Būta ir pragmatiškesnių, publicistinio, aprašomojo stiliaus sovietmečio realijų kūriniių, mažai vertingų meniniu, estetiniu požiūriu, tačiau charakteringų savo ilgamete atsiradimo istorija ir simptomiiškų to meto konteksto atžvilgiu. Vienas pavyzdzių – profesorius Petro Vasinausko *Pergalėje* 1989 m. publikuota papildyta apybraiža „Kaimas mūsų mielas“. Joje autorius, remdamasis savo patirtimi ir faktografiniais duomenimis, aptarė esmines neigiamas socialines nykstančio kaimo tendencijas, sykiu įvertindamas ir sovietmečio transformacijų padarinius, kaip kad gyventojų skaičiaus mažėjimą, didėjančią migraciją į miestus, darbo jėgos trūkumą, netinkamą agropolitiką. Profesorius plėtojo faktografišką, kiek idealizuotą valstietiškos gyvenosenos sampratą, aptardamas ir moralinius jos aspektus. Intriguojanti teksto autoriaus pateikiama kaimo žmogaus geno ir kaimiečio tipažo samprata, kiek primenanti ir Vydūno „tautinio charakterio“ ypatumus – melancholiškumą, lėtumą, aiškinamus ryšiu su mišku. Ja apibrėžti tradicinės išvaizdos, elgesio ypatybės ir būdo bruožai: tai žmogus, mylintis žemę, gamtą, gyvulius, gana lėtas, pastovus, nuoširdus, žinantis savo vertę. Tokio pobūdžio refleksijos – buitinio, socialinio to meto realizmo atspindžiai, patvirtinti paties autoriaus patirtimi, važinėjant po Lietuvos kaimus. Vis dėlto juose trūko gyvos autentikos, asmeninės patirties. Kita vertus, tik tokio pobūdžio tekstai iki tol ir tegalėjo būti spausdinami, bet netgi pastaroji publikacija kritikuota dėl „bakūžinių prietarų“ ir publikuota tik po aštuoniolikos metų nuo pirmosios jos dalies pasirodymo⁷⁴⁰.

„Kaimiškoji psichologinė sankloda taip giliai įsigėrusi į mūsų sąmonę, nusėdusi ir užfiksuota genetiniuose kloduose, kad, matyt, dar ilgą laiką liksime kaimiečiais, gyvenančiais mieste. [...] Mieste tik gyvenama, o dvasia ir mitys taip ir lieka atsirėmusios į anų dienų reiškinius bei reliktus [...]“⁷⁴¹ – 1988-aisiais apibendrino rašytojas Eugenijus Ignatavičius, priklausęs paskutinei išėjusiųjų iš kaimo į miestus kartai. Jo apibūdinta kaimo ir miesto dialektika buvo vis labiau pastebima ir kitų autorių refleksijose.

⁷⁴⁰ Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, *Pergalė*, 1971, Nr. 10, p. 93–119; Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 4, p. 146–166; Nr. 5, p. 145–163.

⁷⁴¹ Eugenijus Ignatavičius, „Apie vieversių giesmę, žmogų ir progresą“, *Pergalė*, 1988, Nr. 6, p. 122–123.

Latvių požiūris į vykstančius sociokultūrinius modernizacijos pokyčius buvo konservatyvesnis, o ir pati agrarinė, gamtiškoji tradicija archajiškesnė. Latvijoje kaimas, sodyba, žemė Atgimimo metu ne tik romantizuoti, sakralizuoti, bet ir labiau sieti su tautine savimone. Jie reflektuoti ne per priešpriešą su miestu, o kaip atskira, įgimta ir perduodama, nevestionuojama dvasinė, kultūrinė vertybė ir duotybė. Agrarinis-gamtinis matmuo čia ilgą laiką buvo ir kultūrinės, ir komunikacinės atminties dalimi. Lietuvių periodikos publikacijose agrarinė, gamtiškoji tradicija intensyviau reflektuota kaip nykstanti. Pirmaisiais nepriklausomybės metais lietuvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje ėmė rasti vis daugiau šios tradicijos deromantizavimo atvejų, neigiamų sentimentalizuotos žemdirbiškos, kaimiškos pasaulėjautos vertinimų, liudijusių tuo metu vykusių literatūrinės tradicijos bei sociokultūrinės tapatybės, o sykiu ir kolektyvinės atminties pokyčius. Po Atgimimo visuomenė vis mažiau su jomis tapatinosi, tad agrarinė, gamtinė tradicija iš gyvosios komunikacinės atminties vėl tapo kultūrine.

5.3 Urbanistinės atminties kultūra ir paveldas

Atgimimo metu ryškėjanti kaimo ir miesto priešprieša sykiu žymėjo ir tarpines šio laikotarpio būsenas, tapsmą, perėjimą nuo bendruomeniškumo į individualumą. Šie motyvai intensyviau reiškėsi lietuvių literatūrinuose bei visuomeniniuose kontekstuose. Juose pirmieji siūlymai mažinti kaimiškąją, „nostalgiškąją lyrikos gaidą“ pasirodė devintojo dešimtmečio pabaigoje. 1988 m. išleistas satyrinis Romualdo Lankausko romanas *Užkeiktas miestas*, simboliniu, absurdiškais principais veikiančio miesto vaizdiniu perteikęs pereinamojo laikotarpio realijas ir uždaro visuomenės modelį⁷⁴². Dar atviriau savo kūryboje tradicinį, kanoninį agrarinį tipą viešai kritikavo Gavelis. „Kas išrado fatališkąją „žemdirbių tautą“? Tikrai žinau tik, kas nusišnekėjo, kad lietuvis mieste – tai emigrantas, kurio tikroji tėvynė – kaimas“⁷⁴³ – polemizuota jo romane *Jauno žmogaus memuarai* herojaus Leono Cipario lūpomis. Besiformuojanti *iškaiminimo*⁷⁴⁴ tradicija, Jonaičio žodžiais sakant, atsiveikinimas su „kaimiškąja nekaltybe“ ir atsidavimas miestui⁷⁴⁵ lėmė

⁷⁴² Romualdas Lankauskas, *Užkeiktas miestas*, Vilnius: Vaga, 1988; Almantas Samalavičius, „Užkeiktas-uždaras miestas“, *Literatūra ir menas*, 1989 05 06, Nr. 19, p. 4.

⁷⁴³ Ričardas Gavelis, „Jauno žmogaus memuarai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 3, p. 38.

⁷⁴⁴ Žr. Jūratė Sprindytė, *op. cit.*

⁷⁴⁵ Marijus Jonaitis, „Pokeris bažnyčioje“, *Sietynas*, 1989, Nr. 9, p. 245.

miesto kultūros ir urbanistinio paveldo aktualizavimą. „Miestas reikalingas žmogui“⁷⁴⁶ – taip pavadintas *Literatūros ir meno* parengtas interviu su Vilniaus meru Algirdu Vileikiu. Lietuva nėra pasirengusi atsisakyti urbanizacijos ir grįžti į „žaliąjį kaimą“⁷⁴⁷ – penktaisiais nepriklausomybės metais konstatavo Venclova.

Latvijoje vykę sociokultūrinės raidos pokyčiai irgi paveikė didžiųjų miestų miestovaizdį bei urbanistinį paveldą, išryškinusį (re)konstruotos kolektyvinės atminties bei atminimo kultūros ypatumus. Latvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje daugiasluoksnė urbanistinė erdvė aktualizauta įvairiausiai pavidalais: aptarinėti atnaujinti architektūriniai paminklai, atminties vietos, kultūrinių, istorinių objektų pavadinimai, plėtos su miestovaizdžio, urbanistinio kraštovaizdžio kaita susijusios diskusijos, dalintasi Europos miestų istorinės, kultūrinės raidos fragmentais⁷⁴⁸. Miestų erdvės veikė kaip viena pagrindinių viešo valdžios, požiūrio į praeitį ir ateities tikslų, simbolinio miesto užvaldymo vietų, kurioje, keičiantis politiniams režimams, keičiasi ir joje esantys atminties ženklai⁷⁴⁹. Atgimimo metu pradėtas leisti Rygos kultūrinių, socialinių aktualijų ir pramogų žurnalas *Miestas (Pilsēta)*, surengta priešaringai vertinta skulptoriaus Igorio Dobičino (*Igors Dobičins*) instaliacijų miesto tematika paroda⁷⁵⁰. Refleksijose, diskusijose Latvijos ir Lietuvos sostinės atsiskleidė kaip palimsestai „atsiminimų sandėliai“, kuriuose persipynusios įvairios, politinių sistemų pokyčius patyrusios etninės kultūros ir bendruomenės⁷⁵¹.

⁷⁴⁶ „Miestas reikalingas žmogui: Aldonos Žemaitytės interviu su meru Algirdu Vileikiu“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 21, Nr. 4, p. 2, 3.

⁷⁴⁷ Tomas Venclova, „Penktieji laisvės metai“, *Metmenys*, 1994, Nr. 67, p. 16.

⁷⁴⁸ „Pasaulės pilsētās“, *Rīgas Balss*, 1988 07 11, Nr. 159, p. 6.

⁷⁴⁹ Alvydas Nikžentaitis, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 285–296.

⁷⁵⁰ Juris Kunrāts, „Tekstilmāksla jaunā galerijā“, *Diena*, 1992 06 20, Nr. 114, p. 15.

⁷⁵¹ Plačiau žr. Aleida Assmann, „Miesto atmintis“, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 21.

5.3.1 Vilniaus atminties kultūra

Aktualizuojant miesto kultūrą ir urbanistinį paveldą, Atgimimo metu lietuvių literatūrinės spaudos refleksijų centre pirmiausia atsidūrė Vilnius, iki tol dėl dramatiškos savo istorijos, daugiatautiškumo ilgą laiką lietuviams atrodeš ganėtinai svetimu miestu. Nors ir spaudoje pasirodžiusiose literatūrinėse refleksijose dominavo etnocentrinis sostinės *metropolio Lithuaniae* pasakojimas⁷⁵², konstruotas ir keliasluoksne kultūrinę atmintį turinčio miesto vaizdinys.

1988 m. balandį, įvykus steigiamajam *Vilnijos* draugijos susirinkimui, prasidėjo naujas Vilniaus krašto istorijos rašymo ir simbolinių prasmų ieškojimo etapas, sykiu ir tautinių mažumų paveldo aktualizavimas. Vėlgi imta ieškoti ne tiek materialių, daiktiškų, kiek abstrakčių dvasinių jo pavidalų. Tapatintasi ne tiek su pačiu miestu, bet su tauta ir valstybe. Pirmiausia kalbėta ne apie šiuolaikinio, europietiško miesto ateities kūrimą, o grįžimą į mitinę praeitį – į pažadėtąjį miestą, protėvių sostinę. T. y. mitologizuotą erdvėlaikį, siekiantį tarpukario ir neapibrėžtus senovės baltų civilizacijos laikus. Apie tai *Nemuno* surengtoje diskusijoje, siūlydamas suvokti Vilnių kaip metaforą, dvasinio kitos tikrovės ilgesio ženklą, užsiminė ir Daunys: „Vilnija yra mūsų gentinės ir valstybinės savimones atspirtis. Ji yra mūsų baltiškos protėvynės simbolis, mūsų istorinės tėvynės – Lietuvos – širdis. Bet ne tik širdis, o ir širdies žaizda. [...] Nuojauda juk visą laiką bylojo, kad kažkas labai esminga yra prarasta. Ir mes iš esmės niekad neturėjome to Vilniaus, apie kurį (žinom iš savo tėvų) tiek buvo svajota, kalbėta, ilgėtasi. [...] Kiekviena karta turi įkurti savo miestą iš naujo“⁷⁵³.

Apie Vilnijos praradimus, ypač Vilniaus kaimiškojo kraštovaizdžio urbanizavimą, nostalgiskai kalbėjo ir geografai, gamtininkai, politiniai veikėjai Česlovas Kudaba⁷⁵⁴. Prarasties motyvas literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje plėtotas⁷⁵⁵ ir 1991 m., pasirodžius menotyrininko Vlado Drėmos sudarytam albumui *Dingęs Vilnius*⁷⁵⁶. Įsikūrus visuomeniniam klubui „Talka“ ir suaktyvėjus kitoms paveldosaugos iniciatyvoms, aktualizuotos griūvančio,

⁷⁵² „Vilnius – Lietuvos metropolis: Su Aloyzu Stasiulevičiumi kalbasi Rūta Marcinkevičiūtė“, *Literatūra ir menas*, 1991 06 01, Nr. 22, p. 2.

⁷⁵³ Vaidotas Daunys. Žr. „Įkurti miestą iš naujo“, parengė Vidmantas Valiušaitis, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 7–10.

⁷⁵⁴ Česlovas Kudaba, „Vilnijos praradimai“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 04 18, Nr. 11, p. 4.

⁷⁵⁵ „Prarastajam miestui“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 01 24, Nr. 4, p. 4.

⁷⁵⁶ Vladas Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991.

apleisto sostinės senamiesčio problemos⁷⁵⁷, vykdyti jo rekonstrukcijos ir restauracijos darbai. Lietuviškais kontekstais pakeisti gatvės pavadinimai ir kiti vietovardžiai⁷⁵⁸. *Literatūroje ir mene* publikuotoje paveldosaugos tendencijų apžvalgoje architektas Žibartas Simanavičius kultūros lauką apibūdino kaip savartyną, kuriame visko pririoglinta: „ir seno, ir naujo, ir tiesos, ir melo, ir geriausių dalykų, ir kvailiausių valdiškų nesąmonių“⁷⁵⁹. Vytautas Dovydenas siūlė Vilniaus atgimimo scenarijus, pasitelkdamas žaliojo miesto, Ekopolio, kultūrinių *Šiaurės Atėnų* vaizdinius⁷⁶⁰.

Tuo metu lietuvių kolektyvinėje atmintyje vyravo du pagrindiniai Vilniaus vaizdiniai: pirmasis, destruktivinis, išskylantis iš suniokotų karo metų, sovietmečio urbanistinių realijų, kaip permainų laukiantis miestas, ir antrasis, ieškant atsvaros pirmajam, romantizuotais dvasinės kultūros pavidalais, idealizuota vizija atgyjantis iš nugrimzdusios užmaršties ar praeities pasakojimų⁷⁶¹. Pastarasis simboline galia buvo žymiai paveikesnis.

Sostinės kaip tautinio, kultūrinio tapatumo simbolio vaizdinys formuotas ir literatūrinėmis refleksijomis. Anot Kubiliaus, Vilnių taip regėjo ištisa lietuvių rašytojų karta⁷⁶². Ši tendencija išryškėjo ir Atgimimo metu. Ją liudija ir vertėjo Laimanto Jonušio žodžiai: „Vilnius tampa šiuolaikinio lietuvių savimonės dalimi, daugialypis miesto veidas virsta tautinės savianalizės elementu. Kupiną tautinių šventenybių ir Lietuvos istorijos simbolių Vilnių vis dėlto turime atrasti, įsisamontinti iš naujo“⁷⁶³. Lietuvos sostinė pirmiausia apmąstyta kaip sakralizuotas istorinio tęstinumo ir tautinio, valstybinio tapatumo simbolis, turintis daugiasluoksnę istorinę atmintį ir įvairialypius

⁷⁵⁷ „Miestas reikalingas žmogui“, *op. cit.*

⁷⁵⁸ Jonas Jurkštas, „Dėl Vilniaus vietovardžių“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 01, Nr. 1, p. 7; Antanas Kulakauskas, „Orientyrų ir simboliai“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 8, p. 38–40.

⁷⁵⁹ Žibartas Simanavičius, „Didysis eksperimentas“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 06, Nr. 1, p. 7.

⁷⁶⁰ Vytautas Dovydenas, „Du Vilniaus atgimimo scenarijai“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 05 15, Nr. 20, p. 8.

⁷⁶¹ Plačiau žr. Dangiras Mačiulis, „Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje“, *Acta litteraria comparativa*, 2009, Vol. 4, p. 80–97.

⁷⁶² Vytautas Kubilius, *Romantizmo tradicija lietuvių literatūroje*, Vilnius: Amžius, 1993, p. 93.

⁷⁶³ Laimantas Jonušys, „Lenkijos Florencija ir mūsų Vilnius“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 03 06, Nr. 9, p. 2.

geopoetinius matmenis⁷⁶⁴, kuriuos kiekvienai kartai kaskart reikia atrasti iš naujo.

Atgimimo laikotarpio spaudoje intensyviai plėtotas mitologinis Vilniaus matmuo – sostinės įsteigimo ir jos praradimo motyvai. Kaip ir paminklo Vilniaus miesto įkūrimo atveju, visuomenės dauguma sostinę siejo su kunigaikščiu Gediminu, jo sapnu, staugiančio geležinio vilko ir kitais simboliniais, metoniminiais jo vaizdiniais. Gino Dabašinsko manymu, vilnietis remiasi į Gedimino laikus, nes tai tarsi kolektyvinis sapnas, simboliškai, subjektyviai įprasminantis ir leidžiantis interpretuoti miesto atsiradimo istoriją platesniame ir Gilesniame kontekste. „Mito balsas vėl grąžina į pradžios lizdą, suteikia jėgų vėl skleisti sparnus – iš anapus tai atrodo nereikšmingas sapno žaismas, tačiau čia esantiems, regis, nėra kito kelio – tik susivokti sapne, savo gyvenimo Mieste legendoj, atskleisti pirmąją švytėjimą, apeliuojant ne tiek į objektą, kiek į subjektyvią realybę, prasminius sielos, psichę, sluoksnius“ – teigė minėtas žurnalistas *Literatūroje ir mene* publikuotoje išsamioje Vilniaus atsiradimo legendų ir jo mitologinių elementų apžvalgoje⁷⁶⁵. Intriguoja šio autoriaus siūlymas apibrėžti Gediminą ne tik per kultūros formas, bet ir per psichikos darinių topografiją, intensyvią emocinę įtampą ir vitalinę energiją. Taip universalizuotas nacionalinis mitas tapo esmine Vilniaus atminties kultūros figūra, kuri Atgimimo metu iš abstrakčių vaizdinių „minkštųjų“ atminties formų įgijo ir materialius pavidalus.

Vigi būta ir poetinių mito demitologizavimo atvejų. 1988 m. *Sietyne* išspausdinta, tuo metu pernelyg tyliai sutikta ir išsamesnių vertinimų sulaukusi tik atgavus nepriklausomybę Jakimavičiaus poema *Vilniaus legendos parafrazės*. Ja autorius siūlė postmodernistinę, gavelišką Vilniaus viziją. Joje dekonstruojami pagrindiniai Vilniaus mito motyvai, pastebimas ironiškas jų vertinimas: mitologinis Šventaragis pusę amžiaus tamsą oloj sapnuoja, o vilko genetinis kodas sumaitotas. „Vilniau, aš nebenoriu klausyt tavo šiurpios legendos“⁷⁶⁶ – piktinasi lyrinis herojus. Poemoje (re)konstruojamas kiek surrealistinis, degraduojančios sostinės vaizdinys:

⁷⁶⁴ Plačiau žr. Mindaugas Kvietkauskas, „Vilniaus geopoetikos bruožai: Czesławo Miłoszo poema „Miestas be vardo“ ir jos rankraščiai“, *Czesławo Miłoszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 133–150.

⁷⁶⁵ Ginas Dabašinskas, „Vilniaus sapnas“, *Literatūra ir menas*, 1991 01 05, Nr. 1, p. 14, 16.

⁷⁶⁶ Liudvikas Jakimavičius, „Vilniaus legendos parafrazės“, *Sietynas*, 1988, Nr. 1, p. 118–124.

ūke paskendusiam, žolėmis apžėlusiam mieste, ant Vilnios pagrauzto kranto stovi spygliuota viela apsitvėręs Lizdeika ir saugo kloakos pasmirdusį vamzdį. Aplink elgetos, kareiviai, šiukšlynai. Katedros sienas peiliuku gremžiantys narkomanai, kas naktį už grotų vilko balsu kaukiantis beprotis. Vienintelė išeitis atrodo – palikti, užmiršti šį susapnuotą miestą – „palikom tada šitą miestą/ jį reikėjo užmiršti“. Tai nuskamba kaip maištingas, vilties nepaliekantis atsiveikinimas su Vilniumi, senąja, mitine jo tradicija. Užmarštis, kaip bandymas pabėgti, ir atslinkęs ledynas, nusinešantis bažnyčių varpines, gatves, griūvančias sinagogas, stadionus, paliekantis tik upę. Nepaisant visko, Gedimino sapnas išlieka nemirtingas. „Kai atima iš mūsų Vilnių, mes liekam ne tuščiom rankom – su nemirtingu Gedimino sapnu, stipriausiais Vilniaus pamatais“⁷⁶⁷ – taip jį apibūdino Šaltenis, sykiu pastebėdamas, kad nors jau atėjo naujų sapnų laikai, vis dar gyvenama lyg vienkiemy senaisiais mitais ir sapnais. Geležiniai vilkai staugsmu herojiškai ir viltingai prisikelia ir Henriko Nagio Sausio 13-osios kovas perteikiančioje „Vilniaus baladėje“⁷⁶⁸, kurioje sostinė vadinama amžinuoju miestu, Europos, Baltijos širdimi.

Stiprinant tautinius sentimentus, viešojoje erdvėje naujai aktualizuotas Smetonos valdymo laikais į tautos atmintį įrašytas šūkis „Vilnius – istorinės tėvynės – Lietuvos – širdis“⁷⁶⁹. (Re)konstruojant lietuvišką kultūrinį paveldą ir istorinę praeitį, prisimintas Vilniaus tarpukario kultūros tyrinėtojas, dailės istorikas Mikalojus Vorobjovas bei jo dailės ir architektūros paminklų studijos. „Vilnius – tai gyvas, skaistus tautos atminimas apie nužygiuotą amžių kelią, tai mūsų autobiografija, išdėstyta meno paminklų kalba“ – taip monografijos *Vilniaus menas* įžanginiame žodyje rašė pats autorius. „Tai miestas, turįs istorinę atmintį ir gyvenąs ne vien plokščiu šios dienos gyvenimu; tai miestas, kur laikas yra daugialypis ir daugiamatis, nes praeitis čia įaugusi į dabartį. Miestas, pergyvenęs didelį istorinį kelią ir amžių tąsoje įgijęs neišdildomą dvasinio kilnumo antspaudą“⁷⁷⁰ – vaizdžiai, publikuodami šio leidinio fragmentus, apžvalginiam straipsnyje paminėjo *Šiaurės Atėnų* redaktoriai, pabrėždami sostinės praeities didingumo aspektą. Aptardamas architektūrą, Vilniaus istoriškumą bei įvairovę pabrėžė ir Venclova: „Vilniaus

⁷⁶⁷ Saulius Šaltenis, „Lietuviškų sapnų šviesa“, *Šiaurės Atėnai*, Nr. 29, 1990 08 22, p. 1.

⁷⁶⁸ Henrikas Nagys, „Vilniaus baladė“, *Sietynas*, 1991, Nr. 10, p. 5–6.

⁷⁶⁹ Antanas Smetona, „Lithuania propria“, *Darbai ir dienos*, t. 2, 1996, p. 198–199.

⁷⁷⁰ „Mikalojaus Vorobjovo Vilnius“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 21, Nr. 3, p. 1.

architektūrą aš gana anksti pradėjau suvokti kaip ženklą. [...] Tai buvo aukšta praeitis keistoje ir netikroje dabartyje, tradicija pasaulyje, staiga netekusiame tradicijų, kultūra akultūriniame pasaulyje⁷⁷¹. Tarpukario Vilniaus vaizdinys atsiskleidė ir naujai *Pergalėje* perpublikuotame tragiško likimo jauno rašytojo, visuomenininko Konstantino Bajerčiaus poetiniame cikle *Vilniaus godos*⁷⁷². Jame priešų užimtas ir atimtas Vilnius nostalgiskai regimas prisiminimuose ir vizijose, kaip numylėtas, šventas miestas, kuris išskyla kaip sapnas, bet yra nepasiekiamas.

Vilniaus kolektyvinę atmintį formavo ne tik nacionalinis, tautinis, bet ir transnacionalinis matmuo, išryškinęs skirtingų tautų ir bendruomenių kolektyvinės atminties pėdsakus. Išvykstantiems jis tapo dvasiniu, epistoliniu fenomenu. Vienas iš pavyzdžių – žydų kilmės rašytojo Grigorijaus Kanovičiaus liudijimai, kurie publikuoti ir Atgimimo meto literatūrinėje spaudoje. „Žvelgiu žemyn ir nežinau/ Jeruzalės ar Vilniaus bokštai/ pamoja piligrimui/ užklydusiam į keistą mugeę/ kurios prekystaliuos/ vieni atsiminimai“ – prieš išvykdamas į Izraelį rašė šis rašytojas apie tėvynę, esančią pusiaukelėj „tarp spengiančios tylos ir rūko“ eilėraštyje „Sudie“⁷⁷³. O išvykęs parašė autobiografinę esė „Sapnas apie dingusią Jeruzalę“ apie nepasiekiamą, romantizuotą, idealizuotą, iš vaikystėje girdėtų pasakojimų išskylančią miestą. Šios rašytojo refleksijos – jo individualios, autobiografinės atminties liudijimas, bet sykiu ir simbolinis apibenrintos, dvilypės, kai kuriais atvejais net trigubos litvakų kolektyvinės atminties ir tapatybės atspindys bei daugialypės, daugiatautės Vilniaus istorijos fragmentas.

Daugialypės Vilniaus atminties (re)konstravimui ne mažiau svarbi jau minėto Miłoszo kūryba ir asmeniniai jo liudijimai. Šis miestas buvo egzistencinė paties poeto biografinės tapatybės dalis, kurią jis įvairiais būdais, rinkdamas skirtingus fragmentus, dėliojo it dėlionę, grįždamas mintimis į sostinėje praleistus savo jaunystės metus. Sykiu šis vilnietiškas jo autobiografijos dėmuo pamažu tapo ir Vilniaus, o sykiu ir Lietuvos kultūrinės atminties dalimi. Apie tai jau nemažai kritikų ir jo kūrybos tyrinėtojų kalbėta. Tai aktualizuojama ir jo laišku su Venclova eseistiniame dialoge „Vilnius kaip

⁷⁷¹ Česlovas Milošas, Tomas Venclova, „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma“, *Pergalė*, 1989, Nr. 8, p. 131.

⁷⁷² Konstantinas Bajerčius, „Vilniaus godos“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 68–72.

⁷⁷³ Grigorijus Kanovičius, „Sudie“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 06 19, Nr. 24, p. 2.

dvasinio gyvenimo forma⁷⁷⁴, 1989 m. perspausdintame *Pergalėje*. Tai daugiasluoksniškas intensyvio poeto atminties pasakojimas, išskylantis iš praeities, kadaise buvusios tikrovės, kelias epochas ir kartas apimančio prustiško prarasto laiko. Jame persipina ir susijungia Miłoszo kūrybos ir gyvenimo, praeities ir dabarties, Vilniaus istoriografijos ir mitologijos elementai. Tai poetui savas, tarsi gimtasis miestas, kurį jis myli ir sykiu nekenčia, todėl kalbėjime nėra perdėto romantizavimo, sentimentalumo ar patetikos. Liudijimas istoriškasis, atviras ir tiesus. Štai kaip negailestingai poetas kalbėjo apie Vilniaus provincialumą: „Labai jis mane slėgė ir ilgėjausi ištrūkti į pasaulį. Todėl nereikia kurti mito apie numylėtą, prarastą miestą, jeigu jau nelabai galėjau ten išverti. [...] Vilnius buvo baisi skylė: negirdėtai siaura bazė, atmetus žydus, kalbančius ir skaitančius jidiš arba rusiškai, ir „tuteišą“ liaudį, neskaitančią nieko. Kas lieka? Truputis šlėktiškos kilmės inteligentijos, apskritai gana bukos“⁷⁷⁵.

Miłoszas savo atsiminimuose ne kartą pabrėžė Viliaus daugiatautiškumą, daugiakultūriškumą, svarbų lenkų, rusų, žydų kultūrų vaidmenį miesto istorijoje: „Pačiame mieste devynioliktas šimtmetis, rusų valdymo laikotarpis, paliko savo antspaudą, ir todėl sakau, kad anas ankstyvesnis Vilnius gal buvo lenkiškesnis. Nes vis dėlto beveik pusė mano Vilniaus gyventojų buvo žydai, o žymi dalis priėmė rusų kalbą arba tai kalbai buvo palankūs“⁷⁷⁶. Neatsitiktinai Vilnius vadintas Naująja arba Šiaurės Jeruzale ir itin prisidėjo prie hebraiškumo atgimimo.

(Re)konstruojant Vilniaus atmintį, minėtinas ir bene įdėmiausias XX a. pabaigos jo metraštininkas Gavelis. Daugelyje jo prozos kūrinių veiksmas vyksta būtent sostinėje. Jo *Vilniaus pokeris* – vienas pirmųjų conceptualių miesto romanų, atskleidusių išsamų nykaus sovietinio Vilniaus vaizdinį. Nors sostinė yra romano centras, ji pavirtusi Dievo išviete, dvasios nekropoliu. (Re)konstruojama jo išorinė aplinka perteikia veikėjų vidinio pasaulio reprezentacijas. Šis miestas – tarsi atskiras, gyvas personažas, atminties labirintas, savo gelmėse saugantis painius jame gyvenusių žmonių likimus ir vykusius istorinius įvykius. Paties autoriaus žodžiais sakant: „Apie Vilnių niekas visko ligi galo nežino. Vilniaus romanas tegali būti painus ir nevienaprasmiškas pokeris. Prie pokerio stalo tegali spėlioti, rizikuoti ir

⁷⁷⁴ Česlovas Milošas, Tomas Venclova, „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma“, *Pergalė*, 1989, Nr. 8, p. 122–144.

⁷⁷⁵ *Idem.*, p. 124.

⁷⁷⁶ *Idem.*, p. 125.

apgaudinėti kitus žaidėjus. [...] Čia niekas nėra tikslu, niekas nėra realu. Čia kinta viskas – žmonių biografijos, tautų istorijos, netgi kasdieniai įvykiai⁷⁷⁷.

Savo kūryboje Gavelis demitologizavo ir desakralizavo Vilniaus mitą. Minėtame romane sostinė – pūvantis, mirštantis, demoniškas, nykstančios kultūros, žlugusių vertybių miestas, parazitų užpultas žvėris, auka⁷⁷⁸. Pagrindinis pasakotojas Vytautas Vargalys, prabudęs iš sapno, pamato ne legendinį geležinio vilko, o merdintį, puvėsiais dvokiantį miestą. Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio bendravardis Gediminas Riauba po mirties tampa apšepusiu šunimi, kurį pervažiuoja troleibusas. O Gedimino bokštas, buvęs galios ir didybės simbolis, regimas kaip nuvalkiotas bejėgystės ženklas – iškastruoto miesto *phallos*. „Galbūt – Vilniaus komedija?“⁷⁷⁹ – savo recenzijoje, perfrazuodamas Dantės *Dieviškosios komedijos* pavadinimą, kiek vėliau, jau nepriklausomybės laikais klausė latvių kritikas, rašytojas Berelis. Taigi refleksijos literatūrinėje spaudoje aktualizavo daugiasluoksnę kolektyvinę Vilniaus atmintį ir daugiadėmenį Vilniaus diskursą, Atgimimo metu (re)konstruotą tiek su tautine, valstybine tradicija sietais mitologizuotais, romantizuotais vaizdiniais, tiek destruktiniais, urbanistiniais pavidalais.

5.3.2 Rygos atminties kultūra

Latvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje urbanistinio paveldo refleksijų centre pirmiausia atsidūrė mažuoju Paryžiumi vadinta Ryga. Atgimimo metu keitėsi ne tik fizinis šio miesto pavidalas, bet ir simbolinės, kultūrinės jo erdvių reikšmės: 1988 m. pradėti senamiesčio, aikščių, kultūros objektų bei architektūrinių paminklų restauracijos darbai⁷⁸⁰. Jie suvokti kaip miesto ir nacionalinės istorijos atgavimo proceso dalis, kurioje vis labiau dominavo latviškumu pagrįstas istoriškumas, tradiciškumas. Ryga – Latvijos miestas – taip skambėjo viena iš dažniausiai aptarinėtų ir projektuotų jos raidos kryptių.

⁷⁷⁷ Ričardas Gavelis, „Antidemiurgas, arba Kas yra Vilniaus pokeris“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 21, Nr. 16, p. 4.

⁷⁷⁸ Audronė Barūnaitė-Willeke, „Miršančio miesto labirintuose: dvasinė būklė Ričardo Gavelio Vilniaus pokeryje“, vertė Vilius Juozulynas, *Metmenys*, 1992, Nr. 63, p. 173–180.

⁷⁷⁹ Guntis Berelis, „Varbūt – Viļņas komēdija?: recenzija“, *Diena*, 1996 03 20, Nr. 68, p. 10.

⁷⁸⁰ Valdis Beķeris, „Nezaudēt vēsturisko vidi“, *Rīgas Balss*, 1990 08 23, Nr. 153, p. 4.

Ar pajēgsime paversti Rygā Europos miestu?⁷⁸¹ – svarstyta viešojoje erdvėje, ruošiantis 800 metų Rygos jubiliejui. Siekiant iš naujo grāžinti Latvijos sostinę į Europos kultūrā⁷⁸², aktualizuotas ir istorinis, daugiakultūris jos paveldas, atnaujinti per Antrąjį pasaulinį karą sugriauti vokiečių architektūros paminklai bei atminties ženklai. Viena iš senamiesčio simbolinių dominančių tapo Juodagalvių namai⁷⁸³ – ne tik daugiakultūriškumo, bet ir Rygos kaip viduramžių prekybos miesto atminties ženklas, iki tol matytas tik suvenyrinėse, senovinėse atvirutėse. Aktyvesnės diskusijos apie juos kultūrinėje spaudoje prasidėjo 1988 metais. *Literatūra un Māksla* vasarį išleido specialų teminį numerį⁷⁸⁴. „Kā dabar čia gyvenančioms įvairių tautybių ir pažiūrų rygiečių kartoms reiškia šie du žodžiai?⁷⁸⁵ Ar mes apskritai dar suvokiame juos kaip kultūrinėmis, istorinėmis ir aplinką formuojančiomis asociacijomis prisodrintą sąvoką, ar teišlikęs kaip siūlelis istorijos audinyje?“ – išanginiame žodyje klausė skaitytojų Bankovskis, kalbėdamas apie miesto kaip savarankiško organizmo autentiškumo tiesą ir teisybę⁷⁸⁶.

Naują (re)konstruojamos atminties etapą signalizavo ir visuomeninės, kultūrinės paveldosaugos iniciatyvos, pamažu įtvirtintos ne tik simbolinėmis priemonėmis, bet ir valstybinio lygmens teisiniais aktais. Šios aktualijos aptarinėtos ir kultūrinėje spaudoje. Jos skaitytojai sekė skelbiamas naujienas, rašė atvirus laiškus redaktoriams. Taip prasidėjo kova prieš vadinamąjį „urbicidą“ ir „mnemocidą“, Assmann žodžiais sakant, siekusi „pabrėžti lokaliųjų erdvių išskirtinumą, susijusį su miesto istorijos atradimu. Gyventojai prisiėmė asmeninę atsakomybę ir savo aktyvia veikla padėjo atkurti unikalią miesto tapatybę“⁷⁸⁷. Sudarius istorikų, architektų ir kitų specialistų

⁷⁸¹ Guna Švarcberga, „Vai spēsim Rīgu padarīt par Eiropas pilsētu?“, *Rīgas Balss*, 1990 12 03, Nr. 215, p. 1; A. Kundziņš, „Vai Rīga ir Eiropā?“, *Lauku Avīze*, 1994 05 13, Nr. 38, p. 2.

⁷⁸² Gunārs Melbergs, „Kāpēc mums vajadzīgs Melngalvju nams?“, *Māksla*, 1992, Nr. 3, p. 44–49.

⁷⁸³ Jānis Freimanis, „Par Rīgas Melngalvju namu!“, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 26, Nr. 9, p. 10;

⁷⁸⁴ *Literatūra un Māksla*, 1988 02 26, Nr. 9.

⁷⁸⁵ *Melngalvju nams* – XIV a. architektūros paminklas, istoriniai Didziosios gildijos pirklių (*Juodagalvių*) namai.

⁷⁸⁶ Pēteris Bankovskis, „Melngalvju nams“, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 26, Nr. 9, p. 1.

⁷⁸⁷ Aleida Assmann, „Miesto atmintis“, *op. cit.*, p. 23.

toponimijas komisijā, pradēti svarstyti sovietmečiu ir tarpukariu ideologizotai pervadinti gatviu bei aikšču pavadinimai. Dideļu dalī kultūrinēje spaudoje publikotu tekstu sudarē senamiesču ir gatviu istorinēs raidos apžvalgos. Nors Rygos kultūrinī paveldā aktualizuojanču refleksiju būta mažiau nei Vilniaus atveju, tačiau latviu spauda taip pat buvo tapusi aktyvia diskusiju erdve⁷⁸⁸.

Prozininkē Lienytē Mednē (*Lienīte Medne*) ir žurnalistē Ita Kozakeviča (*Ita Kozakēviča*), pasitelkusios kultūros istorijos perspektyvā, *Avote* aptarē gatvėvardžiu topografines ir toponimines ypatybes, pabrēzdamos ju kaip atminties ženklū funkcijas. Ižvalgus ju pastebėjimas, kad tai laikū ir laikmeču paminklai, įprasminantys viešąsias miesto erdves, ju praeitī ir konkretaus laiko visuomenines realijas. Saugant Rygos senamiesču autentikā, tęstinumą ir istorinī nuoseklumą, pradēta sistemingiau (re)konstruoti istorinē, topografinē urbanistinēs erdvēs atmintī, kurioje tuo metu buvo daug prieštaru: senoviški, istoriniai pastatai ir akī rēžiantys, modernūs ju pavadinimai nesiderino tarpusavyje ir spaudoje metaforiškai apibūdinti kaip „žilagalvis kaliausē, įspraustas į trumpas kelnytes ir pusilges kojines su kutais“⁷⁸⁹. Savo pėdsakā buvo palikusi ir architektūros sovietizacija bei skubota urbanizacija. Rygos senamiestyje netgi norēta statyti metro, tik sulaukus didelio visuomenēs pasipriešinimo, šios idėjios atsisakyta. Protesto akcijose vėlei aktyviai dalyvavo ir rašytojai, *Literatūra un Māksla* redakcija kasdien sulaukdavo po keliolika laiškū⁷⁹⁰.

Litertūrinēje spaudoje aptarinētos Atgimimo metu prasidėjusios intensyvios „gatvėvardžiu kovos“ ir „gatviu krikštynos“: labdaros akcijos, mitingai, simbolinēs barikados, kuriomis siekta grāžinti sovietmeču pakeistus gatviu pavadinimus⁷⁹¹. Į šias iniciatyvas įsitraukē ir rašytojai, muzikantai ir kiti visuomenēs, kultūros veikėjai. Pagrindiniu kolektyvinēs atminties formuotoju tapo naujai įkurtos Kultūros fondo komisijos pirmininkas, akademikas, mokslo istorikas Janis Stradinis (*Jānis Stradiņš*), aktyviai kultūrinēje spaudoje plėtojęs istorinū vietovardžiu problematikā, aptarinējęs

⁷⁸⁸ Andis Cinis, „Dažas pārdomas Vecrīgā”, *Literatūra un Māksla*, 1988 01 15, Nr. 3, p. 8.

⁷⁸⁹ Lienīte Medne, Ita Kozakēviča, „Laiku un laikmetu pieminekļi”, *Avots*, 1988, Nr. 1, p. 56–58.

⁷⁹⁰ „Vēstuļu lapa”, *Literatūra un Māksla*, 1988 03 04, Nr. 10, p. 12.

⁷⁹¹ Magda Priedīte, „Rīgai savus ielvārdus”, *Zvaigzne*, 1990 02 20, Nr. 4, p. 5; K. Kroders, „Vēl par ielu nosaukumiem”, *Zvaigzne*, 1990 05 20, Nr. 10, p. 13.

keičiant pavadinimus vykusias kovas⁷⁹². Jis ne kartą pateikęs išsamią senamiesčio gatvių istoriografiją, pasidalino esminiais jų atminimo kultūros principais, kuriuos pats su kolegomis ir formavo. Autentiškus topografinius miesto objektų pavadinimus akademikas suvokė kaip nekintančią ir nekeistiną istorinės atminties dalį ir siūlė suteikti jiems valstybės saugomų kultūros paminklų statusą⁷⁹³.

Protestavusiems pavyko pasiekti savo tikslų: po nepriklausomybės atgavimo, pasikeitus aplinkybėms, į jų argumentus buvo įsiklausyta, viešosiose Rygos erdvėse įvyko daug pokyčių. Keitėsi ne tik miesto aplinka, bet ir jos vertinimai, kurie ne visuomet buvo pozityvūs. Iki 1990 m. dauguma sovietinių Rygos gatvių pavadinimų jau buvo pakeisti į anksčiau buvusius autentiškesnius, istoriškesnius⁷⁹⁴. Vienu svarbiausių tapo simboliškai Atgimimo kontekstą perteikusi ilgiausia gatvė Laisvės bulvaras (*Brīvības bulvāris*)⁷⁹⁵. Bankovskis, 1991 m. vasarą gyvai aprašęs savo pasivaikščiojimą minėta gimtojo miesto gatve, primenančia parodą⁷⁹⁶, po pusantrų metų pakomentavo savo ankstesnį straipsnį, pastebėdamas, kad jame būta pernelyg daug naivumo ir socialinio patoso. Esą, jį tuomet veikė dainų, vėliavų, tautinės vienybės, barikadų dvasios gelmės kupina atmosfera, kuomet „lyg ta svajonių princesė iš varlės odos iškilo nepriklausoma ir tarptautiniu mastu pripažinta Latvijos Respublika“⁷⁹⁷. Šįkart, dar skeptiškiau vertindamas besikeičiančią miesto aplinką, nykias urbanistines realijas, vakarietiškas madas, jis išreiškė nusivylimą, kurį apibūdino kaip pasakos, svajonės apie svajonių valstybę pabaigą, gyvenimą penkiakampės žvaigždės paliktame šešėlyje. Po Nepriklausomybės atgavimo radosi vis daugiau abejojančių europietišku, konstatuota, kad Ryga daugiau nebėra mažasis Paryžius⁷⁹⁸.

⁷⁹² Jānis Stradiņš, „Ielu cīņas Rīgā”, *Rīgas Balss*, 1990 05 04, Nr. 90, p. 2.

⁷⁹³ Jānis Stradiņš, „Vārds sargā pilsētas un tautas vēsturi”, *Zvaigzne*, 1988 10 05, Nr. 19, p. 2–3; *Idem*, „Par vietu vārdiem Latvijā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 07 29, Nr. 31, p. 11.

⁷⁹⁴ „Latvijas Kultūras fonda valdes prezidija lēmums par dažu Rīgas ielu vēsturisko nosaukumu atjaunošanu”, *Rīgas Balss*, 1989 11 09, Nr. 256, p. 5.

⁷⁹⁵ Silvija Geikina, „Brīvības ielas kontrasti”, *Literatūra un Māksla*, 1992 12 25, Nr. 50–51, p. 1.

⁷⁹⁶ Pēteris Bankovskis, „Mēs klūsim par ielu!”, *Literatūra un Māksla*, 1991 06 14, Nr. 22, p. 8; Pēteris Bankovskis, „Vēlreiz Brīvības ielā – Decembris’92”, *Literatūra un Māksla*, 1992 12 25, Nr. 50–51, p. 2–3.

⁷⁹⁷ Pēteris Bankovskis, „Vēlreiz Brīvības ielā – Decembris’92”, p. 3.

⁷⁹⁸ „Rīga – vairs ne maza Parīze”, *Literatūra un Māksla*, 1993 03 05, Nr. 9, p. 1.

Svarbiu Rygos atminties (re)konstravimo šaltiniu tapo ir išeivijos prisiminimai. 1990 m. *Karoge* naujai perpublikuoti, o 1994-aisiais atskira knyga išleisti iki tol drausti latvių kilmės Kanados muziko Mario Vėtros (*Mariss Vētra*) atsiminimai pavadinimu *Tuometinė Ryga (Rīga toreiz)*⁷⁹⁹. Juose prisimintos tokios įtakingos asmenybės kaip Rainis ir Aspazija (jų vardais tuomet kaip tik pavadintos centrinės gatvės), prezidentai Ulmanis, Janis Čakstē (*Jānis Čakste*), Rygos politikai, akademikai, rašytojai ir kiti kultūros veikėjai bei menininkai, taip pat svarbesni pokario įvykiai. Vėtros pasakojimuose (re)konstruojamas tipiškas tarpukario kartos Latvijos sostinės vaizdinys. Jame Ryga – gyvas, dinamiškas, studentiškas miestas, kuriame šurmuliuoja naujai įkurto Latvijos universiteto dėstytojai, akademinė bendruomenė ir inteligentija.

Ryga tapo įkvėpimo šaltiniu ne vienam latvių rašytojui. Literatūrologė Anda Plēsuma (*Anda Plēsuma*)⁸⁰⁰ *Karoge* publikuotoje Andrio Kolbergo (*Andris Kolbergs*) kriminalinių romanų apžvalgoje kaip tik ir aptarė šio rašytojo konstruotą dramatišką, detalių pokario, sovietmečio Latvijos sostinės vaizdinį, išskirdama jį iš kitų literatūrinių refleksijų. Ji aktualizuoja ir poetinėmis eilėmis, kurios išryškino atminties vietomis tapusius išskirtinesnius jos topografinius elementus. 1988 m. spalį *Karoge* išspausdintas penkių iki tol nepublikuotų išeivijos autorių eilėraščių ciklas *Ryga, Tavo vardas kaip sidabro styga*⁸⁰¹. Jame Ryga – Latvijos širdis, Livonijos motina⁸⁰², latvių Roma ir Meka⁸⁰³ – vandens ir bokštų miestas, kurį prisimenant pirmiausia iškilo pagrindiniai miesto tapatybės simboliai, tradicinės kultūrinio ir gamtinio kraštovaizdžio detalės: Dauguva, jūra, laivai ir senamiesčio gatvelės. O poetas Alfredas Krūklis (*Alfreds Krūklis*), prisimindamas Rygos kaip prekybinio miesto vaizdinį, viename iš savo eilėraščių išreiškė susižavėjimą gimtine kvėpantiems, gėrybių pilniems jos turgums, simboliškai pavadintiems miesto plaučiais, kuriais jis kvėpuoja, gyvena ir auga⁸⁰⁴. Tai istorinės, kultūrinės atminties rekonstrukcijos pavyzdžiai, kuriuose daugiausia (re)konstruotos tipiškesnės, populiarsnės

⁷⁹⁹ Mariss Vētra, „Rīga toreiz. Atmiņas“, *Karogs*, 1990, Nr. 5, p. 73–119; Nr. 6, p. 13–77; Nr. 7, p. 97–109.

⁸⁰⁰ Anda Plēsuma, „Mana Rīga vecā, sirmā... Rīga Andra Kolberga romānos“, *Karogs*, 1992, Nr. 7–8, p. 172–181.

⁸⁰¹ „Rīga, tavs vārds kā sudraba stīga“, *Karogs*, 1988, Nr. 10, p. 69–74.

⁸⁰² Veronika Strēlerte, „Rīgai“, *Karogs*, 1988, Nr. 10, p. 71.

⁸⁰³ Pēteris Aigars, „Rīga“, *Karogs*, 1988, Nr. 10, p. 70.

⁸⁰⁴ Alfreds Krūklis, „Rīgas tirgi“, *Karogs*, 1989, Nr. 7, p. 73.

Rygos panoramas detalēs, bet nesiekta jų reflektuoti asmeniškai, perteikti individualų santykį.

Kaip individualizuotos kolektyvinės Rygos atminties pavyzdys minėtina Kronbergo poezija. Nors joje taip pat prisimenamos gana tipiškos, turistinės aplinkos detalės, kultūriniai objektai kaip kad senamiesčio gatvės, grindinys, Rainio paminklas kapinėse, Latvijos sostinės vaizdinys iškyla kaip regėjimas, įsivaizdavimas, jo paties žodžiais tariant, nereali fantazija – poetas vaikščiodamas Stokholmo gatvėmis regi Rygos senamiesčio grindinį ir svajoja, kaip būtų Rygos pajūryje⁸⁰⁵.

Žurnalistė Ilma Zvirbulė (*Ilma Zvirbule*) daugiasluoksnę sostinės istoriją ir charakteristiką perteikė moters vaizdiniu: „Būdama apdairi moteris, išsiskiria klasikiniu stiliumi. Kadangi jau pagyvenusi, kiek pavargusi nuo greito ritmo. Jai darosi sunku užlipti į dvyliką aukštą, jei sugenda liftas. Neretai atsimena jaunystę, žiūrėdama senas fotografijas“⁸⁰⁶. Latvijos meno istorikas Ojars Sparytis (*Ojārs Spāritis*) taip pat palygino Rygą su prašmatnia moterimi, kuri keičia savo apdarus pagal kiekvieną stilių ir kultūrą⁸⁰⁷.

Prisiminta ir Aleksandro Čako (*Aleksandrs Čaks*, tikr. *Čadarainis*) poezija. „Ak, mano Ryga, senoji, pražilusi Ryga,/ Tu mano širdį visada aukštyn neši“⁸⁰⁸ – ne kartą savo meilę gimtajam miestui yra išpažinęs poetas. Jo literatūrinėse refleksijose iškilo naktinė Ryga, tik jos urbanistiniame peizaže būta jau mažiau romantikos⁸⁰⁹. Jautriai į šį miestą žvelgiama Paulio Kalvos (*Paulis Kalva*) eilėraštyje „Ryga naktį“⁸¹⁰, perteikiant sostinės realijas istorinėmis paralelėmis: jame Ryga it gyva, pavargusi, išjuokta, apspjaudyta, išbraidžiota, sumindyta purvinomis kojomis ir kitaip išniekinta būtybė, įmigusi ramią naktį, besiilsinti nuo baimių ir visų patirtų kančių⁸¹¹. Visai kitokia Ryga matoma Viktoro Egljčio (*Viktors Eglītis*) eilėraštyje „Ryga vasaros naktį“⁸¹². Jame ji šviesus, jaukus miestas su išskirtiniais gamtos ir kultūros topografiniais elementais: laisvės paminklu, bokštais, Bastėjos kalnu,

⁸⁰⁵ Juris Kronbergs, „Mazliet par Rīgu“, *Literatūra un Māksla*, 1988 09 02, Nr. 36, p. 5.

⁸⁰⁶ Ilma Zvirbule, „Rīga?“, *Rīgas Balss*, 1989 02 10, Nr. 35–36, p. 1.

⁸⁰⁷ „Kultūru un cilvēku migrācijas ietekme uz Latviju. Ilgvara Spilnera saruna ar Ojāru Spāriti“, *Laiks*, 1992 06 13, Nr. 48, p. 6.

⁸⁰⁸ Žr. Anda Plēsuma, *op. cit.*

⁸⁰⁹ Aleksandrs Čaks, „Nakts pilsetā“, *Zvaigzne*, 1988 02 20, Nr. 4, p. 13.

⁸¹⁰ Paulis Kalva, „Rīga naktī“, *Literatūra un Māksla*, 1989 10 21, Nr. 43, p. 5.

⁸¹¹ *Ibid.*

⁸¹² Viktors Eglītis, „Rīga vasaras naktī“, *Karogs*, 1988, Nr. 10, p. 70–71.

Operos ir baleto teatru, romantiškai apšviestomis gatvėmis, žydinčiomis gėlėmis. Šis eilėraštis – tarsi panoraminis, romantiškas pasivaikščiojimas po Latvijos sostinę.

Taigi XX a. pab. Atgimimo metu lietuvių, latvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje aktualizuota ne tik agrarinė-gamtiškoji tradicija, bet ir urbanistinė kultūra, sostinių Rygos ir Vilniaus kultūrinis paveldas. Nors refleksijomis pirmiausia pabrėžti jų nacionaliniai, tautiniai istorijos kontekstai, išskirtas ir daugiakultūriškumas bei daugiatautiškumas. Istorinė ir tuometinė tautinė miestų sudėtis turėjo įtakos įvairesnei atminties kultūrai ir transnacionalinei atminčiai atsirasti. (Re)konstruoti skirtingi šių miestų, kaip kultūrinių ženklų, įvaizdžiai, kuriuos apibendrintai galima įvardinti taip: Rygos kaip vakarietiško, europietiško, jūrinio miesto, ir mitologinę valstybingumo tradiciją išreiškiančio Vilniaus. Latvijos sostinės kolektyvinę atmintį ir sociokultūrinę tapatybę labiau apibrėžė miesto socialiniai, visuomeniniai, gamtiniai, topografiniai dėmenys. Sykiu Latvijos sostinėje vykusiomis „gatvėvardžių kovomis“ aktualizuota nacionalinė, tautinė atmintis, kurios formavime intensyviai dalyvavo ir visuomenė. O aktualizuoti Vilniaus kolektyvinės atminties metmenys pabrėžė ne miesto sociokultūrinį individualumą, kuris jau buvo arba prarastas, arba dar neatrastas, bet reprezentacinę tautinę, valstybinę tapatybę. Pakanka palyginti jau vien Rygos *Laisvės* ar *Rainio bulvarų* ir Vilniaus *Gedimino prospekto* pavadinimus.

Svarbią Vilniaus ir Rygos kolektyvinės atminties dalį sudarė individualizuoti tautinių bendruomenių atminties pasakojimai arba simbolinės kultūrinės miesto tapatybės: lenkiška Vilniaus Florencija, žydiška Vilniaus Jeruzalė, Vilnius – Šiaurės Atėnai, Ryga – Paryžius. Tautinių mažumų naratyvai konkuravo su etnocentiniu lietuviškuoju Vilniaus pasakojimu, tačiau Atgimimo metu juos integruojant pradėta (re)konstruoti nauja atminties kultūra.

6. TRANSNACIONALINĖS ATMINTIES METMENYS

6.1 Daugiatautės ir daugiakultūrės valstybės modeliavimas

Vokiečių istorikas Jörgas Hackmannas, tyrinėjęs Baltijos jūros regiono atminties vietas, savo tyrimais yra parodęs, kad rytų Europoje yra itin daug

prieštarīgā, įvairialypę atmintį talpinančių vietų⁸¹³. Tai patvirtina ir baltų tautų Atgimimo laikotarpio monumentų ir minėjimų kultūra. Lietuva ir Latvija, būdamos daugiakultūrės, daugiatautės valstybės, ne kartą susidūrė su tautinių mažumų integravimo, tautinės tapatybės ir kolektyvinės atminties modeliavimo problema: latvių, lietuvių tautų bei tautinių mažumų požiūriai bei atminties politika ne visuomet būdavo suderinamos. Siekis dominuoti ir homogenizuoti įprastai lėmė jų susiliejamą ar sandūrą bei iš jų kylančias įtampas. Visuomenė Lietuvoje, o ypač Latvijoje socialinės atminties požiūriu vis dar yra susiskaldžiusi, o tautinių mažumų pozicija neretai vertinama prieštaringai⁸¹⁴. Dažnai pasidalijama į dvi grupes: viena pusė šių grupių atmintį sieja su kolektyvinės traumos kontekstu⁸¹⁵, kita nuogaštauja dėl perdėto etnocentrizmo⁸¹⁶ ir etnonacionalizmo⁸¹⁷.

Baltų etnocentrizmas XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais stiprėjo ir dėl tautinės savisaugos poreikio: Atgimimo pirmaisiais metais latviai tesudarė 52 procentus⁸¹⁸ Latvijos gyventojų ir trūko labai nedaug, jog jie patys savo valstybėje būtų tapę tautine mažuma⁸¹⁹. „Latviai šiuo metu yra ties išnykimo riba. Ar su šia mintimi, kad esame nykstančios tautos paskutinė inteligentijos karta, galime gyventi toliau?“⁸²⁰ – 1988-aisiais Rašytojų sąjungos plenumo

⁸¹³ Jörg Hackmann, “Collective Memories in the Baltic Sea Region and Beyond: National – Transnational – European?”, *Journal of Baltic Studies*, Nr. 39(4), 2008, p. 386.

⁸¹⁴ Žr. Vita Zelče, Inta Brikše, „Vēsture un vēsture, un 9. Saeimas vēlēšanas“, *Latvijas Republikas 9. Saeimas vēlēšanu kampaņa: priekšvēlēšanu publiskā telpa*, Rīga: 2007, Zinātne, p. 202; *Daudzveidīgās un mainīgās Latvijas identitātes*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014.

⁸¹⁵ *Atmiņu kopienas: atceres un aizmiršanas kultūra Latvijā*, sast. Mārtiņš Kaprāns, Gustavs Strenga, Rīga: LU FSI, 2016.

⁸¹⁶ Pauls Daija, Deniss Hanovs, Ilze Jansone, *Nācijas hronikas*, Rīga: Avens, 2014.

⁸¹⁷ Ilga Apine, „Latvijas etnopolitiskā attīstība neatkarības gados“, *Sabiedrības integrācijas tendences un prettendences. Etnisko attiecību aspekts: Rakstu krājums*, sast. Leo Dribins, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008, p. 11.

⁸¹⁸ Pēteris Zvidriņš, Inta Vanovska, *Latvieši: Statistiski demogrāfisks portretējums*, Rīga: Zinātne, 1992.

⁸¹⁹ Vita Zelče, „Latvijas iedzīvotāju sociālās atmiņas kopienas un identitāte“, *Daudzveidīgās un mainīgās Latvijas identitātes*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, p. 198.

⁸²⁰ Māra Zālīte, „Parādzīmes tautai“, *Radošo savienību plēnums: 1. un 2. jūnijs*, sast. Anita Grīniece, Rīga: Jumava, 2010, p. 18–24.

reiškė nerimą Zalytė. Priimtoje ir spaudoje publikuotoje rezoliucijoje taip pat pabrėžta ši grėsmės situacija, siekis saugoti bei puoselėti latvių tautą⁸²¹.

Tuo metu atnaujinti pilietybės, gimtosios kalbos įstatymai, svarstyti tautinės priklausomybės klausimai. „Tautybė nėra įgimta liga: žinoma, ji ir ne medalis ar ordinas, kurį išduoda dar gimdymo namuose, tačiau tai joks defektas! Tai yra tėvų ir kitų tolimesnių protėvių dovana, tai yra kalba ir lopšinė, tai priklausymas tam tikrai kultūrai, tai yra tam tikri charakterio ir veido bruožai!“⁸²² – taip, aptardamas Latvijos rusų ir latvių santykius raiškiai ją apibūdino rusų kilmės rašytojas Roaldas Dobrovenskis (*Roalds Dobrovenskis*).

Iškilo ankstesni, neišspręsti etniniai konfliktai. „Ar mes girdėjome ką nors apie rusų žudynes Pabaltyje? Ar kada nors Lietuvoje persekiojo ir vaikė žydus?“⁸²³ – *Literatūroje ir mene* publikuotame straipsnyje „Savi ir nesavi“ kiek provokuodamas klausė publicistas Juozas Kašys, aptardamas atminties ir tautinio susiskaldymo problemas. Jis taikliai įvardijo kelias jų priežastis. Pasak jo, socializmo sukurta fasadinė, dirbtinė, parodinė tautų draugystė lėmė susiskirstymą į nuskriaustuosius ir diktatorius. Gynybinė reakcija peraugo į nepasitenkinimą, į nacionalistinio pobūdžio aistras. „Ir per visą Lietuvos istoriją lietuvių širdžiai nebuvo nesuprantamesnio dalyko, kaip stebėti bei konstatuoti gausnių tautų (lenkų, rusų, vokiečių) norą – net kažkokį liguistą polinkį – persekioti savo tautines mažumas“⁸²⁴ – konstatavo Jonas Mikelinškas, atvirame laiške diskutuodamas su Venlova.

Latvijoje nemažai diskutuota apie tuo metu pradėjusios veikti draugijos „Atmintis“ veiklą, kurios tautinė kultūros paveldo politika susilaukė tautinių mažumų atstovų kritikos. „Mūsų valstybė daugiatautė. Ar kita tauta (nebūtinai rusų) turi teisių į atmintį? [...] Kodėl savos tautos atmintis laikoma „teisinga“, o kitų tautų atmintis – „neteisinga“? Atrodo, kas čia blogo, jei tauta gina savo teises būti pranašesne? Jei atmintį turi tik viena tauta, o kitos jos neturi, atsiranda idėja apie „pilnavertes“ ir „nepilnavertes“ tautas“⁸²⁵ – tuo metu svarbius konkuruojančius dominuojančios ir diskriminuojamos atminties aspektus vienoje iš diskusijų pastebėjo žurnalistas N. Adžubėjus.

⁸²¹ „REZOLŪCIJA“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 10, Nr. 24, p. 1.

⁸²² Roaldas Dobrovenskis, „Cerību atgriešanās“, *Rīgas Balss*, 1989 03 15, Nr. 62, p. 2.

⁸²³ Juozas Kašys, „Savi ir nesavi“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 14, Nr. 3, p. 2.

⁸²⁴ Jonas Mikelinškas, *op. cit.*

⁸²⁵ „Atmiņa un ATMIŅA: G. Popova un Ņ. Adžubeja saruna par vēsturiskās atmiņas un mūsdienu nacionālo attiecību problēmām“, *Karogs*, 1988, Nr. 4, p. 189–195.

Kadangi viens iš Atgimimo tikslų buvo atgaivinti nacionalines kultūras bei integruoti vietos tautinių mažumų, t. y. Baltijos vokiečių, rusų, žydų, lenkų ir kitų tautų paveldą į vietos kultūrinės bendruomenės⁸²⁶, stengtasi kurti integralų valstybės modelį. Siekta, kad tautinių mažumų atmintis taptų lygiateise ir lygiaverte nacionalinės atminties dalimi. Neretai tokia atmintis tapdavo politizuota⁸²⁷. Ši problematika gana intensyviai aptarinėta ir literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje.

6.1.1 Vokiškasis kolektyvinės atminties dėmuo

Juodasis riteris iš epo *Lačplēsis*, šimtmečių vokiečių jungas, vergystė – tai tik keli charakteringi prieštarigus latvių ir vokiečių santykių momentus perteikiantys kultūriniai vaizdiniai, pasak Stradinio, iki Atgimimo įsitvirtinę latvių istoriniame mąstyme. Išraiškingos ir šio istoriko paminėtos jo mokyklos laikų dainos eilutės: „Jei tuos pinigus turėčiau, kurie jūros dugne/ aš nupirkčiau Rygos pilį su visais vokiečiais. Su vokiečiu aš taip elgčiausi, kaip kad jis su manimi“⁸²⁸. Panašiai latvių ir vokiečių santykius perteikė ir Brastinio priminta daina: „Pusiau Dievas, pusiau velnias/ Už stalo sėdėjo/ Latvių tauta./ Vokiečių apdarai“⁸²⁹. Tokių įvairaus pobūdžio iš atskirties, svetimumo, nelygybės jausenų kylančių latvių nuoskaudų vokiečių atžvilgiu, keršto motyvų raiškos atvejų būta ir daugiau. Praradus istorinę patirtį, (re)konstruotoje kolektyvinėje atmintyje ryškėjo polinkis ją stereotipizuoti ir mitologizuoti.

Minėtą folklorinę, literatūrinę tradiciją formavo ne tik vaizduotė, bet ir prieštaringas istorinis kontekstas: viena vertus, vokiečiai rėmė latvius ir labai praturtino vietinių gyventojų kultūrą, švietimą, kita vertus, jie skelbėsi regione atliekantys specialią misiją, siekė dominuoti, todėl neišvengiamai konfrontavo su latvių tautinėmis nuostatomis⁸³⁰. Atgimimo laikotarpiu kultūrinėje spaudoje aktualizuota nacionalizmo ideologijos problematika. Filosofas

⁸²⁶ „Par patiesību un taisnību“, *Literatūra un Māksla*, 1989 02 11, Nr. 6, p. 3.

⁸²⁷ Plg. politinė *atmintis*. Žr. Aleida Assmann, Re-framing memory: Between individual and collective forms of constructing the past, p.35–50.

⁸²⁸ Žr. Jānis Stradiņš, „Vācbaltieši Latvijas kultūras kopībā“, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 1–2.

⁸²⁹ Brastiņu Ernests, „Latviskā Latvijas labad“, *Karogs*, 1990, Nr. 3, p. 74–132.

⁸³⁰ Plačiau apie tai žr. Māra Grudule, “German Parsons in Latvia in the River of Time: Literary Heritage”, *Senoji Lietuvos literatūra*, 18 knyga, Vilnius: LLTI, 2004, p. 60–68; Anna Sakse, „Autobiogrāfija“, *Karogs*, 1985, Nr. 1, p. 142.

Vilnis Zariņš (*Vilnis Zariņš*), remdamasis vaikystē patirtos vokiečių okupācijas atsimināmais, 1988–1989 m. keliuose žurnalo *Avots* numeruose publikavo daļi savu ižvalgu apie rasizmo, propagandas ir Vokietijos imperializmo problemas Latvijoje⁸³¹.

Literatūrinėje spaudoje intensyviausiai reflektuotas tarpukaris, tapęs pagrindiniu bendruoju vokiečių ir latvių atminties matmeniu, sykiu žymėjęs bendros šių tautų istorijos pabaigą. 1934-ųjų statistiniais duomenimis, Latvijoje gyveno 69 855 vokiečiai⁸³², o 1994 m. jų ten tebuvo likę tik apie 3800⁸³³. Autoritarinis Ulmanio režimas Latvijos tautinėms mažumoms, o ypač vokiečiams buvo lemtingas: jo valdymo metu likviduotos dauguma veikusių vokiečių draugijų, prasidėjo repatriacija, o vokiečių kultūrą plėtojusios visuomeninės veiklos ribotos ir iki pat Atgimimo⁸³⁴. Dramatiška 1939-ųjų patirtis tapo pagrindine vienijančia Baltijos vokiečių (*vācbaltieši*, *vācbalti* arba *baltvācieši*, *baltvāci*; vok. *Deutsch-Balten*, *Deutschbalten*, *Baltendeutsche*)⁸³⁵ ir latvių jungtimi – abi bendruomenės suvoktos kaip to

⁸³¹ Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: hitleriskā ideoloģija un propaganda: levads”, *Avots*, 1988, Nr. 8, p. 68–69; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda”, *Avots*, 1989, Nr. 9, p. 66–69; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālsociālismā ideoloģijas veidošanas vēsturiskie apstākļi”, *Avots*, 1989, Nr. 10, p. 52–54; *Idem*, „Laupītāju filozofija: hitleriskā ideoloģija un propaganda”, *Avots*, 1988, Nr. 11, p. 67–72; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālsociālismā ideoloģijas veidošanas vēsturiskie apstākļi”, *Avots*, 1989, Nr. 12, p. 52–56; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālsociālismā ideoloģijas veidošanas vēsturiskie apstākļi: Vadoņa kults”, *Avots*, 1989, Nr. 1, p. 58–65; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālsociālismā ideoloģijas veidošanas vēsturiskie apstākļi”: Vadoņa kults”, *Avots*, 1989, Nr. 3, p. 52–55; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Rasisms”, *Avots*, 1989, Nr. 4, p. 62–67; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Ģeopolitika”, *Avots*, Nr. 5, p. 51–57; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā”, *Avots*, Nr. 6, p. 68–7; *Idem*, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā”, *Avots*, Nr. 7, p. 52–58.

⁸³² *Latvijas statistikā gada grāmata 1934/ 1935*, Rīga: Valsts statistikas pārvalde, 1935 p. 8–9.

⁸³³ *Latvijas demografijas gadagramata*, Rīga: Komiteja, 1995, p. 25.

⁸³⁴ Leo Dribins, Ojārs Spārītis, *Vācieši Latvijā*, Rīga: Latvijas universitātes, filozofijas un socioloģijas institūts, etnisko pētījumu centrs, 2000, p. 80–85.

⁸³⁵ Lietuvių kalboje dar vartojamas terminas *balt(a)vokiečiai*, *Pabaltijo vokiečiai*, apibrėžiantis etnosocialinį dalies Baltijos jūros teritorijos darinį – Estijos ir Latvijos teritorijose gyvenusių vokiečių tautinę mažumą. Žr. Jānis Stradiņš, „Klieda latvieši: Latvieki, latzemieši? Vācbaltieši?”, *Literatūra un Māksla*, 1989 07 22, Nr. 30, p. 15;

paties Hitlerio ir Stalino pakto padarinių aukos. Literatūrinių refleksijų ir atsiminimų centre atsidūrė repatriacijos momentas. Būtent jį savo trilogijoje *Baltijos tragedija*⁸³⁶ aprašė iš Latvijos kilęs Baltijos vokiečių rašytojas Siegfriedas von Vegesackas, latvius ir vokiečius pavaizdavęs kaip vieną didelę šeimą, o Latviją – kaip gimtinę, kurią didelė dalis vokiečių buvo priversti palikti. Šie dramatiški vokiečių, o sykiu ir visos Baltijos įvykiai aktualizuoti tiek anuometinėje, tiek Atgimimo laikų spaudoje.

Literatūrinėje spaudoje vyravo apžvalginiai, istoriografiniai, faktografiniai tekstai, publikuotos kultūrinės naujienos, žymesnių Baltijos vokiečių biografijų ar šeimos istorijų fragmentai, kūrinių ištraukos, vertimai, pokalbiai su Vokiečių-latvių kultūros draugijos nariais, vokiečių kilmės keliautojų kelionių po Latviją įspūdžiai ar atsiminimai. Savaitraštis *Literatūra un Māksla* 1990-ųjų pradžioje minėdamas Baltijos vokiečių repatriacijos 50-ies metų sukaktį parengė specialų jiems skirtą numerį⁸³⁷, intriguodamas skaitytojus antraštėmis apie Baltijos vokiečių dramas. Prisiminta ir Ulmanio giminaičio vokiečio bei kitų repatriantų istorija. Kaip pastebėjo istorikas Inesis Feldmanis, aptardamas Baltijos vokiečių istoriografinį kontekstą, ši Latvijos, Baltijos istorijos dalis iki Atgimimo buvo pernelyg stereotipizuojama ir politizuojama, tad pagrindiniu uždaviniu akademikas įvardijo siekį atsisakyti vokiečių kaip svetimkūnių vertinimo ir išryškinti jų pozityvų indėlį⁸³⁸. Vokiečių repatriaciją jis vertino kaip didelį praradimą, po kurio Latvijoje prasidėjo intelektualinis vakuumas⁸³⁹. Siekį reabilituoti Baltijos vokiečių kultūros ir mokslo paveldą Atgimimo metu palaikė ir Latvijos Tautos frontas.

Aktyviai diskutijose apie Latvijos vokiečių kultūrinį paveldą literatūrinėje spaudoje dalyvavo ir Stradinis, ne kartą pasisakęs ir kitais prieštariniais istoriniais klausimais. Jo komentaruose jautėsi pastanga sugrąžinti Baltijos vokiečius į latvių kultūrą ir istoriją. Išsamiai apžvelgdamas nepelnytai primirštus žinomesnius Latvijoje dirbusius vokiečių autorius ir jų kūrinius, pabrėžė jų svarbą latvių raštijai, kultūrai. Latvijos, Baltijos vokiečius

Māra Grudule, „Vācbaltieši Latvijas un latviešu kultūras vesture”, *Latvieši un Latvija*, 4 sēj.: Latvijas izglītība, kultūra un zinātne, Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, p. 208.

⁸³⁶ Siegfried von Vegesack, *Die baltische Tragödie. Romantrilogie*, Heilbronn: Salzer, 1957, p. 458.

⁸³⁷ *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2.

⁸³⁸ Inesis Feldmanis, „Baltvāciešu izceļošana 1939. gadā un latviešu sabiedrības nostāja”, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 5.

⁸³⁹ Idem.

akademikas siūlė apibrėžti ne kaip nukirstą vokiečių tautos šaką, bet kaip išskirtinį vietinės istorijos reiškinį, pasižymintį savita psichine struktūra ir kultūra⁸⁴⁰. O vėlesniame savo straipsnyje, aptardamas dramatiškus Baltijos vokiečių istorijos fragmentus, apibendrina, kad vokiečiai – jungiantis elementas su Europos krikščioniškosiomis tradicijomis, kultūros ir civilizacijos nešėjai⁸⁴¹.

Karogs 1989 m. perspausdino 1973 m. Niujorke išleistą išeivijos rašytojo Gunaro Janovskio (*Gunars Janovskis*) romaną *Negrįžtinai*⁸⁴². Viena esminių šio kūrinio scenų, nurodyta ir pavadinimu – dramatiškų istorinių aplinkybių nulemtos latvio ir Latvijos vokiečių jaunuolių poros išsiskyrimo fone patetiškai sakoma prezidento Ulmanio kalba buvusiuose Rygos vokiečių pirklių namuose: „Viena dalis mūsų krašto gyventojų išplaukia jūra. Tai yra vokiečiai, kurie iškeliauja iš mūsų. Ir išplaukia tie, kuriems staiga ėmė atrodyti, kad jie vokiečiai. Tegul plaukia! Ir tegu jiems ten gerai klojasi. Bet tegu jie žino viena. Tegu visiems būna aišku. Jie išvyksta ne-grįž-ti-nai!“⁸⁴³. Toks propagandinis, vokiečių atžvilgiu moralizuojantis, kaltinamasis tonas, formavęs neigiamą visuomenės požiūrį, vyravo ir tuometinėje Ulmanio laikų spaudoje.

Itin svarbi dar viena Janovskio pasakojamos istorijos detalė – vokiečiai romane išplaukė giedodami Latvijos himną. Tad šis pasakojimas – sykiu ir vidinę įtampą bei tapatybės dualizmą perteikiantis dvasinės tėvynės, namų praradimo ir tremties patirties liudijimas. Lemtinga būtinybė rinktis, kuomet gimtinė ir tėvų žemė tampa skirtingomis, skausmingai priešinančiomis esatimis ir tenka rinktis arba tą, kuriai „priklauso kraujas“, arba tą – „kurioje širdis“⁸⁴⁴. Panašią pasirinkimo-praradimo dialektiką liudija ir autentiška paties Janovskio išeivijos patirtis, kuri ne tik išryškina latvių ir vokiečių likimų paraleles, bet tampa ir dar vienu universalizuotos fatališkosios, prarastosios XX a. kartos fizinės, dvasinės tremtinio egzistencijos⁸⁴⁵, išvietinimo ir

⁸⁴⁰ Jānis Stradiņš, „Baltvācu problemu loks mūsu kultūrvēsture“, *Karogs*, 1989, Nr. 8, p. 161–167.

⁸⁴¹ Jānis Stradiņš, „Vācbaltieši Latvijas kultūras kopībā“, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 1–2.

⁸⁴² Gunars Janovskis, „Uz neatgriešanas“, *Karogs*, 1989, Nr. 10, p. 87–119; Nr. 11, p. 69–125; Nr. 12, p. 66–121.

⁸⁴³ *Ibid.*, Nr. 12, p. 72.

⁸⁴⁴ *Ibid.*

⁸⁴⁵ Ausma Cimdiņa, „Ilgstošā tagadne“, *Literatūra un Māksla*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 6.

benamystės atspindžiu. Pastarąją paradigmą papildo ir lietuvių išėivijos literatūrinės refleksijos, ypač atsikartojantis Katiliškio kūrybos simbolinis išėjimo-negrįžimo leitmotyvas, tiesiogiai įvardintas jau vien romano „Išėjusiems negrįžti“ pavadinime⁸⁴⁶.

Išvykstantiems praeitis, atmintis tampa esminėmis latviškosios tapatybės kategorijomis, vieninteliu jungiančiu saitu, o atsiminimai – gimtosios žemės pakaitalu⁸⁴⁷. Tai liudija refleksijos literatūrinėje spaudoje. Baltijos vokiečiai, ypač vyresnės kartos, būdami svetur, atmintyje ilgą laiką saugojo idealizuotą, romantizuotą ir sentimentalizuotą gimtinės Latvijos, kurią jie nenoromis buvo priversti palikti, vaizdinį⁸⁴⁸. Vienas iš tipiškesnių refleksijų pavyzdžių – Valdžio Bisenieko (*Valdis Bisenieks*) iš vokiečių kalbos verstas tapytojo, rašytojo Karlo Gothardo Grasso eilėraštis „Gimtinės prisiminimai“⁸⁴⁹. Jame gimtinė, „jaunystės laimės sodas“ – romantizmo laikus siekiančios poetinės vaizduotės sukurtas, konkrečiomis laiko ir erdvės koordinatėmis neapibrėžtas, realiai nebeegzistuojantis, atmintyje išskylantis objektas. Retrospektyvus nostalgiškas žvilgsnis daugiausia fiksuoja apibendrintus topografinus elementus, gamtos vaizdus: mišką, dangų, beržus, pušį, ežerą, žydinčias pievas, lakštingalą, šviečiančią saulę ir kitus kraštovaizdžio detales. Atsimerantysis taip pat fiksuoja pozityvius išgyvenimus ir darnius žmonių santykius: ramybę, džiugesį, gyvenimą darnoje, be šurmulio, skausmų, bėdų ir pykčio. Nors santykis asmenišką, kalbama susidvejinus, kolektyvinio subjekto „mes“ vardu. Eilėraščio kulminacinė jausminė frazė „mes kartą vienas kitą mylėjome!“ nurodo, kad gimtinė kalbančiajam – ne tik idiliškas gamtovaizdis, praeitis ir jaunystės laikas, bet ir prarasta mylimoji. Janovskio perteiktos istorijos kontekste minėta jausminė nuoroda tampa itin simboliška ir melodramatiška – prarandama ne tik mylimoji tėvynė, bet ir mylima moteris.

Nostalgiską atmintį paliudijo ir latvių žurnalistės Vokietijoje Magdos Priedytės (*Magda Priedīte*) kultūrinei latvių spaudai kalbinti Baltijos vokiečiai. Publicistė žurnale *Zvaigzne* parengė straipsnių ciklą *Vokietijoje, pas*

⁸⁴⁶ Marius Katiliškis, *Užuovėja. Išėjusiems negrįžti*, Vilnius: Vaga, 1990. Pirmą kartą pasirodęs 1958 metais.

⁸⁴⁷ Valters Nollendorfs, *Latviešu literatūras vesture*, p. 350.

⁸⁴⁸ „Grūtais ceļš pāri gadu desmitiem: Pēterā Bankovska saruna ar vācu-latviešu kultūras biedrības priekšsēdētāju Jāni Danosu”, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 2.

⁸⁴⁹ Kārlis Gothards Grass, „Dzimtenes atmiņas”, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 9.

*Baltijos vokiečius*⁸⁵⁰, kuriame dalijosi kultūrinėmis naujienomis, svarstė terminologijos klausimus, publikavo interviu. „Baltija man visada atrodė kaip graži, laiminga, bet nugrimzdusi sala. Visų mano giminaičių prisiminimai apie ją buvo ryškūs ir, mano akimis, pagražinti. Tai yra, Latvijoje viskas buvo daug gražiau ir geriau nei Vokietijoje. [...] Mes patys augome Vokietijoje be šaknų ir taip niekur nepritapome“⁸⁵¹ – taip savo santykį su Latvija ir dvilype, susiskaldžiusią tapatybę apibūdino garsaus iš Latvijos kilusio vokiečių politiko, žurnalisto Paulo Schiemanno giminaitė Monika von Hirschheyda. Kai kurie iš kalbintųjų pabrėžė, jog jautėsi skolingi savo gimtajai žemei⁸⁵². Stengdamiesi išsaugoti saitus su Latvija, ieškojo joje kultūrinių ir asmeninių ryšių, kūrė paramos fondus, siuntė labdarą, leido leidinius⁸⁵³. Rygoje atgijo vokiečių kultūrinės bendruomenės, organizacijos: 1988 m. lapkritį Latvijos konservatorijos salėje susirinkę vokiškų šaknų turintys entuziastai ar jų kultūros propaguotojai įkūrė Latvių-vokiečių kultūros draugiją, siekusių atnaujinti vokiečių kultūros tradiciją Latvijoje. 1991 m. rugsėjį Rygoje įkurta centrinė organizacija *Latvijos vokiečių sąjunga*. 1993 m. vyko vokiečių kultūrinės savaitės⁸⁵⁴. Šios iniciatyvos kaip ir jų bei Baltijos vokiečių istoriografinio konteksto atsiradimas literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje aktualizavo šį Latvijos kultūrinį paveldą, naujai įtvirtindamos jį latvių kolektyvinėje atmintyje, sykiu brėždamos ir Baltijos vokiečių latviškosios, baltiškosios ir regioninės tapatybės kontūrus.

6.1.2 Lenkiškasis kolektyvinės atminties dėmuo

Ieškant Latvijos ir Lietuvos tautinių mažumų kolektyvinės atminties analogijų, bendruoju požiūriu latvių vokiškąjį dėmenį pravartu palyginti su lietuvių lenkiškuoju. Atgimimo laikotarpu bendra lietuvių-lenkų, kaip ir atskira šios tautinės mažumos atmintis vertinta nevienareikšmiškai: vieniems ji buvo nostalgikiškų, romantizuotų atsiminimų dalis, kiti ją siejo su traumine patirtimi. Ši atmintis (re)konstruota tiek kolektyviniu, tiek individualiu lygmeniu: daugiausia prisimenant bendros Lietuvos-Lenkijos valstybės

⁸⁵⁰ Magda Priedīte, „Vācijā, vācbaltiešos“, *Zvaigzne*, 1992, Nr. 17–22.

⁸⁵¹ Magda Priedīte, „Pār laikmetiem un paaudzēm“, *Diena*, 1992 10 02, Nr. 185, p. 4.

⁸⁵² Magda Priedīte, „Mēs esam šai zemei parade“, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 31, Nr. 28, p. 5.

⁸⁵³ E. Riekstiņš, „Baltvācu gadagrāmata“, *Karogs*, 1989, Nr. 3, p. 201–202.

⁸⁵⁴ „Vācu kultūras nedēļas Baltijā“, *Literatūra un Māksla*, 1993 09 10, Nr. 36, p. 6.

istorijos epizodus bei dalinantis asmeninių istorijų fragmentais. Literatūrinėje spaudoje publikuotose refleksijose lietuvių nuostatos lenkų atžvilgiu įvardintos kaip vis dar stereotipiškos, demonizuotos, mitologizuotos⁸⁵⁵. *Pergalė* priminė skaitytojams tai liudijančias Venčlovos laiške Miłoszui išsakytas mintis: „Esti kažkoks įprotis demonizuoti lenkus. Pagal šį mentalitetą (turintį įtakos, nors jau ne per didžiausios), tiems lenkams ištikus amžius rūpi vienas vienintelis daiktas: kaip čia Lietuvą prie Lenkijos prijungus, nutautinus ir aplamai sumaišius su purvais. [...] Egzistuoja stereotipinis įvaizdis – makiaveliškas lenkas, gal iš Ašmenos, o gal iš Alpuharos, kuris visada pasieks savo tikslą, jei ne jėga, tai klasta“⁸⁵⁶. Apie praeities nulemtus lietuvių stereotipus ir antagonizmą kalbėjo ir Jonušys. „Gal aiškiau pamatysime, kaip susitaiko tautos, ir mūsų nebegąsdins lenkiškos Vilniaus praeities baubas?“⁸⁵⁷ – aptardamas vis dar aktualią minėtų tautinių bendruomenių santykių problematiką, viltinai klausė vertėjas.

Literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje vyravo istoriografinio pobūdžio apžvalginiai tekstai, pernelyg tolimi to meto plačiajai lietuvių visuomenei, todėl labiausiai aktualizuoti lenkiškąjį metmenį siekė turintieji politinių, istorinių interesų arba autoriai, asmeniškai ar profesiniais ryšiais susiję su lenkiškais kontekstais. Pavyzdžiui, Eidintas kaip idealizavimo ir istorinės nostalgijos pavyzdį glaustai priminė LDK, mėgindamas įrodyti, kad Lenkijos valstybės idėja buvo nepalanki lietuviams: lenkų ir lietuvių bajorai pasisakė prieš „litvomanų“ idėją, o visa XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių politinė veikla vadinta provokiška⁸⁵⁸. Kultūros istorikas Juozas Maceika, aptardamas 1935–1939 metų dramatišką lietuvių situaciją, išryškino daugiataučio Vilniaus realijas, kuomet buvo uždarinėjamos lietuvių draugijos, laikraščiai, atleidinėjami lietuvių kilmės darbuotojai, rašinėta „mirtis lietuviams“⁸⁵⁹. Panašios pozicijos laikėsi ir istorikas, publicistas Jonas Dainauskas, Atgimimo pabaigoje intensyviai reiškęsis literatūrinėje spaudoje. 1992 m. pavasarį *Literatūroje ir mene* pasirodė kelios jo apžvalgos, skirtos aptarti konfliktiškus santykius su lenkais, ATR kontekstą, istoriografinę raidą, jo

⁸⁵⁵ Ježis Baras, „Lenkų ir lietuvių santykiai“, vertė Saulius Stoma, *Literatūra ir menas*, 1990 01 20, Nr. 2, p. 12

⁸⁵⁶ Česlovas Milošas, Tomas Venčlova, *op. cit.*, p. 138.

⁸⁵⁷ Laimantas Jonušys, „Kaip susitaiko tautos?“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 04 03, Nr. 13, p. 3.

⁸⁵⁸ Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, p. 12.

⁸⁵⁹ Juozas Maceika, „Vilnius mūsų...“, *Pergalė*, 1989, Nr. 10, p. 157–167.

požiūriu, tendencingas lenkų istorikų ideologines pozicijas⁸⁶⁰. Visi šie autoriai pabrėžė gana skeptišką to meto požiūrį į lenkus bei išryškino priešiško lietuvių momentus: lenkų kalbos vyravimas ir lenkiškos kultūros dominavimas vertinti vienprasmiškai kaip lietuvių ir lietuviškumo silpninimas bei niekinimas.

Atgimimo metu Lietuvoje tautinė sudėtis buvo kardinaliai pasikeitusi – tautinė lenkų dauguma buvo virtusi absoliučia mažuma. „Ar lengva būti lenku?“ – skaitytojų klausė žurnalistė Irena Babkauskienė, aptardama 1991 m. Vilniuje įsteigto Lenkų universiteto legalizavimo ir kitas su lenkų švietimu susijusias problemas Lietuvoje, jų politizavimą⁸⁶¹. Universitetas nesulaukė reikiamo Vyriausybės palaikymo, opoziciškai nusiteikusi visuomenės dalis atkakliai rodė nepritarimą įvairiausiai gestais, pavyzdžiui, nuplėsdama universiteto pavadinimo užrašą nuo durų ar perrašydama jį lietuviškai.

Naujais apsvaistant buvusios bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės daugiakultūrį palikimą ir šių tautų santykius, kaip svarbi transnacionalinės, o sykiu ir daugialypės lokalsios atminties vieta iškilė Vilnius. Jo tarpukario istoriografija tapo atskiru ir svarbiu lenkiškos kolektyvinės atminties metmeniu, išryškinusiu skirtingų tautinių pasakojimų suderinamumo bei istorijos interpretavimo problematiką. (Re)konstruoti konfliktiški atminties momentai: nuo generolo Liucijus Želigovskio ir Vilniaus užėmimo įvykių 1918-aisiais⁸⁶² iki heroizuoto 1939-ųjų išlaisvinimo naratyvo. Dramatiški sostinės istorijos epizodai vertinti dvejopai, spaudoje prasidėjo politizuotos diskusijos dėl terminų: vieni reikalavo pripažinti užėmimą okupacija, kiti vadino juos bereikalingu praeities vaiduoklių žadinimu⁸⁶³ ir skatino priimti lenkiškąją Vilniaus istorijos dalį.

Literatūros lauko dalyviai nebuvo linkę veltis į neišsprendžiamus istorinius ginčus ir siūlė platesnes ir atviresnes santykių su lenkais vertinimo perspektyvas, integruojančias lenkiškąją kultūrinę dėmenį į nacionalinį pasakojimą. Jonušys, remdamasis lenkų filmu „Mano Vilnius“ (*Moje Wilno*)

⁸⁶⁰ Juozas Dainauskas, „Iš knygos *Lietuvos ir lietuvių krikštas ir 1387 metai*“, *Literatūra ir menas*, 1992 04 11, Nr. 15, p. 13; *ibid.*, 1992 04 18, Nr. 16, p. 16; *ibid.*, 1992 04 25, Nr. 17, p. 16; *ibid.*, 1992 05 02, Nr. 18, p. 14.

⁸⁶¹ Irena Babkauskienė, „Ar lengva būti lenku?“, *Respublika*, 1993 10 05, Nr. 192, p. 14.

⁸⁶² Domas Šniukas, „103 dienos iš Vilniaus istorijos“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 146–154.

⁸⁶³ „Želigovskis ir praeities vaiduokliai: pokalbis su rašytojais Česlovu Milošu ir Tomu Venclova“, užrašė Elžbieta Savicka, *Literatūra ir menas*, 1993 07 22, Nr. 30, p. 4.

– nostalgiška reminiscencija apie Lenkijos Florencija vadintą Vilnių – priminė ir taikius bendros lenkų ir lietuvių istorijos epizodus – jungtines lietuvių ir lenkų pergalę prieš rusus XVI a. prie Oršos. „Turėtumėm pripažinti, kad prieškarinis Vilnius buvo autentiškai lenkiškas, ir nedaryti iš šio istorinio fakto jokios tragedijos, nes būtent tai yra natūralus, saugotinas, praturtinantis istorinis palikimas....“⁸⁶⁴ – apibendrino jis, atskleisdamas ne tik sostinės, bet ir lietuvių tautinius ypatumus bei istorinius kompleksus.

Kaip Lietuvos lenkiškosios salelės analogija iškilo Lietuvos-Lenkijos pasienyje įsikūręs Seinų miestelis, Atgimimo metu tapęs ryškiu vietos lietuvių ir kitų tautinių bendruomenių atminties centru. Būtent paribio kaip tautų, religijų sambūvio specifiškumą priminė *Šiaurės Atėnuose* publikuotas Seinų „Paribio“ (*Pogranicze*) fondo steigėjo, aktyvaus visuomenininko Krzysztofo Czyżewski pranešimas „Paribio žmogus“, skaitytas konferencijoje „Mano Vilnius“⁸⁶⁵. Atgyjanti „senojo laiko atmintis“⁸⁶⁶ – taip simboliškai pavadinta ši aktualizuota paribio praeities dalis.

Ryškiausiu kultūrinio lietuvių-lenkų paribio žmogumi laikytas ir laikytinas Miłoszas – bendros lietuvių ir lenkų atminties liudytojas, *Gentes lithuanus* ieškotojas, tapęs savotišku šių tautų tarpininku. Poetas savo biografija ir kūryba puoselėjo moderniąją LDK tradiciją, ne kartą analizuotą literatūrologų⁸⁶⁷. Atgimimo metu spauda plėtojo jo konstruotą literatūrinę, kultūrinę tradiciją, ypač šią kryptį palaikė *Šiaurės Atėnai*. Rašytojas Algirdas Landsbergis (slapyvardis Jeronimas Žemkalnis)⁸⁶⁸ apžvelgė interviu knygą *Pasikalbėjimai su Czesławu Miłoszu* – poeto atsiminimus apie Lietuvą – „mito ir poezijos šalį“. Publikuotos eseistinio, autobiografinio romano *Isos slėnis* ištraukos⁸⁶⁹. Pats autorius jį vadino teologiniu traktatu, o rašymą – autoterapine procedūra. Geda, pristatydamas šį kūrinį savaitraščio

⁸⁶⁴ Laimantas Jonušys, „Lenkijos Florencija ir mūsų Vilnius“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 03 06, Nr. 9, p. 2.

⁸⁶⁵ Krzysztof Czyżewski, „Paribio žmogus“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 11 20, Nr. 46, p. 1.

⁸⁶⁶ „Senojo laiko atmintis“, parengė V. B., *Šiaurės Atėnai*, 1992 11 20, Nr. 46, p. 8.

⁸⁶⁷ Mindaugas Kvietkauskas, „Vilniaus geopoetika: Czesławo Miłoszo poema *Miestas be vardo* ir jos rankraščiai“, *Czesławo Miłoszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa: straipsnių rinkinys*, sud. Mindaugas Kvietkauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 159.

⁸⁶⁸ Jeronimas Žemkalnis, „Miłoszas apie Lietuvą ir Lenkiją“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 08 15, Nr. 28, p. 1.

⁸⁶⁹ Czesław Miłosz, „Ant Isos kranto“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 06 26, Nr. 25, p. 3; plg. Česlovas Milošas, *Isos slėnis*, vertė Algis Kalėda, Vilnius: Vaga, 1991.

skaitytojams, įvardijo jį iš nostalgijos gimusia vizija, sakme. O dalindamasis savo asmeniniais pažinties įspūdžiais, stengėsi išryškinti ne tik šio autoriaus literatūrinės kūrybos vertę, individualumą, bet tradicinį lietuviškumą: „[...] tame žmoguje man pasirodė labai daug kas lietuviška, netgi valstietiška. Tai, ką mes spėjome pamiršti, ko kartais netgi gėdijamės: oraus ir išdidaus, sykiu atviro, nuoširdaus senoviško lietuvių-lenkų sodiečio bruožų“⁸⁷⁰. Taigi lenkiškumas apibrėžtas per santykį su lietuviškumu, pabrėžiant ne tautinį išskirtinumą, bet panašumą.

Šiaurės Atėnuose aptartas ir 1992-ųjų Miłoszo apsilankymas Lietuvoje pirmą kartą po daugiau nei penkiasdešimties metų. Prisiminta ir tais pačiais metais pasirodžiusi kelionės įspūdžius perteikusi jo eseistinė knyga *Tėvynės ieškojimas*⁸⁷¹. „Lietuva jau įprato prie sugrįžimų, pildosi tai, kas buvo neįtikėtina ir mums, ir išėjusiems. Išėjusiems negrįžti. [...] Nekalbėčiau aš apie tai, jeigu visų mūsų sielos gelmėje neslypėtų, dievišku raštu nebūtų įrašyta tokia amžino sugrįžimo, prisikėlimo vizija, jungianti ir vienijanti visus mirtinguosius. [...] Jų sugrįžimas į Lietuvą buvo mūsų garbės ir orumo atstatymas, jiems galėjome išsakyti savo kančių ir vargą, savo kasdienį pažeminimą“ – pakiliai kalbėjo Geda Vytauto Didžioje universitete, suteikiant Miłoszui garbės daktaro vardą⁸⁷². Šie įvykiai buvo abipusiai simboliniai gestai, poeto grįžimas į gimtuosius namus, savęs ir savo prarastojo laiko ieškojimas, skatinęs permąstyti ne tik lenkiškosios, bet ir lietuviškosios atminties bei sociokultūrinės tapatybės klausimus.

Atgimimo metu literatūrinėje spaudoje aktualizuotas lenkiškasis kolektyvinės atminties matmuo ne tik išryškino daugiakultūrės Lietuvos modelio fragmentus, lietuvių ir lenkų tapatybės ir atminties sąveikas, šių tautų tautinių bendruomenių sankirtas, bet ir formavo lenkiškojo Vilniaus atminimo kultūrą. Pastaroji atvėrė naują, atviresnę Vilniaus istoriografijos interpretavimo galimybę, kurioje šios tautinės bendruomenės pasakojimas buvo integruojamas į romantizuotą tautinį, stigmatizuotą trauminį nacionalinį naratyvą. (Re)konstruotos transnacionalinės atminties pagrindu tapo ir asmeninės, kūrybinės biografijos, poetinės mitologijos, kuriose individuali kultūrinių figūrų atmintis sąveikavo su kolektyvine atmintimi.

⁸⁷⁰ Sigitas Geda, „Pasaulis Isos slėnyje“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 04 24, Nr. 17, p. 6.

⁸⁷¹ Czesław Miłosz, *Szukanie ojczyzny*, Kraków: Znak, 1992.

⁸⁷² Sigitas Geda, „Czesław Miłosz Lietuvoje“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 05 29, Nr. 22, p. 1.

6.1.3 Žydiškoji atmintis ir paveldas

Lietuvoje ir Latvijoje žydiškasis kolektyvinės atminties dėmuo visais laikais vertintas nevienareikšmiškai, ne išimtis ir Atgimimo laikotarpis. Net ir po Nepriklausomybės atgavimo abejose valstybėse integralios atminties kultūros formavimasis vyko lėtai ir fragmentiškai, lietuvių ir latvių bei žydų tautinių bendruomenių santykis išliko prieštaringas. Šią tendenciją perteikia ir refleksijos to meto literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje, kuriose pabrėžtas trauminis konfliktiškos atminties aspektas. „Kai sakai „AŠ NEKENČIU ŽYDŲ“ [išskirta didžiosiomis – V. J.] – tai nereikia vargti dėl jokių įrodymų... Galima nekęsti, ir tiek. Ir taip nuo stambeldystės laikų...“⁸⁷³ – taip 1990 m. interviu *Šiaurės Atėnuose* lietuvių ir latvių santykių stigmatizavimo momentą įvardijo rašytojas Kanovičius.

Tokio pobūdžio vertinimus Lietuvoje ir Latvijoje lėmė kelios priežastys. Didžioji dalis žydiškosios kultūros ir judaikos paveldo karo metais ir sovietmečiu buvo dingusi, diegtos ideologizuotos, propagandinės istorijos versijos, o etnocentriniam diskurse vyravo viktimizavimo motyvas. Ilgą laiką kritiškesni, atviresni holokausto vertinimai buvo ribojami⁸⁷⁴, todėl XX a. pab. Atgimimo metu padedamos diasporos, vietos valdžios ir entuziastų kartu su kitomis Lietuvos ir Latvijos tautomis savo kultūrinį, tautinį atgimimą bei daugialypį atminties (re)konstravimo procesą pradėjo ir vietos žydų bendruomenės. 1988 m. pabaigoje Lietuvoje ir Latvijoje įkurtos žydų draugijos, siekusios telkti tautiečių bendruomenę, (re)konstruoti kultūrinės tradicijas ir įamžinti holokausto aukų atminimą. „Viena yra ieškoti sudaužytos žydų gyvenimo mozaikos bibliotekose ir achyvuose ir visiškai kita – susidurti su asimiliuota, deetnizuota, sistemingą sąmonės naikinimą patyrusia žydų visuomene“⁸⁷⁵ – apie laukiančius iššūkius interviu savaitraštyje *Literatūra ir menas* prasarė draugijos Lietuvoje pirmininkas Emanuelis Zingeris.

⁸⁷³ Grigorijus Kanovičius, „Pirmoji Izraelio valstybė – Lietuvoje“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 28, Nr. 4, p. 3.

⁸⁷⁴ Mārgērs Vestermanis, „Holokausts Latvijā: Historiogrāfisks apskats“, *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*, redakcijas kolēģija: Andris Caune, Daina Kļaviņa, Inesis Feldmanis; sastādītājas Daina Bleiere, Iveta Šķiņķe, 2. sēj., Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, p. 36.

⁸⁷⁵ Emanuelis Zingeris, „Po vienu dangum“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 2–3.

Per trejus pirmuosius Atgimimo metus pamažu atgijo jų kultūrinis, religinis gyvenimas. Kiekybiškai nelabai didelis, bet kokybiniu požiūriu – itin intensyvus. „Atrodė, kad nėra tokios jėgos, kuri įstengtų atstatyti, atkurti, iš mirusiųjų prikelti tai, kas jau spėta užmiršti. Juk dešimtmečius buvo uždrausta kalbėti, rašyti apie žydus, juo labiau apie jų dvasinius-religinius reikalus“⁸⁷⁶ – džiaugdamasis naujai paskirtu rabinu, 1992-aisias pastebėjo Grigorijus Smoliakovas, tuometinis naujai pradėto leisti žydų bendruomenės laikraščio *Lietuvos Jeruzalė* redaktorius. Vienintelė galimybė, leidusi sugrąžinti bent dalį to, kas prarasta, buvo kolektyvinės atminties ir paveldo (re)konstravimas, tapęs savotiška kultūrinės archeologijos ir restauracijos forma. Kaip bendruomenės, Lietuvos ir Latvijos žydai tuo metu ir tegalėjo egzistuoti atminties pavidalu. Pastarosios pagrindą sudarė du pagrindiniai dėmenys: etninis, religinis, kultūrinis judaikos paveldas ir trauminė Holokausto patirtis. Atgimimo pradžioje intensyviau reflektuotas pirmasis.

Literatūrinė, kultūrinė Atgimimo laikotarpio spauda pasitelkta kaip komunikacinė informacijos dalinimosi terpė, perteikusi kultūrinės žydų bendruomenės aktualijas: joje publikuoti skaitytojų laišakai⁸⁷⁷, litvakų literatūros vertimai⁸⁷⁸, pokalbiai, kultūrinių renginių anonsai, kvietimai į susitikimus su buvusiais geto kaliniais⁸⁷⁹, kelionių po Izraelį įspūdžiai⁸⁸⁰. *Kultūros baruose* atsirado skiltis *Iš Lietuvos žydų kultūrinio gyvenimo, Šiaurės Atėnai* priminė rusų filosofo Nikolajaus Berdiajevo (*Николай Бердяев*) pamąstymus apie žydų mitologizavimą, krikščionybės ir antisemitizmo santyki⁸⁸¹, Vydūno požiūrį į žydus⁸⁸². *Literatūra un Māksla*

⁸⁷⁶ Grigorijus Smoliakovas, „Po pusės amžiaus. Ješibotas Vilniuje“, *Gimtas kraštas*, 1992, Nr. 15, p. 5.

⁸⁷⁷ Ī. Kleimanis, „Rumbulas refleksija“, *Lauku Avīze*, 1989 12 22, Nr. 51, p. 11.

⁸⁷⁸ Irena Veisaitė, „Matildos Olkinaitės poezija“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 01, Nr. 14, p. 8–9. Alfonsas Bukontas, „Langelis prie Mošės Kulbako poezijos“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 02 14, Nr. 7, p. 7.

⁸⁷⁹ Margers Vestermanis, „Aicinām bijušos geto un Mežaparka koncentrācijas nometnes ieslodzītos“, *Rīgas Balss*, 1989 02 15, Nr. 39, p. 3.

⁸⁸⁰ Aleksandras Šenderovas, „Ģastrolēs Izraelyje. Ar tai realu?“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 13.

Laima Grumadienė, Bonifacas Stundžia, „Po kelionės į Izraelį“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 01 09, Nr.1, p. 7.

⁸⁸¹ Nikolaj Berdiajev, „Krikščionybė ir antisemitizmas“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 08 08, Nr. 27, p. 1.

⁸⁸² Pranas Mikalauskas, „Vydūnas ir žydai“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 30, Nr. 17, p. 3.

1988 m. lapkričių išleido specialų Latvijos žydų kultūrai, istorijai ir bendruomenės aktualijoms skirtą numerį⁸⁸³.

Pasitelkiant ne tik istoriografinį, sociokultūrinį, bet ir mitologinį, filosofinį ar net teosofinį pagrindą, mėginta ieškoti baltų ir žydų – dviejų nykstančių tautų – likimų, fatališkos patirties paralelių. Pabrėžta, kad nors lietuvių ir žydų tautų istoriniai naratyvai ir atminties politika ne visuomet sutampa, jų istorinė raida bei istoriografijos glaudžiai susijusios. Pavyzdžiui, Gūtmanė, aptardama mitiškąją XX a. latvių atmintį, tremties patirtį gretino būtent su žydų tautos istorija⁸⁸⁴. Daugmalis irgi kvietė pasimokyti iš žydų, kurie rėmėsi kultūrine judaizmo ideologija ir dvasia⁸⁸⁵. Bračas taip pat siejo po visą pasaulį išsibarsčiusių latvių ir senovės judėjų likimą, išryškindamas svarbų abiejų tautų senųjų religijų, dvasinio paveldo vaidmenį⁸⁸⁶. Uldis Bērziņš (*Uldis Bērziņš*) priminė Izraelio poeto Amiro Gilboa (אמיר גלבוע) eilėrašį „Tamsa“, kuriame autorius latvių ir Baltijos žydų santykius perteikė simboliniu šviesos ieškančių pirštų, kurie yra ir visada bus tos pačios rankos, vaizdiniu⁸⁸⁷.

Analizuojamoje spaudoje ir platesnėje viešojoje erdvėje vyravo apžvalginiai, istoriografiniai tekstai, neretai parašyti žydų kilmės autorių. Jeruzalės universiteto profesorius, žydų istorijos tyrinėtojas Dovas Levinas aptarė Lietuvos žydų areštus ir trėmimus 1940–1941 metais, apibendrindamas, kad jie – primiršta bendros lietuvių ir žydų tautų istorijos dalis⁸⁸⁸. Prisiminta lageryje kalėjusio ir žuvusio žydų kilmės rusų rašytojo Osipo Mandelštamo (*Осип Мандельштам*) poezija⁸⁸⁹. Izraelietis Normanas Berdichevsky (*Norman Berdichevsky*) išvelgė panašumų tarp Baltijos valstybių nepriklausomybės kovų ir žydų kovos už savo valstybę, sionizmo bei baltų tautų Atgimimo. Jis aktualizavo etninį pagrindą ir pabrėžė kalbos vaidmens svarbą šiuose įvykiuose. Pasak jo, taip, kaip žydai prikėlė hebrajų kalbą ir atkūrė savo valstybę, taip ir lietuvių bei latvių tautos pasiekė nepriklausomybę, tautinių judėjimų metu išsaugojusios savo archajiškas

⁸⁸³ *Literatūra un Māksla*, 1988 11 25, Nr. 48.

⁸⁸⁴ Margita Gūtmane, *op. cit.*, p. 113.

⁸⁸⁵ Viktors Daugmalis, „Latvieši mūžības priekšā”, *Literatūra un Māksla*, 1991 10 18, Nr. 40, p. 6–7.

⁸⁸⁶ Jūlijs Bračs, *op. cit.*

⁸⁸⁷ Uldis Bērziņš, „Tāpat kā mana tauta esmu dedzināts”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 13, Nr. 35, p. 9.

⁸⁸⁸ Dovas Levinas, „Lietuvos žydų areštai ir trėmimai 1940–1941”, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 98–103.

⁸⁸⁹ Nijolė Gaškaitė „Poezija ir lageris”, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 27, Nr. 8, p. 3.

kalbas⁸⁹⁰. Aptarta ir žydų kilmės visuomeninko, publicisto, filosofo Makso Šaco-Anino (*Maksis Šacs-Aņins*) 1919 m. Rygoje išėjusi, savo laikmetį pralenkusi įdomių įžvalgų knyga *Temporalizmas. Žvilgsnis į žydų kultūros filosofiją*⁸⁹¹.

Kaip atskiri žydiškosios kultūros ir atminties centrai naujai iškilo Ryga ir Vilnius, kadaise garsėję žydų kultūros institucijomis, švietimo įstaigomis, sinagogomis. Ši istoriografijos dalis prisiminta ir Atgimimo laikotarpio literatūrinėje spaudoje. Lietuvos Jeruzalė buvo tapusi apibendrintu, metoniminiu, kultūriniu, istoriniu simboliu⁸⁹², daugiakultūriškumo ženklu. „Lietuva mums brangi ne vien tik kaip žemė. Per amžius ji buvo ir apaštalas, ir kankinys. Vieniems ji tapo prieglauda ir savąja Jeruzale, kitiems – Šiaurės vakarų kraštu, pražūtingos imperijos provincija“⁸⁹³ – skelbta *Šiaurės Atėnų* manifeste. „Pirmoji Izraelio valstybė – Lietuvoje“⁸⁹⁴ – taip pavadintas Šaltenio interviu su Kanovičiumi. Pastarojo kūryboje itin ryškus simbolinis, nostalgiškas prarastosios Vilniaus Jeruzalės vaizdinys. Lietuvos žydų bendruomenės dvasinis-religinis autoritetas Vilniaus Gaonas buvo plačiai žinomas pasaulyje.

Šiuos kontekstus liudija ir literatūrinėje spaudoje publikuoti Venclovos prisiminimai apie žydiškąjį Vilnių – stiprų, gilią tradicijas turintį žydų kultūrinį centrą⁸⁹⁵. Rygoje tarpukariu taip pat vyko intensyvus žydų visuomeninis gyvenimas, veikė jų klubas, biblioteka, o keliuose kituose Lietuvos miesteliuose žydai sudarė gyventojų daugumą⁸⁹⁶. Visa tai praradus, šie miestai ar jų erdvės žydų bendruomenei tapo mistifikuotomis, realiai nebeegzistuojančios atminties vietomis, pažįstamomis tik iš archyvinės medžiagos, atsiminimų ar literatūros.

Populiariesni lietuvių ir latvių dienraščiai neapsiribojo kultūrinėmis aktualijomis, istorinės praeities refleksijomis, juose svarstyti holokausto ir jo

⁸⁹⁰ Norman Berdichevsky, „Sionizmas ir atgimstančios Pabaltijo valstybės“, *Šiaurės Atėnai*, vertė Kęstutis Šidiškis, 1991 01 09, Nr. 1, p. 1, 6.

⁸⁹¹ Maksis Šacs-Aņins, *Temporalizms. Ieskats ebreju kultūras filozofijā*, Rīga, 1919.

⁸⁹² Saulius Šaltenis, „Pokalbiai su Lietuvos Jeruzale“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 07, Nr. 1, p. 7.

⁸⁹³ „*Šiaurės Atėnų* manifestas“, 1990 02 07, Nr. 1, p. 1.

⁸⁹⁴ Grigorijus Kanovičius, *op. cit.*

⁸⁹⁵ Česlovas Milošas, Tomas Venclova, *op. cit.*, p. 129.

⁸⁹⁶ Herberts Dubins, „Nacionālo minoritāšu kultūras attīstības problēmas Latvijā“, *Karogs*, 1989, Nr. 8, p. 122.

metu žuvusiųjų atminimo klausimai, dalintasi gelbėtojų ir išgelbėtųjų istorijomis⁸⁹⁷.

Itin svarbiu Lietuvos žydiškosios kolektyvinės atminties šaltiniu tapo litvakų patirties liudijimai bei atsiminimai. „Aš žinau, kaip esu susietas su šita žeme, su jos žmonėmis. Keturiasdešimt metų čionai aš ne tik paprastai, ramiai pragyvenau. Čia aš buvau viskuo. Buvau žydas, buvau lietuvis, buvau šaudomas, buvau gelbėjamas, kai kam nors reikėjo – buvau žydų nacionalistas, kitiems – lietuvių nacionalistas“⁸⁹⁸ – taip pokalbyje savo prieštarinę, bet jam itin svarbų santykį su Lietuva apibūdino Icchokas Meras, tąkart pirmą kartą joje lankęsis po ilgos pertraukos. Net ir simbolinis litvakų sugrįžimas buvo svarbus, sugrąžinantis ir naujai įprasminantis žydiškąją Lietuvos atminties kultūros matmenį.

Savo dvilybę tapatybę ir trauminę holokausto atmintį Meras aktualizavo ir kūryba. *Literatūroje ir mene* 1989 m. publikuotas jo apsakymas *Paskutinė vakarienė*⁸⁹⁹ – gilus, jautrus vaikystės atsiminimų ir artimųjų praradimų istorijos pasakojimas, kuriame fragmentiškai iškyla tautiečių sušaudymų bei jų gelbėjimo vaizdai. „Ir kodėl mūsų nenuvarė ligi galo, kodėl grąžino iš pusiaukelės į žvirduobę?“ – lieka niekad taip ir neatsakytas klausimas, kuriuo apmąstoma slegianti prisiminimų našta, lemtingas atsidūrimas ties mirties ir gyvenimo riba ir laimingas, išgyvenimo galimybę suteikęs atsitiktinumas. Trauminė atmintis sykiu tampa išipareigojimu. Herojų visą gyvenimą lydi sąmonėje kartojamas „prisimenu“, itin ryškiai sugrąžinantis kelis kartus patirtą ribiškumo potyrį po klinikinės mirties, ištikus širdies smūgiui. Toje akimirkos trukmės patirtyje sutelpa visas jo gyvenimas, sykiu ir pasikartojantis prisikėlimas, atgimimas. Autobiografinis Mero pasakojimas, kūryboje (re)konstruota individuali atmintis perteikė visų jo panašaus likimo tautiečių istoriją.

Kultūrinėmis iniciatyvomis mėginta (re)konstruoti bent dalį dingusios atminties, išsaugant paveldo objektus, (at)kuriant atminties ženklus: Vilniuje gražinti senieji Žydų, Gaono gatvių pavadinimai, atsirado paminklinių lentelių. 1989 m. Rygoje holokaustą patyrusiųjų grupė, vadovaujama

⁸⁹⁷ Jānis Stradiņš, „Kopā uz nakamo gādu tūkstoši“, *Literatūra un Māksla*, 1988 11 25, Nr. 48, p. 2, plg. Zalmans Kacs, „Latvijas ebrēji“, *Rīgas Balss*, 1988 12 20, Nr. 291, p. 5; „Haid parkas: Kas gelbėjo žydus“, *Šiaurės Atēnai*, 1992 09 04, Nr. 35, p. 6, 8.

⁸⁹⁸ „Čia aš buvau viskuo: su rašytoju Icchoku Meru kalbasi *Literatūros ir meno* redaktorius Leonidas Jacinevičius“, *Literatūra ir menas*, 1989 10 28, Nr. 44, p. 6.

⁸⁹⁹ Icchokas Meras, „Paskutinė vakarienė“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 25, Nr. 47, p. 10.

Margerio Vestermanio (*Marģers Vestermanis*), įkūrė muziejų *Žydai Latvijoje*, o Vilniuje atkurtas *Žydų muziejus* (dab. *Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus*). Kaune teminiais eksponatais papildyta IX forto muziejaus ekspozicija. 1988 m. Zingerio pastangomis vykusį pirmąjį Lietuvos žydų kultūros ir dailės parodą spaudoje vertinta ne tik kaip išskirtinis kultūrinis įvykis, bet ir kaip politinis, moralinis solidarumo gestas. Vienas iš refleksijų pavyzdžių – tuomet *Literatūroje ir mene* išsakyti dailėtyrininkės Eglės Surotkevičiūtės žodžiai: „Tai įrodymas, kad lietuviai, kaip ir visas inteligentiškas pasaulis, su pagarba ir tolerancija stengiasi suvokti sudėtingą meninį, „palaimintosios tautos“ dvasios pasireiškimą. [...] Ši paroda – precedento neturintis įvykis, – neabejotinai aukštesnė pakopa dvasinio tautos tobulėjimo piramidėje, nutvieksta dieviškosios vienybės atšvaitais“⁹⁰⁰. Nors tokie vieši pasisakymai pasižymėjo patetika, primenančia paradinius politizavimus, tačiau atliko svarbų vaidmenį, kuriant pozityvesnius, konstruktyvesnius žydų ir lietuvių bendruomenių santykius, mažinant jų (at)skirtį ir įtampas.

Panašiai kultūrinėje spaudoje vertintas ir Rygoje vykęs pirmasis Baltijos valstybių žydų kultūros festivalis⁹⁰¹, siekęs skatinti geriau pažinti jų kultūrą bei stiprinti žydų ir latvių tautų ryšius. Jo apžvalgą⁹⁰² savaitraščiui *Literatūra un Māksla* rašęs Bērzinis pasidalino labiausiai įsiminusiomis šio renginio akimirkomis. Jis priminė profesoriaus Georgo Schwartzo – vieno tų, kuriems pavyko išgyventi, – grįžusio iš Niujorko aplankyti tragiškosios Rygos, Liepojos atminties vietų, istoriją. Schwartzas papasakojo apie savo atkaklius vizitus pas valdančiuosius, kurie paskatino Latvijos parlamentą priimti įsakymą, pripažinusi latvių tautos moralinę atsakomybę už šiuos nusikaltimus. 1990-ųjų rugsėjo deklaracija tapo istoriniu momentu, pasmerkusiu genocidą ir antisemitizmą bei pradėjusi plėtoti oficialią holokausto atminties politiką Latvijoje⁹⁰³. Ją žydų publicistas iš Latvijos Frankas Gordonas (*Franķ Gordon*), knygos *Latviai ir žydai tarp Vokietijos ir Rusijos* autorius yra

⁹⁰⁰ Eglė Surotkevičiūtė, „Mirusieji skaičiuoja žvaigždes“, *Literatūra ir menas*, 1988 07 02, Nr. 27, p. 12.

⁹⁰¹ Ligita Kovtuna, „Baltijos valstu ebrejų kultūros festivalis“, *Literatūra un Māksla*, 1991 08 23, Nr. 32, p. 2.

⁹⁰² Uldis Bērziņš, „Tāpat kā mana tauta esmu dedzināts“, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 13, Nr. 35, p. 9.

⁹⁰³ Latvijas Republikas Augstākā Padome, *Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujāmību Latvijā*, Rīga: LRAP, 1990 09 19.

įvardijęs kaip sėkmingą žydų ir latvių susitaikymo pradžią⁹⁰⁴. Kaip savo išsamiais tyrimais yra parodęs latvių socialinės atminties, komunikacinės erdvės ir holokausto tyrinėtojas Didzis Bērziņš (*Didzis Bērziņš*), iki Atgimimo Latvijoje (kaip ir Lietuvoje) holokausto aktualizavimas neretai veikė kaip ideologinis, propagandinis įrankis, vertintas kaip „svetimos“ istorijos dalis⁹⁰⁵, tik sovietmečio pabaigoje pradėta kurti atminimo kultūra, imta ieškoti Sibiro tremčių bei holokausto ir genocido patirčių paralelių⁹⁰⁶. Lietuvoje tai vyko lėčiau. 1989 m. įsteigtas organizacinis komitetas, rengęs tarptautinį konkursą Vilniaus žydų geto atminimo paminklui. Nors monumento konkursas paskelbtas spaudoje⁹⁰⁷, didelio atgarsio visuomenėje tuo metu jis nesulaukė. O 1992 m. balandį, veikiant ir tarptautinėms organizacijoms, išleistas apibendrintos formuluotės „Atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ įstatymas. Iki tol tragiškieji holokausto įvykiai buvo nutylimi, kolektyviniai žydų naikinimo kaltinimai neigiami.

Ilgą laiką vengta kelti dalyvavimo holokauste kolektyvinės kaltės klausimą, atsakomybė įprastai priskirta individams ir sieta su politinėmis ideologijomis. Holokaustas nebuvo suvokiamas kaip kolektyvinė šalies trauma, liečianti visus gyventojus. Atgimimo metu siekta atsisakyti stereotipinių vertinimų ir įtvirtinti tautos kolektyvinės kaltės nebuvimo koncepciją. „Ne lietuvių tauta žudė žydus, ir ne žydų tauta vežė lietuvius į Sibirą“⁹⁰⁸ – svarbų, atmintyje vyravusį stigmatizuotą momentą paminėjo Zingeris. Net istorikams ne visada pavykdavo išvengti emocinių vertinimų: „Visi dori latviai smerkia siaubingą nacistų veiklą, suvokdami ir savo tautiečių kaltę, kurią juk latviai išbraukę iš savo atminties. Bet prašyčiau prisiminti, kad latviai niekada nėra jautę jokios neapykantos žydų tautai, o visi buvę baisumai

⁹⁰⁴ Frank Gordon, *Latvians and Jews between Germany and Russia*, Stockholm: Memento, 1990.

⁹⁰⁵ Didzis Bērziņš, *Sociālās atmiņas komunikācija un ētika: holokausta diskursi Latvijā (1945–2014)*: promocijas darbs komunikācijas zinātnes nozarē, Rīga: Latvijas Universitāte, 2015.

⁹⁰⁶ Latvių socioantropologė Vieda Skultane yra gretinusi latvių tremties patirtį su žydų holokaustu. Žr. Vieda Skultans, “Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity”, *The Journal of the Royal Anthropology Institute*, Vol. 3 (4), 1997, p. 761–780.

⁹⁰⁷ „Dėl paminklo Vilniaus žydų geto atminimui“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 3.

⁹⁰⁸ Emanuelis Zingeris, *op. cit.*, p. 3.

yra hitlerizmo ir stalinizmo kurstymo politikos rezultatas⁹⁰⁹ – teigė Stradinis. „Kaip liudija istorija, latviai gerai sutarė su žydais. Manau, kad žodinės antisemitizmo apraiškos ar net veiksmai atskirais istoriniais tarpsniais čia atsirado dėl svetimų mentalitetų (hitlerizmo, stalinizmo) įtakos. Net dabartiniu išlaisvėjusiu pliuralizmo laikotarpiu nė viena iš daugelio atsiradusių latvių bendrijų, partijų ar susivieninėjimų nė viena nepasizymi antisemitizmu“⁹¹⁰ – rašė publicistas Arturas Maurinīs (*Arturs Mauriņš*).

Daugiausia reakcijų sukėlė viešumoje politinių lyderių išsakytos mintys. „Tai nebuvo latvių tauta. Net ne jos dalis. Čia turime kalbėti apie atskirus nusikaltėlius. [...] Žydų tauta irgi galėtų kritiškai atsigręžti į ankstesnių kartų asmenybių vaidmenį istorijoje, ypač 1918-ųjų revoliucijoje ir 1940-ųjų Latvijos įvykiuose“⁹¹¹ – taip 1991-ųjų lapkritį Rumbulos⁹¹² minėjime kalbėjo Gorbunovas, sukėlęs daug žydų bei latvių bendruomenių diskusijų. Tokie pasisakymai skambėjo lyg iš savignyos kylantis, kaltės jausmu paženklintas teisinimasis, daugiausia pagrįstas apibendrintais moraliniais argumentais, apeliuojant istorine tiesa. Tokių poleminių atminties (re)konstravimo atvejų literatūrinėje spaudoje ir viešojoje erdvėje būta ir daugiau. Nors jie kėlė konfliktų, bet tik tokiu būdu galėjo susiformuoti trauminės atminties konfliktų sprendimui būtinas atviras diskursas, dialoginė, skirtingas atminties versijas apimanti atminties kultūra⁹¹³.

Poetas Bėrzinis žydų kultūros festivalio apžvalgoje pabrėžė dar vieną svarbų jo atidarymo ceremonijos momentą – Švedijos rašytojo, buvusio ministro pirmininko Pero Almarko pasakytus žodžius, išryškinusius etnocentrinę, kiek hiperbolizuotą holokausto vertinimo perspektyvą: esą žydų likimas artimas Baltijos valstybių likimui savo šiurpumu ir būtent Latvijoje buvo kraupiausias žydų mirties placdarmas su aukščiausiu mirtingumo

⁹⁰⁹ Jānis Stradiņš, „Kopā uz – nākamo gadu tūkstoti“, *Literatūra un Māksla*, 1988 11 25, Nr. 48, p. 2.

⁹¹⁰ Arturs Mauriņš, „Lāčplēsi – spaciistu vai temporālistu?“, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 23, Nr. 51, p. 6.

⁹¹¹ Anatolijs Gorbunovs, „Uzruna ebreju genocīda upurū piemiņas dienā 1991. g. 24. novembrī Rumbulā“, *Jaunā Gaita*, Nr. 187, jūnijs 1992, p. 45.

⁹¹² Rumbula – miško teritorija Rygoje, masiško 1941-ųjų lapkričio žydų sušaudymo vieta, tapusi simboline holokausto atminties vieta Latvijoje.

⁹¹³ Stanley Cohen, „Memory wars and peace commissions“, *Index*, 2001, Vol. 30, N. 1, p. 40–48.

rodikliu visoje Hitlerio Europoje⁹¹⁴. Šią jo mintį tame pačiame 1991-ųjų Rumbulos minėjime perfrazavo žydų kilmės politikas, žurnalistas Mavriks Vulfsonas (*Mavriks Vulfsons*, slapyvardis *M. Vilks*), pabrėždamas, kad būtent Latvijoje nužudytų žydų skaičius vienam gyventojui pats didžiausias visame žemės rutulyje⁹¹⁵. Žiaurią statistiką liudijo ir skaudi jo asmeninė holokausto patirtis – po karo jis sužinojo, kad iš trisdešimties jo artimiausių žydų kilmės giminačių gyvas liko tik vienas. Liudininkų, jų artimųjų įvykių pasakojimai neretai nesutapdavo su oficialiomis, valstybinėmis atminties versijomis, tapdami ne tik emocijų, bet ir galios kovomis. Atgimimo metu Vulfsonas tapo vienu aktyviausių žydų bendruomenės narių, siekusių įamžinti holokausto aukų atminimą ir oficialiai pripažinti vietos gyventojų dalyvavimą nusikaltimuose⁹¹⁶. Šios veiklos jis nesustojo vykdyti ir Nepriklausomybės laikotarpiu: net ir tapęs „politiniu savižudžiu“⁹¹⁷, įgijęs visuomenės priešo, kiršintojo vardą, toliau dalyvavo minėjimo akcijose, publikavo poleminius tekstus literatūrinėje, kultūrinėje ir kitoje spaudoje.

XX a. 9–10 dešimtmečių sandūroje įvyko moralinis ir kognityvinis lūžis⁹¹⁸, kuomet veikiamos vyravusios regioninės atminimo politikos bei globalios atminties kultūros „it pliūpsnis ar sprogimas“⁹¹⁹ prasiveržė holokausto refleksijos, sukėlusios daug nacionalinio ir tarptautinio lygmens diskusijų, ypač Latvijoje. Vis dėlto jos vis dar intensyvesnės buvo išivijoje. Vieni aktyvesnių buvo holokausto tyrinėtojas Andrievs Ezergailis ir jo sutuoktinė, latvių literatūrologė Inta Ezergailė (išivijoje – *Ezergailis*). A. Ezergailis 1992 m. aptardamas holokausto atmintį, įskaitant ir latvių dalyvavimo jame klausimą, dienraštyje *Diena* nurodė 11 esminių, būdingiausių klaidų Latvijos holokausto istoriografijoje, atsiradusių ne tik dėl šaltinių, faktų trūkumo, bet

⁹¹⁴ Uldis Bērziņš, „Tāpat kā mana tauta esmu dedzināts“, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 13, Nr. 35, p. 9.

⁹¹⁵ Mavriks Vulfsons, „Uzruna ebreju genocīda upuŗu piemiņas dienā 1991. g. 24. novembrī Rumbulā“, *Jaunā Gaita*, Nr. 187, jūnijs 1992, p. 45. Dar žr. Mavriks Vestermanis, „Vārdi ir bezspēcīgi, lai runā skaitļi“, *Diena*, 1991 11 23, Nr. 228, p. 4.

⁹¹⁶ Mavriks Vestermanis, „Cilvēcībai bija jāklusē“, *Literatūra un Māksla*, 1988 11 25, Nr. 48, p. 6.

⁹¹⁷ Žr. Didzis Bērziņš, *op. cit.*, p. 361.

⁹¹⁸ Aleida Assmann, „The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community“, *Memory in a Global Age*, eds. Aleida Assmann, Sebastian Conrad, London: Palgrave Macmillan, 2010.

⁹¹⁹ Daniel Levy, Natan Sznaider, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press, 2006, p. 17.

ir dėl sovietų bei nacių propogandos ir ideologinio poveikio iškreiptos istorijos. „Ar latviai iš tiesų buvo geresni žydų šaudytojai negu vokiečiai, o Latvija – itin tinkama Europos žemė jų sušaudymui?“ – provokuodamas ir kontraargumentuodamas klausė jis⁹²⁰. Plėtodamas diskusijas, Ezergailio prielaidas patikslino ir išsamia faktografija papildė Vestermanis⁹²¹. Jų aktualizuoti holokausto atsakomybės klausimai iki šiol nėra vienareikšmiškai išspręsti nei Latvijoje, nei Lietuvoje.

Holokausto, jo kolektyvinės atminties tema buvo aktuali ne tik jį patyrusiems ar istorikams, politikams. Nors holokaustą išgyvenęs ir pats apie jį intensyviai rašęs Nobelio literatūros premijos laureatas Elie' s Wieselis yra teigęs, kad nėra ir negali būti tokio dalyko kaip Holokausto literatūra⁹²², kiti kritikai tai vadino švetvagyste, barbariškumu, ši tragiškoji patirtis įkvėpė bei tapo kūrybine medžiaga ne tik rašytojams bet ir kitiems meno kūrėjams, kurie galėjo ją naujai interpretuoti ar savo interpretacijomis net provokuoti bei pasiekti platesnę, įvairesnę auditoriją. Sykiu tai atvėrė ir naujas istorinių įvykių traktavimo galimybes. Ezergailė, aptardama šios tematikos literatūrinės refleksijas, poeziją yra pavadinusi atminties kūrimo įrankiu, kuris visuomet paveikesnis už akademinį ar politinį tekstą⁹²³. Poetiniuose tekstuose holokaustas dažniausiai išreiškiamas metonimiškais, simboliniais vaizdiniais, perteikusiais asmeninį santykį su dramatiška istorine patirtimi. Viena vertus, tokios individualizuotos, kūrybiškos holokausto refleksijos šią patirtį priartino, kita vertus, kūrė ir kalbėjimui apie ją būtiną distanciją, nuotolį.

Vienas iš įtaigių literatūrinės interpretacijos pavyzdžių – latvių poeto Ojaro Vaciečio (*Ojārs Vācietis*) poezija⁹²⁴. 1989 m. pabaigoje savaitraštyje *Literatūra un Māksla* perspausdintas itin paveikus jo eilėraštis „Rumbula“, papildytas Ezergailės komentaru⁹²⁵. Šiose poeto eilėse Rumbula – tiek lokali Latvijos teritorija, erdvė, konkretus miškas, tiek simbolinė tragiškojo istorinio

⁹²⁰ Andrievs Ezergailis, „Kļūdas par holokaustu Latvijā”, *Diena*, 1992 10 16, Nr. 195, p. 4.

⁹²¹ Mārgērs Vestermanis, „Mīti un reālijas holokausta vēsturē Latvijā”, *Diena*, 1992 12 01, Nr. 225, p. 8.

⁹²² Žr. Robb Erskine, *Literature of the Holocaust*, Chelsea House Publishers: Philadelphia, 2004, p. 23.

⁹²³ Inta Ezergailis, “When Baltic Eyes... A Look at Some Baltic Holocaust Poems”, *World Literature Today*, Vol. 73, No. 3, 1999, p. 429–444.

⁹²⁴ Ojārs Vācietis, „Rumbula”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 09, Nr. 49, p. 10.

⁹²⁵ Inta Ezergailis, „Ojārs Vācietis par Rumbulu”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 09, Nr. 49, p. 10.

įvykio vieta. Kitaip tariant, holokausto patirtis lokalizuojama konkrečioje erdvėje, kuri sykiu tampa ir trauminę atmintį įženklinančia vieta. Šiame eilėraštyje persipina istorinė atmintis ir asmeniniai Rygos gete kalėjusios, Rumbulos sušaudymo akciją išgyvenusios Fridos Michelsonės liudijimai, kurių poetizuoti fragmentai tampa naratyviniais dėmenimis⁹²⁶. Juos (re)konstruojant, itin svarbus juslinis, jausminis erdvės matmuo, jausminė ritmika: įjautrinta regima ir reginti aplinka, jos garsai bei jų sukeltos emocijos. Tai atminties galia dabartyje atgyjanti praeitis, buvimas tarp atminties ir užmaršties, jausminio subjekto sąveika su aplinka visa atmenančiame miške. „Vardan beržų, kurie poryt išaugs,/ vardan vaikų, kurie poryt užgims,/ vardan lūpų, kurios nenori šaukti,/ vardan tų, kurie nenori mirti“⁹²⁷. Itin intensyvi spengiančios tylos ir ją pertraukiančio klyksmo dialektika: savo pulso plakimu subjektas tarsi kerta ir tildo šį mišką, kol pats ima šaukti. Toks kalbėjimas apie tylą, nutylėjimą ir negalėjimą kalbėti – vienas iš bandymų perteikti ir įprasminti šią absurdišką patirtį. Apie tai yra kalbėjusi ir Ezerigailė: „Poezija atkartoja mišką, tampdama jo dalimi, kupstu, už kurio paslapties koja užkliuvusiam skaitytojui miškas yra kapas, krateris, bet sykiu ir paminklas. Šaukiantis paminklas. Kadangi visa tai galima paminėti tik šaukiant, nes tenka rinktis tarp tylos, nutylėjimo ir šauksmo“⁹²⁸. Miškas, pasirinktas kaip sušaudymo vieta, norint paslėpti žudymus, tampa pagrindiniu, simboliniu, bekompromisui jų liudininku.

Atgimimo metu lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje aktualizuota žydiškoji atmintis ir kultūrinis paveldas, viešojoje erdvėje vykusios diskusijos liudijo atminimo kultūros atsinaujinimą: siekį pripažinti, įsisavinti ir naujai įprasminti trauminę kaltės, holokausto diskursą ir, jį pasitelkus, monologišką, stigmatizuotą, uždarą modelį pakeisti atviresniu dialogišku. Latvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje tai vyko intensyviau.

6.1.4 Rusakalbių atmintis ir tapatybė

Atgimimo metu Latvijoje, Lietuvoje vyko vietos rusų bei kitų rusakalbių autentiškos sociokultūrinės, etninės tapatybės paieškos, lėmusios tiek šių tautinių bendruomenių, tiek lietuvių, latvių kolektyvinės atminties pokyčius. Refleksijomis literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje aktualizuotas rusiškas,

⁹²⁶ Frida Michelson, *I survived Rumbuli*, New York: Holocaust Publications, 1979.

⁹²⁷ Ojārs Vācietis, *op. cit.*, p. 10.

⁹²⁸ Inta Ezerigailis, *op. cit.*

slaviškas kultūrinis, dvasinis, religinis paveldas. Publikuotos rusų literatūrinių tekstų apžvalgos⁹²⁹, jų vertimai⁹³⁰, rašytojų biografijos⁹³¹, interviu su rusų kilmės visuomenininkais, meno, kultūros, religinių bendruomenių atstovais.

XXI a. pradžioje literatūrinėje spaudoje ir platesnėje viešojoje erdvėje intensyviai reflektuoti su sovietiniu paveldu susiję kolektyvinės atminties klausimai, pradėta formuoti XX a. pab. Atgimimo atminimo kultūra. Daug atgarsio sulaukė po 1991 m. dramatiškų sausio įvykių Vilniuje vykęs Baltijos šalių ir Rusijos inteligentijos forumas „Demokratijos likimas Rusijoje, Baltijos valstybėse ir Europoje“⁹³². *Literatūra ir menas* publikavo kelis jo dalyvių pasisakymus. „Tik dabar radosi galimybė pasižiūrėti į rusų kultūrą, kuri ieško savo „tikrojo“ veido“⁹³³ – paminėjo Rubavičius, aptardamas politinių-ideologinių ritualų paveiktos rusų ir lietuvių kultūros sąveikos bei bendros atminties kūrimo problemškumą.

Skirtingai lietuvių, latvių ir rusų vertinta sovietmečio atmintis tapo šių tautinių bendruomenių sankirtų pagrindu. Atgimimas šių skirtį dar labiau išryškino. Kolektyvinė atmintis (re)konstruota jau ankstesniuose skyriuose aptartomis dialektiškoms užmaršties ir atminties sąveikomis, išreiškusiomis priešinimąsi totalitarinei praeičiai: demontuojant sovietinius paminklus, statant nacionalinius monumentus, atnaujinant ar sugrąžinant senuosius gatvėvardžius ir kitus viešųjų erdvių pavadinimus⁹³⁴. „Kai vieni sako, kad lietuvių tautos visos bėdos, kad ji buvo Sąjungoje, aš manau, kad tai tam tikra politinė spekuliacija, kai kiti sako, kad tapę laisvi, mes pasieksim pažangos, suklestėjimo, aš įsitikinęs, kad jie naiviai klysta“⁹³⁵ – konstatavo Vilniuje gyvenęs ir Atgimimo įvykiuose dalyvavęs stačiatikių arkivyskupas Chrizostomas.

⁹²⁹ Laimantas Jonušys, „Žiaurioji ir švelnioji Rusija“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 08 21, Nr. 31, p. 1.

⁹³⁰ Ana Achmatova, Iš ciklo „Vainikas mirusiems“, vertė Jonas Strielkūnas, *Literatūra ir menas*, 1991 02 02, Nr. 5, p. 4–5.

⁹³¹ J. Čakurs, „Rakstnieku biografijas un likteņi“, Karogs, 1989, Nr. 8, p. 190–193.

⁹³² Marius Matulevičius, „Inteligentijos misija“, *Literatūra ir menas*, 1991 02 02, Nr. 5, p. 1, 2; Laimantas Jonušys, „Intelligentai prieš tankus“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 05, Nr. 5, p. 3.

⁹³³ Vytautas Rubavičius, „Kultūros posūkis?“ *Literatūra ir menas*, 1991 03 23, Nr. 12, p. 3.

⁹³⁴ „Dėl Vilniaus vietovardžių“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 01, Nr. 1, p. 7.

⁹³⁵ „Buvau skirtas muziejui“, kalbėjosi Elena Tervidyte, *Literatūra ir menas*, 1991 03 23, Nr. 12, p. 2.

Literatūrinė spauda privengė politizavimo ir labiau siekė plėtoti kultūrinį dialogą. Joje publikuoti vieši palankiai nusiteikusių rusų inteligentijos atstovų laišškai ir kiti pasisakymai, nors ir kai kuriuose jų vis dar propaguota ta pati „draugystės“, „brolystės“ laikų retorika. Vienas iš tipišku pavyzdžių – po Sausio 13-osios įvykių rašytas Marijos Šaškinos laiškas redakcijai. „Nė vienas garbingas žmogus, bent šiek tiek pažįstantis Baltijos respublikų gyvenimą, nepatikės, kad iš tiesų egzistuoja ir aštrėja konfliktas tarp rusų iš vienos pusės ir latvių, lietuvių, estų – iš kitos. Geranoriškumas ir tvirta draugystė – tik šie jausmai sieja mus visus“. [...] Niekam niekada nepavyks suskaldyti ir supykdyti mūsų, įteigti priešiško vienu kitiems. Mūsų draugystė – stipriausia barikada⁹³⁶ – teigė menotyrininkė.

Daug daugiau įtampos tarp baltiškų ir slaviškų etninių bendruomenių, nesantaikos, dramatiškų priešiško motyvų pastebima refleksijose latvių literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje. Pavyzdžiui, palankiai latvių atžvilgiu nusiteikęs Sergejus Judinas (*Sergejs Judins*) savaitraštyje *Literatūra un Māksla* straipsnyje „Kad išvengtume nesutarimų“⁹³⁷ pasidalijo savo siūlymais, užsimindamas apie skirstymą į „savus“ ir „svetimus“. „Tikroji rusų vieta – Rusijoje“ – perfrazavo vyravusias latvių nuostatas jis. „Galbūt tokio priešiško, jog norėtume fiziškai juos [rusus – V. J.] sunaikinti nėra, bet jaučiamas stiprus kartėlis. Juokas pro ašaras – rusai staiga prisimena žmonių teises! Mes, latviai, penkiasdešimt metų buvome ne tik antrarūšiai, bet penktarūšiai žmonės“⁹³⁸ – atrašė skaitytoja, emociškai reaguodama į jo pasisakymus ir išsakydama atmintyje ilgam išlikusias tautines nuoskaudas.

Demokratijos siekianti latvių ir rusakalbių dalis romantizavo ir idealizavo Atgimimą bei palaikė latviškos Latvijos idėją, o likusieji vykstančius pokyčius, latviškumo propagavimą dažniausiai vertindavo ironiškai ar sarkastiškai. Vienas iš pavyzdžių – savaitraštyje *Literatūra un Māksla* ir kituose periodiniuose leidiniuose paskelbti prieštarinai vertinti sociologo, filosofo Elmāro Vēberio (*Elmārs Vēbers*) tekstai⁹³⁹. Juose vartota

⁹³⁶ Marija Šaškina, „Kreipimasis į draugus“, *Literatūra ir menas*, 1991 02 09, Nr. 6, p. 7.

⁹³⁷ Sergejs Judins, „Lai nebūtu nesaskaņu“, *Literatūra un Māksla*, 1991 10 11, Nr. 39, p. 7.

⁹³⁸ Silvija Bīriņa, „Krievu īstā vieta ir Krievijā“, *Literatūra un Māksla*, 1991 11 01, Nr. 42, 10.

⁹³⁹ Elmārs Vēbers, „Nācijās vitālās (eksistences) tiesības“, *Literatūra un Māksla*, 1991 08 23, Nr. 32, p. 5; Elmārs Vēbers, „Ko iesākt ar nācijās tiesībām?“, *Literatūra un Māksla*, 1992 02 07, Nr. 5, p. 5.

politizuotam rusiškajam diskursui gana tipiška leksika – latviai vadinti nacionalistiniais fanatikais, kritikuoti tautiniai latvių prioritetai, etnopolitika. Pasitelkiant moralinius argumentus, apeliuota į tautinę lygybę ir lygiateisiškumą. Tokia savo pozicija tekstų autorius siekė išryškinti Latvijos valstybės ir latvių tautos sampratų priešpriešą, siūlė universalesnę latviškumo modelį. Itin provokavo Vēberio latviams numatytos išgyvenimo Latvijos demokratiškoje visuomenėje perspektyvos: latviams kaip tautinei bendruomenei priskirtos tautinės mažumos teisės. Tokia grėsmė iš tiesų buvo gana reali, o situacija išties dramatiška, ypač Daugpilyje, kuriame tuo metu rusų tautybės gyventojų skaičius siekė 59%, latvių – 13%. Ironizuodamas tokį kiekybinį pranašumą, Vēberis retoriškai klausė: „Jeigu rusai čia yra tautinės grupės, kas yra latviai – galbūt tautinės mikrogrupės su atitinkamomis mikroteisėmis?“⁹⁴⁰.

Nepaisant vidinių ir išorinių įtampų, radosi ir pozityvių rusų, lietuvių, latvių santykių pokyčių bei iniciatyvų. 1989 m. pavasarį įkurta Latvijos rusų kultūros draugija. Jos atidarymo metu rašytojas Dobrovenskis emocingai aptarė latvių ir rusų tautų santykių aktualijas, įžvalgiai įvardydamas svarbiausius probleminius aspektus⁹⁴¹. Pradėjęs sentimentalėmis pastabomis apie žmogišką meilę, atlaidumą ir meilę žemei, valstybei, sukritikavęs politinę, sociokultūrinę situaciją, pabaigoje pasidžiaugė Atgimimu ir vykstančiais pokyčiais, palygindamas juos su baudžios panaikinimu ar monarchijos žlugimu⁹⁴². „Neįtikėtinu greičiu nuo mūsų nubyrėjo visi paausavimai, visas plakatų ir šūkių lakas, visas tinkas, visas, kaip dabar mėgsta sakyti, *make-upas*. Ir atsivėrė mūsų opos, mūsų žaizdos ir votys, viskas, kas buvo uždažyta ir perdažyta, užgrimuota ir paslėpta gyvomis giesmėmis, išpūstais planais ir išpūstais tų planų vykdymais ir perviršiais“⁹⁴³ – išraiškingai ir taikliai to meto realijas apibūdino jis.

Būtent šios rusų draugijos tarybos nariai spaudoje reiškė palaikymą 50-iai už žiniasklaidos laisvę piketavusių ir sulaikytų teatro aktorių⁹⁴⁴. Tokie kultūrinio diplomato, taikdario vaidmens susiskaldžiusioje visuomenėje

⁹⁴⁰ Elmārs Vēbers, „Latvieši Latvijā – izdzīvošanas perspektīvas demokrātijas apstākļos”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 03, Nr. 24, p. 15.

⁹⁴¹ Roalds Dobrovenskis, „Cerību atgriešanās”, *Rīgas Balss*, 1989 03 15, Nr. 62, p. 2.

⁹⁴² *Ibid.*

⁹⁴³ *Ibid.*

⁹⁴⁴ Latvijas Krievu kultūras biedrības valdes protests, *Literatūra un Māksla*, 1989 03 11, Nr. 10, p. 6.

ėmęsi intelektualai, galėję viešojoje erdvėje atvirai, argumentuotai išsakyti savo nuomonę, ieškoję kompromisų tarp skirtingų tautų ir kultūrų, buvo itin svarbūs ir tapo latvių ir rusų bendruomenių tarpininkais. Jų kalbos, straipsniai įtaigiu apeliaciniu pobūdžiu ir moraliniu, didaktiniu poveikiu buvo gana veiksmingi. Teigiamą poveikį darė ir pačioje Rusijoje tuo metu vykę pozityvūs pokyčiai⁹⁴⁵. Siekta kurti integralią, dialogišką atminties kultūrą.

6.2 Baltijos atmintis

XX a. 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių sandūroje Lietuvoje ir Latvijoje naujai aktualizuotas regioninis Baltijos modelis, pradėtas plėtoti trišalis politinis ir kultūrinis bendradarbiavimas. Literatūrinė spauda palaikė šias iniciatyvas. *Pergalėje* atsirado skiltys „Palei Baltiją“, „Broliškose respublikose“, *Karoge* – „Baltijos erdvėje“, pradėta plačiau bendradarbiauti su estų rašytojais: spausdinti jų kūrybos vertimai, interviu ir kiti pasisakymai. Kultūrinės iniciatyvos sustiprintos ir politiniu lygmeniu, ypač 1991 m. įkūrus Baltijos asamblėją. Jos atstovų susirinkimai, mitingai, diskusijos vyko bei juridiniai dokumentai⁹⁴⁶ priimti jau 1989-aisiais. Ta proga *Literatūra un Māksla* išspausdino latvių poeto, visuomenės veikėjo, politiko Janio Petero (*Jānis Peters*) kalbą, pasakytą Baltijos asamblėjos suvažiavime, kurioje Baltijos šalys metaforiškai įvardytos kaip tos pačios kraujotakos tautos. Išraiškinga ir širdies metafora jo sukurtoje poetiškoje Baltijos atsiradimo legendoje: „Tuomet, kai Dievas kūrė Baltiją, jos viduryje patalpino Latviją, todėl ši yra Baltijos širdis. Tragiškiausia yra tai, kad dėl išsivysčiusios ekonominės hipertrofijos širdis gali pavirsti pleištu. Jei Latvija plyš, tuomet visą Baltiją ištiks infarktas“⁹⁴⁷. Latvijoje prisimintas ir Vytauto Landsbergio išsakytas lūkestis, kad rankų ir širdžių vienybė taptų idėjų vienybe⁹⁴⁸. Taigi pasitelkus metaforiškus kraujo, širdies vaizdinius dažnai apeliuota į jausminę plotmę. Kiek racialesnis, nuosaikesnis estų rašytojas Jaanas Krosas siūlė ieškoti naujo emocinio turinio ir naujų organizacinių formų, o estų ir lietuvių

⁹⁴⁵ „Cik skaisti ir kļuvuši krievu cilvēki ielās!: Jānis Peters atbild LM, jautā Māris Čaklais, *Literatūra un Māksla*, 1991 08 30, Nr. 33, p. 3.

⁹⁴⁶ Baltijos tautų teisių deklaracija, Rezoliucija dėl stalinizmo nusikaltimų ir kiti dokumentai.

⁹⁴⁷ „Jāņa Petera runa Baltijas asamblējā Tallinā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 05 20, Nr. 22, p. 3.

⁹⁴⁸ Marika Bebriša, „Mēs – Igaunijā, Lietuvā, Latvijā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 05 20, Nr. 22, p. 6.

santykius apibendrina taip: „Aš manau, kad sąlyginio artumo ir sąlyginio tolumo įtampa, įdomaus skirtumo ir jaukaus panašumo santykis tarp Estijos ir Lietuvos (draug su Latvija, kuri, šiaip ar taip, yra tarp mūsų) palankiai nuteikia tikram tarpusavio bendradarbiavimui“⁹⁴⁹.

Baltija, jos atmintis dažniausiai apibrėžtos bendrais bruožais, remiantis geografiniais, geopolitiniais regiono kultūros istorijos veiksniais, mažai ką konkretaus pasakančiais apie išskirtinius jos ypatumus: kaip migravimo procesų paveiktas kraštas, hibridiškas tarpininkas tarp Europos vakarų ir rytų, germanų ir slavų kultūrų, kaip daugiatautė ir daugiakultūrė žemė, kurioje vokiečių, lenkų, švedų, rusų tautos šimtmečiais darė įtaką vietinių tautų kultūroms. Pabrėžtas ir jos kultūros matmuo, susiformavęs XVIII a. pab.–XIX a. pr. vyraujant vokiečiams⁹⁵⁰. O Atgimimo kontekste išryškėjo jos, kaip tragiškųjų karų, sovietmečio patirčių suvienyto regiono, reikšmė. Tai įrodė ir Baltijos kelias – bendra politinė protesto akcija, laisvės siekio ir vienybės išraiška, sykiu ir atminimo ritualas, taip pat ir nepriklausomų valstybių paskelbimas, dramatiškieji sausio įvykiai, liudiję, kad Baltijos valstybių, „brolių baltijiečių“ kelias ir jo visi sunkumai bendri⁹⁵¹. Vis dėlto po nepriklausomybės atgavimo vienybės iniciatyvos ir jų refleksijos vis labiau blėso. Viešojoje erdvėje vis dažniau reikštos abejonės, ar Baltijos šalys – sesės⁹⁵².

Nuoseklesnis Baltijos atminties ir tapatybės konstravimas prasidėjo jau atgavus nepriklausomybę. Vienas iš pavyzdžių – nuo 1995-ųjų organizuojamos konferencijos *Baltijos atmintis (Baltic memory)*. Disertacinio tyrimo kontekste ypač minėtinos jų pagrindu išleistos knygos *Mes turime šį tą bendro: Baltijos atmintis (We Have Something in Common: the Baltic Memory)*⁹⁵³, *Grižtant į Baltijos atmintį: praradimai ir atradimai literatūroje, 1940–1968* (*Back to Baltic Memory: Lost and Found in Literature, 1940–*

⁹⁴⁹ Jaanas Krossas, „Dar vienas Baltijos požiūris“, vertė Birutė Masonienė, *Metai*, 1991, Nr. 9, p. 3.

⁹⁵⁰ Jānis Stradiņš, „Baltvācu problemu loks mūsu kultūrvēsture“, *Karogs*, 1989, Nr. 8, p. 161–167.

⁹⁵¹ Viktors Daugmalis, „Latvija bus laisva, Estija bus laisva“, *Literatūra un Māksla*, 1990 03 17, Nr. 11, p. 2.

⁹⁵² „Vai Baltijas valstis ir māsas“, *Latvijas Vēstnesis*, 1993 07 29, Nr. 57, p. 3.

⁹⁵³ *We Have Something in Common: The Baltic Memory*, edited by Anneli Mihkelev, co-editor Benediks Kalnačs, Tallinn: Under and Tuglas Literature Centre, Institute of Literature, Folklore and Art of the Latvian University, 2007, p. 214

1968)⁹⁵⁴. Jau tokios pavadinimų formuluotės išreiškia Baltijos valstybių tarpusavio bendravimo bei bendradarbiavimo poreikį ir kone imperatyviai skatina jų bendrumų paieškas, sykiu numato jų buvimą. Aptariant šios trišalės kolektyvinės atminties raidą, svarbus estų literatūrologo Jaano Undusko pastebėjimas, kad ji atsirado po slaptųjų Molotovo-Ribbentropo pakto protokolų, kuomet įvyko priverstinis trijų Baltijos valstybių susijungimas ir jas pradėta suvokti kaip vieną politinį vieneta⁹⁵⁵. Toks matymas ypač sustiprėjo XX a. pabaigoje, kuomet susivienijusios Baltijos šalys kartu kovojo už nepriklausomybę, o jų bendra (re)konstruota trauminė atmintis tapo politinės mobilizacijos įrankiu.

Individualesni Baltijos atminties raiškos atvejai Atgimimo laikotarpiu buvo itin fragmentiški. Jos sampratą poetinėmis vizijomis savo kūryboje plėtojo rašytojai, svarstė literatūrologai. Iš jų vienas entuziastingesnių vienybės propaguotojų, sovietmečiu už tai ne kartą panbaltizmu kaltintas latvės ir esto šeimoje gimęs poetas, kritikas, literatūrologas, Baltijos šalių kultūrinis diplomatas Ivaras Ivaskas. Nors jis didžiąją gyvenimo dalį praleido Amerikoje, visą laiką saugojo ir globojo Baltijos kultūrą, savo biografija, kūryba liudijo trijų Baltijos valstybių bendrumą ir intensyviai palaikė šių šalių kultūrinius ryšius išeivijoje. „Viena jūra, viena tauta, viena literatūra“⁹⁵⁶ – buvo vienas pagrindinių jo kultūrinės veiklos ir gyvenimo išeivijoje principų, kone vienodai skambantis lietuvių ir latvių kalbomis.

Karogs 1989 m. vasarį⁹⁵⁷ išspausdino pirmąją angliškai parašyto Ivasko eilėraščių ciklo *Baltijos elegijos* dalį, o *Literatūra un Māksla* po diviejų metų⁹⁵⁸

⁹⁵⁴ *Back to Baltic Memory: lost and found in Literature, 1940–1968*, edited by Eva Eglāja-Kristšone, Benedikts Kalnačs, Riga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2008.

⁹⁵⁵ Jaan Undusk, The Problem of Baltic Unity: Opening Address, *We Have Something in Common: The Baltic Memory*, Edited by A. Mihkelev, B. Kalnačs. Tallinn: Under and Tuglas Literature Centre, Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia, 2007, p. 11–18.

⁹⁵⁶ Māris Čaklais, „Ivars Ivaskas savas senču dzimtenes klēpī”, *Literatūra un Māksla*, 1993 06 04, Nr. 22, p. 2.

⁹⁵⁷ Ivars Ivaskas, „Baltiešu elegijas”, vertė Valters Nolendorfs, *Karogs*, 1989, Nr. 2, p. 117–123.

⁹⁵⁸ Ivars Ivaskas, „Baltijas elegijas”, vertė Valters Nolendorfs, *Literatūra un Māksla*, 1991 02 16, Nr. 5, p. 7. Latviškuose variantuose vartojami du terminai: *baltiešu* (*baltieši* – Baltijos valstybių gyventojai, baltijiečiai) ir *Baltijas* (Baltijos). Lietviškuose trys: Jurgis Blekaitis 1989 m. elegijų pavadinimą vertė kaip *Baltų elegijos*, Julius Keleras 2001 m. kaip *Baltiškios elegijos*, o po šešerių metų – *Baltijos elegijos*.

– antrąją. Jau vien pavadinimu literatūrinio žanro atmintis numato lyrines šio kūrinio tonacijas. „Galima sakyti, kad elegijas rašiau visą savo amžių, jose įrašyta labai daug mano gyvenimo“⁹⁵⁹; „tai yra mano testamentas“⁹⁶⁰ – yra sakęs jų autorius. „Reikia tiek daug metų pragyventi tremtyje, sugerti į save visų trijų Baltijos tautų sopulius, sykiu neprarasti jų reikšmės, žvelgti į tai, ieškant platesnių sąsajų ir kontekstų, jog galėtum ištarti: mes laikomės podirvyje“⁹⁶¹ – pastebėjo Čaklajis, prisimindamas autorių ir jo kūrybą po jo mirties. Ivasko elegijos – tarsi kelionė laiku ir erdve, grįžimas namo, vaikščiojant vaikystės ir praėjusio laiko takais, jo paties žodžiais sakant, renkant „atminties dovanas“. Jose svarbiausia topografinė Baltijos nuoroda ir svarbiausia kraštovaizdžio detale išlieka jūra. Šias elegijas galima skaityti kaip poetines, istorines vizijas, kuriose įamžinti Baltijos kraštovaizdžio fragmentai, žmonių ir tautų likimai, išreikšti tokiomis vaizdžiomis metaforomis, kaip žolės, kuri sutrypta vėl atsitiesia, ir audrų nepalaužiamų skardžių.

Ivaskas jautriai, poetizuodamas (re)konstruoja bendrą dramatišką XX a. Baltijos atmintį. Remdamasis tiek savo asmenine patirtimi, tiek mitologizuota, kultūrine atmintimi, išryškina didžius ir tragiškus Baltijos istorijos momentus. Pirmoji elegijų dalis parašyta 1986 m., įvykus Černobylio katastrofai. (Re)konstruojant šiuos epizodus, pirmiausia verta pacituoti pirmosios elegijos pradžią:

Baltijos žaibai, Sibiro vėjai,

Abipusės įtarties niūrūs debesys.

Išnykimas, užteršimas, radiacija [...].

Sprogimai, gaisrai, naikinimai.

Liaudies dainos to nenumanė, tautosaka

tam neparengė mūsų. Kaimiečių lopšinės,

*Valstiečių biblijos skraido, nešiojamos vėjo*⁹⁶².

Baltijos elegijas į latvių kalbą vertęs autoriaus bičiulis Nollendorfas yra jas pavadinęs bendrą Baltijos šalių gyventojų sąmonę kuriančia poezija ir pabrėžęs joje vyraujančią atminties motyvą. „Tremties elegijos – tarsi

⁹⁵⁹ Ivars Ivaskas, „Kā radās Baltiešu eļģijas”, tulkojusi Astrīde Ivaska, *Jaunā Gaita*, 1989 aprīlis, Nr. 172, p. 15.

⁹⁶⁰ Leonīda Kāla, „Baltijas eļģijas”, *Rīgas Balss*, 1989 09 13, Nr. 211, p. 1.

⁹⁶¹ Māris Čaklais, „Ivars Ivaskas savas senču dzimtenes klēpī”, p. 2.

⁹⁶² Ivaras Ivaskas, „Baltijos elegijos”, Astrīde Ivaska, Ivar Ivask, *Skraidantis ežeras: poezija ir eseistika*, sud. Silvestras Gaižiūnas, vertė Julius Keleras, Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2007, p. 123.

keliautojo Odisėjo elegijos, kuris savo delne saugo Baltijos Itakės gintaro atmintį. Šioje serijoje dominuoja atmintis. Ji apskritai vyrauja tremties literatūroje. Tu vadini lietuvių poetą Henriką Radauską stebėtinai atminties poetu, didžiuoju lietuvių kalbos meistru. Tu esi ne ką mažesnis atminties meistras, tos pirmąsiais laike išliekančios asmeninės, istorinės ir mitiškosios atminties⁹⁶³ – teigė Nollendorfas atvirame laiške, parašytame jau po poeto mirties. Nedidelę, bet svarbią asmeninės Ivasko Baltijos atminties dalį sudarė ir paminėtas Radauskas bei jo kūryba – būtent jam skirta devintoji elegija. Rašytojai ilgus metus susirašinėjo, vertė vienas kito poeziją.

Ivaskas kiek ironiškai konstatuoja, jog primiršti, beveik bevardžiai Baltijos kraštai – lyg tamsioji, neapšviesta mėnulio pusė. (Re)konstruodamas bendrą trijų valstybių, Baltijos, atmintį, sykiu išryškina jų įvairovę ir etnolingvistinius skirtumus, indoeuropiečių ir finougrų autentiką. Pastaroji ypač aktualizuojama trečiojoje elegijoje: „Kas gi atspėtų neišnarpliojęs surizgusių/ indoeuropiečių ir finougrų kalbų šeimų gijų,/ kad galop paaiškėtų Baltijos erdvė, –/ kas rastų laiko tokiems neesminiams mitams?“⁹⁶⁴.

Ivaskas neatsitiktinai dedikavo pirmąją elegiją seriją Miłoszui, išvertusiam ją į lenkų kalbą. Juos jungė ilgametis bendravimas ir panaši išėivijos patirtis. Ivasko poezijoje galima pastebėti ir Miłoszo kūrybos atgarsių, o kai kurios eilutės nuskamba lyg parafrazės. Pastarojo esė rinkinyje *Pavergtas protas*, kurio fragmentai 1989 m. perspausdinti *Literatūroje ir mene*⁹⁶⁵, taip pat reflektuojama Baltijos atmintis. Šioje esė pabrėžiami ir kalbiniai skirtumai: „Čia gyvena ne slavų tautos. Estų kalba artima suomių kalbai. Giminingos lietuvių ir latvių kalbos iki šiol yra mįslė mokslininkams, nežinia iš kur atklydo šios gentys, apsigyvenusios Nemuno ir Dauguvos žemupiuose“⁹⁶⁶. Taip pat primenami tragiškieji Baltijos tautų likimo momentai, tremties patirtis. Išraiškina ją nusakanti kūnus trypančio Istorijos Dramblio metafora. Kaip ir Ivasko atveju, Miłoszo (re)konstruojamas Baltijos vaizdinys paremtas ne tik istorinėmis žiniomis, įvykių vertinimu, bet ir asmenine atmintimi –

⁹⁶³ Valters Nollendorfs, „For Poems Are Spirals Without End: A Meditative Letter to Ivar Ivask (1927–1992) on His Baltic Elegies“, *Journal of Baltic Studies*, 1995, Nr. 26, p. 89–106.

⁹⁶⁴ Ivaras Ivaskas, „Baltijos elegijos“, Astrīde Ivaska, Ivar Ivask, *Skraidantis ežeras: poezija ir eseistika*, sud. Silvestras Gaižiūnas, vertė Julius Keleras, Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2007, p. 125.

⁹⁶⁵ Česlovas Milošas, „Pavergtas protas“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 15, Nr. 16, p. 14.

⁹⁶⁶ *Ibid.*, p. 14.

vaikystės patirtimi bei atsiminimais. Paskutinis esė skyrius lietuviškame vertime pavadintas „Baltai“⁹⁶⁷, nors jame kalbama apie visų trijų Baltijos tautų likimą, Baltijos kraštų pasaulėlį – kaip įvardina pats poetas. Latviškame vertime jis publikuojamas tikslesniu pavadinimu „Baltijiečiai“⁹⁶⁸.

Vis dėlto aptarti Baltijos atminties ir tapatybės (re)konstravimo atvejai labiau priskirtini išimtims, nei tendencijai. Jie dažniausiai apima universalizuotą sovietmečio ir posovietmečio (postkolonijinę) patirtį arba daugiausia paremti kurių nors dviejų, estų ir latvių arba estų ir lietuvių, paralelėmis. Pavyzdžiui, ne kartą ieškota latvių ir estų tautų folklorinių ryšių, jų epų sąsajų⁹⁶⁹. Vykė-Freiberga, analizuodama *Lačplēši*, yra aptarusi šio epo herojaus kovas su estų milžinu Kalapuisiu ir taikos sandorį, vėliau pavirtusį šių valstybių susivienijimu vėlesnėse kovose⁹⁷⁰. Vis dėlto apibrėžti Baltijos atmintį sudėtinga, todėl kyla abejonių, ar ji iš viso egzistuoja. Estų literatūrologė, komparatyvistė Anneli Mihkelev, iliustruodama estų poezijos pavyzdžiais, yra parodžiusi, kad Baltijos atmintis yra nevienalytis ir kintantis reiškinyss, nes jos kultūrinė erdvė apima skirtingas semiotines sistemas, kurios, viena vertus, yra dialogiškos, kita vertus, kuria kultūrinės atminties ir kultūrinės erdvės heterogeniškumą⁹⁷¹.

Atgimimo laikotarpio literatūrinėje spaudoje taip pat nėra nuosekliai plėtojamų, tris Baltijos valstybes integruojančių, visuminių, o ypač savaiminių kolektyvinės tapatybės ir atminties modelio raiškos atvejų. Dauguma jų konstrukciniai, fragmentiški ir fragmentuoti, tad ir jais konstruojama regioninė atmintis nėra aiškiai apibrėžta. Nors tris kaimynines valstybes jungia dramatiški XX a. pab. istoriniai įvykiai, asmeniniai, kultūriniai ryšiai, romantizuota individualioji atmintis pavieniais atvejais pagrindžia tarpusavio bendrumą, tačiau šis modelis vis dėlto išlieka pernelyg fragmentiškas ir kiekviena iš šalių turi skirtingą, individualią Baltijos atmintį.

⁹⁶⁷ Lenk. *Baltowie*.

⁹⁶⁸ Česlavs Milošs, „Baltieši“, *Literatūra un Māksla*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 2, p. 11–12.

⁹⁶⁹ Velta Rūķe-Draviņa, „*Lāčplēsis* Eiropas episkās literatūras kopainā“, *Literatūra un Māksla*, 1988 09 33, Nr. 39, p. 6.

⁹⁷⁰ Vaira Vīķe-Freiberga, „Tautas dzīvei un tautas nākotnei Andreja Pumpura *Lāčplēsis*“, p. 6.

⁹⁷¹ Anneli Mihkelev, „Baltic Memory in Poetry“, *We Have Something in Common: the Baltic Memory*, editor Anneli Mihkelev, co-editor Benediks Kalnačs, Tallinn: The Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences, Tallinn, 2007, p. 147–153.

6.3 Bendroji baltų atmintis ir tapatybė

1988–1992 m. literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje (re)konstruota ne tik Baltijos, bet ir bendroji baltų atmintis bei tapatybė. Atgimimo metu intesyvinti kultūriniai lietuvių ir latvių mainai, skatintas giminiškos baltų kalbos mokymasis⁹⁷². Artėjant dramatiškiems 1991-ųjų sausio įvykiams, daugėjo lietuvių ir latvių solidarizavimosi iniciatyvų, kurioms pasitelkta ir žiniasklaida. Jelgavoje pradėta solidarumo akcija „Lietuva – Latvijos sesė“⁹⁷³, rinktos aukos „brolių tautai“⁹⁷⁴. „Mes su tavimi, Lietuva“⁹⁷⁵ – skelbė *Literatūra un Māksla*, dalindamasi naujienomis apie sovietų armijos agresiją Lietuvoje ir lietuvių palaikymą Rygoje.

Atgimimo metu baltišką tapatybę ir atmintį aktualizuojančios refleksijos periodikoje buvo gana fragmentiškos, tačiau rašytojai ir kiti literatūros, filologijos srities atstovai baltų vienybės idėją palaikė itin aktyviai ir rituališkai vieni kitiems kartojo broliško, seseriško kreipinius, kurie tiek konstravo ir įprasmino jausminį artimumo pojūtį ar jo siekį, tiek pabrėžė iš praeities kylantį sociokultūrinį bendrumą ir giminystę. *Literatūra ir menas* skiltyse „Kaimynai“, „Iš broliškų tautų literatūros“ pristatinėjo latvių literatūros naujienas. Latvių kultūrinėje, literatūrinėje spaudoje tuo metu rengtos Lietuvos aktualijų, naujienų skiltys (*Vēstis no Lietuvas*), kultūrinėje komunikacijoje plito kreipinys į Lietuvą „sesė“⁹⁷⁶. Būta iškalbingų antraščių. „Laukiame jūsų, lietuviai!“⁹⁷⁷ – kvietė susitikti Latvijos universiteto Filologijos fakultete ir veikti lietuvių-latvių brolybės labai Latvijoje gyvenančius lietuvius. „Mielieji broliai, artimiausi šiame pasaulyje“⁹⁷⁸ – cituodamas Rainio eilėraščio „Broliams lietuviams“ eilutę, Latvijos rašytojų sąjungos kongrese į susirinkusiuosius kreipėsi Nastopka.

⁹⁷² Una Bite, „Atkal vienībā!“, *Zvaigzne*, 1989 01 05, Nr. 5, p. 9; Pēters Brūveris, „Latvju - lietuvju vienība" stiprinās", *Literatūra un Māksla*, 1993 12 17, Nr. 50, p. 3.

⁹⁷³ „Aicinājums visiem Jelgavas novada iedzīvotājiem", *Jelgavas Ziņotājs*, 1989 12 29, Nr. 205, p. 1.

⁹⁷⁴ R. Kazlauskis, „Ziedosim brāļu tautai", *Rīgas Balss*, 1990 05 08, Nr. 92, p. 3.

⁹⁷⁵ Andris Eglītis, „Mēs esam ar tevi, Lietuva", *Literatūra un Māksla*, 1990 03 31, Nr. 13, p. 2.

⁹⁷⁶ „Ai, māsa Lietuva!", *Latvijas Jaunatne*, 1990 03 13, Nr. 47, p.1; M. Lenise, „Lietuva – Latvijas māsa", *Jelgavas Ziņotājs*, 1990 01 05, Nr. 3, p. 1.

⁹⁷⁷ „Gaidām jūs, lietuvieši!", *Rīgas Balss*, 1988 12 09, Nr. 282–283, p. 13; Andris Sproģis, „Lai iztiktu bez tulka", *Rīgas Balss*, 1989 05 24, Nr. 118, p. 3.

⁹⁷⁸ Kēstutis Nastopka, „Mīļie brāļi, tuvākie šai saule!", *Literatūra un Māksla*, 1990 06 09, Nr. 22, p. 10.

Rūta Muktupavela (*Rūta Muktupāvela*), aptardama lietuvių ir latvių neformalią komunikaciją, broliškumo apraiškas yra pavadinusi mitais, stabilia, formalia kultūrema⁹⁷⁹. Net jei minėtus raiškos atvejus iš tiesų galima laikyti tam tikromis simbolinėmis, ritualinėmis atminties formomis, bendradarbiaujant kultūriniu lygmeniu jie yra pakankamai veiksmingi ir atpažįstami, steigiantys ne vien epizodines, bet ir tęsines kolektyvines tapatybes. Be to, XX a. pabaigoje intensyviausiai propagavusieji baltiškumo ir broliškumo sampratas rėmėsi ne tik istoriniais etnolingvistiniais, etnokultūriniais bendrumais, bet ir gyvąją atmintį kuriančiais asmeniniais ryšiais, profesine, kūrybine patirtimi.

Kritiškai analizuojant bendrabaltiškumo sklaidą, verta paminėti, kad broliškumo sąvoką pernelyg išplėtė ir niveliavo Sovietų sąjungoje propaguotos ideologizuotos tautų draugystės iniciatyvos ir vadinamoji socialistinės brolystės samprata, todėl baltų tautų santykių kontekste ji kartais prarasdavo savo pirminę semantiką ir prasmę, tačiau vis dar buvo atpažįstama. Pavyzdžiui, *Karogo* skiltyje „Brolių šeimoje“⁹⁸⁰ dalintasi ne tik lietuvių ir estų, bet ir kitų sovietinių respublikų kultūrinėmis naujienomis, *Pergalėje* rengta skiltis „Broliškose respublikose“.

Atgimimo laikotarpiu pagrindiniu baltų bendrumo matmeniu tradiciškai laikyta etnolingvistinė bendrystė. Taigi (re)konstruota kolektyvinė atmintis ir tapatybė daugiausia paremta tautine tradicija. Aktualizuotas ir gamtiškas- agrarinis matmuo, etninė baltų kultūra, senovės baltų etnokultūrinis paveldas⁹⁸¹. 1988 m. *Karogs* išspausdino indų kalbininko, indoeuropeisto Suniti Kumaro Chatterji apžvalginės angliškos knygos apie baltų ir arijų raidą fragmentų vertimus⁹⁸². Juose pabrėžtas ir mitologinis, religinis matmuo – senoji baltų religija, kurią Greimas yra siūlęs suvokti kaip ideologiją⁹⁸³.

Kai kuriais atvejais galima pastebėti, kad baltiškasis matmuo apibrėžtas pernelyg abstrakčiai, remiantis visiškai skirtingais kriterijais, net neįvardijant bendrų lingvistinių, etnokultūrinių, istorinių dėmenų, o nusakant tik apibendrintus kultūrinius ar žmogiškuosius bruožus. Pavyzdžiui, sociologas

⁹⁷⁹ Rūta Muktupāvela, „*Brolių tautų* mitas neformaliosios komunikacijos kontekste“, *Kultūrologija*, t. 17, 2009, p. 245–257.

⁹⁸⁰ *Brėju saimė*.

⁹⁸¹ Kęstutis Nastopka, *op. cit.*

⁹⁸² Suniti Kumārs Caterdži, „Balti un ārieši“, *Karogs*, 1988, Nr. 6, p. 129–140.

⁹⁸³ Algirdas Julius Greimas, „Pratarmė knygai *Apie dievus ir žmones*“, *Gyvenimas ir galvojimas: straipsniai, esė, pokalbiai*, sudarė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Vytury, 1998, p. 88–110.

Romualdas Grigas esminiais baltiškiosios civilizacijos elementais laikė dvasinę kultūrą, dvasinį žmonių gyvenimą⁹⁸⁴. Remdamasis Carlo Jungo kolektyvinės sąmonės archetipų teorija, jis išskyrė tokias baltų ypatybes: dvasingumo pradą, universalizmą, kosmologinį pasaulėvaizdį, organišką ryšį su gimtąja žeme, o įdomiausia – žmogaus vidinę laisvę. Jas jis suvokė kaip įgimtą būtinybę, „baltiškąjį geną“ – archetipinei (genetinei, tautinei) kultūrai, etnosui įpareigojančius genetinės atminties kodus, prigimtyje koduotą baltiškąją kultūros atmintį⁹⁸⁵. Ši sakralinė, mitologinė, etnokosmologinė baltų paradigma, apibrėžta konkretesnėmis formuluotėmis, būtų verta atidesnio žvilgsnio ir išsamesnių tyrinėjimų, tačiau nepagrįsta svariais argumentais ji iš tiesų labai primena paviršutinišką, pernelyg laisvai vartojamą ir gerokai romantizuotą dvasingumo mitologemą. Be to, teksto autorius redukavo baltiškąją tradiciją, apribodamas ją lietuvių kultūra, nors ir įvardyta platesniu terminu.

Savitą, lietuvius ir latvius apjungiančią baltiškumo sampratą savo kūryboje ir viešuose pasisakymuose siūlė poetas, panbaltistas Pēteris Brūveris (*Pēters Brūveris*), raginęs visus baltus sujungti į vienijančią Sąjūdį. 1992 m. *Literatūroje ir mene* išspausdintas Braziūno išverstas Vasario 16-ajai skirtas jo straipsnis „Pirmiausia esam baltai“⁹⁸⁶ su palinkėjimu „Per amžius latviui kiekvienam te bus/ Lietuva./ Širdy lietuvi kiekvienoj te bus/ Latvija“. Minėtame tekste savo poetinę baltiškąją viziją Brūveris pagrindė buvimu bendrame areale ir bendrais baltų istorinio konteksto epizodais. Pastaruosius priminė ir Nastopka, Una Bitė, pastebėdami, kad baltai dramatiškomis aplinkybėmis buvo stiprūs tada, kai laikėsi kartu⁹⁸⁷. Taigi literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje Atgimimo metais aktualizuota baltų vienybės atmintis buvo paremta ne tik romantiniais, bet ir pragmatiniais, istoriniais argumentais.

Brūveris skatino sekti ir baltų vienybės bei Latvijos-Lietuvos federacijos idėją palaikiusio Jono Šliūpo pavyzdžiu. Iliustratyvi ir baltų tarpusavio santykių kontekstą subtiliai perteikianti Šliūpą palaikiusio Rainio, siūlusio eiti kartu „su tamsiais lietuviais, juos apšviečiant“, išsakyta mintis: „Bet abidvi tautos yra tačiau vieno kraujo, ir vargšas bei mulkis brolis yra vis tiek brolis.

⁹⁸⁴ Romualdas Grigas, „Visuomenės jungtis“, *Kultūros barai*, 1995, Nr. 7, p. 11.

⁹⁸⁵ Romualdas Grigas, „Tarp praeities ir ateities civilizacijų“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 5, p. 8.

⁹⁸⁶ Pēteris Brūveris, „Pirmiausia esam baltai“, *Literatūra ir menas*, 1992 03 28, Nr. 13, p. 2.

⁹⁸⁷ Kęstutis Nastopka, *op. cit.*; Una Bite, *op. cit.*

Ir suvienyta latvių–lietuvių tauta bus vis dėlto nepalyginti stipresnė nei mes vieni patys⁹⁸⁸. Spauldoje prisiminti ir „brolių kapai“⁹⁸⁹ Lietuvoje, ir 1921 m. įkurta lietuvių-latvių vienybės draugija bei noras sukurti bendrą valstybę, kurie vertinti kaip atsiradę pernelyg anksti ir nepalankiomis aplinkybėmis⁹⁹⁰. 1992 m. rudenį organizuota tarptautinė konferencija, skirta persvarstyti baltų vienybės idėją, jų bendros etninės kultūros atgimimą⁹⁹¹.

Individualią baltiškumo sampratą Atgimimo metu plėtojo ir baltistas Letas Palmaitis, siūlęs jį apibrėžti kaip savaiminius lietuvių ir latvių bendrumus, atsiradusius be svetimųjų įtakos. Mokslininkas pabrėžė ne tik kalbinį, etnokultūrinį baltų paveldą, tradicijas, bet ir aktualiojo, modernaus, gyvybingo, šiuolaikinėmis gyvenimo sąlygomis pasireiškiančio baltiškumo galimybę. Tačiau sykiu jis susiejo šią kryptį su trišalės Baltijos projekcija. Šios Palmaičio įžvalgos publikuotos *Literatūroje ir mene*⁹⁹², o Brūverio atliktas latviškas jų vertimas – ir latvių savaitraštyje⁹⁹³.

Mokslininkas tyrinėjo ir senovės prūsų paveldą, kuris aktualizuotas ir Atgimimo laikotarpio spauldoje. 1988 m. Lietuvoje įsteigtas prūsų kalba, kultūra rūpinęsis klubas *Prūsa*, vėliau tapęs tarptautine *Prūsos* brolija. Prūsiškumas suvoktas kaip vienas iš baltiškumo dėmenų. Kaip interviu savaitraštyje *Literatūra un Māksla* teigė šios organizacijos atstovas Latvijoje Dailuonis Rūsinis (*Dailonis Rūsiņš*), ši iniciatyva – baltiškumo atgimimo ir baltų vienybės nešėja visame baltiškame araeale. Pasak jo, „būtent baltų (aisčių) genčių natūralus solidarumas ir dvasinė bendrystė buvo fenomenas, vienijęs baltų civilizaciją laike ir erdvėje“⁹⁹⁴.

Apie lietuvių ir latvių ryšius ne kartą rašė Gaižiūnas, pačiais įvairiausiai būdais skatinęs tiesti kultūrinį tiltą tarp Vilniaus ir Rygos, tarp abiejų baltų

⁹⁸⁸ Pēters Brūveris, *op. cit.* Perfrazuojama Rainio 1915-ųjų laiško Feliksui Cielēnui mintis.

⁹⁸⁹ Andris Grūtups, „Latviešu karavīru Brāļu kaps Lietuvā“, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 26, Nr. 35, p. 9.

⁹⁹⁰ Andris Sproģis, „Priekšlaikus sapnis?“, *Literatūra un Māksla*, 1994 02 11, Nr. 6, p. 2.

⁹⁹¹ Daumants Kalniņš, „Baltu vienības ceļš“, *Literatūra un Māksla*, 1992 10 09, Nr. 38, p. 2.

⁹⁹² Letas Palmaitis, „Lietuva kultūras kryžkelėje“, *Literatūra ir menas*, 1992 10 17, Nr. 41, p. 4.

⁹⁹³ Lēts Palmaitis, „Lietuva kultūras krustceļos“, tulkojis Pēters Brūveris, *Literatūra un Māksla*, 1992 11 27, Nr. 46, p. 2.

⁹⁹⁴ „Vai būs ceturtā Baltijas republika?: Stabja Aldara saruna ar Dailoni Rušinu“, *Literatūra un Māksla*, 1993 04 23, Nr. 16, p. 3.

valstybių. Dalis jo kultūrinių publikacijų skirtos aptarti Lietuvos–Latvijos pasienyje gyvenusius rašytojus, visuomenininkus, jų kultūrinę įtaką⁹⁹⁵. Tokios refleksijos – vienas iš kultūrinės pasienio, kuriame jungtimi tampa Nemunėlio upė, atminties, paremtos asmenine patirtimi, pavyzdžių. Literatūrologas pats ne kartą keliavo po šią paribio teritoriją, ją tyrinėjo, bendravo su vietiniais žmonėmis. Prisimintas ir „pasienio vaikas“ Rainis ir jo sukurtas personažas kunigaikštis Indulis, palaikę baltų vienybę ir dvasinę bendrystę, taip pat Pumpuras, Baronas, Auseklis ir kiti ankstesnio tautinio, kultūrinio judėjimo veikėjai, sėmęsi patirties iš Lietuvos valstybės istorijos⁹⁹⁶.

IŠVADOS

Kaip rodo atliktas disertacinis tyrimas, 1988–1992 m. lietuvių ir latvių literatūrinė spauda funkcionavo ne tik kaip medijos kanalas, informacinė, komunikacinė priemonė, atspindėjusi Atgimimo realijas ir aktualijas, bet ir kaip aktyvus, paveikus kultūrinis, politinis, visuomeninis veiksnys. Ji intensyviai vykdė ir vieną svarbiausių XX a. pab. Atgimimo uždavinių – autentiškos atminties paieškas bei susigrąžinimą. Aptariamuoju laikotarpiu refleksijose periodikoje vyravo „(su)grįžimo“, „(iš)saugojimo“, „atkūrimo“ motyvai. Praeities dėmuo apibrėžtinai kaip vienas svarbiausių to meto spaudoje dominavusių (re)konstruotos individualios ir sociokultūrinės tapatybės komponentų. Literatūriniai, kultūriniai periodiniai leidiniai plėtojo savitą atminties ir atminimo kultūrą įvairiais memorialiniais komunikaciniais ritualais, skirtingo žanro publikacijomis: dokumentine literatūra, autobiografijomis, atsiminimais, proginiais, jubiliejiniais tekstais, interviu su istorikais, kultūros paveldo globos organizacijų atstovais, intensyviomis diskusijomis apie paminklus, gatvėvardžius, istoriniais dokumentais, tremtinių sąrašais, XX a. pradžioje tautinio atgimimo metu aktualizuotais šaltiniais. Ši viešojoje erdvėje plėtota atminties ir atminimo kultūra sykiu buvo ir savita buvimo forma, ženklinusi tiek istorinio tęstinumo siekio, tautinės steigties ir savisaugos, tiek konservatyvios, futurofobiškos sąmonės, mitologizuoto mąstymo apraiškas. Visi šie požymiai ir ypatumai – savita

⁹⁹⁵ Žr. Silvestras Gaižiūnas, „Anoj pusėj Nemunėlio... Kai kurios lietuvių ir latvių kultūrinių ryšių aktualijos“, *Literatūra ir menas*, 1988 02 13, Nr. 7, p. 4–5; *Idem*, „Kelionė į Bandavą“, *Metai*, 1991, Nr. 7, p. 168–175; A. Sukovskis, „Viņpus Mēmeles“, *Karogs*, 1988, Nr. 5, p. 197–198; A. Sukovskis, „Par kaimiņu kultūras sakariem“, *Karogs*, 1988, Nr. 7, p. 195.

⁹⁹⁶ Una Bite, *op. cit.*

Atgimimo kultūros tipologija, kuria remiantis jis gali būti apibrėžiamas ne tik kaip į ateitį nukreiptas modernėjimo judesys, bet ir kaip rekonstrukcinis, restitucinis sociokultūrinis kismas ir vyksmas.

1) Apibendrintai pagrindines (re)konstruotų atminties formas tirtuose Atgimimo laikotarpio literatūriuose periodiniuose leidiniuose galima nusakyti dešimtimi prasminių aspektų, išskiriant šias funkcijas:

- komunikacinė-informacinė (literatūrinė spauda – viešosios atminties medija, masinės komunikacijos priemonė: plėtos diskusijos atminties tematika, viešinti tremtinių, išeivijoje dingusių žmonių sąrašai, dokumentai, laišakai ir kiti šaltiniai);

- ontologinė-metakalbinė (atminties refleksijos kaip simbolinio buvimo ir mitinio mąstymo forma, mitologizavimo tendencijos, antlaikiška praeitis, egzistavimas atminties bendruomenių pavidalais);

- reprodukcinė-mimetinė (Atgimimo ir valstybingumo kultūra, komunikaciniai, memorialiniai ritualai, cikliškas tradicijų tęstinumas, tarpukario paveldo aktualizavimas);

- testimoninė (istorinės patirties ir praeities liudijimas, teisingumo siekis, tiesos deklaravimas, martirologinis diskursas);

- identifikacinė (individualios, sociokultūrinės tapatybės konstravimas, autobiografijų, sociobiografijų rašymas);

- funkcinė-pragmatinė (paveldo (re)konstravimas, praeities aktualizavimas ir struktūravimas);

- etinė-moralinė (konfliktiški transnacionalinės atminties momentai, viktimizavimo motyvas, kaltės diskursas, probleminiai kolektyvinės atminties ir tautinių tapatybių sąveikos atvejai, atminimo kultūros ir socialinės atminties sankirtos);

- emocinė-terapinė (trauminės atminties viešinimas, savirefleksija);

- socialinė-mobilizacinė (visuomeniškumas, bendruomeniškumo, kolektyvinių tapatybių kūrimas, nacionalizmo raiška);

- politinė-ideologinė (konkuruojančios tautinių bendruomenių atmintys, atminties politika, galios pozicijos).

Išskirti kolektyvinės atminties metmenys nėra griežtai vieni nuo kitų atskirti ir vieni kitus papildo, o sąveikaudami tarpusavyje, kuria paveikų daugialypį, daugiabalsį atminties diskursą, dinamišką atminties kūrėjų, nešėjų ir visuomenės santykį. Nors Atgimimo laikotarpio, ypač pirmaisiais jo metais, atminties kultūrą konstravęs diskursas ganėtinai monologiškas ir homogeniškas, refleksijomis kurtas įvairialypis, heterogeniškas, daugiabalsis darinys, sudarytas iš įvairių skirtingo turinio elementų. Tiriant pastaruosius,

išryškėjo dinamiškai kolektyvinės atminties kaitos ir transformavimosi momentai: kultūrinės ir komunikacinės, individualios ir kolektyvinės atminties sąveikos, autobiografinės ar archyvinės kultūrinės atminties virtimas viešąja, veikliąja socialine ar nacionaline atmintimi. XX a. 9 dešimtmečio pab. literatūrinės, kultūrinės spaudos, Rašytojų sąjungos atstovai, literatūrologai, literatai ir kiti tekstų autoriai šiuose (re)konstravimo procesuose atliko sujungiančio, telkiančio tarpininko ar net aktyvaus atminties kūrėjo vaidmenį. Didžiąja dalimi būtent jie įtvirtino naujai aktualizuotas kultūrinės atminties figūras. Neretai žinomesnių, įtakingesnių autorių literatūrinės, tekstinės (auto)biografijos tapdavo kultūrinės atminties, sociobiografijos dalimi ir atvirkščiai – kolektyvinės atminties fragmentai, istorinės atminties motyvai virsdavo jų kūrybos pagrindu.

2) Atgimimo metu lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje vyko ne tik kiekybiniai, bet ir kokybiniai pokyčiai, formavosi nauja atminties kultūra bei atminties bendruomenės. 1988–1992 m. lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje aktualizuota tiek etninė, nacionalinė kolektyvinė (t. y. kultūrinė, komunikacinė ar sąveikaujanti) atmintis, tiek transnacionalinė (t. y. tarpvalstybinė, tarptautinė, regioninė) jos projekcija. Aptariamas laikotarpis atminties kultūros požiūriu buvo nevienalytis, per penkerius metus epizodais tradicijų ir ideologijų kaita, lėmusi tapatybių slinkti, vyko tiek individualiu, tiek kolektyviniu lygmeniu. Pastebimi ir atskirų kartų kolektyvinės atminties ir santykio su tradicija skirtumai. Naujai iškilę kūrėjai, išėivijos ir tautinių mažumų atstovai literatūrinėje spaudoje ir platesnėje viešojoje erdveje plėtojo polemines diskusijas, neigė tradicionalizmą, nusistovėjusias, reglamentuotas normas. Kaip ryškesni dekonstravimo, demitologizavimo, deromantizavimo atvejai minėtini literatūrinėje spaudoje publikuotas Dzintaro Suodumo romanas *Lačplėsis tremtyje ir didvyrių konferencija*, Ričardo Gavelio *Vilniaus pokeris* ir *Jauno žmogaus memuarai*, Sigito Gedos poezija.

3) Atgimimo laikotarpio literatūrinėje spaudoje (re)konstruotos **kultūrinės** lietuvių ir latvių atminties pagrindą, o sykiu ir pačią Atgimimą galima apibūdinti 4 esmingesniais sąveikaujančiais metmenimis (tautiniu, kultūriniu, politiniu, mitologiniu). Pastarųjų skirstymas sąlygiškas, daugiausia nulemtas reglamentuotos, oficialios valstybinės atminties kultūros politikos, susijęs su ideologizuotais, politizuotais kultūriniais, valstybiniais, tautiniais jos aspektais.

- *Tautinių matmenų paralelė* išryškino šiuos lietuvių ir latvių tautinės tradicijos dėmenų ypatumus: gretinant du Atgimimo metu aktualizuotus

svarbesnius XX a. pab. kultūrinėje atmintyje figūravusius tautinės kultūros pirmtakus, ideologus (latvių Brastinį – lietuvių Šalkauskį) bei jų tautinių ideologijų principus, paaiškėjo, kad abi tautos turėjo minėtų ideologų reprezentuojamą pastovų, konservatyvų tautinės tradicijos sluoksnį, esminius tautiškumo sampratos principus, kuriuos didaktiniu, reprodukcinu, memorialiniu būdu, kultūrinių, tautinių autoritetų, ideologų pavyzdžiu mėginta sugrąžinti į kultūrinę apytaką ir diegti ir į to meto visuomenės savimonę. Latvių ideologo atveju labiau remtasi senąja baltų religija ir kitu baltišku paveldu, savaiminės universalizuoto latviškumo vertės matu, o lietuvių atveju – katalikiška kultūros tradicija, santykiu su europietišku, vakarietišku. Kritiškas nuotolis buvo būtina permąstymo forma, dėl kurios šie ideologai atsidūrė tarpinėje atminties ir užmaršties pozicijoje ir daugiau buvo reflektuojami atminimo kultūroje, bet intensyvaus interpretavimo ir reflektavimo visuomenėje nesulaukė. Kitaip tariant, nors ir buvo aktualizuoti, jie labiau veikė kaip kaupiamieji, stabilūs kultūrinės atminties dėmenys, bet veikliaja, kolektyvines tapatybes kuriančia atmintimi netapo.

- *Kultūrinių matmenų paralelė* išryškino šiuos Atgimimo meto lietuvių ir latvių kultūrinėje atmintyje figūravusių XIX a. pabaigos nacionalinio judėjimo veikėjų, kultūrinių herojų (latvių Rainio, Pumpuro, Barono – lietuvių Maironio, Basanavičiaus, Donelaičio, Vydūno, Kudirkos) aktualizavimo ypatumus: latvių refleksijose ryškesnis individualizuotas, kanonizuotas kultūrinių herojų modelis. Jame kultūriniai herojai suvokti kaip visuotini universumai, tautinių idealų išraiškos, vyravo simbolinės įsamenintos tautiškumo raiškos formos. Ryškiausias jų pavyzdys – poetą Rainį aktualizavusios refleksijos. Vyravo pozityvistinis vertinimas. Konstruotas universalizuotas tautinius, žmogiškuosius, politinius, dvasinius ir literatūrinius idealus sujungiantis poeto vaizdinys. Daugkartinis ir intensyvus jo vertės ir svarbos liudijimas tekstuose įgijo patetikos ir tapo viešu, ritualizuotu komunikaciniu aktu, žodiniu minėjimo ritualu. Lietuvių individualių kultūrinių herojų „panteonas“ fragmentiškesnis, labiau išsiskaidęs ir kolektyvinėje atmintyje veikė pasyviau nei latvių. Prasminiai turiniai daugiausia sieti su valstybingumo tradicijų tąsa. Intensyviausiai reflektuotas Maironis, kuris, kaip ir Rainis, funkcionavo ne tik kaip statiška kultūrinės atminties figūra, bet ir kaip visuomenines tapatybes kuriantis dinamiško komunikacinės atminties diskurso dėmuo, Atgimimo simbolinė figūra.

- *Mitologinių matmenų paralelė* išryškino šiuos Atgimimo metu intensyviausiai aktualizuočių folklorinių, mitologinių (latvių Lačplėsis), mitologizuotų legendinių herojų (Lietuvos didieji kunigaikščiai Vytautas,

Gediminas) ypatumus: latvių atveju mitologinis kultūrinės atminties matmuo vėlgi pastovus, kanonizuotas, o lietuvių – fragmentuotas, nėra vieno dominuojančio herojaus, kurį simboliškai pakeitė mitologizuoti Vytauto, Gedimino vaizdiniai. Taip latvių atveju sugrįžta į suistorintą, sudabartintą mitinį, abstraktųjį laiką, lietuvių – atsigręžta į tarpukario valstybingumo tradicijas. Ši tendencija perteikė ir bendrąjį ryškiausią šių tautų kultūrinių atminčių skirtumą: latvių atveju dominavo folklorinis, mitologinis, lietuvių – istorinis, politinis dėmuo. Tai pirmiausia nulėmė ir šių tautų raidos skirtumai, vėliau įtvirtinti ir literatūrinėmis, kultūrinėmis tradicijomis. Latviai visais laikais daugiausia rėmėsi folkloriniu, mitologiniu pagrindu, o lietuviai dažniau didžiudamiesi gręžėsi į savo valstybingumo tradicijas. Daug atgarsio sulaukusi Lačplėsio paminklo istorija, Lietuvoje neišsprendžiamų ginčų sukėlę kunigaikščių įpaminklinimo atvejai signalizavo atnaujintos atminimo kultūros steigties momentus, o aktyvios visuomenės reakcijos šiuose procesuose rodė ir šių herojų funkcionavimą komunikacinės atminties diskurse, išryškino oficialiosios, reglamentuotos kultūrinės ir dinamiškos komunikacinės atminties sankirtas ar samplaikas. Lietuvoje „paminklų kovos“ buvo intensyvesnės.

- *Politinių matmenų paralelė* išryškino dviejų Atgimimo laikotarpiu labiausiai aktualizuotų, naujai kolektyvinėje atmintyje įtvirtintų, su tautinio valstybingumo tradicijomis, tarpukario kultūra siejamų politinių figūrų, latvių prezidento Ulmanio ir lietuvių Smetonos, atminimo kultūros ypatumus. To meto literatūrinėje spaudoje ir bendrai viešojoje erdvėje daug intensyviau reflektuotas latvių politikas. Vyravo pozityvios faktografinės Ulmanio reprezentacijos, kuriomis kurtas heroizuotas, mitologizuotas jo portretas. Tačiau literatūrinėje, kultūrinėje spaudoje refleksijų būta ne tiek jau daug, dauguma tekstų parašyti politinių, istorinių interesų turinčių autorių. Būta ir pavienių kritinių vertinimų, bandymų demitologizuoti šį politiką. Smetona literatūrinėje spaudoje mažiau mitologizuotas, aptartas fragmentiškiau, lakoniškiau nei latvių politinis veikėjas. Itin intensyviai reišėsi istorikas Alfonsas Eidintas, siekęs paneigti mitologizuotą, neigiamą Smetonos įvaizdį. Tačiau išėivijoje minėti politiniai veikėjai vertinti priešingai – Ulmanis labiau kritikuotas, o Smetoną siekta iš naujo įtvirtinti kolektyvinėje atmintyje.

4) XX a. pab. Atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių spaudoje (re)konstruotoje **komunikacinėje** atmintyje galima išskirti tris pagrindinius ją apibūdinančius metmenis: trauminį, agrarinį-gamtinį ir urbanistinį, kurie nurodo svarbesnius viešojoje erdvėje naujai aktualizuotus ir visuomenės intensyviai reflektuotus kolektyvinės atminties dėmenis.

- *Trauminis matmuo* apibrėžė lietuvių ir latvių komunikacinėje atmintyje vyravusią (po)sovietinę kentėjimo patirtį ir ja paremtą sociokultūrinę tapatybę. Tremtis tapo universalizuotu literatūrinių biografijų ir asmeninių liudijimų įvaizdžiu, daugiausia sietu su išvietinimo, namų, gimtinės, artimųjų praradimo patirtimis, „vidinės emigracijos“ jausenomis. Skaudžias patirtis rašantieji itin intensyviai reflektavo literatūrinėje spaudoje. Lietuvių literatūrinėje spaudoje, tarpininkaujant Marcinkevičiui, Sajai, leidinių redakcijos nariams, pasirodė Grinkevičiūtės tremties atsiminimai pradėjo formuoti šios tragiškosios patirties atminimo kultūrą. Individuali, autobiografinė, archyvinė trauminė atmintis tapo komunikacinės, o vėliau ir kultūrinės atminties dalimi. Jos pagrindu (re)konstruota heroizuota, mitologizuota, martirologinio pobūdžio tautinė, sociokultūrinė tapatybė, kurioje vyravo kančios motyvas.

Latvių atveju intensyviau reflektuota išeivijos (*trimda*) patirtis, kurioje pabrėžtos išorinio, fizinio ir vidinio svetimumo būsenos. Lietuvių išeivijos refleksijose vyravo sugrįžimas motyvas. Refleksijomis spaudoje siekta išvykusius, nutolusius tiek fiziškai, tiek kultūriškai, tiek morališkai gražinti į lietuvių kultūrinę erdvę, sykiu įtikinti, kad išėjusieji vis dėlto sugrįžta. Poeto Brazdžionio sugrįžimas buvo ilgai lauktas istorinis, tautinis, kultūrinis įvykis, politinis gestas. Tiek latvių literatūrinėje spaudoje refektuotas svetimumas, tiek lietuvių sugrįžtančiųjų laukimas sykiu perteikė ir krizines Atgimimo laikotarpio kintančios, nestabilios, fragmentuotos modernių laikų tapatybės būsenas.

- *Agrarinis-gamtinis atminties matmuo* išryškino lietuvių ir latvių komunikacinėje atmintyje vyravusius agrarinės tradicijos bei jos sukurto kultūrinio mentaliteto kaitos atspindžius. Pastarieji perteikti destruktiniais to meto kolektyvines psichosocialines jausenas išreiškusiais nykstančios žemdirbiškosios, valstietiškosios kultūros ir kraštovaizdžio vaizdiniais. Sykiu siekta tęstinumo, pabrėžta regioninė, lokali vietos atmintis, tapusi nacionalinės, kolektyvinės atminties dalimi. Kaip ir išeivijos patirties atveju, išėjimas, dramatiškas gimtosios erdvės palikimas sietas su egzistenciniais, ontologiniais pokyčiais, įtvirtintais ir literatūrinėmis biografijomis. Tipologiniu požiūriu abejose baltų tautose agrariniu matmeniu konstruoti gana analogiškai, valstietiškąjį, žemdirbiškąjį epą primenantys simboliniai, mitologizuoti, ritualizuoti bendruomeniniai atminties pasakojimai. Tik lietuvių atveju labiau atsiskleidė romantizavimo, sakralizavimo tendencijos, latvių – archajiškumas ir sąsajos su tautiškumu, kurių centre atsidarė simbolinis, pragmatinius ir sakralinius žemės prasminius aspektus išreiškęs vaizdinys.

- *Urbanistinis matmuo* dar labiau išryškino miesto ir kaimo, kaip iš esmės skirtingų atminties ir individualios ir sociokultūrinės tapatybės steigties vietų, dialektiką. Atgimimo metu literatūrinėje spaudoje aktualizuoti svarbesni Lietuvos ir Latvijos sostinių, Vilniaus ir Rygos, kolektyvinės atminties ir kultūrinio paveldo fragmentai. Nors refleksijomis pirmiausia pabrėžti nacionaliniai jų istorijos kontekstai, išskirtas ir daugiakultūriškumas bei daugiatautiškumas. Istorinė ir tuometinė tautinė miestų sudėtis turėjo įtakos įvairesnei atminties kultūrai ir transnacionalinei atminčiai atsirasti.

Plėtoti baltų atminčiai kiek neįprasti, dvilypiai šių miestų kaip kultūrinių ženklų-vaizdiniai: nors latvių agrarinėje, žemdirbiškoje atmintyje dominavo archajiškumo matmuo, aktualizuojant urbanistinę kultūrą ir paveldą, pabrėžta modernistinė kryptis. Juos apibendrintai galima įvardinti taip: Rygos kaip vakarietiško, europietiško, jūrinio miesto ir mitologinę valstybingumo tradiciją išreiškiančio Vilniaus. Latvijos sostinės kolektyvinę atmintį ir sociokultūrinę tapatybę labiau apibrėžė miesto socialiniai, visuomeniniai, gamtiniai, topografiniai dėmenys, o aktualizuoti Vilniaus kolektyvinės atminties metmenys pabrėžė ne miesto sociokultūrinį, topografinį individualumą, kuris jau buvo arba prarastas, arba dar neatrastas, bet reprezentacinę tautinę, valstybinę tapatybę. Pastarajam itin svarbūs buvo ir istorinių tautinių bendruomenių (litvakų, lenkų) atminties pasakojimai. Jie atvėrė naują, atviresnę Vilniaus istoriografijos interpretavimo galimybę, kurioje tautinių bendruomenių pasakojimai buvo integruojamas į romantizuotą tautinį, stigmatizuotą trauminį nacionalinį naratyvą. Asmeninės, kūrybinės kultūrinių figūrų-atminties nešėjų biografijos, jų individuali atmintis dalyvavo kolektyvinės atminties diskurse.

5) **Transnacionalinė** atmintis išryškino daugiakultūrės Lietuvos, Latvijos tautinių bendruomenių konkuruojančių atminčių ypatumus, konfliktiškesnius Baltijos regiono atminties momentus. Refleksijos spaudoje atskleidė, kad būtent konfliktiška, konkuruojanti atmintis tapo pagrindiniu fragmentiškos, nevienalytės transnacionalinės kolektyvinės tapatybės dėmeniu. Stigmatizuota tautinių bendruomenių atmintis stereotipiškai sieta su koku nors trauminiu istoriniu įvykiu ar kultūriniu reiškiniu: vokiečių atveju – su repatriacija, žydų – su holokaustu, rusakalbių – su sovietmečiu, lenkų – su Vilniaus praradimu. Atgimimo metu šie istoriografiniai momentai gražinti į kolektyvinę atmintį ir naujai permąstyti. Abejose valstybėse integralios atminties kultūros formavimasis vyko lėtai ir fragmentiškai, daugiausia tautinių mažumų atstovų iniciatyva. Itin svarbūs buvo literatūrinių biografijų pavyzdžiai, patvirtinti ir simboliniais fiziniais sugrįžimais (lietuvių kilmės litvako Mero, lenkų poeto Miłoszo apsilankymai Lietuvoje).

Kaip vienas iš alternatyvių sociokultūrinių regiono tapatybės modelių literatūrinėje spaudoje iškilo regioninė, geopolitinė Baltijos bei etnokultūrinė baltų atmintis. Pirmoji Atgimimo kontekste atsiskleidė kaip geopolitinė tragiškųjų karų, sovietmečio patirčių suvienyto regiono projekcija. Ivasko eilėraščių ciklas *Baltijos elegijos* – vienas ryškesnių šios atminties pavyzdžių, kuriame poetas, remdamasis tiek savo asmenine patirtimi ir individualia atmintimi, tiek mitologizuota, kultūrine atmintimi, (re)konstruoja dramatiškus Baltijos istorijos momentus.

Antrosios pagrindu daugiausia tapo etnolingvistinė bendrystė, tautinė tradicija, etnokultūrinis paveldas. Vienais atvejais kolektyvinė baltų atmintis nulemta išorinių veiksnių – bendrų XX a. istorijos momentų, sociokultūrinių aplinkybių panašumo, kitais – kylanti iš sąmoningų bendrystės paieškų, asmeniškų rašytojų interesų, kryptingų autobiografijų ar poetinės kūrybos.

Atlikta Atgimimo laikų literatūrinės spaudos analizė labiausiai pagrindžia bendrųjų XX a. pab. lietuvių ir latvių atminimo kultūrų paralelių bei tipologijų buvimą, o tiriant konkrečius kolektyvinės atminties raiškos atvejus, refleksijų turinį, labiau išryškėja šių tautų bendros atminties skirtumai nei panašumai. Dauguma skirtumų nulemti specifinių Lietuvos ir Latvijos valstybių politinių aplinkybių, istorinės raidos. Pagrindiniu (re)konstruojamos bendros baltų atminties dėmeniu išlieka tarpukario, sovietmečio, tremties-išėivijos patirties refleksijos, agrarinis-gamtiškasis matmuo bei kultūrinis, etnolingvistinis paveldas.

LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

- 125-osioms Aspazijos gimimo metinėms, vertė Silvestras Gaižiūnas ir Sigitas Geda, *Literatūra ir menas*, 1990 03 17, Nr. 11, p. 8–9.
- Gunta Ābele ar Eduardu Detlavu, „Vai seno latvju dieviņu atkal godā celsim?“, *Literatūra un Māksla*, 1990 05 19, Nr. 19, p. 19.
- Ana Achmatova, Iš ciklo „Vainikas mirusiems“, vertė Jonas Strielkūnas, *Literatūra ir menas*, 1991 02 02, Nr. 5, p. 4–5.
- „Aicinājums visiem Jelgavas novada iedzīvotājiem“, *Jelgavas Ziņotājs*, 1989 12 29, Nr. 205, p. 1.
- „Ai, māsa Lietuva!“, *Latvijas Jaunatne*, 1990 03 13, Nr. 47, p. 1.
- Vytautas Alekna, „Tiesa ir netiesa apie A. Smetoną. Atviras laiškas istorikui Alfonsui Eidintui“, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 5, p. 54–56.
- Bernardas Aleknavičius, *Donelaitis ir mes*, Vilnius: Mintis, 1989.
- Bernardas Aleknavičius, „Vingiuotas dainiaus kelias“, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 27.
- Jeffrey C. Alexander, “Public Intellectuals and Civil Society”, *Intellectuals and Their Publics: Perspectives from the Social Sciences*, eds. Christian Fleck, Andreas Hess, E. Stina Lyon, Farnham: Ashgate, 2009, p. 20–30.
- Jeffrey C. Alexander, “Toward a Theory of Cultural Trauma”, *Cultural trauma and Collective Identity*, eds. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, Berkeley: University of California Press, 2004, p. 1–30.
- Amžino įšalo žemėje*, sud. Aldona Žemaitytė-Petrauskienė, Vilnius: Vyturys, 1989.
- Benedict Anderson, „Atmintis ir užmarštis“, Idem, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, vertė Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 226–228.
- Leonardas Andriekus, „Gediminas. 1275–1341 m.“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 7, p. 6.
- Antanas Andrijauskas, „Postmodernistinės kultūros veidrodyje“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 27, Nr. 26, p. 2.
- Jonas Aničas, „1930-ųjų retrospektyva: Lietuva minėjo Vytautą Didįjį“, *Kauno tiesa*, 1990 02 12, Nr. 34, p. 1, 3.
- Sigma Ankrava, „Lāčplēsis interdisciplinārā skatījumā“, *Lāčplēša ceļš pasaulē: Latviešu eposu un Eiropas eposu tradīcijas*, sast. Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, p. 121–133.

Ilga Apine, „Latvijas etnopolitiskā attīstība neatkarības gados”, *Sabiedrības integrācijas tendences un pretendences. Etnisko attiecību aspekts: Rakstu krājums*, sast. Leo Dribins, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008, p. 9–17.

Juozas Aputis, „Ar sunku grįžti į namus?“, *Pergalė*, 1990, Nr. 6, p. 182–184.

Juozas Aputis, „Tautos gedulo diena“, *Pergalė*, 1989, Nr. 6, p. 7.

Laura Ardava, *Latvijas Trešās atmodas sociālās atmiņas un komemorācijas diskurss medijos (1988–2014):* promocijas darbs, komunikācijas zinātnes nozare, Rīga: Latvijas Universitāte, 2015, p. 89.

Vitas Areška, „Išėję visgi sugrįžta“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 112–116.

Jan Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 109–118.

Jan Assman, “Communicative and cultural memory”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning Berlin, New York, 2008, p. 109–118.

Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, New York: Cambridge University Press, 2011.

Aleida Assman, Linda Shortt, “Memory and Political Change: Introduction”, *Memory and political change*, eds. Aleida Assman and Linda Shortt, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, p. 8–9.

Aleida Assmann, „Miesto atmintis“, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestai, valstybė, regionai*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 19–34.

Aleida Assmann, “Re-framing Memory: Between individual and Collective Forms of Constructing the Past”, *Performing the past Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter, Amsterdam University Press: Amsterdam, 2010, p. 35–51.

Aleida Assmann, “The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community”, *Memory in a Global Age*, eds. Aleida Assmann, Sebastian Conrad, London: Palgrave Macmillan, 2010.

Aleida Assmann, “Transformations between History and Memory”, *Social Research* 75, 2008, No 1, p. 49–72.

„Atbalstām pilnība”, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 05, Nr. 33, p. 10.

„Atgriešanās. Dzidras Briedes intervija ar Ilzi Indrāni”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 16, Nr. 50, p. 1.

„Atmiņa un ATMIŅA: G. Popova un Ņ. Adžubeja saruna par vēsturiskās atmiņas un mūsdienu nacionālo attiecību problēmām”, *Karogs*, 1988, Nr. 4, p. 189–195.

- Atmiņas. Stāsta Krišjanis Barons un laikabiedri*, sak. Kārlis Arājs, Rīga: Liesma, 1985.
- Juozas Audiekas, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 6.
- O. Auns, „Atceres vakars Maironim”, *Rīgas Balss*, 1988 03 03, Nr. 52, p. 3.
- John L. Austin, *How to Do Things with Words*, eds. James Opie Urmson, Marina Sbisa, Cambridge: Harvard University Press, 1975.
- Imants Auziņš, „Kopceļu meklējot”, *Karogs*, 1989, Nr. 9, p. 129–132.
- Imants Auziņš, „Rainis un Aspazija – mūsu mūžīgā atdzimšana”, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 08, Nr. 32, p. 4.
- Jonas Avyžius, „Sodybų tuštėjimo metas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 8, p. 9–54; Nr. 9, p. 10–71; Nr. 10, p. 17–69; Nr. 11, p. 12–59; Nr. 12, p. 19–61.
- Irena Babkauskienė, „Ar lengva būti lenku?“, *Respublika*, 1993 10 05, Nr. 192, p. 14.
- Vacys Bagdonavičius, „Amžino keleivio prasmė“, *Literatūra ir menas*, 1988 05 21, Nr. 21, p. 6.
- Vacys Bagdonavičius, „Vydūnas ir šiandiena“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 154–162.
- Vacys Bagdonavičius, „Vydūno dingusio veikalo apmatai“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 3, p. 51.
- Algimantas Baltakis, „Antano Miškinio golgota“, *Pergalė*, 1990, Nr. 2, p. 131–138.
- Antanas Baltakis, „Nekorektiški lyginimai: atsiliepimas į V. Rubavičiaus str. *Pašauktojo psalmės*“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 15, Nr. 16, p. 5.
- Algimantas Baltakis, „Vincas Kudirka tarp mūsų“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 3–4.
- Pēteris Bankovskis, „Cements”, *Literatūra un Māksla*, 1989 10 07, Nr. 41, p. 7.
- Pēteris Bankovskis, „Mājā, mājā”, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 24, Nr. 26, p. 9.
- Pēteris Bankovskis, „Melngalvju nams”, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 26, Nr. 9, p. 1.
- Pēteris Bankovskis, „Mēs kļūsim par ielu!”, *Literatūra un Māksla*, 1991 06 14, Nr. 22, p. 8.
- Pēteris Bankovskis, „Mīts uzdod jautājumus”, *Literatūra un Māksla*, 1990 11 03, Nr. 40, p. 7.
- Pēteris Bankovskis, „Vēl drusciņ par Lāčplēsi”, *Literatūra un Māksla*, 1989 01 14, Nr. 2, p. 11.
- Pēteris Bankovskis, „Vēlreiz Brīvības ielā – Decembris'92”, *Literatūra un Māksla*, 1992 12 25, Nr. 50–51, p. 2–3.

Baltic Memory, eds. Anelli Mihkelev, Benedikts Kalnačs, Tallinn: Under and Tuglas Literature Centre, Institute of Literature, Folklore and Art of the University, 2007.

Jūratē Baranova, „Ar gyvensime atviroje visuomenėje?“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 2–3.

Krišjānis Barons, *Zvaigzne*, 1985 10 20, Nr. 20, p. 1.

Audronė Barūnaitė-Willeke, „Mirštančio miesto labirintuose: dvasinė būklė Ričardo Gavelio Vilniaus pokeryje“, vertė Vilius Juozulynas, *Metmenys*, 1992, Nr. 63, p. 173–180.

Romas Batūra, „Lietuvos Sąjūdžio spauda kelyje į nepriklausomybę“, *Siekiant Nepriklausomybės: Lietuvos Sąjūdžio spauda, 1988–1991*: faksimilinė publikacija, I dalis, parengė Romas Batūra, Renata Saplinskaitė, Genutė Vaišnorienė, Vilnius: Valstybės žinios, 2005.

Toms Baumanis, „Vėrtības un to idealizēšana“, *Diena*, 1992 12 30, Nr. 244, p. 2.

Marika Bebriša, „Mēs – Igaunijā, Lietuvā, Latvijā“, *Literatūra un Māksla*, 1989 05 20, Nr. 22, p. 6.

Ona Beleckienė, „Mūsų tremties keliai“, *Literatūra ir menas*, 1988 08 06, Nr. 32, p. 4.

Valdis Beķeris, „Nezaudēt vēsturisko vidi“, *Rīgas Balss*, 1990 08 23, Nr. 153, p. 4.

Nikolaj Berdiajev, „Kriščionybė ir antisemitizmas“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 08 08, Nr. 27, p. 1.

Norman Berdichevsky, „Sionizmas ir atgimstančios Pabaltijo valstybės“, vertė Kęstutis Šidiškis, *Šiaurės Atėnai*, 1991 01 09, Nr. 1, p. 1, 6.

Guntis Berelis, „Cik cilvēkam pirkstu?“, *Karogs*, 1992, Nr. 9, p. 188–194.

Guntis Berelis, „Romāns pret dokumentu“, *Karogs*, Nr. 7, 1990, p. 177–178.

Guntis Berelis, „Starp varoņu un ākstu pieminēkļiem“, *Karogs*, Nr. 11, 1993 11 01, p. 146–157.

Guntis Berelis, „Varbūt – Viļņas komēdija?: recenzija“, *Diena*, 1996 03 20, Nr. 68, p. 10.

John Berger, „Susitikimas“, vertė Irena Jomantienė, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 16, Nr. 15, p. 1.

Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration, eds. Michael Bernhard, Jan Kubik, Oxford and New York: Oxford University Press, 2014.

Back to Baltic Memory: lost and found in Literature, 1940–1968, edited by Eva Eglāja-Kristsone, Benedikts Kalnačs, Riga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2008.

- „Bernardas Brazdžionis: Noris apglēbti visā Lietuvā... Su poetu kalbasi Leonas Peleckis“, *Literatūra ir menas*, 1991 03 09, Nr. 9, p. 2.
- Iļgonis Bērsons, „Pieminekļi Laukiem“, *Karogs*, 1988, Nr. 8, p. 56–64.
- Didzis Bērziņš, *Sociālās atmiņas komunikācija un ētika: holokausta diskursi diskursi Latvijā (1945–2014): promocijas darbs komunikācijas zinātnes nozare*, Rīga: Latvijas Universitāte, 2015.
- Uldis Bērziņš, „Tāpat kā mana tauta esmu dedzināts“, *Literatūra un Māksla*, 1991, Nr. 35, p. 9.
- Eva Birzniece, „Latviešu identitāte literatūrā par izsūtījumu“, *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Rakstu krājums*, 17, Liepāja: LiePA, 2012, p. 48–55.
- Eva Birzniece, “Construction of *Resistance* Discourse in Latvian Post-Soviet literature about Deportations and Imprisonments”, *Revista Română de Studii Baltice și Nordice: The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, Vol. 4, Issue 2, 2012, p. 175–193.
- Silvija Bīriņa, „Krievu īstā vieta ir Krievijā“, *Literatūra un Māksla*, 1991 11 01, Nr. 42, p. 10.
- Ieva Bite, „Ielūkojoties sevī“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 19, Nr. 25, p. 3.
- Una Bite, „Atkal vienībā!“, *Zvaigzne*, 1989 01 05, Nr. 5, p. 9.
- Robert Neelly Bellah, et al., *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley: University of California Press, 1985.
- Francis X. Blouin, William G. Rosenberg, *Processing the Past. Contesting Authority in History and the Archives*, New York: Oxford University Press, 2011.
- Vytautas P. Bložē, „Tikroji tēvynē“, *Literatūra ir menas*, 1990 08 11, Nr. 32, p. 1.
- T. Bļoskina, „Lāčplēša svētki Lielvārdē“, *Rīgas Balss*, 1988 09 23, Nr. 219–220, p. 2.
- Arturs Boruks, *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā no senākiem laikiem līdz mūsdienām*, Rīga: Grāmatvedis, 1995.
- Jūlijs Bračs, „Dižvadonis un viņa darbs“, *Literatūra un Māksla*, 1992 03 20, Nr. 10, p. 6.
- Kazys Bradūnas, „Po viešnagēs“, *Literatūra ir menas*, 1991 04 06, Nr. 14, p. 2.
- Māris Brancis, „Traģiskais Lāčplēsis“, *Karogs*, 1988, Nr. 5, p. 184–185.
- Ernests Brastiņš, „Latviskās Latvijas labad“, *Karogs*, 1990, Nr. 2, p. 75–128; Nr. 3, p. 79–132; Nr. 4, p. 75–132.
- Ernests Brastiņš, *Tautai, Dievam, Tēvzemei*, Rīga: Zvaigzne, 1993.
- Ernests Brastiņš, *Tautības mācība*, Rīga: Zemnieka domas, 1936.

- Bernardas Brazdžionis, *Poezijos pilnatis*, Vilnius: Lietuvos kultūros fondas, 1989.
- Bernardas Brazdžionis, „Tremties metai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 5, p. 13–19.
- Vladas Braziūnas, „Grįžkelės“, *Pergalė*, 1987, Nr. 10, p. 81–86.
- Vladas Braziūnas, „Tolminkiemis be... Tolminkiemio“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 01, Nr. 1, p. 6.
- Lija Brīdaka, „Par Burtnieku pili *Lāčplēša* simtgadē“, *Karogs*, 1988, Nr. 9, p. 5–7.
- Inta Brikše, Ojārs Skudra, Rolands Tjarve, “Development of the Media in Latvia in the 1990s”, *Baltic Media in Transition*, ed. P. Vihalemm, Tartu: Tartu University Press, 2002, p. 65–68.
- Inta Brikše, *Komunikācija. Mediji. Universitāte*, Rīga: Mansards, 2016, p. 37–58.
- Pēters Brūveris, „Latvju - lietuvju vienība stiprinās“, *Literatūra un Māksla*, 1993 12 17, Nr. 50, p. 3.
- Dovilė Budrytė, “We Call It Genocide: Soviet deportations and repressions in the memory of Lithuanians”, *The Genocidal Temptation: Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond*, ed. Robert S. Frey, Dallas, Lanham, Boulder, New York, Oxford: University Press of America, 2004, p. 79–100.
- Elena Bukelienė, „Šetono pasaulis“, *Švyturys*, 1990, Nr. 11, p. 25.
- Juozas Burneika, „Monumentai – tautos atmintis“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 21, Nr. 4, p. 3.
- Genovaitė Burneikienė, „Lietuvių periodinės spaudos sistemos raidos ypatumai (1988–2003)“, *Knygotyra*, t. 45, 2005, p. 142–154.
- Alfonsas Bukontas, „Langelis prie Mošės Kulbako poezijos“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 02 14, Nr. 7, p. 7.
- Vigmantas Butkus, „Kasdienybės vandenyno paviršiumi“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 09 12, Nr. 32, p. 3.
- Vigmantas Butkus, „Lyginamoji rainistika Lietuvoje ir naujos jos perspektyvos: Rainio eilėraščių rinkinio *Galas ir pradžia* ir Putino rinkinio *Tarp dviejų aušrų* paralelės“, *Teksto slėpiniai*, Nr. 18, 2016, p. 5–19.
- „Buvau skirtas muziejui“, kalbėjosi Elena Tervidytytė, *Literatūra ir menas*, 1991 03 23, Nr. 12, p. 2.
- Suniti Kumārs Caterdži, „Balti un ārieši“, *Karogs*, 1988, Nr. 6, p. 129–140.
- G. Ciemiņš, „Latviešu kolonija Igaunijā“, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 05, Nr. 33, p. 10.
- Ojars Celle, „Ieskats trimdas latviešu kultūras archipelāgā“, *Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte*: Konferences referātu krājums, sast. Daina Kļaviņa, Māris Brancis, Rīga: Nordik, 2004, p. 5–11.

- „Cik skaisti ir kļuvuši krievu cilvēki ielās!: Jānis Peters atbild LM, jautā Māris Čaklais”, *Literatūra un Māksla*, 1991 08 30, Nr. 33, p. 3.
- Ausma Cimdiņa, „Ilgstošā tagadne”, *Literatūra un Māksla*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 6.
- Ausma Cimdiņa, „Labprātīgās migrācijas: par Dz. Soduma grām. *Lāčplēsis trimdā*”, *Literatūra un Māksla*, 1991 02 23, Nr. 6, p. 4.
- Ausma Cimdiņa, „Svešvārdi un jaunvārdi: ekshumācija, mitomānija”, *Literatūra un Māksla*, 1990 02 17, Nr. 7, p. 6.
- Ausma Cimdiņa, „Zenta Mauriņa un latviešu eseja”, *Karogs*, 1993, Nr. 4, p. 185–195.
- Andis Cinis, „Dažas pārdomas Vecrīgā”, *Literatūra un Māksla*, 1988 01 15, Nr. 3, p. 8.
- Daiva Citvarienē, *Ideologiniai Lietuvos meno diskurso pokyčiai XX a. paskutiniajame dešimtmetyje: Humanitarinių mokslų menotyros daktaro disertacija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
- Stanley Cohen, “Memory wars and peace commissions”, *Index*, Vol. 30, No. 1, 2001, p. 40–48.
- Alon Confino, “Memory and the History of Mentalities”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2010, p. 77–84.
- Nick Couldry, *Media Ritual: A Critical Approach*, London, New York: Routledge, 2003.
- Krzysztof Czyżewski, „Paribio žmogus“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 11 20, Nr. 46 p. 1.
- Māris Čaklais, „Ivars Ivaskis savas senču dzimtenes klēpī”, *Literatūra un Māksla*, 1993 06 04, Nr. 22, p. 2.
- Māris Čaklais, „Kad es domāju par Donelaiiti”, *Literatūra un Māksla*, 1989 01 21, Nr. 3, p. 7.
- Māris Čaklais, „Redaktora sleja”, *Literatūra un Māksla*, 1987 06 19, Nr. 25, p. 2.
- Māris Čaklais, „Redaktora sleja”, *Literatūra un Māksla*, 1988 04 01, Nr. 13, p. 2.
- Māris Čaklais, „Redaktora sleja”, *Literatūra un Māksla*, 1989 04 08, Nr. 14, p. 2.
- Māris Čaklais, „Vienas dzimtas Sibīriāde”, *Laiks*, 1991 05 15, Nr. 39, p. 8.
- Aleksandrs Čaks, „Nakts pilsetā“, *Zvaigzne*, Nr. 4, 1988 02 20, p. 13.
- Jānis Čākurs, „Pumpura simtpiecdesmitgade”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 27, Nr. 37, p. 2.

- J. Čakurs, „Rakstnieku biografijas un likteņi”, *Karogs*, 1989, Nr. 8, p. 190–193.
- Rasa Čepaitienė, „Kolektyvinė atmintis miestovaizdyje (Vilniaus atvejis)“, *Besiformuojantis ir formuojamas kraštovaizdis*, sud. Jurgis Bučas, Kaunas: KTU leidykla, 2007, p. 86–101.
- Rasa Čepaitienė, „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“, *Lituanistica*, t. 53, 2007, Nr. 4(72), p. 36–50.
- Gintautas Česnys, „Jonui Basanavičiui“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 7.
- „Čia aš buvau viskuo: su rašytoju Icchoku Meru kalbasi *Literatūros ir meno* redaktorius Leonidas Jacinevičius“, *Literatūra ir menas*, 1989 10 28, Nr. 44, p. 6.
- Ginas Dabašinskas, „Vilniaus sapnas“, *Literatūra ir menas*, 1991 01 05, Nr. 1, p. 14, 16.
- Juozas Dainauskas, „Iš knygos *Lietuvos ir lietuvių krikštas ir 1387 metai*“, *Literatūra ir menas*, 1992 04 11, Nr. 15, p. 13; 1992 04 18, Nr. 16, p. 16; 1992 04 25, Nr. 17, p. 16; 1992 05 02, Nr. 18, p. 14.
- Daniel Dayan, Elihu Katz, *Media Events. The Live Broadcasting of History*, Cambridge, London: Harvard University Press, 1994.
- Valdas Daškevičius, „K. Inčiūrai“, *Pergalė*, 1988, Nr. 2, p. 81.
- Viktors Daugmalis, „Izpratni, savaldību, līdzdalību: intervija ar Jāni Stradiņu”, *Literatūra un Māksla*, 1988 04 29, Nr. 18, p. 6.
- Viktors Daugmalis, „Latvija bus laisva, Estija bus laisva”, *Literatūra un Māksla*, 1990 03 17, Nr. 11, p. 2.
- Viktors Daugmalis, „Latvieši mūžības priekšā”, *Literatūra un Māksla*, 1991 10 18, Nr. 40, p. 6–7.
- Viktors Daugmalis, „Par apzinātu vienotību Latvijai”, *Literatūra un Māksla*, 1990.02.03, Nr. 5, p. 2.
- Viktors Daugmalis, „Starp dēļ un priekš”, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 05, Nr. 6, p. 6.
- Viktorija Daujotytė, „Istorija žiauri. O tauta?“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 27, Nr. 8, p. 1.
- Viktorija Daujotytė, „Ką dėti į pamatus?“, *Pergalė*, 1989, Nr. 9, p. 181–183.
- Viktorija Daujotytė, „Paskutinis laisvės prieglobstis“, *Pergalė*, 1989, Nr. 12, p. 178–183.
- Viktorija Daujotytė, „Prie Vydūno pagrindų“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 169–172.
- Viktorija Daujotytė, „Pervertindami – įsiklausykime...“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 137–145.

- Vaidotas Daunys, „Dabarties akivaizdoje“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 24, Nr. 39, p. 3.
- Violeta Davoliūtė, “We Are All Deportees: The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity during the Popular Movement in Lithuania”, *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, eds. Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012.
- „Dėl paminklo Vilniaus žydų geto atminimui“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 3.
- „Dėl Vilniaus vietovardžių“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 01, Nr. 1, p. 7.
- Ausma Dimante, „Vorkutas kijeļņnīcās“, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 05, Nr. 33, p. 19.
- Petras Dirgėla, „Apie kalbą ir atgimimą“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 181–182.
- Diskusiju klubas „Kultūra un nacionālā idēja“, *Literatūra un Māksla*, 1993 09 13, Nr. 37, p. 5
- Julijonas Lindė-Dobilas, „Kudirka ir mes“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 01, Nr. 1, p. 2–3.
- Roalds Dobrovenskis, „Cerību atgriešanās“, *Rīgas Balss*, 1989 03 15, Nr. 62, p. 2.
- Leonidas Donskis, „Aukos sindromas ir moralinė kultūra“, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 5, p. 7–15.
- Leonidas Donskis, „Kultūra likimo ir pasirinkimo visuomenėse“, *Kultūros barai*, 1992, Nr. 3, p. 2–9.
- Leonidas Donskis, „Socialiniai mitai“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 10, Nr. 5, 6, p. 14.
- Leonidas Donskis, „XX a. pabaigos Lietuva: atviros visuomenės ir kultūros kūrimas“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 12, p. 248–250.
- Vytautas Dovydenas, „Du Vilniaus atgimimo scenarijai“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 05 15, Nr. 20, p. 8.
- Velta Rūķe-Draviņa, „Lāčplēsis Eiropas episkās literatūras kopainā“, *Literatūra un Māksla*, 1988 09 33, Nr. 39, p. 6.
- Vladas Drēma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991.
- Leo Dribins, „Lietuvieši – brāļu tauta Latvijā agrāk un tagad“, *Diena*, 1994 12 16, Nr. 293, p. 2.
- Leo Dribins, Ojārs Spārītis, *Vācieši Latvijā*, Rīga: Latvijas universitātes, filozofijas un socioloģijas institūts, Etnisko pētījumu centrs, 2000, p. 80–85.
- Herberts Dubins, „Nacionālo minoritāšu kultūras attīstības problēmas Latvijā“, *Karogs*, 1989, Nr. 8, p. 122–123.

- Andris Eglītis, „Mēs esam ar tevi, Lietuva”, *Literatūra un Māksla*, 1990 03 31, Nr. 13, p. 2.
- Viktors Eglīts, „Rīga vasaros naktī”, *Karogs*, 1988, Nr. 10, p. 70–71.
- Alfonsas Eidintas, „Antano Smetonos veiklos pēdsakais”, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 6, p. 66–73, Nr. 7, p. 65–71, Nr. 9 p. 59–64, Nr. 11, p. 60–64, Nr. 12, p. 46–54.
- Alfonsas Eidintas, „Asmuo ir režimas”, *Literatūra ir menas*, 1989 01 28, Nr. 5, p. 12.
- Alfonsas Eidintas, „Sugriauti mitā”, *Knygnešys*, 1989, Nr. 9, p. 16–17.
- Sarmīte Ēlerte, „Atmodas laika padomi šodienai”, *Baltijas brīvības ceļš: Baltijas valstu nevardarbīgas cīņas pieredze pasaules kontekstā*, sast. Jānis Škapars, Rīga: Zelta grauds, 2005, p. 419–438.
- Guntis Eņiņš, „Tavas sētas vietvārdi ir tēvu zemes dārgumi”, *Literatūra un Māksla*, 1989 04 15, Nr. 15, p. 28.
- Robb Erskine, *Literature of the Holocaust*, Chelsea House Publishers: Philadelphia, 2004, p. 23
- Astrid Erll, “Cultural Memory Studies: An Introduction”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin/ New York: de Gruyter, 2008, p. 4–6.
- Astrid Erll, *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2011.
- „Esame lietuviai...: Su Vydūno draugijos pirmininku Vaciu Bagdonavičiumi kalbasi žurnalistas G. Visockas“, *Literatūra ir menas*, 1990 03 24, Nr. 12, p. 7.
- Andrievs Ezergailis, „Kļūdas par holokaustu Latvijā”, *Diena*, 1992 10 16, Nr. 195, p. 4.
- Andrievs Ezergailis, „Ulmanis un ulmanisms”, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 5, 10.
- Inta Ezergailis, „Ojārs Vācietis par Rumbulu”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 09, Nr. 49, p. 10.
- Inta Ezergailis, “When Baltic Eyes... A Look at Some Baltic Holocaust Poems”, *World Literature Today*, Vol. 73, No. 3, 1999, p. 429–444.
- Inesis Feldmanis, „Baltvāciešu izceļošana 1939. gadā un latviešu sabiedrības nostāja”, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 5.
- Michel Foucault, *Diskurso tvarka*, vertē Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- Vaira Viķe-Freiberga, „Kas Rainī liels un kam tas pieder?”, *Karogs*, 1990, Nr. 12, p. 178–179
- Vaira Viķe-Freiberga, „Kultūras latviskums un īpatnība”, *Karogs*, 1992, Nr. 7, p. 188–201.

- Vaira Vīķe-Freiberga, „Latviska kultūra vēsturiskā skatījumā”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 06, Nr. 34, p. 14–15.
- Vaira Vīķe-Freiberga, „Par dainu tēvu un dainu pasauli”, *Literatūra un Māksla*, 1987 12 11, Nr. 50, p. 10.
- Vaira Vīķe-Freiberga, „Tautas dzīvei un tautas nākotnei Andreja Pumpura *Lāčplēsis*”, *Literatūra un Māksla*, 1989 03 04, Nr. 9, p. 6.
- Jānis Freimanis, „Par Rīgas Melngalvju namu!”, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 26, Nr. 9, p. 10.
- Jānis Freimanis, „Vai trimda, vai tikai svešums?”, *Jaunā Gaita*, 2004, Nr. 239, p. 66.
- Liudvikas Gadeikis, „Ar dar gyvas Vilniaus basiliskas?“, *Pergalė*, 1990, Nr. 5, p. 120–125.
- Liudvikas Gadeikis, „Tremties archyvas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 1, p. 185–187.
- „Gaidām jūs, lietuvieši!“, *Rīgas Balss*, 1988 12 09, Nr. 282–283, p. 13.
- Irena Gaidamavičienė, „Dvasingumo ir tautiškumo vienovė“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 2, p. 2–5.
- Vladas Gaidys, „Kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje 1989–2009 metais“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 327–337.
- Silvestras Gaižiūnas, „A. Pumpuras – įsikūnijančių idealų dainius“, *Pergalė*, 1992, Nr. 1, p. 158–159.
- Silvestras Gaižiūnas, „Kultūrinio universalizmo tipai. Vydūnas ir Rainis“, Idem, *Kultūrinės tradicijos baltų literatūrose: XX a. paralelės ir kontaktai*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 207–269.
- Silvestras Gaižiūnas, „Lačplėsi, tai tavo laikas“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 7.
- Silvestras Gaižiūnas, „Rainio jubiliejaus aidai“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 183–185.
- Silvestras Gaižiūnas, „Vidūns, Rainis un Latvija”, *Literatūra un Māksla*, 1986 07 18, Nr. 29, p. 15.
- Antanina Garmutė, „Ešalonai“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 03, Nr. 36, p. 14.
- Nijolė Gaškaitė, „Poezija ir lageris“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 27, Nr. 8, p. 3.
- Ričardas Gavelis, „Antidemiurgas, arba Kas yra Vilniaus pokeris“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 21, Nr. 16, p. 4.
- Ričardas Gavelis, „Ar pavėluota pažintis būna savalaikė?“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 94–97.
- Ričardas Gavelis, „Atviras intelektas uždaroje struktūroje. Praktinės pastabos“, *Literatūra ir menas*, 1992 06 13, Nr. 24, p. 4.

- Ričardas Gavelis, „Diletantų epocha ir asmenybės suverenitetas“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 22, Nr. 17, p. 2–3.
- Ričardas Gavelis, „Jauno žmogaus memuarai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 2, p. 12–71; Nr. 3, p. 10–67.
- Ričardas Gavelis, *Jauno žmogaus memuarai: Keturiolikos laiškų romanai*, Vilnius: Vaga, 1991.
- Ričardas Gavelis, *Vilniaus pokeris*, Vilnius: Vaga, 1989.
- Ričardas Gavėlis, „Viļņas pokeris“, *Karogs*, 1995, Nr. 5, p. 69–130.
- Ričardas Gavėlis, *Viļņas pokeris*, tulk. Talrids Rullis, Rīga: Preses Nams, 1995.
- Sigitas Geda, „Birūta. Imaginacinio paveikslo restauracija“, *Pergalė*, 1986, Nr. 7, p. 6.
- Sigitas Geda, „Atsakymai į Sietyno anketą“, *Sietynas*, 1990, Nr. 9, p. 18.
- Sigitas Geda, „Czesław Miłosz Lietuvoje“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 05 29, Nr. 22, p. 1.
- Sigitas Geda, „Giesmė apie lietuvišką sodybą“, „Giesmė apie gimtąją pirkią“, *Septynių vasarų giesmės*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 93–96.
- Sigitas Geda, „Ko reikia mums?“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 30, Nr. 31, p. 2.
- Sigitas Geda, „Maironio mirtis“, *Literatūra ir menas*, 1986 08 23, Nr. 32, p. 4.
- „Sigitas Geda be eilėraščio: Sauliaus Šaltenio pokalbis su Sigitu Geda“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 09, Nr. 14, p. 3.
- Sigitas Geda, „Pasaulis Isos slėnyje“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 04 24, Nr. 17, p. 6.
- Sigitas Geda, „Paskutinyasis iš titanų“, *Literatūra ir menas*, 1987 10 31, Nr. 44, p. 4.
- Sigitas Geda, „Poeto atsakymas“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 5.
- Sigitas Geda, „Puikybių amžiaus šešėly“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 18, Nr. 46, p. 4.
- Sigitas Geda, „Punktyru apie Antaną Miškinį“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 02 14, Nr. 7, p. 4.
- Sigitas Geda, *Septynių vasarų giesmės*, Vilnius: Vaga, 1991.
- Sigitas Geda, „Tautiškos giesmės parafrazė“, *Sietynas* 1988, Nr. 3, p. 5.
- Sigitas Geda, „Tylusis Maironis“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 06 26, Nr. 26, p. 3.
- Sigitas Geda, *Vasarė ajero šneka: dienoraščiai ir tyrinėjimai*, Vaga: Vilnius, 2008.
- Sigitas Geda, *Žalio gintaro vėriniai: Eilių romanai*, Vilnius: Vaga, 1988.

- „Gedimino mirtis: polemika nebaigta: A. Bumblauskas kalbina E. Gudavičių“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1992, Nr. 1, p. 45–48.
- Algis Tomas Geniušas, „Lagerių gėla ir godos“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 14, Nr. 15, p. 12.
- John R. Gillis, “Memory and Identity. The History of a Relationship”, *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis, Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1994, p. 3–24.
- Marija Gimbutiene, *Balti aizvēsturiskajos laikos: Etnogenēze, materiālā kultūra un mitoloģija*, tulk. Ilze Loze, Andris Aramins, Rīga: Zinātne, 1994.
- Marija Gimbutienė, *Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitoloģija*, Vilnius: Mokslas, 1985.
- Kęstutis K. Girmius, “Democracy in Lithuania”, *Democratization in Central and Eastern Europe*, eds. Mary Kaldor, Ivan Vevjoda, Pinter: London and New York, 1999, p. 51–66.
- „Gyvybė, ir ne vien tik tai. Mintimis dalijasi... Vaidotas Daunys“, *Nemunas*, 1988, Nr. 8, p. 6.
- Anatolijs Gorbunovs, „Uzruna ebreju genocīda upuŗu piemiņas dienā 1991. g. 24. novembrī Rumbulā“, *Jaunā Gaita*, Nr. 187, 1992, p. 45.
- Frank Gordon, *Latvians and Jews between Germany and Russia*, Stockholm: Memento, 1990.
- Kārlis Gothards Grass, „Dzimtenes atmiņas“, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 9.
- Romualdas Granauskas, „Gyvenimas po klevu“, *Pergalė*, 1986, Nr. 12, p. 5–64.
- Algirdas Julius Greimas, „Antanas Smetona ir kas toliau“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 18, Nr. 12, 14.
- Algirdas Julius Greimas, *Lietuvių mitologijos studijos*, sud. Kęstutis Nastopka, Vilnius: Baltos lankos, 2005.
- Algirdas Julius Greimas, „Pratarmė knygai *Apie dievus ir žmones*“, *Gyvenimas ir galvojimas: straipsniai, esė, pokalbiai*, Vilnius: Vyturys, 1998, p. 88–110.
- Algirdas J. Greimas, „1989 m. Algirdas Greimas *Sietynui*“, *Sietynas*, 1989, Nr. 7, p. 132–133.
- Algirdas Julius Greimas, *Tautos atminties beiėskant*, Vilnius: Mokslas; Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas (AM & M Publications), 1990.
- Jonas Juėkaitis, Eugenijus Ignatavičius, „Laiėkai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 04, Nr. 3, p. 6.

- Romualdas Grigas, „Kūrybos prasmė ir galia. Forumas „Menas ir kultūros atsinaujinimas“, *Kultūros barai*, 1987, Nr. 12. p. 37–38.
- Romualdas Grigas, „Visuomenės jungtis“, *Kultūros barai*, 1995, Nr. 7, p. 11–12.
- Romualdas Grigas, „Tarp praeities ir ateities civilizacijų“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 5, p. 8–9.
- Saulius Grigoravičius, „Intelektualus menas – alternatyva tradicijai“, *Literatūra ir menas*, 1990 06 09, Nr. 29, p. 6–7.
- Dalia Grinkevičiūtė, „Atsiminimai“, *Sietynas*, 1988, Nr. 1, p. 138–161.
- Dalia Grinkevičiūtė, „Lietuviai prie Laptevų jūros“, *Pergalė*, 1988, Nr. 8, p. 151–165.
- Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros: atsiminimai, miniatiūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
- Gundega Grīnuma, „Raina iecere: „Atlasvošanās drāmai“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 08, Nr. 32, p. 9.
- Gundega Grīnuma, *Piemīņas paradoksi: Raina un Aspazijas atcere Kastanjolā*, Rīgā: Karogs. 2009.
- Māra Grudule, “German Parsons in Latvia in the River of Time: Literary Heritage”, *Senoji Lietuvos literatūra*, 18 knyga, Vilnius: LLTI, 2004, p. 60–68.
- Māra Grudule, „Vācbaltieši Latvijas un latviešu kultūras vesture”, *Latvieši un Latvija*, 4 sēj.: *Latvijas izglītība, kultūra un zinātne*, Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, p. 208.
- „Grūtais ceļš pāri gadu desmitiem: Pētera Bankovska saruna ar vācu-latviešu kultūras biedrības priekšsēdētāju Jāni Danosu”, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 2.
- Andris Grūtups, „Latviešu karavīru Brāļu kaps Lietuvā”, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 26, Nr. 35, p. 9.
- Andris Grūtups, „Vai atdosim baltvācu īpašumus?!”, *Diena*, 1992 07 09, Nr. 124, p. 3.
- Leonas Gudaitis, *Platėjantys akiračiai: lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius: Vaga, 1977; Idem, *Permainų vėjai: lietuvių literatūrinė spauda 1923–1927 metais*, Vilnius: Vaga, 1986.
- Alfredas Guščius, „Žmogus – vientisa begalybė“, *Literatūra ir menas*, Nr. 14, 1988 04 02, p. 9.
- Leonardas Gutauskas, „Vilko dantų karoliai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 10, p. 6–71.
- Laima Grumadienė, Bonifacas Stundžia, „Po kelionės į Izraelį“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 01 09, Nr.1, p. 7.

- Alfredas Guščius, „Žmogus – vientisa begalybė“, *Literatūra ir menas*, 1988 04 02, Nr. 14, p. 9.
- Leonardas Gutauskas, „Vilko dantų karoliai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 10, p. 6–71.
- Margita Gūtmane, „Trimdas mīts“, *Karogs*, 1996, Nr. 8, p. 176–180.
- Margita Gūtmane, „Vēstules mātei“, *Karogs*, 1995, Nr. 11, p. 115–119.
- Jörg Hackmann, “Collective Memories in the Baltic Sea Region and Beyond: National – Transnational – European?”, *Journal of Baltic Studies*, Nr. 39(4), 2008, p. 381–391.
- „Haid parkas: Kas gelbėjo žydus“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 09 04, Nr. 35, p. 6, 8.
- Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, translated by Francis J. Ditter, Jr., Vida Yazdi Ditter, New York: Harper Colophon Books, 1980.
- Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, edited, translated by Lewis A. Coser, Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992.
- Viktors Hausmanis, „Trimdas literatūras vesture“, *Literatūra un Māksla*, 1992 03 06, Nr. 8, p. 3.
- Maija Hinkle, „Latviskā identitāte un trimdas kultūra Amerikas latviešu dzīvesstāstos“, *Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte: Konferences referātu krājums*, sast. Daina Kļaviņa un Māris Brancis, Rīga: Nordik, 2004, p. 510–527.
- Jānis Holsts, „Dr. K. Ulmanis un viņa laiks“, *Lauku Avīze*, 1992 07 31, Nr. 31, p. 8.
- Andreas Huyssen, *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, California: Stanford University Press, 2003.
- Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York: Routledge, 1995.
- Eugenijus Ignatavičius, „Apie vieversių giesmę, žmogų ir progresą“, *Pergalė*, 1988, Nr. 6, p. 122–123.
- Ilze Indrāne, „Zemesvēži dzirdēt“, *Karogs*, 1984, Nr. 2, p. 11–50; Nr. 3, p. 9–64; Nr. 4, p. 21–93; Nr. 5, p. 27–71.
- Jurga Ivanauskaitė, „Ar turėsime drąsos būti lietuviai?“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 30, Nr. 17, p. 1.
- Jurga Ivanauskaitė, „Sugrįžimas iš tremties“: „Anties“ daina „Tremtis“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 04, Nr. 23, p. 14.
- V. Ivanovs, „Lāčplēša spēks un vājums“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 10, Nr. 24, p. 3.
- Ivaras Ivaskas, „Baltijos elegijos“, Astrīde Ivaska, Ivar Ivask, *Skraidantis ežeras: poezija ir eseistika*, sud. Silvestras Gaižiūnas, vertė Julius Keleras, Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2007, p. 122–145.

- Ivars Ivasks, „Baltiešu eļģijas”, tulk. Valters Nolendorfs, *Karogs*, 1989, Nr. 2, p. 117–123.
- Ivars Ivasks, „Baltijas eļģijas”, tulk. Valters Nolendorfs, *Literatūra un Māksla*, 1991 02 16, Nr. 5, p. 7.
- Ivars Ivasks, *Baltijas eļģijas/ The Baltic elegies / Balti eleegeiad / Baltiškios eļģijos*, no angļu latviešu valodā atdzej. un pēcv. sarakst. Valters Nollendorfs, igauņu – Paul-Eerik Rummo, lietuviešu – Julius Keleras, Rīga: Petergailis, 2001.
- Ivars Ivasks, „Kā radās Baltiešu eļģijas”, tulkojusi Astrīde Ivaska, *Jaunā Gaita*, 1989, Nr. 172, p. 15.
- „Īkurti miestā iš naujo“, parengē Vidmantas Valiušaitis, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 7–10.
- „Īsiminti, suprasti, veikti“: Vidmanto Valiušaičio interviu su 7 pašnekovais, *Nemunas*, 1988, Nr. 4, p. 8–12.
- Eusejus Jacovskis, „Pritariu“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 25, Nr. 26, p. 2–3.
- Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas: lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: LLTI, 2005.
- „Jāņa Petera runa Baltijas asamblejā Tallinā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 05 20, Nr. 22, p. 3.
- Gunars Janaitis, „Vai Lāčplēša augšāmcelšanās?”, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 13, Nr.20, p. 5.
- Liudvikas Jakimavičius, „Sakmė“, *Sietynas*, 1988, Nr. 1, p. 115–117.
- Liudvikas Jakimavičius, „Vilniaus legendos parafrazės“, *Sietynas*, 1988, Nr. 1, p. 118–124.
- Vaida Jankauskaitė, „Sajūdžio spaudos paveldas Lietuvoje“, *Knygotyra*, t. 59, 2012, p. 73–92.
- Giedrė Jankevičiūtė, „Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1919–1940 ir 1989–1993“, *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 57–60.
- Giedrė Jankevičiūtė, Rūta Janonienė, „Legenda ir istorija“, *Kultūros barai*, 1992, Nr. 2, p. 51–54.
- Rasa Janonytė, „Tarp kultūros imitācijas ir fundamentalizmo“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 11, p. 3–4.
- Gunārs Janovskis, „Uz neatgriešanas”, *Karogs*, 1989, Nr. 10, p. 87–119; Nr. 11, p. 69–125; Nr. 12, p. 66–121.
- Ulafs Jāņsons, „Mankurtizācijas upuri”, *Literatūra un Māksla*, 1992 05 08, Nr. 17, p. 2.
- Biruta Jautre, „Vai K. Ulmanim vajadzīgs pieminēklis?”, *Literatūra un Māksla*, 1990 12 08, Nr. 45, p. 14.

- Leonarda Jekentaitė, „Lietuviškieji archetipai Maironio lyrikoje“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 73–77.
- Marijus Jonaitis, „Pokeris bažnyčioje“, *Sietynas*, 1989, Nr. 9, p. 242–250.
- Jurga Jonutytė, Lina Būgienė, Aleksandras Krasnovas, *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškiai, Žeimelis*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Baltijos kopija, 2013.
- Jeffrey K. Olick, “From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic”, Astrid Erll, Ansgar Nunning, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nunning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2010, p. 150–161.
- Laimantas Jonušys, „Intelligentai prieš tankus“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 02 05, Nr. 5, p. 3.
- Laimantas Jonušys, „Kaip susitaiko tautos?“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 04 03, Nr. 13, p. 3.
- Laimantas Jonušys, „Lenkijos Florencija ir mūsų Vilnius“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 03 06, Nr. 9, p. 2.
- Laimantas Jonušys, „Pirmą kartą pasaulyje“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 09, Nr. 14, p. 7.
- Laimantas Jonušys, „Pliuralistinė kultūra“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 07, Nr. 1, p. 2–3.
- Laimantas Jonušys, „Žiaurioji ir švelnioji Rusija“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 08 21, Nr. 31, p. 1.
- Dainius Juozėnas, „Konceptijos ir tendencijos“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 11.
- Albinas Jovaišas, „Gedimino laiškai – literatūros paminklas“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8, p. 18–23.
- Albinas Jovaiša, „Metai ir Biblija“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 2–3.
- Pranas Judickas, „Dėl paminklo stalinizmo aukoms“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 18, Nr. 12, p. 13.
- Sergejs Judins, „Lai nebūtu nesaskaņu“, *Literatūra un Māksla*, 1991 10 11, Nr. 39, p. 7.
- Aušra Jurgutienė, „Regionalizmo tendencija literatūros istorijos tyrimuose“, *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 29, 2010, p. 165–180.
- Aušra Jurgutienė, “The History of Post-Soviet Literature – Challenges and Models of a New Identity”, *Transitions of Lithuanian Postmodernism: Lithuanian Literature in the Post-Soviet Period*, ed. by Mindaugas Kviatkauskas, Amsterdam-New York: Editions Rodopi B. V., 2011, p. 19–43.

- Jonas Jurkštas, „Dēl Vilniaus vietovardžiu“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 01, Nr. 1, p. 7.
- Jonas Juškaitis, „Gyvenimu“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 21, Nr. 3, p. 4–5.
- Zalmans Kacs, „Latvijas ebrēji“, *Rīgas Balss*, 1988 12 20, Nr. 291, p. 5.
- Laura Kalinka, „Stūrakmens vai upurakmens?\": Par K. Barona simtpiecdesmitgadei veltītajiem, *Literatūra un Māksla*, 1986 05 09, Nr. 19, p. 6.
- Laimdota Kalniņa, „Lāčplēsis vai svētdienas skola manai tautai“, *Liesma*, 1988, Nr. 11, p. 19.
- Daumants Kalniņš, „Baltu vienības ceļš“, *Literatūra un Māksla*, 1992 10 09, Nr. 38, p. 2.
- Jānis Kalniņš, *Lāčplēsis* sava laika kultūrvēsturiskajā situācijā, *Karogs*, 1988, Nr. 9, p. 8–13.
- Paulis Kalva, „Rīga naktī“, *Literatūra un Māksla*, 1989 10 21, Nr. 43, p. 5.
- Rūta Kanopkaitē, „Beveik Žalgirio mūšis dēl Vytauto paminklo“, *Kauno tiesa*, 1990 02 12, Nr. 34, p. 1.
- Rūta Kanopkaitē, „Ver-r-r-r-žimasis iš Europos užpelkio?..“, *Kauno tiesa*, 1990 02 23, Nr. 43, p. 1.
- Michael Kammen, “Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory by Iwona Irwin Zarecka”, *History and Theory*, Vol. 34(3), 1995, p. 245–262.
- Wolf Kansteiner, “Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies”, *History and theory*, Vol. 41(2), 2002, p. 179–197.
- Mārtiņš Kaprāns, „Deportāciju atceres tradīcija Latvijā“, <http://okupacijasmuzejs.lv/lv/latvijas-okupācijas-vesture/neatkariga-latvija/deportaciju-atceres-tradicija-latvija> (žiūrēta 2019 05 30).
- Mārtiņš Kaprāns, Olga Procevska, Laura Uzule, “Deportāciju pieminēšanas atainojums Atmodas laika preses izdevumos”, *Pēdējais karš: Atmiņa un traumas komunikācija*, red. Mārtiņš Kaprāns, Vita Zelče, Rīga: LU SZF SPPI, 2011, p. 158–181.
- Simas Karaliūnas, „Kova dēl lietuvīu kalbos“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 183–185.
- „Kārļa Ulmaņa piemiņas fonds“, *Literatūra un Māksla*, 1990 07 07, Nr. 25, p. 3.
- Inta Gāle-Kārpentere, „Trimda kā dzīves attīstības modelis“, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1994, Nr. 4, p. 19–24.
- Raimondas Kašauskas, „Galimybū metai“, *Pergalė*, 1988, Nr. 1, p. 125–126.
- Marius Katiliškis, *Užuovėja. Išėjusiems negrižti*, Vilnius: Vaga, 1990.

- Aurelijus Katkevičius, „Eina per Lietuvą“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 01, Nr. 1, p. 5.
- Laurynas Katkus, *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johanneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*, Vilnius: LLTI, 2010.
- „Kaut kas par simboliem“: Pētera Bankovska saruna ar lietuviešu dzejnieku Sigitu Gedu, *Literatūra un Māksla*, 1990 05 19, Nr. 19, p. 6.
- Vytautas Kavolis, „Gyvasis lietuviškumas“, *Nepriklausomųjų kelias*, sudarė Egidijus Aleksandravičius, Daiva Dapkutė, Versus aureus: Vilnius, 2006.
- Vytautas Kavolis, „Krizės asmenybė“, Idem, *Kultūrinė psichologija: straipsnių rinkinys*, vertė Rolandas Naujokaitis, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 11–22.
- Vytautas Kavolis, „Krizės sąvoka“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 02 21, Nr. 8, p. 1, 8.
- Vytautas Kavolis, „Mintys apie Kudirką“, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 5–7.
- Vytautas Kavolis, „Psichokultūriniai atsakai į modernizaciją“, Idem, *Kultūrinė psichologija*, vertė Rolandas Naujokaitis, Vilnius, Baltos lankos, 1995, p. 53.
- Vytautas Kavolis, „1988 m. profesorius Vytautas Kavolis Sietynui“, *Sietynas*, 1988, Nr. 3, p. 160–166.
- Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija: Egzilio pasaulėjautos eskizai“, Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 93–113.
- Leonīda Kāla, „Baltijas eļēģijas“, *Rīgas Balss*, 1989 09 13, Nr. 211, p. 1.
- Leonīda Kāla, „Tev jābūt manai dvēselei“, *Rīgas Balss*, 1990 03 16, Nr. 59–60, p. 8.
- „Kalbēkime konkrečiai, argumentuotai“, *Literatūra ir menas*, 1988 02 20, Nr. 8, p. 6.
- Grigorijus Kanovičius, „Pirmoji Izraelio valstybė – Lietuvoje“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 28, Nr. 4, p. 3.
- Grigorijus Kanovičius, „Sudie“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 06 19, Nr. 24, p. 2.
- R. Kazlauskas, „Ziedosim brāļu tautai“, *Rīgas Balss*, 1990 05 08, Nr. 92, p. 3.
- Julius Keleras, „Bernardas Brazdžionis: tarp tautiškumo ir tikėjimo“, *Nemunas*, 1989, Nr. 3, p. 23.
- Julius Keleras, „Išėjusiųjų sugrįžimas“, *Nemunas*, 1989, Nr. 2, p. 32–33.
- Juozas Keliutis, „Laisvę praradus“, *Literatūra ir menas*, 1989 02 11, Nr. 6, p. 16.
- Juozas Keliutis, „Maironis – didysis Lietuvos poetas“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 06 26, Nr. 26, p. 3.
- „Kruvinojo birželio aidai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 10, Nr. 24, p. 8–9.

Roberts Ķīlis, „Deportācijas – lielais notikums un cilvēku likteņi nacionālajā atmiņā”, *Atmiņa un vēsture no antropoloģijas līdz psiholoģijai*, sast. Roberts Ķīlis, Rīga: N.I.M.S., 1998, p. 126–127.

Roberts Ķīlis, „Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte Latvijā”, *Atmiņa un vēsture no antropoloģijas līdz psiholoģijai*, sast. Roberts Ķīlis, Rīga: N.I.M.S., 1998, p. 113–126.

Virginijus Kinčinitis, „Lietuvių postmodernizmas – stilius iš nieko“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8, p. 5–6.

Arūnas Kynas, „Ir žiūrovai turi teisę“, *Literatūra ir menas*, 1993 01 23, Nr. 4, p. 6.

Kinovasara’88, *Literatūra un Māksla*, 1988 08 26, Nr. 35, p. 7.

„Kirvarpos sindromas: Liudvikas Jakimavičius kalbasi su Marcelijumi Martinaičiu“, *Metai*, 1991, Nr. 12, p. 99–104.

Ī. Kleimanis, „Rumbulas refleksija”, *Lauku Avīze*, 1989 12 22, Nr. 51, p. 11.

Kerwin Lee Klein, “On the Emergence of *Memory* in Historical Discourse”, *Representations* 69, 2000, p. 127–150.

Konferencijos programa: http://www.vdu.lt/wp-content/uploads/2015/04/Programa_COST-3.pdf (žiūrēta 2018 06 01).

Konferencijos svetainē: <https://enrs.eu/edition/genealogies-of-memory-2019-myths-memories-and-economies> (žiūrēta 2018 10 01)

Ligita Kovtuna, „Baltijas valstu ebreju kultūras festivāls”, *Literatūra un Māksla*, 1991 08 23, Nr. 32, p. 2.

Aleksandras Krasnovas, „Atsiskaitymas su nesibaigiančia praeitimi“, *Pergalė*, 1989, Nr. 8, p. 117–121.

K. Kroders, „Vēl par ielu nosaukumiem”, *Zvaigzne*, Nr. 10, 1990 05 20, p. 13.

Gediminas Kostkevičius, „Kur stovēs Vytauto paminklas?“, *Literatūra ir menas*, 1989 05 06, Nr. 19, p. 3.

Gediminas Kostkevičius, „Vytauto Didžiojo paminklas: viltis paskui vilti“, *Kauno tiesa*, 1989 04 28, Nr. 99, p. 1.

Antanas Kryžanauskas, „Už ką?“, *Pergalė*, 1989, Nr. 2, p. 78–105; Nr. 3, p. 96–148; Nr. 4, p. 95–120.

Juris Kronbergs, „In memoriam: Brūno Kalniņš (1899.–1990.)”, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 6.

Juris Kronbergs, *Trimdas anatomija: dzejoļu izlase 1970–1991, dzejoļi ārpus krājumiem 1993–2008*, Rīga: Mansards, 2009.

Ildze Kronta, „Vai tev nesāp zeme?“, *Cīņa*, 1989 07 14, Nr. 161, p. 3.

Jaanas Krossas, „Dar vienas Baltijos požiūris“, vertē Birutē Masonienē, *Metai*, 1991, Nr. 9, p. 3–4.

- Sergejs Kruks, „Eposs *Lāčplēsis*: Kopienas traumatiskā iedomāšanās”, *Latvijas Universitātes raksti, Komunikācija*, 648, 2002, p. 7–37.
- Alfreds Krūklis, „Rīgas tirgi”, *Karogs*, 1989, Nr. 7, p. 73.
- Vytautas Kubilius, „Du besiginčijantys balsai: romantizmas–antiromantizmas”, *Metai*, 1991, Nr. 8, p. 98–108.
- Vytautas Kubilius „Menininkas ir nepriklausomybė”, *Metai*, 1991, Nr. 5, p. 3–6.
- Vytautas Kubilius, „Poetinė prozininko atmintis”, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 75–77.
- Vytautas Kubilius, *Romantizmo tradicija lietuvių literatūroje*, Vilnius: Amžius, 1993.
- Vytautas Kubilius, „Sopulio ir protesto psalmės”, *Pergalė*, 1989, Nr. 1, p. 3–4.
- Anda Kubuliņa, „Dažas formas un satura meklējumu paralēles, arī atšķirības trimdas un mūsu dzejā”, *Avots*, 1989, Nr. 2, p. 23–26.
- Česlovas Kudaba, „Kultūros sąjūdis ir kultūros fondas”, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 3, p. 49–54.
- Česlovas Kudaba, „Vilnijos praradimai”, *Šiaurės Atėnai*, 1990 04 18, Nr. 11, p. 4.
- Vincas Kudirka, „Tėvynės varpai”, *Nemunas*, 1988, Nr. 12, p. 4–8.
- Valdas Kukulas, „Kūrybai pakanka širdies”, *Respublika*, 1992 06 18, Nr. 76, p. 9.
- Valdemaras Kukulas, „Negyvenimas mūsų ir mums”, *Literatūra ir menas*, Nr. 15, 1989 04 22, p. 2–3.
- Valdemaras Kukulas, *Vertybių apžvalgos ratas: Žvilgsnis į 2004–2011 m. kultūrinę spaudą*, Kaunas: Kauko laiptai, 2012.
- Antanas Kulakauskas, „Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą”, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 133–142.
- Antanas Kulakauskas, „Orientyras ir simboliai”, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 8, p. 38–40.
- „Kultūru un cilvēku migrācijas ietekme uz Latviju. Ilgvara Spilnera saruna ar Ojāru Spārīti”, *Laiks*, 1992 06 13, Nr. 48, p. 6.
- Herkus Kunčius, „Atviro meno poreikis”, *Literatūra ir menas*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 5–7.
- Milan Kundera, „Nepakeliama būties lengvybė”, iš čekų k. vertė Almis Grybauskas, *Metai*, 1991, Nr. 6, p. 7–34; Nr. 7, p. 8–56; Nr. 8, p. 67–97.
- A. Kundziņš, „Vai Rīga ir Eiropā?”, *Lauku Avīze*, 1994 05 13, Nr. 38, p. 2.

- Juris Kunrāts, „Tekstilmāksla jaunā galerijā”, *Diena*, 1992 06 20, Nr. 114, p. 15.
- Darius Kuolys, „Mūsų minties liuosybę gynęs“, *Nemunas*, 1988, Nr. 12, p. 2–3.
- Darius Kuolys, „Vėluojantys šnekėjimai“, *Literatūra ir menas*, 1992 06 13, Nr. 24, p. 4–5.
- Pranas Kutkaitis, „Zervynų kaimo užrašai iš nuobodulio“, *Nemunas*, 1989, Nr. 3, p. 13–22.
- Janīna Kursīte, „Eposs un nacionālā pašapziņa”, *Literatūra un Māksla*, 1988 09 16, Nr. 38, p. 13.
- Henrikas Kuzmickas, Robertas Keturakis, „Svetima žemė“, *Nemunas*, 1988, Nr. 11, p. 6–7.
- Vincas Kuzmickas, „Palikęs pėdsaką“, *Literatūra ir menas*, 1989 09 09, Nr. 37, p. 4–5.
- Mindaugas Kvietauskas, „Vilniaus geopoetikos bruožai: Czesławo Miłoszo poema „Miestas be vardo“ ir jos rankraščiai“, *Czesławo Miłoszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: LLTI, 2012, p. 133–150.
- „Lāčplēša svētkos”, *Rīgas Balss*, 1988 09 30, Nr. 225–226, p. 6.
- Pēteris Laķis, „Garīgā dimensija XX gadsimta 80. un 90. gadu mijas notikumos Latvijā”, *Sarežģītais gājums: Veltījums Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanai*, sast. Meldra Usenko, Rīga: Tautas frontes muzejs, 2002, p. 154–161.
- Visvaldis Lāms, *Ķēves dēls Kurbads: varoņa dzīve ļaužu atcerēs*, Rīga: Liesma, 1992.
- Visvaldis Lāms, „Mūžam mūsējie”, *Karogs*, 1990, Nr. 7, p. 176–178.
- Vytautas Landsbergis, „Apie tikrājo gerovē nebekalbama”, *Veidas*, 2012 10 22, Nr. 43, p. 39.
- Romualdas Lankauskas, *Užkeiktas miestas*, Vilnius: Vaga, 1988.
- Jonas Lankutis, „Maironio dramaturgija“, *Pergalė*, 1987, Nr. 11, p. 119–128.
- Jons Lankutis, „Mairoņa dzīvais mantojums”, *Karogs*, 1988, Nr. 1, p. 191–193.
- LATINFORM, „Atgriežoties pie jaunlatviešu kustības”, *Rīgas Balss*, 1989 01 04, Nr. 3, p. 1.
- LATINFORM korespondente, „Tikšanās ar Lāčplēsi”, *Rīgas Balss*, 1988 07 04, Nr. 153, p. 4.
- Latvijas mākslinieku savienība mantojuma komisija, „Latviešu mākslinieki emigracijā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 15.
- „Latvijas Kultūras foruma nolikums”, *Literatūra un Māksla*, 1990 02 10, Nr. 6, p. 4.

Latvijas mākslinieku savienības mantojuma komisija, „Latviešu mākslinieki emigrācijā”, *Literatūra un Māksla*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 15.

„Latvijas rakstnieku pilnsapulce: Atbildes ierakstījusi un apkopojusi Cilda Pelīte”, *Karogs*, 1992, Nr. 9, p. 217–231.

„Latvijas Kultūras fonda valdes prezidija lēmums par dažu Rīgas ielu vēsturisko nosaukumu atjaunošanu”, *Rīgas Balss*, 1989 11 09, Nr. 256, p. 5.

Latvijas Krievu kultūras biedrības valdes protests, *Literatūra un Māksla*, 1989 03 11, Nr. 10, p. 6.

Laura Laurušaitē, *Tarp nostalgijos ir mimikrijos: lietuvių ir latvių pokario išeivijos romanai*, Vilnius: LLTI, 2015.

Latvijas statistikā gada grāmata 1934/ 1935, Rīga: Valsts statistikas pārvalde, 1935.

Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius, *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*, XII tomas, I dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 68.

Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius „Apie lietuvių mitologiją modernizme, postmodernizme ir istorizma“, *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, red. Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 399–421.

Aigars Lazdiņš, „Kārlis Ulmanis latviešu sociālajā atmiņā: Atmosdas iniciēto atmiņstāstu un anekdošu analīze”, *Pēdējais karš: atmiņa un traumas komunikācija*, red. Mārtiņš Kaprānš, Vita Zelče, Rīga: LU SZF SPPI, 2011, p. 186–205.

Jānis Lejiņš, „Latviskā Latvijas labad. Autors. Laiks. Problēmas”, *Karogs*, 1990, Nr. 2, p. 75–78.

D. Lemešonoks, „Septembris – Ulmaņa mēnesis”, *Lauku Avīze*, 1991 08 31, Nr. 33, p. 3.

M. Lenise, „Lietuva – Latvijas māsa”, *Jelgavas Ziņotājs*, 1990 01 05, Nr. 3, p. 1.

Dovas Levinas, „Lietuvos žydų areštai ir trėmimai 1940–1941“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 98–103.

Daniel Levy, Natan Sznajder, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press, 2006.

Šarūnas Liekis, „Žydų paveldo atgaivinimas ir kultūrinė atmintis Vilniuje“, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, sud. Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko, Vilnius: VU leidykla, 2009, p. 199–213.

Aleksandrs Lielais, „Vēstule”, *Literatūra un Māksla*, 1992 06 12, Nr. 22, p. 8.

Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven and London: Yale University Press, 1993.

Jānis Liepiņš, „Uz Eiropu, protams. Bet kādu un kādējādi?“, *Literatūra un Māksla*, 1991 10 11, Nr. 39, p. 11.

Linguistics and Poetics of Latvian Folk Songs: Essays in Honour of the Sequicentennial of the Birth of Kr. Barons, ed. by Vaira Viķis-Freibergs, Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 1989.

„Lietuva kryžkelėje“, Marius Matulevičiaus interviu, *Literatūra ir menas*, 1989 09 23, Nr. 39, 3, 6.

Life Writing and Politics of Memory in Easter Europe, eds. Simona Mitroiu, New York: Palgrave MacMillan, 2015.

Klinta Ločmele, *Lauku diskurss presē latviešu valodā Latvijā (1989–2012)*: promocijas darbs, Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Rīga, 2014.

Jurijus Lotmanas, „Atmintis kultūrologijos požiūriu“, Idem, *Kultūros semiotika*: straipsnių rinktinė, sudarė Arūnas Sverdiolas, vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 295–298.

Vitauts Ļūdēns, „Trīs augšāmcelšanās“, *Literatūra un Māksla*, 1988 09 16, Nr. 38, p. 2.

Ona Lukauskaitė, „Lagerio pasakos“, *Nemunas*, 1989, Nr. 2, p. 18–28.

Dace Lūse, „Demitoloģizētais Dzintara Soduma Lāčplēsis“, *Lāčplēša ceļš pasaulē: latviešu eposs un Eiropas eposu tradīcijas*, sast. Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, 2010, p. 221–232.

Juozas Maceika, „Vilnius mūsų...“, *Pergalė*, 1989, Nr. 10, p. 157–167.

Dangiras Mačiulis, „Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 133–157.

Dangiras Mačiulis, Ēriks Jēkabsons, *Lietuviai Latvijos respublikoje*, Vilnius: LII leidykla, 2018.

Dangiras Mačiulis, „Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje“, *Acta litteraria comparativa*, 2009, Vol. 4, p. 80–97.

Rūta Marcinkevičiūtė, „Skirtingi valdovo įvaizdžiai ir šlubos metaforos“, *Kultūros barai*, 1992, Nr. 9–10, p. 19–23.

Justinas Marcinkevčius, „Laukai gimtieji“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 27, Nr. 4, p. 8–9.

Justinas Marcinkevičius, *Pažadėtoji žemė: užrašai, pokalbiai, straipsniai, kalbos, 1988–2008*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.

Justinas Marcinkevičius, „Reabilituota – 1970 metai“, *Literatūra ir menas*, 1988 05 28, Nr. 22, p. 2.

- Aidas Marčėnas, „Lietuvių poezijos seržantai“, *Metmenys* 1992, Nr. 63, p. 9–23.
- Aidas Marčėnas, „Liūdna karta“, *Literatūra ir menas*, 1990 03 24, Nr. 12, p. 4.
- Aidas Marčėnas, „Prarastas laikas“, *Nemunas*, 1989, Nr. 6, p. 28.
- Jūratė Markevičienė, „Kultūros paveldas vabzdžio žvilgsniu“, *Literatūra ir menas*, 1992 01 18, Nr. 3, p. 8, 12.
- Marcelijus Martinaitis, „Europos praeities žmonės“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 04 17, Nr. 16, p. 7.
- Marcelijus Martinaitis, „Lietuviškos teisybės beiėškant“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 176–178.
- Marcelijus Martinaitis, *Papirusai iš mirusiųjų kapų: Atgimimo ir Vilties knyga*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992.
- Marcelijus Martinaitis, „Penkiasdešimt tremties ir neviltes metų“, *Pergalė*, 1990, Nr. 6, p. 3–6.
- Marcelijus Martinaitis, „Peršviesta literatūra“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 7, p. 1.
- Vytautas Martinkus, „Rašytojo žodis: mitas ar tikrovė?“, *Literatūra ir menas*, 1988 09 24, Nr. 39, p. 2–3.
- Benjaminas Mašalaitis, „Varpo steigėjams pagerbti“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 4.
- Marius Matulevičius „Inteligentijos misija“, *Literatūra ir menas*, 1991 02 02, Nr. 5, p. 1, 2.
- Marius Matulevičius, „Toteminiai atgimimo bruožai“, *Literatūra ir menas*, 1990 04 07, Nr. 14, p. 3.
- Saulė Matulevičienė, „Dokumentinė literatūra: pokario ir tremties atsiminimai“, *Naujausioji lietuvių literatūra: (1988–2002)*, sud. Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma Littera, 2003, p. 319–344.
- Zenta Mauriņa, „Kontaktu trūkums kā mūsu laika slimība“, *Avots*, 1991, Nr. 5–6, p. 36–38.
- Arturs Mauriņš, „Lāčplēsi – spaciistu vai temporālistu?“, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 23, Nr. 51, p. 6.
- Rasa Maziliauskaitė, „Tautiškumas ir dabartis“, *Pergalė*, 1990, Nr. 12, p. 98–104.
- Gintautas Mažeikis, „Raoulio Girardet požiūris į politikos ir mito priešybes ir sąsajas“, Raoul Girardet, *Politiniai mitai ir mitologijos*, vertė Jūratė Skersytė, Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 241–264.
- K. Streips, „Mediji – tautas balss un atbalss. Masu mediji Baltijas neatkarības atgūšanas procesā“, *Baltijas brīvības ceļš. Baltijas valstu nevardarbīgas cīņas*

pieredze pasaules kontekstā. Latvijas Inteliģences apvienība, sast. Jānis Škapars, Rīga: Zelta grauds, 2005, p. 150–153.

Lienīte Medne, Ita Kozakēviča, „Laiku un laikmetu pieminekļi“, *Avots*, 1988, Nr. 1, p. 56–58.

Ojārs Mednis, „Trīs burtnīcas“, *Literatūra un Māksla*, 1988, Nr. 23, p. 12.

„Metas, kai pranašai pasitraukia: svečiuose poetas Marcelijus Martinaitis“, *Dienovidis*, 1990 10 26–11 02, p. 2.

Gunārs Melbergs, „Kāpēc mums vajadzīgs Melngalvju nams?“, *Māksla*, Nr. 3, 1992, p. 44–49.

„Mēs varam būt stipri, veseli, brīvi“. Anatolija Gorbunova uzruna dziesmu svētkus atklājot, *Literatūra un Māksla*, 1990 07 07, Nr. 25, p. 3.

Ichokas Meras, „Paskutinė vakarienė“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 25, Nr. 47, p. 10.

Gunta Micāne, „Jelgavas Lāčplēsis. Meklējumi un minējumi“, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 20, Nr.21, p. 10.

Frida Michelson, *I survived Rumbuli*, New York: Holocaust Publications, 1979.

„Miestas reikalingas žmogui: Aldonos Žemaitytės interviu su meru Algirdu Vileikiu“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 21, Nr. 4, p. 2, 3.

Anneli Mihkelev, “Baltic Memory in Poetry”, *We Have Something in Common: the Baltic Memory*, editor Anneli Mihkelev, co-editor Benediks Kalnačs, Tallinn: The Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences, Tallinn, 2007, p. 147–153.

Pranas Mikalauskas, „Nemenkinkime Vydūno“, *Literatūra ir menas*, 1989 12 16, Nr. 50, p. 14.

Pranas Mikalauskas, „Vydūnas ir žydai“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 05 30, Nr. 17, p. 3.

Jonas Mikelinckas, „Mistinė Lietuva, arba Atviras laiškas Tomui Venclovai“, *Gimtasis kraštas*, 1990 09 06–12, Nr. 36, p. 5.

Ričardas Mikutavičius, „Ieškojimai ir įamžinimas“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 11, Nr. 11, p. 7.

Ričardas Mikutavičius, „Sąjūdžio išpažinimas“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 05, Nr. 32, p. 10.

Aurelija Mykolaitytė, „Maironio ir Rainio istoriosofinės dramos“, *Eina garsas: nauji Maironio skaitymai*, sud. Manfredas Žvirgždas, Vilnius: LLTI, 2014, p. 197–211.

Česlavs Milošs, „Baltieši“, *Literatūra un Māksla*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 2, 11–12.

- Oskaras Milašius, „Baltijos valstybių sąjunga“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 12 12, Nr. 45, p. 1.
- Česlavas Milošas, *Isos slėnis*, vertė Algis Kalėda, Vilnius: Vaga, 1991.
- Česlovas Milošas, „Išvados iš besibaigiančio amžiaus patirties“, vertė Arūnas Sverdiolas, *Sietynas*, 1988, Nr. 2, p. 94–100.
- Česlovas Milošas, „Pavergtas protas“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 15, Nr. 16, p. 14.
- Česlovas Milošas, Tomas Venclova, „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma“, *Pergalė*, 1989, Nr. 8, p. 122–144.
- Czesław Miłosz, „Ant Isos kranto“, *Šiaurės Atėnai*, 1991 06 26, Nr. 25, p.
- Raisa Mirošņikova, „Es – par draudzību“, *Rīgas Balss*, 1989 02 13, Nr. 37, p. 5.
- Māra Misiņa, „Tautas atmiņā ierakstīšana“, *Literatūra un Māksla*, 1985 11 07, Nr. 45, p. 3.
- Antanas Miškinis, „Psalmės“, *Pergalė*, 1989, Nr. 1, p. 4–20.
- Mitologijas enciklopēdija*: [pasaules tautu mitoloģiskās būtnes un priekšstati]: 2 sēj., redkol. Roberts Akmentiņš... [u.c.], Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1993–1994.
- Rūta Muktupāvela, „Broliņ tautų mitas neformaliosios komunikacijos kontekste“, *Kultūrologija*, t. 17, 2009, p. 245–257.
- Julija Mušinskienė, „Koki paminklą statysime Gediminui?“, *Gimtasis kraštas*, 1988 12 22/28, p. 3.
- „Mūsų anketa. Laisvės ribos. Literatūra, kultūra, politika“, *Metai*, 1991, Nr. 5, p. 122–132.
- „Mūsu viesi“, *Literatūra un Māksla*, 1990 08 04, Nr. 28, p. 5.
- Henrikas Nagys, „Vilniaus baladė“, *Sietynas*, 1991, Nr. 10, p. 5–6.
- Evita Nagliska, „Mīts par Kārli Ulmani latviešu presē (1989–2004)“, *Reiz dzīvoja Kārlis Ulmanis*, red. Vita Zelče, Rīga: Zinātne, 2007, p. 31–97.
- Kęstutis Nastopka, „Giesmės mirčiai ir gyvenimui“, *Literatūra ir menas*, 1992 04 25, Nr. 17, p. 4–5.
- Kęstutis Nastopka, „Kairiarankių perversmas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 165–171.
- Kęstutis Nastopka, *Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai*, Vilnius: Vaga, 1971.
- Ķēstutis Nastopka, „Mīlie brāļi, tuvākie šai saule!“, *Literatūra un Māksla*, 1990 06 09, Nr. 22, p. 10.
- Kęstutis Nastopka, „Praeisiu, kaip verdą verpetai... Asmenybės raiška Maironio lyrikoje“, *Pergalė*, 1987, Nr. 11, p. 139–137.
- Kęstutis Nastopka, „Sugrįžtantys žodžiai“, *Pergalė*, 1989, Nr. 12, p. 114–121.

- Jonas Vytautas Nainys, „Poetas žvelgia į tautą“, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 24–26.
- Angelė Narvydienė, Birutė Gerulaitienė, „Kas galima?“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 5.
- Normunds Naumanis, „Laimīgu Jauno gadu! (par rokoperu)“, *Avots*, 1989, Nr. 1, p. 32–37; Nr.3, p. 32–35; Nr. 4, p. 45–47.
- „Nedrīkst krist vēl zemāk: Guntis Feldmanis intervē Pēteri Cimdiņu“, *Literatūra un Māksla*, 1989 09 23, Nr. 39, p. 1–2.
- Andra Neiburga, *Izbāzti putni un putni būros*, Rīga: Liesma, 1988.
- „Nesantaikos obuoliai“, *Literatūra ir menas*, 1988 04 02, Nr. 14, p. 2.
- Sussane Nies, “The Latvian national movement and Latvian nationalism, 1986–1996”, *Nationalism in Late and Post-Communist Europe*, ed. Egbert Jahn, Baden-Baden: Nomos, 2009, p. 198–214.
- Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 440–457.
- Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2013, p. 517–538.
- Alvydas Nikžentaitis, „Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 7–24.
- Alvydas Nikžentaitis „XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 379–398.
- Alvydas Nikžentaitis, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 285–296.
- Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Palaužtų sparnų poezija“, *Egzodo literatūros atšvaitai: Išeivių literatūros kritika, 1946–1987*, sudarytojas, įvado ir paaiškinimų autorius Liūtas Mockūnas, Vilnius: Vaga, 1989.
- Valters Nollendorfs, „Dažas piezīmes pašam par sevi“, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 5.

- Valters Nollendorfs, "For Poems Are Spirals Without End: A Meditative Letter to Ivar Ivask (1927–1992) on His Baltic Elegies", *Journal of Baltic Studies*, Nr. 26, 1995, p. 89–106.
- Valters Nollendorfs, „Ievads, vēsturiskais fons, raksturojums: Literatūra trimdā”, *Latviešu literatūras vesture*, 3 sēj., red. Broņislavs Tabūns, Valters Nollendorfs, Viesturs Vecgrāvis, Viktors Hausmanis, Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, p. 350–401.
- Valters Nollendorfs, „Kurbada pirmie soļi pasaulē”, *Avots*, 1990, Nr. 10, p. 1.
- Valters Nollendorfs, „Latviešiem pasaulē un dzimtenē”, *Literatūra un Māksla*, 1990 03 24, Nr. 12, p. 12.
- Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, No. 26, Memory and Counter-Memory (Spring), 1989, University of California Press, p. 7–24.
- Pierre Nora, „Pasaulinē atminties viešpatija“, vertē Odeta Žukauskienė, *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*, sud. Almantas Samalavičius, Vilnius: Kultūros barai, 2007.
- Gitana Notrimaitė, *Atminties imperatyvai: Lietuvos istorijos mitologinimas Juditos Vaičiūnaitės ir Sigito Gedos poezijoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.
- Juozas Obelienis, „Vydūną prisiminus“, *Literatūra ir menas*, 1988 04 23, Nr. 17, p. 16.
- Kostas Ostrauskas, „Ne kiekvienas vaisius – skanus“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 3.
- Levas Ozerovas, „Viltingas vardas“, *Literatūra ir menas*, 1987 10 31, Nr. 44, p. 4–5.
- Romualdas Ozolas, *Aušros raudoniai: sugyvenimai, arba 1990–1992 metų dienoraščių puslapiai: dienoraščiai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010.
- Letas Palmaitis, „Lietuva kultūros kryžkelėje“, *Literatūra ir menas*, 1992 10 17, Nr. 41, p. 4.
- Lēts Palmaitis, „Lietuva kultūras krustceļos”, tulkojis Pēters Brūveris, *Literatūra un Māksla*, 1992 11 27, Nr. 46, p. 2.
- Valdas Papiēvis, „Praities perspektyva atveria dabarties gelmē...“, klausimus pateikē Jonas Vabuolas, *Nemunas*, 1989, Nr. 3, 6–8.
- „Par brīvību un pienākumu. Saruna ar Melāniju Vanagu”, pierakst. Vija Jugāne, *Karogs*, 1995, Nr. 7–8, p. 15–22.
- „Par patiesību un taisnību“, *Literatūra un Māksla*, 1989 02 11, Nr. 6, p. 3.
- Sigitas Parulskis, „Apie muilnā liežuvī“, *Poezijos pavasaris* 92, Vilnius: Vaga, 1992, p. 226–233.

- Sigitas Parulskis, *Iš ilgesio visa tai*, Vilnius: Vaga, 1990.
- Sigitas Parulskis, „Laiškai Profesorui, arba jauno žmogaus pastabos apie R. Gavelio romaną *Jauno žmogaus memuarai*“, *Literatūra ir menas*, 1989 08 12, Nr. 33, p. 4.
- „Pasaules pilsētās“, *Rīgas Balss*, 1988 07 11, Nr. 159, p. 6.
- Rolandas Paulauskas, „Rokas – nauja liaudies muzika?“, *Nemunas*, 1988, Nr. 7, p. 14–16.
- „Tarsi nepaprasta vizija“, parengė Leonas Peleckis, *Literatūra ir menas*, 1989 05 20, Nr. 21, p. 1, 4.
- Cilda Pelīte, „Rainis un Latvija – „iekšējā” un „ārējā” skatiena dialektikā”: Intervija ar Roaldu Dobrovenski, *Literatūra un Māksla*, 1988 02 12, Nr. 7, p. 4.
- Elmars Pelkaus, „Es nākšu atpakaļ, vai ne?“, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 01, Nr. 31, p. 4.
- Jānis Peters, „Sākam atcerēties, sākam stāstīt“, *Literatūra un Māksla*, 1988 05 20, Nr. 21, p. 12.
- Eva-Clarita Pettai, “Debating Baltic memory regimes”, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 47, No. 2, 2016, p. 165–178.
- Imants Pijols, „Lāčplēša zeme”, *Zvaigzne*, Nr. 17, 1988 05 09, p. 12.
- Imants Pijols, „Pumpura šupuļsvetkiem”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 13, Nr. 35, p. 8.
- „Pieminekļi jāsakopj!”, Latvijas Kultūras fonda vēstures konsultatīvās komisijas atzinums, *Rīgas Balss*, 1989 02 15, Nr. 39, p. 5.
- Andrejs Plakans, „Ievads”, *Atmiņa un vēsture: No antropoloģijas līdz psiholoģijai*, sast. Roberts Ķīlis, Rīga, 1998, p. 10–11.
- Anda Plēsuma, „Mana Rīga vecā, sirmā... Rīga Andra Kolberga romānos”, *Karogs*, 1992, Nr. 7–8, p. 172–181.
- Anda Plēsuma, „Romāns par zemes un cilvēku sāpi”, *Rīgas Balss*, 1989 07 11, Nr. 159, p. 5.
- „Po 50 metu”, *Gimtasis kraštas*, 1990 08 16-23, Nr. 33, p. 2.
- Juris Podnieks, „Es neesmu mesija, esmu parasts cilvēks”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 7.
- Miervaldis Polis, „Pagātne un vesture”, *Literatūra un Māksla*, 1993 10 01, Nr. 39, p. 5.
- „Prarastajam miestui”, *Šiaurės Atėnai*, 1992 01 24, Nr. 4, p. 4.
- Leo Preiss, „Atmiņas genocīds”, *Māksla*, 1989, Nr. 4, p. 26–28.
- Aida Prēdele, „Mana mīļā, plosītā tauta...”, *Padomju Jaunatne*, 1990 10 24, Nr. 204, p. 4.

- Gunars Priede, „Runa ziemsvētku kauju piemiņas brīdī brāļu kapos 1991. gada 6. janvārī”, *Karogs*, 1991, Nr. 1, p. 3–4, 22–23.
- Magda Priedīte, „Mēs esam šai zemei parade”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 31, Nr. 28, p. 5.
- Magda Priedīte, „Rīgai savus ielvārdus”, *Zvaigzne*, Nr. 4, 1990 02 20, p. 5.
- Programas ECOST (*European Cooperation in Science and Technology*) internetinē svetainē <http://www.cost.eu/> (žiūrēta 2018 03 10).
- Programas *Nacionālā identitāte* internetinē svetainē: <http://www.nacionalaidentitate.lv/> (pasiekama tik Latvijas teritorijojē, žiūrēta 2016 05 01).
- Projekta „Pagātnes pelni jeb Latvijas Otrā pasaules kara sociālā atmiņa un identitāte” <http://www.livingmemories-era.net/> (žiūrēta 2018 05 01).
- Ede Pumpure, „Dzejnieka Andreja Pumpura atraitnes memuari”, *Karogs*, 1991, Nr. 7–8, p. 187–189.
- Romāns Pussars, „Gatavojoties Ernesta Brastiņa simtgadei”, *Diena*, 1992 02 15, Nr. 32, p. 15.
- Nerija Putinaitē, „Lietuviškoji Europa: trys tapatybės (I). Neaiški Europa ir tautos individualybės apsaugos“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2013, Nr. 5, p. 314–326.
- Nerija Putinaitē, *Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, Vilnius: Aidai, 2004.
- L. Pūriņa, „Ienāciet *Straumēnos!*”, *Rīgas Balss*, 1988 12 23, Nr. 293–294, p. 7.
- Silvija Radzuobē, „Rainio *Dauguva*“, vertē Silvestras Gaižiūnas, *Literatūra ir menas*, 1989 11 18, Nr. 46, p. 7.
- „Reikia didvyrių“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 04 04, Nr. 9, p. 2.
- Janis Rainis, „Per Lietuvą“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 12 05, Nr. 44, p. 8.
- Anna Rancāne, „Liktenigie dziesmu svētki”, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 19, Nr. 20, p. 1, 4.
- Anna Rancāne, „Zemnieks badā nenomirs”, *Diena*, 1991 05 09, Nr. 86, p. 1–2.
- „Redakcijas skiltis“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 12 19, Nr. 46, p. 6.
- Vello Remmerts, „Lielvārdes pilsdrupas – tautas eposa *Lāčplēsis* prototips”, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 56–59.
- Gundega Repše, „*Putni bez spārniem*: Anarhistiskas piezīmes par latviešiem un kritiku”, *Literatūra un Māksla*, 1990 09 29, Nr. 35, p. 2, 15.
- „REZOLŪCIJA“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 10, Nr. 24, p. 1
- E. Riekstiņš, „Baltvācu gadagrāmata”, *Karogs*, 1989, Nr. 3, p. 201–202.
- „Rīga, tavs vārds kā sudraba stīga“, *Karogs*, 1988, Nr. 10, p. 69–74.

- „Rīga – vairs ne maza Parīze”, *Literatūra un Māksla*, 1993 03 05, Nr. 9, p. 1.
- Vytenis Rimkus, „Lietuviai Sibīre”, *Literatūra ir menas*, 1989 04 08, Nr. 15, p. 6.
- Vytenis Rimkus, „Mes niekam nereikalingi”, *Literatūra ir menas*, 1990 05 05, Nr. 18, p. 1.
- Jānis Rimšāns, „Atkalredzēšanās ar banāniem”, *Rīgas Balss*, 1989 08 08, Nr. 182, p. 5.
- Henry L. Roediger, James V. Wertsch, “Creating a New Discipline of Memory Studies”, *Memory Studies*, Vol. 1 (1), 2008, p. 9–22.
- Juris Rozenvalds, „Par inteliģenci un tās lomu Latvijas politiskajos procesos 1987.–2000. gadā”, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 54. sēj., Nr. 3/4, 2000, p. 130–141.
- Juris Rozenvalds, „Piezīmes par inteliģences lomu Latvijas politiskajos procesos 1987.–2000. gadā”, *Latvijas Universitātes Raksti*, 686. sēj., Rīga, 2005.
- Juris Rozītis, *Displaced Literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, Stockholm: Acta Universitatis Stock-holmiensis. Stockholm Studies in Baltic Languages, 2005.
- Anita Rožkalne, „Vai Rainis bija ģēnijs?”, *Literatūra un Māksla*, 1991 09 06, Nr. 34, p. 9.
- Vytautas Rubavičius, „Apie kultūros uždaramā ir atvirumā”, *Literatūra ir menas*, 1992 06 20, Nr. 25, p. 2.
- Vytautas Rubavičius, „Kultūros posūkis?”, *Literatūra ir menas*, 1991 03 23, Nr. 12, p. 3.
- Vytautas Rubavičius, „Lūžis lietuvīu prozoje?”, *Literatūra ir menas*, 1990 02 03, Nr. 5, p. 4–5.
- Vytautas Rubavičius, „Nomenklatūrinēs atminties diskursas ir tapatumo politika”, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 6–12.
- Vytautas Rubavičius, „Pašauktojo psalmēs”, *Literatūra ir menas*, 1989 03 25, Nr. 13, p. 12–13, 16.
- Vytautas Rubavičius „Valstybė ir kultūra”, *Literatūra ir menas*, 1992 05 23, Nr. 21, p. 5, 10.
- Vytautas Rubavičius, „Vēluojanti savastis”, Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 2014, p. 181.
- Māra Rubene, „Tukšums, klusums, nekas”, *Karogs*, 1990, Nr. 9, p. 129–134.
- Brunis Rubess, „Paldies latviešiem visā pasaulē. Atbildes uz akadēmiķa Jāņa Freimaņa rakstu laikrakstā Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai”, *Jaunā Gaita*, Nr. 240, 2005, p. 63.

Jāzeps Rudzītis, „*Lāčplēsis un Kalevipoegs salīdzinošā skatījumā*”, *Karogs*, 1988, Nr. 9. p. 18.

Aivars Ruņģis, „Autobiogrāfiskas piezīmes”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 03, Nr. 24, p. 10.

Avots, 1991, Nr. 7–8, p. 39.

I. S., „Latvija kļūs par *banānu* republiku?”, *Laiks*, 1992 04 15, Nr. 31, p. 4.

Vasilijus Safronovas, „Ižangos žodis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 7–8.

Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra?“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 39–64.

Vasilijus Safronovas, „Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 337–378.

Vasilijus Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologinių konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: LII leidykla, 2011.

Sąjūdžio ištakų beišeikant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

Anna Sakse, „Autobiogrāfija”, *Karogs*, 1985, Nr. 1, p. 142–143.

Almantas Samalavičius, „Užkeiktas-uždaras miestas“, *Literatūra ir menas*, 1989 05 06, Nr. 19, p. 4.

Donatas Sauka, *Fausto amžiaus epilogas*, Vilnius: Tyto alba, 1998.

Donatas Sauka, „Valstietiškosios kultūros pamatas. Kaip rašysime naująją istoriją“, *Literatūra ir menas*, 1989 07 15, Nr. 29, p. 4.

Alfred Erich Senn, *Bundanti Lietuva*, vertė Liūtas Mockūnas, Zita Mažeikaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

„Senajo laiko atmintis“, parengė V. B., *Šiaurės Atėnai*, 1992 11 20, Nr. 46, p. 8.

Siekiant Nepriklausomybės: Lietuvos Sąjūdžio spauda, 1988–1991 m.: faksimilinė publikacija (2 d.), parengė R. Batūra, R. Saplinskaitė, G. Vaišnorienė, Vilnius: Valstybės žinios, 2005.

Frithjof Benjamin Schenk, *Mental Maps: The Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History*, translated by Niall Williams, edited by Stefan Troebst, Mainz: Leibniz Institute of European History, 2013.

- George Schöpflin, "The Functions of Myths and the Taxonomy of Myths", *Myths and Nationhood*, eds. Geoffrey Hosking, George Schöpflin, New York: Routledge, 1997, p. 19–35.
- Maija Silmale, „Atbildi tam var dot tikai brīvība“, *Literatūra un Māksla*, 1990 12 08, Nr. 45, p. 11–12.
- Žibartas Simanavičius, „Didysis eksperimentas“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 06, Nr. 1, p. 7.
- Kazimieras Skebėra, „Du susitikimai su Vydūnu“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 3, p. 57.
- Kazimieras Skebėra, „Laiškas dėl Vydūno“, *Literatūra ir menas*, 1989 12 23, Nr. 51, p. 6.
- Vieda Skultans, "Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity", *The Journal of the Royal Anthropology Institute*, Vol. 3 (4), 1997, p. 761–780.
- Vieda Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, London, New York: Routledge, 1998.
- Antanas Smetona, „Lithuania propria“, *Darbai ir dienos*, t. 2, 1996, p. 198–199.
- Antanas Smetona, *Rinktiniai raštai*, sud. Alfonsas Eidintas, Kaunas: Menta, 1990.
- V. Smirnovs, „Lāčplēša dzīvā balss“, *Rīgas Balss*, 1988 12 22, Nr. 292, p. 5.
- Irena Slavinskaitė, „Maironio drama“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 18, Nr. 25, p. 12.
- Irena Slavinskaitė, „Prie gyvųjų šaltinių“, *Literatūra ir menas*, 1988 10 31, Nr. 44, p. 7.
- Neil Joseph Smelser, "Psychological trauma and cultural trauma", *Cultural trauma*, eds. Jeffrey Alexander, Neil Joseph Smelser, California: California UP, 2001, p. 31–59.
- Anthony D. Smith, *National Identity*, London: Penguin, 1991.
- Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.
- Dainius Sobekis, „Leonardo Andriekaus tapatybės klausimas: išeivis, tremtinys ar pabėgėlis?“, http://litlogos.eu/L67/Logos67_124_131_Sobekis.pdf, (žiūrėta 2016 12 05).
- Dzintars Sodums, „Lāčplēsis trimdā“, *Jaunā Gaita*, 1960, Nr. 25, p. 6–17, Nr. 26, p. 48–55.
- Dzintars Sodums, „Lāčplēsis trimdā un varoņu konference“, *Literatūra un Māksla*, 1990 10 27, Nr. 39, p.4; 1990 11 03, Nr. 40, p. 4; 1990 11 10, Nr. 41, p. 4; 1990 11 17, Nr. 42, p.4; 1990 11 24, Nr. 43, p. 4.
- „Spaudos laisvė: redaktoriaus skiltis“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 21, Nr. 3, p. 2.

- Brigita Speičytė, „Maironio interpretācijas XX a. antrojoje pusėje“, *Literatūra*, Nr. 36 (1), 1998, p. 106–126.
- Jūratė Sprindytė, *Prozos būsenos: 1988–2005*, LLTI, 2006.
- Jūratė Sprindytė, „Septintas tiltas [rec. S. Gaižiūno kn. *Skandināvų literatūros ir baltiškīji kontekstai*]“, *Metai*, 2009, Nr. 4, p. 144–147.
- Andris Sproģis, „Lai iztiktu bez tulka“, *Rīgas Balss*, 1989 05 24, Nr. 118, p. 3.
- Andris Sproģis, „Priekšlaikus sapnis?“, *Literatūra un Māksla*, 1994 02 11, Nr. 6, p. 2.
- Antanas Staponkus, „Valstybė ir kultūra“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 5, p. 1–5.
- Ringaudas Starkys, „Rokas – kultūra? Laisvalaikis? Narkotikai?“ (Pašnekesys su 7 pašnekovais), *Nemunas*, 1988, Nr. 6, p. 14–18.
- Krescencijus Stoškus, „Koks kultūros persitvarkymas?“, *Kultūros barai*, 1988, Nr. 10, p. 43.
- Jānis Stradiņš, „Baltvācu problemu loks mūsu kultūrvēsture“, *Karogs*, 1989, Nr. 8, p. 161–167.
- Jānis Stradiņš, „Jelu cīņas Rīgā“, *Rīgas Balss*, 1990 05 04, Nr. 90, p. 2.
- Jānis Stradiņš, „Klieda latvieši: Latvieki, latzemieši? Vācbaltieši?“, *Literatūra un Māksla*, 1989 07 22, Nr. 30, p. 15.
- Jānis Stradiņš, „Kopā uz – nākamo gadu tūkstoti“, *Literatūra un Māksla*, 1988 11 25, Nr. 48, p. 2.
- Jānis Stradiņš, „Par vietu vārdiem Latvijā“, *Literatūra un Māksla*, 1989 07 29, Nr. 31, p. 11.
- Jānis Stradiņš, „Vācbaltieši latviešu kultūrā“, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 13, Nr. 2, p. 1–2.
- Jānis Stradiņš, „Vārds sargā pilsētas un tautas vēsturi“, *Zvaigzne*, Nr. 19, 1988 10 05, p. 2–3.
- Arūnas Streikus, „Istorinēs atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, Nr. 9, p. 370–373.
- „Sugrīžkit – Lietuvai atgimti“, *Literatūra ir menas*, 1989 10 28, Nr. 44, p. 1, 8–9.
- A. Sukovskis, „Par kaimiņu kultūras sakariem“, *Karogs*, 1988, Nr. 7, p. 195.
- A. Sukovskis, „Viņpus Mēmeles“, *Karogs*, 1988, Nr. 5, p. 197–198.
- Edmunds Supulis, “The Exile Community as a Social Movement: Latvians in Sweden”, *Oral History: Migration and Local Identity*, ed. by Ieva Garda Rozenberga, Māra Zirnīte, National Oral History, Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia, Latvian Oral History researchers association Dzivesstasts, 2011, p. 173–181

Piotr Sztompka, "The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies", *Cultural trauma and Collective Identity*, eds. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, Berkeley: University of California Press, 2004, p. 155–195.

Tessa Morris-Suzuki, *The Past Within Us: Media, Memory, History*, London, New York: Verso Books, 2005.

„Svarstome problema: Atgimimo koncepcija“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 132–164.

Arūnas Sverdiolas, *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vinius: Apostrofa, 2012.

Arūnas Sverdiolas, „Nežinomas klasikas Stasys Šalkauskis“, *Knygnešys*, 1989, Nr. 7, p. 13–15.

Arūnas Sverdiolas, *Sietynas*, 1988, Nr. 2, p. 94–100.

Arūnas Sverdiolas, „Tautos ugdytojas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 3, p. 137–138.

Arnīs Šablovskis, „Bija, ir un būs“, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 52–55.

Stasys Šalkauskis, „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, Kaunas: „Sakalo“ bendrovės leidinys, 1933.

Stasys Šalkauskis, „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 7, p. 138–151; Nr. 8, p. 145–161; Nr. 9, p. 144–167; Nr. 10, p. 129–156; Nr. 11, p. 132–145; Nr. 12, p. 128–154.

Stasys Šalkauskis, *Raštai*, sudarė Arūnas Sverdiolas, t. 1, Vilnius: Mintis, 1990.

Stasys Šalkauskis, „Tauta ir universitetas“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 04 25, p. 1.

Stasys Šalkauskis, „Tautinis auklėjimas“, *Literatūra ir menas*, 1988 08 06, Nr. 12, Nr. 32, p. 12.

Saulius Šaltenis, „Ar sugrįš išėjė?: interviu su Sauliumi Sužiedėliu ir Kęstučiu Girniumi“, *Šiaurės Atėnai*, 1992 01 24, Nr. 4, p. 3, 5.

Saulius Šaltenis, „Lietuviško kaimo saulė“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 2.

Saulius Šaltenis, „Lietuviškų sapnų šviesa“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 08 22, Nr. 29, p. 1.

Saulius Šaltenis, „Pokalbiai su Lietuvos Jeruzale“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 07, Nr. 1, p. 7.

Marija Šaškina, „Kreipimasis į draugus“, *Literatūra ir menas*, 1991 02 09, Nr. 6, p. 7.

Marius Povilas Šaulauskas, „Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1998, Nr. 2, p. 77–94.

Aleksandras Šenderovas, „Gastrolės Izraelyje. Ar tai realu?“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 13.

„Šiaurės Atėnų manifestas“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 07, Nr. 1, p. 1.

Aina Šikšna, „Kultūra *banānu republikā*“, *Laiks*, 1992 05 06, Nr. 37, p. 3.

Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai: lietuvių literatūra namuose ir svetur*, Vilnius: Vaga, 1992.

Rimvydas Šilbajoris, “Time, Myth and Ethos in Recent Lithuanian Literature”, *World Literature Today*, Vol. 60, No. 3, 1986, p. 432–435.

Aleksandras Šidlauskas, „Žodis apie Brazdžionį Lietuvoje“, *Aidai*, 1989, Nr. 3, p. 221.

Alfredas Šimkus, „Vincio Kudirkos diena“, *Literatūra ir menas*, 1989 01 07, Nr. 2, p. 3.

Vladas Šimkus, „Kultūra kaip argumentas nepriklausomybei“, *Metai*, 1991, Nr. 5, p. 187.

Antanas Škėma, „Balta drobulė“, *Pergalė*, 1988, Nr. 6, 22–78; Nr. 7, p. 9–47. „Škėbi, greizi, nepareizi. Pėtera Brūvera saruna ar Paulu Kalvu, dzejnieku un tulkotāju“, *Literatūra un Māksla*, 1994 02 11, Nr. 6, p. 4.

Arvydas Šliogeris, „Kas yra atgimimas?“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 153–156.

Arvydas Šliogeris, „Žmogaus egzistencija ir dabarties romanas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 4, p. 131–148.

Guntis Šmidchens, *The Power of Song. Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution*, University of Washington Press, 2014..

Domas Šniukas, „103 dienos iš Vilniaus istorijos“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 146–154.

Irena Šutinienė, „Daugiakultūrio miesto istorija komunikacinėje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 225–284.

Irena Šutinienė, „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, *Lietuvos etnologija*, Nr. 8(17), 2008, p. 31–55.

Irena Šutinienė, „Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija“, *Lietuvos socialinės panoramos kontūrai*, sud. Romualdas Grigas, Vytautas Šlapkauskas, red. Meilutė Taljūnaitė, Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1998, p. 50–56.

Irena Šutinienė, „Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas“, *Filosofija, sociologija*, 2002, Nr. 1, p. 57–62.

Guna Švarcberga, „Vai spēsim Rīgu padarīt par Eiropas pilsētu?“, *Rīgas Balss*, 1990 12 03, Nr. 215, p. 1.

Aurimas Švedas, „Lietuvos idėjos paieškos: elito projekcijas“, *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, red. sud. Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

Bronislaivs Tabūns, „Mantojums“, *Literatūra un Māksla*, 1992 08 14, Nr. 30, p. 7.

„Tā pasaule aiz kraujas“: Ar Andri Puriņu sarunājās Anita Rožkalne, *Literatūra un Māksla*, 1990 01 20, Nr. 3, p. 4–5.

Jonas Tauginas, „Resistentia et existentia“, *Kultūros barai*, 1991, Nr. 3, p. 1–3.

Tautiniai naratyvai ir herojai Vidurio Rytų Europoje po 1989 m., sud. Egidijus Aleksandravičius, Kaunas: Versus Aureus leidykla, 2015.

Artūras Tereškinas, „Lyg malda ar giesmė...“, *Pergalė*, 1989, Nr. 9, p. 170–174.

Artūras Tereškinas, „Minties taku be tabu...“, *Literatūra ir menas*, 1989 12 12, Nr. 33, p. 4.

Richard Terdiman, *Modernity and the Memory Crisis*, Ithaca: Cornell University Press, 1993.

“*The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories = Didysis karas Lietuvoje ir lietuviai Didžiajame kare: patirtys ir atmintys*”, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, vol. XXXIV, ed. by Vasilijus Safronovas, Klaipėda: Klaipėda University Press, 2017, p. 240.

Rutku Tēvs (Arveds Mihelsons), „Šis un tas par cenzūru un preses brīvību“, „Ties slenksčiu: diskutuoja Antanas Burba, Sergejus Rapoportas, Aldona Cepļejiene, Marius Matulevičius, Elena Tervidyte, Valdas Vasiliauskas“, parengē Elena Tervidyte“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 24, Nr. 8, p. 1–3.

Lolita Tirvaitė, „Sostinė čia stovės“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 6.

Vladimir Tismaneanu, *Išsivadavimo fantazijos*, vertė Giedrė Baltrūnienė, Vilnius: Mintis, 2003, p. 291.

Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Ar tikrai atėjo paminklų metas?“, *Literatūra ir menas*, 1989 05 06, Nr. 19, p. 3.

„Top filma par Krišjāni Baronu“, *Rīgas Balss*, 1989 05 18, Nr. 113, p. 1.

Inese Treimane, „Priekšvārds rakstam jeb tēmas pieteikums“, *Karogs*, Nr. 9, 1993, p. 170.

Ana Treščina, „Jetyš lūžo dėl Gedimino“, *Tiesa*, 1992 07 11, p. 4.

„Trimdas dzeja“, *Avots*, 1989, Nr. 2, p. 20–27.

- „Trimdas fenomēns”, *Karogs*, 1993, Nr. 9, p. 182–190.
- „Trimdas rakstnieku autobiogrāfijas”, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 17, Nr. 26, p. 5.
- Vincas Trumpa, „Ī platesnīus horizontus”, *Metmenys*, Nr. 42, 1981.
- Vincas Trumpa, „Tremtīnys, pabēgēlis ir kraštas”, *Metmenys*, Nr. 6, 1963, p. 3–11.
- Endel Tulving, *Episodic and Semantic Memory*, New York: Academic Press, 1972.
- Elving Tulving, “Are there 256 Different Kinds of Memory?”, *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger*, ed. James S. Nairne, New York, NY, US: Psychology Press.
- Tupēšu Jānis, „Latviskumu meklējot”, *Literatūra un Māksla*, 1992 10 16, Nr. 39, p. 2.
- Jānis Turbads, „Ķēves dēls Kurbads”, *Jaunā Gaita*, 1959, Nr. 19, p. 5–12; Nr. 20, p. 50–57, Nr. 21, p. 93–103.
- Jānis Turbads, „Ķēves dēls Kurbads”, *Avots*, 1990, Nr. 10–12, p. 8–9; 1991, Nr. 1–3, p. 1–6.
- Victor Turner, *The forest of Symbols*, New York: Cornell University Press, 1967.
- Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca NY: Cornell University Press, 1969.
- Jaan Undusk, “The Problem of Baltic Unity: Opening Address”, *We Have Something in Common: The Baltic Memory*, edited by Anelli Mihkelev, co-editor Benediks Kalnačs, Tallinn: Under and Tuglas Literature Centre, Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia, 2007.
- Vija Upmale, *Zemes sāpe*, Rīga: Liesma, 1989.
- Vytas Urbonas, *Lietuvių periodinė spauda: raidos istorija ir dabartis*, Vilnius: Voruta, 1995.
- Juris Urtāns, „Pilskalnu pētnieks Ernests Brastiņš”, *Avots*, 1989, Nr. 8, p. 44–47.
- Jonas Vabuolas, Jurga Ivanauskaitė: „Rašydama „Mėnulio vaikus“ aš nebuvo laisva”, *Nemunas*, 1988, Nr. 9, p. 40–42.
- Jonas Vabuolas, „Ribos situacija”, *Nemunas*, 1988, Nr. 10, p. 13.
- „Vai būs ceturtā Baltijas republika?: Stabja Aldara saruna ar Dailoni Rušīnu”, *Literatūra un Māksla*, 1993 04 23, Nr. 16, p. 3.
- Ojārs Vācietis, „Rumbula”, *Literatūra un Māksla*, 1989 12 09, Nr. 49, p. 10.
- „Vai Baltijas valstis ir māsas”, *Latvijas Vēstnesis*, 1993 07 29, Nr. 57, p. 3.
- Audrius Vaišnys, *Žurnalistikos potvynis: Lietuvos žiniasklaidos sistemos kaita, 1986–1990*, Vilnius: Vaga, 2020.

- Ramutė Vaitiekūnaitė, „Iš praeities tavo sūnūs...“, *Kauno tiesa*, 1989 02 03, Nr. 30, p. 1, 4.
- Aldona Vaitiekūnienė, „Vincio Kudirkos *Tėvynės varpai*“, *Pergalė*, 1988, Nr. 12, p. 79–81.
- Algimantas Valantiejus, „Modernusis lietuvių nacionalizmas: II“, *Metmenys*, Nr. 67, 1994, p. 137–160.
- „Valstybės prezidento A. Smetonos kalba, pasakyta tautininkų suvaž. 1935 m. sausio 5 d.“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 17, Nr. 7, p. 1–3.
- Melānija Vanaga, „Fragmenti no grāmatas *Veļupes krastā*“, *Laiks*, 1992, Nr. 50, p. 6; Nr. 51, p. 6; Nr. 52, p. 6; Nr. 53, p. 6; Nr. 54, p. 6; Nr. 55, p. 6; Nr. 56, p. 6; Nr. 57, p. 6; Nr. 58, p. 6; Nr. 59, p. 6.
- Melānija Vanaga, *Veļupes krastā: 1941–1957: [autobiogrāfija]*, Rīga: Liesma, 1991.
- Rimantas Vanagas, „Publicistų revoliucija...?“, *Literatūra ir menas*, 1988 01 23, Nr. 4, p. 2.
- Povilas Varanauskas, „Laiškai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 04, Nr. 3, p. 6.
- Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, *Pergalė*, 1971, Nr. 10, p. 93–119.
- Petras Vasinauskas, „Kaimas mūsų mielas“, *Pergalė*, 1989, Nr. 4, p. 146–166; Nr. 5, p. 145–163.
- Klass Vāvere, „Latviešu roks 13, *Lāčplēsis*“, *Liesma*, 1990, Nr. 1, p. 18.
- Vēra Vāvere, „Grāmata par Andreju Pumpuru“, *Literatūra un Māksla*, 1992 02 14, Nr. 6, p. 3.
- Vera Vāvere, „Ticot savai vēsturiskajai esamībai“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 11, Nr. 25, p. 1, 15.
- Elmārs Vēbers, „Ko iesākt ar nācijās tiesībām?“, *Literatūra un Māksla*, 1992 02 07, Nr. 5, p. 5.
- Elmārs Vēbers, „Latvieši Latvijā – izdzīvošanas perspektīvas demokrātijas apstākļos“, *Literatūra un Māksla*, 1992 07 03, Nr. 24, p. 15.
- Elmārs Vēbers, „Nācijās vitālās (eksistences) tiesības“, *Literatūra un Māksla*, 1991 08 23, Nr. 32, p. 5
- Siegfried von Vegesack, *Die baltische Tragödie. Romantrilogie*, Heilbronn: Salzer, 1957.
- Sandra Veinberga, *Mediju misija. Preses attīstības tendences Latvijā pēc valsts neatkarības atjaunošanas (1990–2010)*, Rīga: Zvaigzne ABC, 2010.
- Irena Veisaitė, „Matildos Olkinaitės poezija“, *Literatūra ir menas*, 1989 04 01, Nr. 14, p. 8–9.
- Astra Veismane, „Krājums pirms *Latvju dainām*“, *Karogs*, 1988, Nr. 5, p. 189.

- Laima Venclauskienė, "Collective Memory: The Choices and the Nature of the past in *Sajūdžio žinios* 1988–1989", *Darbai ir dienos*, Nr. 60, 2013, p. 117–135.
- Tomas Venclova, "A Fifth Year of Independence: Lithuania, 1922 and 1994", *East European Politics and Societies*, Vol. 9, No. 2, 1995.
- Tomas Venclova, „Nepriklausomybė“, *Metmenys*, 1990, Nr. 58, p. 3–12.
- Tomas Venclova, „Nepriklausomybė ir atsakomybė“, *Gimtasis kraštas*, 1990 08 16–23, Nr. 33, p. 1, 7.
- Tomas Venclova, „Penktieji laisvės metai“, *Metmenys*, 1994, Nr. 67, p. 14–40.
- M. Vestermanis, „Aicinām bijušos geto un Mežaparka koncentrācijas nometnes ieslodzītus“, *Rīgas Balss*, 1989 02 15, Nr. 39, p. 3.
- Mavriks Vestermanis, „Cilvēcībai bija jāklusē“, *Literatūra un Māksla*, 1988 11 25, Nr. 48, p. 6.
- Marģers Vestermanis, „Holokausts Latvijā: Historiogrāfisks apskats“, *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*, redakcijas kolēģija: Andris Caune, Daina Kļaviņa, Inesis Feldmanis; sastādītājas Daina Bleiere, Iveta Šķiņķe, 2. sēj., Rīga: Latvijas vēstures institūts, 2007, p. 36.
- Marģers Vestermanis, „Mīti un reālijas holokausta vēsturē Latvijā“, *Diena*, 1992 12 01, Nr. 225, p. 8.
- Marģers Vestermanis, „Vārdi ir bezspēcīgi, lai runā skaitļi“, *Diena*, 1991 11 23, Nr. 228, p. 4.
- „Vēstulu lapa“, *Literatūra un Māksla*, 1988 03 04, Nr. 10, p. 12.
- „Vēstulu lapa“, *Literatūra un Māksla*, 1988 06 04, Nr. 26, p. 15.
- Rimantas Vēbra, „Jonas Basanavičius ir mes“, *Literatūra ir menas*, 1989 11 23, Nr. 47, p. 11.
- Norbertas Vēlius, *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius: Vaga, 1987.
- Norbertas Vēlius, „Lietuvių mitologijos rekonstrukcija“, *Tautosakos darbai*, 1993, t. II (IX), 54–70.
- Mariss Vētra, „Rīga toreiz. Atmiņas“, *Karogs*, 1990, Nr. 5, p. 73–119; Nr. 6, p. 13–77; Nr. 7, p. 97–109.
- Saulcerīte Viese, „Šogad Andrejam Pumpuram – 150“, *Literatūra un Māksla*, 1991 02 23, Nr. 6, p. 3.
- Saulcerīte Viese, „Varoņteika“, *Zvaigzne*, Nr. 12, 1988 06 20, p. 8.
- Giedrius Viliūnas, „Modernistinės istorijos traktuotės XX a. lietuvių literatūroje“, *Menotyra*, 2002, Nr. 2(27), p. 30.

Giedrius Viliūnas, „Vytauto mitas modernioje Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 1995, Nr. 6, p. 63–67.

„Vilnius – Lietuvos metropolis: Su Aloyzu Stasiulevičiumi kalbasi Rūta Marcinkevičiūtė“, *Literatūra ir menas*, 1991 06 01, Nr. 22, p. 2.

A. Vilsons, „Mītu nemirstība“, *Karogs*, 1988, Nr. 3, p. 198–199.

Kārlis Vilsons, „Lauksaimniecības atjaunošanās Latvijā“, *Lauku Avīze*, 1989 10 13, Nr. 41, p. 8.

Edvarts Virza, „Straumēni“, *Karogs*, 1988, Nr. 8, p. 65–100; Nr. 9, p. 88–115, Nr. 10, p. 91–117, Nr. 11, p. 72–99.

Edvarts Virza, „Ruduo. Fragmentai iš Straumenu“, vertė Audronė Žentelytė, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1992, Nr. 11, p. 26–32.

„Vis dėl to sugrįžta“, *Knygnešys*, 1989, Nr. 8, p. 26.

Herberts Vītols, „Ciemīni redakcijā“, *Literatūra un Māksla*, 1990 12 29, Nr. 48, p. 3.

Vydūnas, „Mano paskaitos“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 154–162.

„Mikalojaus Vorobjovo Vilnius“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 02 21, Nr. 3, p. 1.

Mavriks Vulfsons, „Uzruna ebreju genocīda upužu piemiņas dienā 1991. g. 24. novembrī Rumbulā“, *Jaunā Gaita*, Nr. 187, 1992, p. 45.

Jay Winter, “The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom”, *Contemporary Historical Studies, Canadian Military History*, Vol. 10, Iss. 3, 2001, p. 363–397.

Jay Winter, “The performance of the past: memory, history, identity”, *Performing the past Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter, Amsterdam: Amsterdam University, 2010, p. 11–23.

Vanda Zaborskaitė, „Istorija, kultūra, žmogus Maironio poezijoje“, *Literatūra ir menas*, 1987 10 31, Nr. 44, p. 2–4.

Angelina Zalatorienė, „Laiškai“, *Literatūra ir menas*, 1989 06 04, Nr. 3, p. 6.

Albertas Zalatorius „Nereikalingumo jausmas ir karūnų ilgesys“, *Pergalė*, 1991, Nr. 8, p. 3–6.

Māra Zālīte, „Librets rokooperai pēc Andreja Pumpura eposa *Lāčplēsis*“, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 16–25.

Māra Zālīte, „Parādzīmes tautai“, *Radošo savienību plēnums: 1. un 2. jūnijs*, sast. Anita Grīniece, Rīga: Jumava, 2010, p. 18–24.

Māra Zālīte, „Robeža. Mobilizējoša zona“, *Karogs*, 1990, Nr. 1, p. 3–4.

Jānis Zālītis, „Visas sistēmas gravitācija“, *Literatūra un Māksla*, 1992 11 13, Nr. 43–44, p. 6.

Eyal Zanberg, “The Right to Tell the (Right) Story: Journalism, Authority and Memory”, *Media, Culture & Society*, Vol. 32, No. 1, p. 5–24.

- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: hitleriskā ideoloģija un propaganda”, *Avots*, 1988, Nr. 8, p. 68–69.
- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: hitleriskā ideoloģija un propaganda: Ievads”, *Avots*, 1988, Nr. 9, p. 65–69;
- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: hitleriskā ideoloģija un propaganda”, *Avots*, 1988, Nr. 10, p. 52–54.
- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: hitleriskā ideoloģija un propaganda”, *Avots*, 1988, Nr. 11, p. 52–56.
- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Rasisms”, *Avots*, 1989, Nr. 4, p. 62–67.
- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Ģeopolitika”, *Avots*, 1989, Nr. 5, p. 51–57.
- Vilnis Zariņš, “Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā”, *Avots*, 1989, Nr. 6, p. 68–71.
- Vilnis Zariņš, „Laupītāju filozofija: nacionālisma ideoloģija un propaganda: Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā”, *Avots*, 1989, Nr. 7, p. 52–58.
- Peteris Zeile, „Rainis un Latgale”, *Karogs*, 1988, Nr. 1, p. 53–60.
- Vita Zelče, „Bēgšana no brīvības: Kārļa Ulmaņa režīma ideoloģija un rituāli”, Idem, *Agora* 6. sēj. *Reiz dzīvoja Kārlis Ulmanis*, Rīga: Zinātne, 2007, p. 325–350.
- Vita Zelče, *Latviešu avīžniecība. Laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā. 1822–1865*, Rīga: Zinātne, 2009.
- Vita Zelče, „Latvijas iedzīvotāju sociālās atmiņas kopienas un identitāte”, *Daudzveidīgas un mainīgas Latvijas identitātes*, red. Juris Rozenvalds, Aija Zobena, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, p. 195–205.
- Vita Zelče, „Vēsture–atbildība–atmiņa: Latvijas pieredze”, *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2008/2009: Atbildīgums*, galv. red. Ivars Ījabs, Juris Rozenvalds, Rīga: LU SPPI, p. 44–57.
- Vita Zelče, „Vēsture un vēsture, un 9. Saeimas vēlēšanas”, *Latvijas Republikas 9. Saeimas vēlēšanu kampaņa: priekšvēlēšanu publiskā telpa*, red. Inta Brikše, Rīga: 2007, Zinātne, p. 193–216.
- Vita Zelče, „Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads”, *Komunikācija. Kultūras un vēstures diskurss*, red. Inta Brikše, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, p. 248–269.
- Barbie Zelizer, “Journalism's Memory Work”, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll, Ansgar Nunning, Berlin/ New York: de Gruyter, 2008, p. 379–387.

- Kaspars Zellis, „Meklējot paralēles”, *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru. Iejaukšanās*, sast. Aleida Asmane, Zinātne: Rīga, 2018, p. 173–176.
- Imants Ziedonis, *Mūžības temperaments. Studijas par Raini*, Rīga: Liesma, 1991.
- Imants Ziedonis, „Par Raini”, *Karogs*, 1990, Nr. 4, p. 150–156.
- Imants Ziedonis, *Straumēni*, Rīga: Liesma, 1989.
- Imants Ziedonis, „Vienas paaudzes laikā mēs atdzīvosimies”, *Literatūra un Māksla*, 1990 04 28, Nr. 17, p. 2.
- Rimants Ziedonis, „Emocionāli dokumenti”, *Karogs*, 1988, Nr. 11, p. 121.
- Pēteris Zvidriņš, Inta Vanovska, *Latvieši: Statistiski demogrāfisks portretējums*, Rīga: Zinātne, 1992.
- Dace Zvirbule, „Lāčplēsis atgriežas Jelgavā”, *Diena*, 1992 11 24, Nr. 220, p. 1.
- Ilma Zvirbule, „Rīga?“, *Rīgas Balss*, 1989 02 10, Nr. 35–36, p. 1.
- Emanuelis Zingeris, „Po vienu dangum“, *Literatūra ir menas*, 1989 03 04, Nr. 10, p. 2–3.
- „Želigovskis ir praeities vaiduokļi: pokalbis su rašytojais Česlovs Milošs ir Tomu Venclova“, uzsāš Elžbieta Savicka, *Literatūra ir menas*, 1993 07 22, Nr. 30, p. 4.
- Aldona Žemaitytė, „Užsakovas – visa Lietuva“, *Literatūra ir menas*, 1988 12 10, Nr. 50, p. 15.
- Jeronimas Žemkalnis, „Miłoszas apie Lietuvą ir Lenkiją“, *Šiaurės Atėnai*, 1990 08 15, Nr. 28, p. 1.
- Audronė Žentelytė, „Praregėjimo stebuklas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1992, Nr. 11, p. 33.
- Audronė Žentelytė, „Valstietiškas baltų epas“, *Pergalė*, 1988, Nr. 3, p. 139–150.
- Saulius Žukas, „Nepasitikėk vieškeliais“, *Literatūra ir menas*, 1988 10 01, Nr. 40, p. 5.

PUBLIKACIJŲ SARAŠAS

[„Lyginamuju lietuvių ir latvių kolektyvinės atminties tyrimų problematika: Baltijos ir baltų atminties sampratos“, *Lituanistica*, 2017, t. 63, Nr. 4 \(110\), p. 255–268.](#)

[„Tautinės tapatybės \(re\)konstravimas XX a. pab. tautinio atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje“, *RESPECTUS PHILOLOGICUS*, 2016, Nr. 30 \(35\), p. 45–54.](#)

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p.: info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Tiražas 15 egz.